

М. ШАРИФХЎЖАЕВ., З. ДАВРОНОВ

МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ

ТОШКЕНТ - 2005

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта⁴
махсус таълим вазирлиги**

Тошкент Молия институти

**М. Шарифхўжаев
З. Давронов**

**Маънавият асослари
(ўқув қўлланма)**

Тошкент – 2005

71
14 259

М. Шарифхўжаев, З. Давронов. Маънавийт асослари.
Ўқув қўлланма. ТМИ.: 2005 йил, 364 бет.

«Маънавийт асослари» фанидан тайёрланган ушбу қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлиги томонидан тасдиқланган «Маънавийт асослари дастури»га риоя қилинган ҳолда ёзилган. Қўлланмада кўпроқ Шарқ маънавияти ва маданий мероси, хусусан, ўзбек халқи менталитетига мос ва хос жиҳатлар, ёшларда юксак маънавийт шаклланишининг таркибий қисмлари ва ривожланиш қонуниятлари ёритилган.

Қўлланма Олий ўқув юрти талабалари ва кент ўқувчилар оммаси учун мўлжалланган.

Қўлланма Тошкент Молия институти қошидаги Олий ўқув юртлараро илмий-услубий Кенгаш мажлисида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир: педагогика фанлари доктори,
профессор **С. Ҳасанов**

Тақризчилар:

филология фанлари доктори, профессор **Н. Шодиев**;
фалсафа фанлари номзоди, профессор **М. Зарипов**.

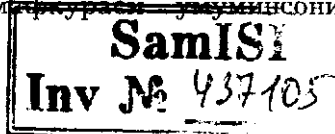
КИРИШ

Ўзбекистон катта шонли тарихга эга. Унинг ўтмишини лойга чаплаганлар ҳам бўлди. Эсласак, собиқ иттифок даврида Амир Темурга «босқинчи», деб ном берган эдилар. Ваҳоланки, Амир Темурнинг хизмати Жордано Бруно, Коперник, Галилейникидан зиёд бўлса зиёд эдики, кам бўлмаган. Математика, кибернетика илмининг асосчиси ал-Хоразмий, улуғ аллома Мирзо Улуғбеклар ҳақида мактабларимизда маълумот берилса-да, Коперник, Галилей ёки дейлик Архимед, Ньютон каби бошқа давлатдаги тарихий шахслар ихтироси ҳақида таълим бериларди.

Энди Ўзбекистоннинг бугуни хусусида. Унинг мустақиллигини 170 дан ортиқ давлатлар тан олди. У жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнига эга. Президентимизнинг халқаро нуфузли ташкилотлар йиғилишларида иштирок этиши, маърузалар билан чиқиши замирида улкан ҳақиқат бор: дунё узра ўзбек деган миллатнинг ҳам ўз ўрни, мавқеи бор.

Мустақиллик туфайли маънавий меросимиз юзага чиқа бошлади. Долзарб мавзу саналмиш ёш авлодни тарбиялаш, асосий мақсадларимиздан бирига айланиб бормоқда ва бунда юртбошимизнинг саъй-ҳаракати билан мустақилликка эришганимиздаёқ, жиддий эътибор қаратилаётганлигини олиб борилаётган ишлар мисолида кўраяпмиз.

Ушбу қўлланмада «Маънавият асослари» фанининг ҳозирги аҳволи келажакдаги ривожни таҳлил қилинади. Назарий ва амалий томонлари ҳақида муаллифлар фикр алмашадилар. Улар маълум даражада янги маълумотларни беришга ҳаракат қиладилар. Муаммони замона нафаси билан боғлашга интиладилар. Ёшларда юксак маънавий тафаккурни шакллантириш ҳар бир етук инсонни шарафли бурчи эканлигини таъкидлайдилар. Бинобарин, қураётган янги жамиятимиз тараққиёти айнан, юксак маънавиятли шахсларга суянган ҳолда бунёд этилади. Ҳар қандай етук мутахассис қанчалик билимли, илмли бўлмасин, унда миллий, умуминсоний қадриятлар, юксак маънавият мужассамлашган бўлиши лозим. Республика Президенти И.А. Каримов таъкидлаганидек: «Халқимизнинг асрлар оша яшаб келган анъаналари, урф-одатлари, тил ва руҳи негизига қурилган миллий мустақиллик маффураси умуминсоний

кадриятлар билан уйғунлашган ҳолда келажакка ишонч туйғусини одамлар қалби ва онгига етказиши, уларни Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик руҳида тарбиялаши, ҳалолликни, мардлик ва сабр-бардошликни, адолат туйғусини, билим ва маърифатга интилишни тарбиялаш йўлида хизмат қилмоғи лозим»¹. Зеро, шундай экан, қўлланмада «Маънавият ва маърифат»нинг эскирмаслиги, унинг ҳаммаша долзарб эканлиги таъкидланиб, ёшларимизнинг маънавий, руҳий дунёсини бойитишга алоҳида эътибор қаратилган. Бинобарин, «маънавият ва маърифат, маданият ва ахлоқ ҳақидаги асарларни кўплаб чоп этиш, айниқса, маданий мерос билан бирга янгиланаётган бугунги турмуш тарзини ва янгича тус олаётган жамиятимиз мазмун-моҳиятини теранроқ ёритиш, кенгроқ ўрганиш муҳимдир»².

Қўлланма, ҳозирги замон ўқув-қўлланмаларига қўйиладиган талабларга риоя қилинган ҳолда тайёрланди. Ўқув қўлланманинг ҳаётийлигини таъминлаш мақсадида, аввало, уни маъруза матнлари сифатида бир неча йил давомида талабалар ва тингловчиларга магистрантларга, баъзи мутахассис ўқитувчиларга тарқатилиб, таълим жараёнида қўлланилди ва сўнг уларнинг танқидий фикр ва мулоҳазалари асосида қайта ишланди. Ўқув қўлланма ҳолига келтирилди. Унда таянч иборалар, мавзуларга оид алломалар, буюк шахслар фикрларидан намуналар, ўзини текшириш ҳамда билим соҳасидаги савиясини ошириш учун тест саволлари, адабиётлар рўйхатлари берилди. Зеро, бундай ёндашиш ҳар бир ўқувчида маънавий жиҳатларни тўлароқ шаклланишига таъсир этади, деган умиддамиз.

«Маънавият асослари» қўлланмаси дастлабки ишлардан бўлганлиги учун муаллифлар, қўлланмани ўта мукамал деб даъво қилмайдилар, албатта. Улар қўлланмани такомиллаштириш юзасидан билдирилган фикр ва мулоҳазаларни чин дилдан қабул қиладилар.

¹ Каримов И. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида». Т.: «Ўзбекистон», 1996, 3-том, 283-бет.

² Каримов. И. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг умумий йиғилишида 1994 йил 7 июлда сўзлаган нутқи. Т.: «Ўзбекистон», 1996, II том, 281-бет.

I боб. «Маънавият асослари» фанининг предмети, ривожланиш қонунлари, тушунчалари ва жамият тараққиётида тутган ўрни

1-мавзу: И.А. Каримовнинг миллий-маънавий тикланиш концепцияси ва унинг миллий мустақилликни мустаҳкамлашдаги аҳамияти

1.1. Миллий маънавий тикланиш ва юксалиш концепциясини вужудга келтиришда тарихий манбаларнинг аҳамияти

Ўтмишда ота-боболаримиз, давлат раҳбарлари, саркардалар, амирларнинг аксарияти халқни юксак маънавиятли ва маърифатли бўлишини истаб, ўз даври шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда, бундай масъулиятли ва шарафли ишни амалга ошириш учун қўлларидан келган барча чораларни кўрганлар. Шоир ва олимлар, ислом динининг муҳтарам вакиллари ҳамина маънавият ва маърифатнинг асосчилари ва фидоий тарғиботчилари бўлганлар. Бизгача етиб келган манбаларда эзгу ният, яхшилик, содиқлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, одоблилик, меҳрибонлик, оддийлик, севги-муҳаббат ва камтаринлик ғоялари ҳукмрон бўлган. Бу юнлар миллионлаб кишиларнинг қалбига етиб борган ва уларни тарбиялашга улкан ҳиссасини қўшган ва ҳозирда ҳам қўшмоқда. Кайковус, Юсуф Хос Ҳожиб, Фирдавсий, Саъдий Шерозий, Жалолиддин Румий, Умар Хайём, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Маҳмуд Қошғарий, Низомий Ганжавий, Имом Исмоил ал-Бухорий, ат-Термизий, Амир Темури, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Бобораҳим Машраб, Увайсий, Нодира, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Фитрат каби минглаб алломаларнинг илмий-адабий мерослари фикримизнинг ёрқин далилидир.

Жумладан, Кайковуснинг «Қобуснома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Носир Хисравнинг

«Саодатнома», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон» ҳамда Маҳмуд Қошғарийнинг «Одоб ас-солиҳин» («Яхши кишилар одоби»), Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Умар Хайёмнинг рубоийлари ва «Наврўзнама» асари, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Хўжандийнинг «Латофатнома», Саид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома» ва «Садоқатнома», Амир Темурнинг «Темур тузуклари», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» ва «Хамса»си, Бобурнинг «Бобурнома»си ва ғазаллари, Ҳайдар Хоразмийнинг «Гулшан ул-асрор», Яқинийнинг «Ўқ ва ёй», Абдулла Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёҳуд ахлоқ» ва «Ҳотамнома» каби асарлар таълим-тарбия ва маърифат хазинасидир. Албатта, ҳозирги замон тараққиётини, шиддатли ўзгаришларини ва сиёсий жараёнларини ўтмиш асрларга тенглаштириб бўлмайди. Янги замоннинг ўз талаб ва эҳтиёжлари бор. Зеро, дунё ўзгарган, ундаги шахслар фаолияти ҳам унга хосдир. Бу ўзгаришлар шубҳасиз қанчалик бўлмасин, замон талабига жавоб берадиган бўлиши лозим. Демак, маънавият ва маърифат ҳам замонавий заруриятга айланиши табиийдир. Шу маънода, халқимиз орасидан етишиб чиққан буюк ўзбек фарзанди И.А.Каримов ҳам юқоридаги сиймолар қаторида маънавият ва маърифатни давлат сиёсати даражасига кўтарди.

1.2. И.А.Каримовнинг асарлари ва фармонларида юксак маънавият ғояларининг қўйилиши ва ривожлантирилиши

Республика Президенти ўзининг асарлари ва маърузаларида изчиллик билан маънавият ва маърифат соҳасига алоҳида эътибор бермоқда. Жумладан, «Мустақиллик-улкан масъулият», «Фан Ватан равнақига хизмат қилади», «1997 йил-Инсон манфаатлари йили бўлсин», «Юксак маънавиятсиз келажак йўқ», «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида», «Ирода ва иймон эътиқодимиз синовини», «Ватан озодлиги-олий саодат», «Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда», «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...», «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда», «Қонун ва адолат устуворлиги эркин ва фаровон ҳаёт

кафолатидир», «Сирдарёнинг салоҳияти ва шухратини мард, ориятли инсонлар тиклайди» каби ўнлаб асар ва маърузаларида маънавиятнинг турли қирралари ёритилганки, буларнинг барчаси республика зиёлиларини ушбу соҳада олиб бораётган ишларини янада юқори босқичга кўтарилишига ёрдам бераётир.

Маълумки, Республика халқ хўжалигининг турли жабҳаларида ўзгаришлар бўлаётганини, Ўзбекистонда яшаётган фуқароларгина эмас, балки хорижий мамлакатлар фуқаролари ҳам эътироф этмоқдалар. Бу ўзгаришлар маънавиятнинг ўзгаришига ҳам таъсир этаётир, албатта. Аввало, айтиш лозимки, мустақиллик ва миллий онг эркинлиги тафаккур озодлигини, маънавий, маърифий етуклик ва баркамолликни тақозо этади. Бу жараёнга мамлакат миқёсида эришиш шахсларда юксак маънавият шаклланишига тезроқ олиб келади. Ўз навбатида юксак маънавиятли бўлишни таъминлаш умумхалқ ишидир. Айниқса, бу-оила, боғча, мактаб олий таълим тизимининг муқаддас бурчидир. Тўғри, бу соҳада Республика Президенти И.А.Каримовнинг Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаёқ айтилган фикрларига амал қилиб, анчагина ишлар амалга оширилди. Юртбошимизнинг ташаббуси билан 1994 йил 23 апрелда «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ Марказини ташкил қилиш тўғрисида»ги фармон ва шу йилнинг 8 июнида Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинди. Шу қарор асосида «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ Маркази иш бошлади. Ундан сал олдинроқ Президентимиз ташаббуси билан «Термиз маънавият академияси» ҳам иш бошлаган эди.

Шу хайрли ишларнинг давоми сифатида 1996 йил 4 сентябрь куни Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ Маркази раҳбарияти ҳамда бошқарув аъзоларининг республика Президенти билан учрашуви бўлиб ўтди. Шундан сўнг орадан сал вақт ўтмай яна бошқа фармонлар ва қарорлар эълон қилинди. Бу фармонлар ва қарорларни ҳаётга татбиқ қилиш учун улкан ишлар олиб борилмоқда.

Маълумки, бозор муносабатларига ўтиш давридаги беш тамойилнинг биринчисидаёқ, Президентимиз, иқтисодиётни сиёсатдан устувор бўлишини таъкидлаган эди. Бу тамойилни эндиликда ҳақиқий башорат эканлигини сезиб турибмиз,

Ўзбекистон ўтган йиллар ичида иқтисодий, сиёсий, маънавий соҳаларда сезиларли ютуқларга эришди. Лекин минг афсуски, фармонларни бирида таъкидланганидек, зўравонлик мафкурасидан, унинг баъзи сарқитларидан ҳалигача ҳам баъзи жойларда қутулганимизча йўқ. Шу сабабли, Президент «Маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг асосий, устувор йўналиши деб ҳисоблансин», — деб уқтиради. Бинобарин, бозор муносабатларига ўтиш даврида баъзи кишиларда тушкунлик, худбинлик, боқимандалик кайфиятлари, эсанкираш хислатлари йўқ эмас эди. Бу хилдаги кайфиятларнинг олдини олиш, келажакка ишонч билан қараш хислатларини ҳар бир ёш авлодга сингдириш маънавиятни юксалтириш орқалигина амалга ошади холос. Маънавият ва маърифат, тарбия, билим-бу соҳалар ўзаро бир-бири билан чамбарчас-диалектик боғланган десак муболага бўлмайди.

Амир Темур замонларида жамиятда яшовчиларни юксак савияли, маданият ва маънавият соҳиблари қилиб тарбиялашни давлат ўз зиммасига олган эди. Мана, эндиликда яна шу даврлар мустақиллик натижасида қайтиб келди. Шу сабабли, фармон ва қарорлардан яққол сезиладики, бу соҳаларни ривожлантиришдаги ҳар қандай ғовлар олиб ташланиши, тўсиқларга барҳам берилиши таъкидланган. Бу ишда ҳам тегишли моддий техника базаси яратилиши равшан белгиланган.

Маънавиятни юксалтиришнинг бош йўли эндиликда ҳам «Билим ва тарбия» эканлиги намоён бўлмоқда. Маънавиятни тор тушунишдан энди воз кечилмоғи даркор. Маънавиятли бўлиш — бу фақат тарбияли ва мўминқобил инсон бўлишгина эмас, балки бу тарихимиз ва аجدодларимиз, бой маданий меросимизни ўйлаб миллат келажаги учун бош қотириш, бошқа миллат вакилларига инсонийлик муносабатларини кўрсатиш, миллий ғурур ва ифтихорга эга бўлиш, эл-юрт деб, ёниб яшаш, урф-одат, қадриятларни тиклаш ва эъзозлаш каби жуда кўп соҳаларни қамраб оладики, булар ҳар бир шахсда мужассамлашган бўлиши шарт. Шу муносабат билан маънавиятга оид нашр ишларини астойдил йўлга қўйиш мақсадида Президентимиз ташаббуси Республика «Маънавият ва маърифат» маркази қошида «Маънавият» нашриёти ташкил этилди. Бу нашриётнинг ва

барча зиёиларнинг бош вазифаси И.А.Каримовнинг халқимизда мустақиллик ғоялари асосида юксак маънавиятли-комил инсонларни шакллантириш концепциясини амалга ошириш, ҳаётга татбиқ этиш бўлмоғи лозим ва шундай бўлаётир ҳам.

Фармон ва қарорларда, айниқса, ёшлар фаолиятига кўпроқ диққат-эътибор қаратилган. Чунончи, ёшлар давлатимиз, жамиятимиз эгаларидир. 1996 йил 9 сентябрдаги Фармонда «Ёшларимиз онгига она - Ватанга, буюк аجدодларимиз мероси ва халқимизнинг бутунги мисли кўрилмаган бунёдкорлик ишларига юксак эҳтиром туйғуларини сингдириш мақсадида уларни дунёни ҳайратга солган қадимий ёдгорликлар ва мустақиллик даврида бунёд этилган улкан иншоотлар, маърифат масканлари, юртимизнинг гўзал табиати билан мунтазам таништириб бориш учун махсус таништирув сайёҳатлари ташкил этиш барча ҳокимликлар зиммасига юклатилсин»¹-дейилади. Бу вазифаларни амалга оширишда республикамиздаги олий ўқув юртларининг олиб бораётган ишлари ҳам улкан, шарафли ва муқаддасдир. Таъкидлаш лозимки, республикамиз ниҳоятда бой тарих ва маданиятга эга. Яқин йилларгача бу бой тарих ва маданият собиқ мустабдид тузуми ниқобида камситилди, камайтирилди, кези келганда яшириб ҳам келинди. Тарих обидалари, маданий мерос йўқ қилинди ва улар ҳақида босмадан чиқарилган мақолалар, рисоалар, китоблар ҳукмрон мафкура асосида яратилди. Натижада, тайёрланган ходим ва мутахассисларнинг билим савияси ҳам «ўзига яраша» бўлди.

Худудимиздаги номлари унутилаётган ёдгорликлар тикланиб, миллий урф-одатларимизга оид, маданий меросга тааллуқли кичик ва катта асарлар нашрдан чиқарилди. Таъкидлаш лозимки, тарихий ёдгорликларни кўриш учун борган сайёҳлар кўпинча аниқ билимга эга бўлмай қайтар эдилар. Чунки, ёдгорликларни таништирувчиларнинг кўпчилиги мукаммал билимга эга эмас эдилар. Сабаби, керакли манбалар йўқ эди. Ҳозирги кунда бунга ҳам чек қўйилмоқда. Ўз навбатида, бу мутахассисларни махсус олий ўқув юртларида тайёрлаш, уларни кучли билимга эга

¹ Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида. //Халқ сўзи. 1996 йил, 10 сентябрь

бўлишини таъминлаш ва ватанпарварлик хислатларини сингдиришга асосий омил ҳамдир.

Мустақил ҳаётимизнинг ҳозирги босқичида мамлакатимиз келажаги ҳисобланган ёшларда, умуман, аҳоли ўртасида ватанпарварлик, миллий ифтихор туйғусини шакллантириш ниҳоятда долзарб масаладир. Аммо, Президентимиз фикрича, бу соҳада олиб борилаётган ишлар ҳали ҳам давр талаби даражасида эмас. Баъзи ёшларда пайдо бўлаётган шахсий худбинлик, маиший бузуқлик, ахлоқий тубанлик, катталарнинг насиҳатларига эътиборсизлик, Европанинг баъзи бир, бизга мос келмайдиган жараёнларига (порнография, гиёҳвандлик, секс) берилиб кетиши, турли экстремистик гуруҳларга ёшларимизни билиб, билмасдан кириб қолиши жамоатчилик фикрини менсимаслик каби салбий хислатлар ватан истиқболига нисбатан бўлган лоқайдликнинг натижасидир.

Ватанимизда бўлаётган ўзгаришларни, унинг тарихини, бой меросимизни, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг туб моҳиятини, республикаимизнинг имкониятларини англамаган ҳамда порлоқ истиқболга эришиш йўлида фидойилик намуналарини кўрсатмаган ёшлар ҳақиқий ватанпарвар бўла олмайдилар. Шу сабабли, ўқув тизимларининг барча босқичларида «Маънавият асослари» дарсларини жорий қилиш мақсадга мувофиқ бўлди. Олий ўқув юртларида, академик лицейларда, касб-ҳунар коллежларида, мактабларда бу соҳада маълум даражада тажрибага эга бўлдик. Айни пайтда, дарслик дастурлари ишлаб чиқилди ва ҳаётга татбиқ қилинмоқда. Шу билан бир қаторда «Одобнома» дарслари тўғрисидаги тортишувларга чек қўйилиб, уни мукаммаллаштириш боғча, мактаб, лицей ва коллежларда тўла татбиқ этилди.

Мустақиллик йилларида эришилган ютуқлар Президентимиз И.А.Каримов фаолияти билан боғлиқлиги эндиликда ҳеч кимга сир эмас. Лекин, эришилган ютуқлар ичида шундай бир ютуқ борки, бу ютуқни бошқа ютуқлар ичида устувор десак хато бўлмайди. Бу ютуқ маънавий юксалиш ютуғидир. Бу соҳада қилинган ва қилинаётган ишлар “инсон”, деган зотни қувонтирмай илжожи йўқ. Маънавий юксалиш ҳар бир инсондаги руҳий ҳолат, онг тараққиёти билан боғлангандир. Эндиликда юксак

маънавиятни шакллантиришга ҳаракат қилган зиёлилар миқдори ондики, улар маънавиятга қайта-қайта таъриф бериб уни сайқаллаштирмоқдалар. Бу сайқаллаштиришга И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрлари асосий таянч бўлиб хизмат қилмоқда: «Маънавият инсонга ҳаводек, сувдек зарур. Саҳродаги саёҳ ҳар доим булоқдан чанқоғини босади. Худди шунингдек, инсон ҳам неча-неча азоблар ва қийинчиликлар билан маънавият чашмасини излайди. Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, халқ, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик — маънавиятнинг маъноси ана шундай жуда кенг... Инсон ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандagina маънавият билан туташади.... Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак»¹.

Кўриб турибмизки, ушбу фикрлар халқимиз турмуш тарзидан келиб чиқиб айтилган фикрлардир. Маънавият тарбия билан узвий боғланган. Шу сабабли, И.А.Каримов: «Маънавият тарбиянинг энг таъсирчан қуроли экан, ундан оқилона фойдаланиш, болаларимизни ватанпарварлик, ростгўйлик, ҳақсеварликка ўргатиш керак бўлади. Аслини олганда ахлоқ-маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, хушмуомаладангина иборат эмас. Ахлоқ бу — аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани»², — деб таъкидлайди.

Маънавият инсонда меҳнат қилиш қобилиятини шакллантиради. Айниқса, ёшларни меҳнат қилишга ва уни қадрлашга йўналтиради. Меҳнат бу инсон ҳаётидир. Ҳаёт ҳам ўз навбатида меҳнатдан иборатдир. Меҳнат туфайли инсонда ташаббус, ижод, изланиш, янгиликка интилиш пайдо бўлади. Меҳнат инсонни ҳаёт қийинчиликларига бардош беришга ўргатади, тайёрлайди. «Инсоннинг ўзи ва ўз фаолияти бахт-саодати йўлида тинмай меҳнат қилишга тайёр эканлиги унинг ички имкониятлари ва вазифаларини ташкил этади. Бу кенг кўламли ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ниятлар

¹ Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.: "Ўзбекистон", 1996, 80-81-бет.

² И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т.: "Ўзбекистон", 1995, 53-бет.

халқимизнинг меҳнатсеварлигидан келиб чиқади», деб - таъкидлайди, И.А.Каримов.

Табиийки, бирорта янги жамият ҳам меҳнат жараёнисиз жамият бўла олмаган. Ўзбекистонда ҳам янги жамият қурилар экан, бу-халқнинг дунёқараши ва бевосита маънавияти билан ҳам боғланган. Акс ҳолда, ўзбек халқидаги баъзи такаббурлик қилувчилар, фирибгарлар, мунофиқлар, порахўрлар, лаганбардорлар, манманлар, қолаверса жамиятнинг ривожини кўраолмайдиганлар унга салбий таъсир кўрсатадилар. Шунинг учун ҳам И.А.Каримов Ўзбекистоннинг янгиланиш негизларини кенгроқ қилиб тушунтиради: «Ўзбекистоннинг янгиланиш ва ривожланишининг ўз йўли тўртта асосий негизга асосланади.

Бу негизлар:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ватанпарварлик»¹.

Маънавият фалсафий тушунча сифатида Президентимиз фаолиятидан мустаҳкам ўрин олди. Халқ ва маънавиятнинг диалектик муносабати И.А.Каримов асарларида яққол кўзга ташланадиги, улар ҳақиқатдан ҳам чамбарчас боғлиқ ва ўзаро муносабатдадир. «Маънавият... йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди. Нафақат кўҳна тарих, балки, янги тарих ҳам бунинг кўплаб мисолларини билади»².

Инсонлар жамиятда яшайди. Жамият тараққиёти шу инсонларга боғлиқ. У доимо иқтисодий, сиёсий, маданий, техникавий жиҳатлардан янгилана боради. «Биз барпо этаётган янги жамият, - дейди И.Каримов, - юксак маънавий ва ахлоқий қадриятларга таянади ва уларни ривожлантиришга катта эътибор қаратади»³. Ушбу жиҳатларни ҳал этиш кўпроқ кадрлар масаласига бориб тақалади ва у минглаб юксак маънавиятли мутахассис кадрлар тайёрланишига боғлиқ бўлади. Минг афсуски, кўпгина раҳбар кадрларнинг маънавияти юксак даражада деб

¹ И. А. Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т.: «Ўзбекистон». 1994, 5-бет.

² И. А. Каримов. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.: "Ўзбекистон", 1996, 81-бет.

³ И. А. Каримов. Миллий истиқлол мафкуриси -- халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишонадир. Т.: 2000, 18-бет.

бўлмайди. Уларнинг баъзилари узоқни кўриб иш тутмайдилар. «Энг аввало, ишлаб чиқаришга тадбиркор, ақлли, ташаббускор, иш ва жамоа манфаатлари ҳақида жон куйдирадиган инсонлар етакчилик қилиши зарурлигини ҳаётнинг ўзи талаб этмоқда. Лекин минг афсуски, ишлаб чиқариш соҳасидаги айрим раҳбарларнинг суяғи эски замонда қотган, ишга муносабати ўзгармаяпти...

Минг афсуслар билан айтишимиз керакки, олижаноб ва улуғвор ниятлар, одамларнинг ғам-ташвишлари, муаммо ва юмушлари четда қолиб, вазифада ўтирган айрим мансабдор ўйинчига айланиб, бир-бирининг жойини олиш, амал талашиш билан овора бўлаётган ҳолатларни кўриш мумкин»¹. Аслини олганда, бундай хислатлар ўзбек халқидан етишиб чиққан кўпгина раҳбар ходимларга ёт нарсадир. Чунки, халқимиз қалбида ўзаро ҳурмат, иззат, кўмаклашиш, жонкуярлик ҳамиша устувор йўналишлар бўлиб келган. Шу сабабли ҳам И.А.Каримов инсонда юксак маънавиятни шакллантиришнинг янги-янги услуб ва йўлларини излаб топишга ҳар бир зиёлини ундайди. Сабаби, ҳар бир инсонда маънавият озми-кўпми мавжуд. Аммо юксак маънавият эса ҳамма инсонда ҳам бўлавермайди. Юксак маънавият олтину гавҳар, мансабу манманликлардан кўп маротаба устун туради. Бу кўпроқ соф виждонли, эътиқодли инсонларда шаклланган бўлиб, Оллоҳнинг шу инсонга берган олий неъматидир.

Маънавияти юксак инсонларнинг бағри кенг, ҳис туйғулари эса жамоа, жамият, давлат, оила манфаатлари йўлида алангаланган, чинакам бўлади. Бундай инсон соф ва тиниқ фикрлайди. Узоқни кўриб ишлай олади.

Соф инсоний туйғу, ўзбек халқида шу қадар ривожланганки, у бебаҳодир. Миллий-маънавий бағрикенглик, унинг умумий манфаати ва руҳиятининг ажралмас бўлагига айланган. Ҳа, юксак маънавият халқимизнинг руҳиятидан келиб чиқади. Бу руҳият ўзбек халқига асрлар давомида сингдирилган, шунга мослашган. Аждодларимизнинг кўпларга намуна бўладиган хислатлари осмондан туширилган қандайдир тасодифий нарса эмас. Бу хислатларнинг шаклланиши, азалдан уларнинг билимга интилиши, дунёвий билимлардан ўз вақтида хулоса қилиб, ўз

¹ И. А. Каримов. Биздан озода ва обод Ватан қолсин. Том II, Т.: "Ўзбекистон", 1996, 12-13-бет.

маънавий жиҳатларини бойитишга бўлган муносабатлардандир.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида шундай билимдонлар зарур бўлиб бормоқдаки, бу кундалик эҳтиёждир. Бу жиддий масала барчанинг диққатини тортиши давр талабидир. Маънавий етук инсонларни тарбиялаш таълим ва тарбия тизимини тубдан ислоҳ қилишга ҳам боғлиқ. Чунки, айтилиши билан билимлилик ва юқори маънавийликдан ҳамманинг бахт-саодати йўлида фойдаланиш мумкин. Аслини олганда етук инсонларни ақлий фаолиятлари, тафаккури жаҳон фани ва маънавиятининг энг яхши ютуқларини ўзига сингдириб олган янги авлодни тарбиялаш, камол топтириш давр талабидир.

Бу муҳим ва долзарб масала Ўзбекистон Президенти томонидан 1997 йилда Олий Мажлиснинг «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»нинг ишлаб чиқарилиши ҳақидаги маърузада ҳам қайд этилган: «Сир эмаски, ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат нафақат ер ости ва ер усти табиий бойликлари билан, ҳарбий қудрати ва ишлаб чиқариш салоҳияти билан, балки биринчи навбатда ўзининг юксак маданияти ва маънавияти билан кучлидир»¹.

1.3. Маънавий юксалишнинг тарихий аҳамияти

Ватанпарварлик ва миллий ифтихор туйғусини шакллантириш мавсумий иш эмас, балки ҳар куни, барча зиёлилар амалга ошириши лозим бўлган доимий муҳим тадбирдир. Айниқса, ҳозирги пайтда бу борада мақсадга мувофиқ келадиган, мантиқий тизимга эга бўлган, самарали тадбирлар зарур бўлиб қолмоқда. Шулардан келиб чиқиб «Маънавий-маърифий ишлар бўйича тадқиқотлар» ўтказиш учун социологик марказлар ишини ташкил қилиш лозимлиги мақсадга мувофиқ бўлди. Бу марказ республика «Маънавият ва маърифат» маркази қошида ташкил этилиб, олийгоҳлар ва бошқа шароити мавжуд бўлган жойларда фаолият кўрсата бошлади.

Ёшлар ўртасида мазкур соҳада иш олиб боришнинг самарали йўлларида бири бу — кўргазмали ишларга эътиборни қаратишдир. Шу муносабат билан телевидение,

¹ Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.: 1997, 5-бет.

радио кўрсатувларини янада яхшилаш лозим. Уларда «Ватан туйғуси» номи билан замонавий ва меросимизга оид кўрсатув ва эпиттиришлар кўпроқ ташкил қилинса, тарбия самарадорлиги ошади. Шу билан бирга, маънавиятимизни юксалтирган буюк шахслар ҳақида ҳужжатли фильмлар, уларга оид материаллар, портретлар марказлашган ҳолда кўпроқ чоп этилиб тарқатилиши зарур.

Ҳозирги кунда хусусий нашриётлар сонининг ошиши натижасида турли рисола ва китоблар ўз ҳолича нашр қилинаётир. Бу нашриётларда чоп этилаётган маънавиятга оид асар ва илмий ишлар Республика «Маънавият ва маърифат маркази» қошида ташкил этилган услубий марказ муҳокамасидан ўтиши лозим. Маълумки, Президентимиз талаби асосида «Маънавият ва маърифат маркази»нинг тузилиши қайта кўриб чиқилди ва қайта кўриш жараёнида маънавий-маърифий ишларни олиб бориш учун методик марказ ҳам тузилди. Унга республикадаги йирик педагоглар, иқтидорли ўқитувчилар, файласуф ва иқтисодчи олимлар жалб этилди ва улар иштирокида маънавият тарбиясининг методологияси тўғрисида назарий ва амалий машғулотлар ўтказила бошланди.

1999 йилнинг 3 сентябрида Президентимизнинг Республика «Маънавият ва маърифат Кенгаши»ни қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги фармони эълон қилинди. Унда яна бир бор, маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг асосий, устувор йўналиши эканлиги таъкидланиб, республикада таъсис этилган «Маънавият ва маърифат кенгаши»ни қўллаб-қувватлаш ҳақида жиддий фикр юритилди. Ҳокимларнинг кенгаш раислари этиб сайланганлиги ижобий тарзда таъкидланди. Ҳатто, марказнинг жойлардаги бўлимларини қайси биноларда (ҳокимлик биноси) жойлаштирилиши ҳам кўрсатилди. Бу маънавият ривожини учун кўрсатилган беқиёс ҳурмат ва ғамхўрликдир.

Маънавият ишларини олиб бориш кўпроқ қуйи бўлимларда амалга ошади. Шу муносабат билан эндиликда ҳар бир жамоада Маънавият марказининг таркибий қисмларини ёки бошланғич ташкилотларининг фаолияти ҳам қайта кўриб чиқилди. Вилоят бўлимлари ўтказаетган баъзи тадбирларни радио ва телевидениедан эшитамиз, кўрамиз,

матбуотда ўқиймиз. Бу қувонарли ҳол. Таъкидлаш жоизки, «Маънавият ва маърифат» марказининг таркибий қисмларини фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш кенгашларида, маҳаллаларда, корхона ва фирмаларда, барча олий ўқув юртларида ташкил этилганлиги яхши самара бераётир. Бу мақсадга эришишда яна бир туртки бўлди. Эндиликда республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ марказининг бошланғич ташкилотларида ўз низоми асосида узлуксиз иш олиб бориши анъанага айланди. Барча ишлар шу бошланғич ташкилотлар орқали амалга ошадиган, омма орасига кириб борадиган бўлди.

И.А. Каримовнинг таъкидлашича, бошланғич ташкилотларининг фаолиятини яхшилаш ҳокимларга боғлиқдир. Уларнинг ишларини ташкил қилишга кўмаклашиш, моддий техника базаларини яратиб бериш ютуқлар гарови бўлади. Бошланғич ташкилотлар иш бошлаган тақдирда нафақат мамлакатимиз ва дунё тан олган буюк шахсларимиз, бой маданий меросимиз, қадриятларимиз тарғиб қилинади, балки, ҳар бир жамоада яхши хизмат қилиб, шу жамоада ном қолдирган, ҳурмат қозонган кишилар ва шу жамоанинг урф-одатлари, ижобий томонлари ҳам тарғиб қилиниб, ҳар бир шахс тарбиясига таъсир кўрсатилади. Шу билан бирга бошланғич ташкилотлар доимий тарзда кундалиқ тарбиявий ишларни олиб боришга ҳам кўмаклашадилар.

Жойлардаги марказлар жамоат ташкилотлари билан алоқада бўлсалар, улар жамоа иш ривожига ўз ҳиссаларини кўпроқ кўшадилар. Улар нафақат тарғибот ишлари билан чекланиб қолмасдан балки, жамоа аҳли ўртасида ҳам кичик-кичик социологик-ижтимоий тадқиқотлар ўтказиб, улардан хулосалар олишни ҳам кўзда тутишлари лозим. Бу билан урф-одатлар, тўйлар, турли маросимлар, тадбирлар ўтказиш учун тавсиялар ишлаб чиқишда ҳам кўмаклашадилар. Шундай экан, бошланғич ташкилотлар таркибига аввало мутахассислар, малакали ўқитувчилар, оқсоқоллар, намунавий ахлоққа эга бўлган шахсларнинг жалб қилиниши ва аъзолар этиб сайланиши мақсадга мувофиқдир. Маънавият марказлари олимлар, тарбиячилар, жамоатчилар уйига айланиши керак.

Республика Президенти томонидан миллий анъаналар, урф-одатлар, қадриятларни тиклаш, маънавий покланиш ва уларни ҳаётга кенг жорий этиш учун янада кенг имкониятлар яратилди. Бироқ, бу вазифаларни амалга ошириш ўта мураккаб, лекин шарафлидир. Шу сабабли, мамлакатимизнинг ҳар бир фидойиси, бўлажак ходимлар бу шарафли ишдан чўчимаслиги, қўлидан келганча ҳаракат қилиши керак. Шундагина маънавий юксалишнинг тарихий аҳамияти ва унинг ҳаётийлиги сезилади.

Таянч сўз ва иборалар: давлат сиёсати, фармон, қарор, маънавий-маърифий ислоҳот, тарбия ва билим, жамоатчилик маркази, мустақиллик шарофати, маънавият ва маърифат кенгаши, маънавият ҳомийси, тарихий манбалар.

Ҳикматлардан намуналар

Вақт пиллапоyesi чексиздир, бир-бирининг ўрнини эгаллаб борадиган авлодлар зинадан зинагагина кўтариладилар, холос. Жамланган тажрибани ҳар бир авлод ўзидан кейин келаётган, ўзидан кейин уни тараққий эттирадиган ва бойитадиган навбатдаги авлодга етказиб беради.

Абу Райҳон Беруний

Қобилиятли одамни тарбия қилмаслик-зулмкорлик ва ноқобил одамга тарбия ҳайфдир. Тарбиянгни аяб унисини нобуд қилма, тарбиянгни бунисига зое кетказма.

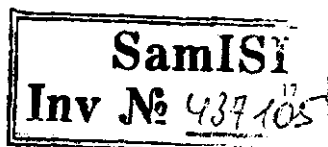
Алишер Навоий

Цивилизация нима дегани? Бу олға кетаётган инсон ҳар қадамда юзига келтираётган доимий кашфиётлардир: тараққиёт сўзининг ўзи ҳам шундан келиб чиққан.

Виктор Гюго

Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият-маърифатли инсоннинг икки қанотидир.

Ислом Каримов

Мен Абдулла Авлониининг: Тарбия биз учун ё ҳаёт-ё
мамот, ё нажот-ё ҳалокат, ё саодат-ё фалокат масаласидир,-
деган фикрини кўп мушоҳада қиламан.

Буюк маърифатпарварнинг бу сўзлари асримиз бошида
миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса,
ҳозирги кунда биз учун ҳам шунчалик, балки ундан ҳам кўра
муҳим ва долзарбдир.

И. А. Каримов

Тест топшириқлари

1. Президент И.А.Каримовнинг «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик марказини ташкил қилиш тўғрисида»ги фармони қачон чиқарилган?

- а) 1993 йил 23 апрель;
- в) 1994 йил 23 апрель;
- г) 1995 йил 15 март;
- д) 1997 йил 26 август;
- е) 1998 йил 1 сентябрь.

2. Қуйидаги нашриётлардан қайси бири Президентимиз ташаббуси билан Республикада «Маънавият ва маърифат» маркази қошида ташкил этилган.

- а) «Маънавият»;
- в) «Ўқитувчи»;
- г) «Меҳнат»;
- д) «Шарқ»;
- е) «Ўзбекистон».

3. «Маънавият ва маърифат Кенгаши»ни қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги Президент фармони эълон қилинган савани кўрсатинг?

- а) 1999 йил 4 апрель;
- в) 1998 йил 3 сентябрь;
- г) 1999 йил 3 сентябрь;
- д) 2000 йил 21 сентябрь;
- е) 2001 йил 10 январь.

4. «Маънавий ва маърифий ишлар бўйича тидқиқотлар» марказлари қайси ташкилот қошида фаолият олиб боради.

- а) Маданият ишлар вазирлиги қошида;
- в) Олий ва ўрта махсус таълими вазирлиги қошида;
- г) «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиги маркази қошида;
- д) Вазирлар Маҳкамаси қошида;
- е) Президент девони қошида.

5. Жамият тараққиётини ҳалокатдан қутқариб қоладиган куч...

- а) таълимдир;
- в) тарбиядир;
- г) мустақилликдир;
- д) маърифатдир;
- е) тафаккурдир.

6. Ўзбекистонда халқнинг маънавий-маърифий камолотига қандай ёндашилмоқда?

- а) миллий муаммо сифатида;
- в) конкрет этник масала сифатида;
- г) умумдавлат сиёсати сифатида;
- д) илмий – назарий муаммо сифатида;
- е) тарихий–мантиқий муаммо сифатида.

7. Илм – фан қандай пайдо бўлади?

- а) кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжлари заруриятидан;
- в) зиёлиларни етишмаслигидан;
- г) жамият талабларидан;
- д) давлат талабидан;
- е) барча жавоблар тўғри.

8. «Дунёда илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмағай» фикри кимга тааллуқли?

- а) ат Термизий;
- в) Нажмиддин Кубро;
- г) имом ал-Бухорий;

- д) Алишер Навоий;
- е) Амир Темур.

9. «Туркий Гулистон ёҳуд ахлоқ» асарининг муаллифи ким ва у қандай асар?

- а) Аҳмад Дониш фаолиятини акс эттирадиган;
- в) М. Бехбудий ўғитлари характерида;
- г) Ойбек, автобиографик ҳикояси;
- д) Абдулла Авлоний, ахлоқий-маънавий асар;
- е) Фитрат, маърифий асар.

2-мавзу: «Маънавият асослари» фанининг предмети ва унинг жамият ҳаётидаги ўрни

2.1. Маънавият ва маърифатнинг моҳияти, таърифлари

Фаннинг баҳс юритадиган йўналишлари, унинг қонун-қоидалари ва тушунчаларини аниқлаш ўта муҳимдир. «Маънавият асослари» фанининг шу жиҳатларини мазкур мавзуда ёритиш айниқса долзарбдир.

«Маънавият асослари» фанининг асосий вазифаси комил инсонни шакллантиришга асосий ҳиссани қўшиш бўлиб, бу фан халқимизнинг бош маънавий ва маданий меросига асосланади. Зеро, комил инсон тушунчаси инсоннинг иқтисодий, сиёсий, илмий фаолиятлари билан боғланиб кетади. Комиллик характери билан қуролланган шахс жамиятни баркамол қилиб ривожлантиради, ўзгартиради. Инсонлар фаолиятини ижобий томонларга етаклайди. Ана шу эзгу ниятларни амалга ошириш мақсадида Президент И.А.Каримов «Туркистон» газетаси муҳбирига берган жавобларида шундай фикрни айтган эди: «Энди олдимизда ниҳоятда муҳим, келажагимизни ҳал қилувчи янги вазифа турибди. Бу вазифа эркин фуқаролик жамиятининг маънавиятини шакллантириш, бошқача айтганда, озод, ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, боқимандаликнинг ҳар қандай кўринишларини ўзи учун ор деб биладиган, ўз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, айни замонда шахсий

манфаатларни халқ, Ватан манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган комил инсонларни тарбиялашдан иборатдир¹».

Бу фикрлардан аён бўладики, Президент етук инсоннинг ички ва ташқи қиёфасини назарда тутиб, озод, эркин, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ажрата оладиган, муносиб яшаш учун, ўзининг куч-қудрати ва билимларини ҳаракатга келтирадиган, ўз манфаати билан жамоа, жамият манфаатларини муштарақ ҳолда биладиган одам фаолиятини изоҳлайди. Бинобарин, юксак маънавий, баркамол, аъло ахлоқий хусусиятларга эга бўлган бундай шахсларда адолат ҳис-туйғуси такомиллашган бўлиб, яхшилик, шафқат ва мурувват, савобу-саҳоват, ҳурмату-камтаринлик жиддий хислатга айланган бўлади.

Тарихдан маълумки, бир жамиятдан иккинчи жамиятга ўтиш даври ҳар қандай мамлакатда ҳам осонликча кечган эмас. Мамлакатларда моддий, иқтисодий, сиёсий, маданий ўзгариш бўлиши билан бирга маънавий ўзгаришлар ҳам рўй берган. Айниқса, маъмурий-буйруқбозлик тизимига асосланган тоталитар тузумдан бозор муносабатларига асосланган демократик жамиятга ўтиш даврида бу жараён яққол сезилади. Чунки, бу даврда инсонларнинг нафақат турмуш тарзи, балки уларнинг онги ҳам ўзгара бошлайди. Бинобарин, демократик жараёнлар юқори босқичга кўтарила боргани сабабли, уларнинг дунёқараши ҳам ўзгаради.

Бу пайтда виждон эркинлиги масаласига ёндашиш ҳам кун тартибда турли муаммоларни келтириб чиқаради. Сиёсий жараёнларни оладиган бўлсак, кўп партиявийликка эҳтиёж туғилади. Ягона мафкуравийликка чек қўйилиб турли мафкуралар ҳақида фикр юритила бошланади. Яъни плюрализм (кўп фикрлилик) йўналиши пайдо бўлади. Хусусий мулкнинг роли кучаяди. Ижтимоий гуруҳлар тузилиши жиҳатидан ҳам, характери жиҳатидан ҳам ўз мавқеини ўзгартиради. Янги синф — тадбиркорлар синфи шаклланиши учун замин яратила бошланади. Жамоат, давлат, хусусий мулк тузилиши ҳам маконда, ҳам замонда янги характерга эга бўла бошлайди.

Жамоат ташкилотларининг нафақат миқдори, балки уларнинг вазифалари, сифати ҳам ўзгаради. Қизиқарлиси шуки, инсонларнинг қалбида янгича яшаш эҳтиёжи кучли

¹ Ислам Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-том, Т.: «Ўзбекистон» 1997, 304-бет.

тус олади. Мустақил фикрлашга ўтадилар. Инсонларнинг онгида табиий ҳолда ўз қадриятларини, маънавий меросини қайта қуриш ва таҳлил қилиш иштиёқи туғилади, шунингдек, ўзликни англаш, ким эдигу, ким бўламиз, деган саволлар қизиқтира бошлайди, маънавий силжиш рўй беради. Қадриятларнинг нима эканлиги, миллий ифтихор, Ватан туйғуси, озодлик, тенглик, биродарлик, Ўзбекистон давлати каби тушунчалар шу вақтга қадар ҳам ўз мазмунига кўра кенг бўлган бўлса ҳам, улар янада сержило, серқиррали бўла бошлайди.

Эндиликда ўзбек тилига муносабат ўзгариб унга давлат тили мақоми берилгандан сўнг миллионлар қалбини ижобий тўлқинлантириб юборди. Ўн йилликлар давомида ўз тили, санъати, дини, урф-одатлари, қадриятлари-ю, ўз-ўзлигидан, фойдали қазилма-ю бойликларидан ажралаёзган халқ қаддини кўтара бошлади. Бу жараёнларнинг барчаси инсон фаолияти билан боғланганлиги эндиликда турли муаммоларни келтириб чиқарди. Таълим-тарбия соҳасини тубдан ислоҳ қилишга тўғри келди. Янги даврда ишлайдиган ходимларни тарбиялаш, вояга етказиш соҳалари долзарб бўлиб қолди. Барча хатти-ҳаракатлар инсон фаолиятига кўра қайта кўриб чиқишга қаратила бошланди. Унинг турмуш тарзини қайта кўриб чиқиш учун республика Президенти ва ҳукумати барча имкониятларни ишга сола бошладилар. Мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини тубдан ўзгартиришга тўғри келди. Собиқ иттифоқ давридаги ўзаро муносабатлар янгича характерга эга бўла бошлади. Республика қанчалик бой салоҳиятга, бойликларга эга бўлмасин, собиқ иттифоқ даврида ижтимоий соҳалар бўйича 15 та республика ичида энг охириги ўринлардан биридалиги сезилиб қолинди. Хуллас, республика халқининг турмуш тарзини қайта қуриш учун жиддий ҳаракат бошланиб кетди. Ёш, мустақил давлат ўз Конституциясига эга бўлиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотидан ҳам муносиб ўрин эгаллади.

Бу ўзгаришларга тепасида И.А.Каримов бош-қош бўлди. «Каримов жамият осойишталигини бузишга олиб келадиган, билибми-билмайми қилинган ҳар қандай ҳаракатни, ижтимоий омилларни, кучларни пайини қирқиш бўйича жуда

ҳам пишиқ-пухта, бир текис иш кўрди...»¹. Ушбу фикрда кўпроқ И.А.Каримовнинг халқимиз барқарорлиги, тинч ва осойишта ҳаётини таъминлашга қаратилган ҳаракати тўғрисидаги маъно ётса-да маънавий, маърифий соҳалар ҳам шу ҳаракат билан боғлиқдир. Айтиш жоизки, ҳали мустақилликнинг илк давридаёқ «Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир»² – деб таъкидланди.

Шу боисдан ҳам «Маънавият асослари»га эътибор кучайди. Унинг аҳолини тарбиялашдаги ўрнини белгилаш кун тартибига киритилди.

«Маънавият» сўзи анча қадимий тушунча бўлиб, «Маънавият» сўзига собиқ иттифоқ даврида эътибор қаратилмади, назардан четда қолдирилди. Ҳатто, илмий, илмий-оммабоп китобларда бу сўзга жиддий эътибор берилмаган. «Маънавият» сўзи араб тилидан олинган бўлиб, унда инсоннинг руҳий, ақлий жиҳатлари, ўз хусусияти, моҳияти, раҳмхўрлиги, қайғуриш, қувониш каби жараёнларни ўзида мужассамлаштирган. Ҳозирги даврда маънавият тушунчасининг фалсафий мазмуни тўғрисида жуда кўп таърифлар берилган. Биз уларнинг баъзиларини ўқувчига ҳавола қиламиз: «Маънавият-инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир»³. «Маънавият-инсоннинг зот белгиси, унинг фаолиятининг ажралмас таркибий қисми, онги, ақл-заковатининг маҳсули»⁴, «Маънавият-жамиятнинг, миллатнинг ва ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, идрокини мужассамлаштирувчи тушунча»⁵, «Маънавият-инсон ахлоқи ва одоби, билимлари, истеъдоди, қобилияти, амалий малакалари, виждони, иймони, эътиқоди, дунёқароши, мафкуравий қарашларининг бир-бири билан узвий боғланган, жамият тараққиётига ижобий таъсир этадиган муштарак тизимдир»⁶. «Маънавият-инсоннинг ижтимоий-маданий мавжудот сифатидаги моҳиятидир, яъни инсоннинг меҳр-мурувват, адолат, тўғрилиқ, софдиллик,

¹ Левитин Л., Ислоҳ Каримов –Янги Ўзбекистон Президенти. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 10 - бет.

² Ислоҳ Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т.: «Ўзбекистон», 1994, 7- бет.

³ Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т.: «Ўзбекистон», 1994, 9-бет.

⁴ Жалолов А. Мустақиллик маъсулияти. Т.: «Ўқитувчи», 1996, 29-бет

⁵ Иброҳимов А, Султонов Х, Жураев Н. Ватан туйғуси. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 111- бет.

⁶ Юсулов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т.: «Университет», 1998, 34- бет.

виждон, ор-номус, ватанпарварлик, гўзаллик, севиш, завқланиш, ёвузликка нафрат, ирода, матонат ва шу каби кўплаб асл инсоний хислатлар ва фазилатларининг узвий бирлик, муштараклик касб этган мажмуасидир»¹. «Маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нур. Олий ҳақиқат нуридир. Шу сабабли инсон кўнглини «ҳақиқат асрорининг ганжинаси»-демишдир. Фақат инсон қалби ўзида ҳақиқат нурини акс этира олиши учун унга сайқал бермоқ зарур»². «Маънавият инсонни ҳайвондан фарқлаб турадиган олий қадрият»³. Кўриб турганимиздек, маънавиятга берилган таърифлар турлича шаклда бўлса ҳам уларнинг барчаси инсон фаолиятига бориб тақалади. Инсон фаолиятининг турли томонларини баҳолайди. Инсоннинг ички ва ташқи хатти-ҳаракати, гўзаллиги, ҳис-туйғулари, кечинмаларини акс эттиради. Т. Маҳмудов фикрича: «Маънавият-инсоннинг маълум даражадаги жисмоний, ақлий, ахлоқий ва руҳий балоғати ва дунёқарашини ифодаловчи тушунчадир»⁴. Ёки бошқа манбаларда шундай таърифлар бор: «Маънавият-одамнинг руҳий ва ақлий оламининг мажмуидир» (Ватан туйғуси китобидан), «Инсон барча тирик мавжудотнинг гултожи, ҳаёт гули дейилганда унинг юксак маънавият эгаси эканлиги назарда тутилади. Маънавият инсонийликка олиб борадиган, инсонни инсон, миллатни миллат қиладиган ажойиб хислат ва фазилатларнинг йиғиндисидир»⁵. «Маънавият инсоннинг билими, тажрибаси ва меҳнат малакаси, одоб-ахлоқи, иймон ва эътиқоди, мафкуравий қарашларининг яхлит тизимидир»⁶. «Маънавий етуклик шундай бир хазинаки, уни эгаллаган одам инсоний қадр-қимматни ҳамма нарсадан устун қўя олади, ўз манфаатини ўзгалар манфаати билан қўша олади, ҳаёт-мамот масалалари ҳал бўлаётган дамларда ақл-идрок доирасидан чиқмайди»⁷. Бизнингча, **маънавият инсонларда юқори даражада такомил топган инсонпарварлик хислатларининг йиғиндисидир.** Таърифлардан кўриниб турибдики, маънавият кенг қиррали сермазмун ва инсондаги нозик

¹ Эркаев К. Маънавият-миллат нишони. Т.: «Маънавият», 1997, 27- бет.

² Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т.: 1996, 6- бет.

³ Аъзамов Э. Юксак поғона. Маънавиятнинг ойдin йўли. Т.: «Маънавият», 1996, 32-бет.

⁴ Т. Маҳмудов. Мустиқиллик ва маънавият Т.: 2001, 9-бет.

⁵ А. Эркаев. Эгулик сари йўналтирилган ирода. "Тафаккур", 1997 йил, 3-сон 14-бет.

⁶ З.Ғофуров, С. Тошев. Маънавият сабоқлари. Қарши «Насаф», 1998, 11-бет.

⁷ А. Эшонкулов. Маънавият тарбияси. «Мулоқот», 1997йил, 1-сон, 20-бет.

томонларни қамраб олган фалсафий тушунчадир. Маънавият кенг қамровли бўлганлиги туфайли тор ва кенг маънода қўлланилади. Тор маънода ишлатилганда унинг алоҳида ҳолати инсон кўз олдида гавдаланса, кенг маънода эса инсон маънавиятининг кенг, умумий қирралари, унга амал қилиш жараёнлари тушунилади.

Ҳа, юқоридаги таърифларда инсоний фазилатларга эътибор қаратилган бўлсада, юксак маънавийлилик жиҳатларни ниҳоятда ноёб хислат эканлигини И.А.Каримовнинг «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига жавобларида атрофлича акс этганлигини кўрамиз. Унда: «Маънавият деганда авваламбор одамни руҳан покланишга, қалбан улғайишга чорлайдиган, инсон ички дунёсини, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган кучни тасаввур қиламан»¹ дейилган.

Ҳақиқатдан ҳам, маънавият деганда инсонларда шу хислатга оид жараёнларни мужассамлашганлигини эътироф этибгина қолмасдан, балки инсонларни руҳан покланишга, турли ножўя хусусиятлардан узоқ бўлишга ёрдам берадиган хислатларни ҳам тушуниш керак экан. Бинобарин, ҳар бир инсон нафақат жисмонан улғайиш балки, унинг қалбидаги инсонийлик хислатларини ўсиб улғайиши, кенгая бориши, сермазмун бўлиши талаб этилади. Маълумки, инсоннинг ички дунёси ҳам бир уммондир. Бу уммондаги ижобий соҳалар кучлироқ, бақувватроқ бўлгандагина юксак маънавиятли бўла олади. Юксак маънавиятлилики савиясига эга бўлган қанчалик кўп бўлса, бу ўз навбатида қурилаётган янги жамиятни пойдеворини ҳам мустақкам бўлишга ёрдам беради. Демак, юксак маънавият бу, Президент айтганларидек, иймон-эътиқодни бутун қиладиган инсонпарварлик, жамиятпарварлик, виждонини кучли қиладиган ҳис-туйғу фазилатларидир.

Юксак маънавиятли бўлиш маърифий соҳаларини қамраб олади. Ҳа, инсоний фазилатларнинг аксарият қисми билимдонликка боғлиқ. Билимдонлик эса маърифатга бориб тақалади.

¹ И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлиимиз билан қурамира. Т.7. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 302-303 бетлар.

Инсон ҳаёти ўта кўп қирралидир. У жуда кўп ҳис-туйғу кечинмалар ва ҳаракатларга бой. Шу маънода айтиш мумкинки, бу ҳолатлар инсонни маънавияти билан чамбарчас боғланган. Шу билан бирга инсоннинг жисмоний, биологик ва физиологик томонлари ҳам борки, улар ташқаридан қараганда маънавиятга боғлиқ эмасдек туюлади. Лекин бу ҳислатлар ҳам маънавиятдан ташқарида эмас. Масалан, баъзи бир инсонларда жаҳл чиқиши, жаҳолатпарастлик ҳислатлари бор. Бундай инсонлар вақти келганда ўзини вазиятдан чиқиб кетиши учун бошқаларга нисбатан жисмоний куч ишлатиб юксак маънавийлик ҳолатини унутди. Натижада, бошқа кишини, яъни муҳолифини (муроса йўлини танламасдан) йўқ қилишгача боради. Бундай кишининг фаолиятини юксак маънавиятлилиқ ҳолатига киритиш мумкин эмас. Ёки баъзи бир киши кўшнисини ёки танишининг ютуқларини кўриб, унинг ижобий ҳаракатини ўзига ижобий сингдира олмайди. Кўраолмаслик гирдобига қадам қўяди. Бу ҳолат биологик жараён билан боғланган десак, хато бўлмайди. Сабаби бундай ҳолат ҳайвонот оламида кўпроқ учрайди. Масалан, бир ит ўзига берилган ўлжани қорни очлигидан жон-жаҳди билан истеъмол қила бошлайди. Шу пайтда унга ҳалакит берувчи бошқа ит яқинлашса унга қараб ириллайди ва бошқа итни йўлиқтирмайди. Инсоний фазилатларда шундай ҳислатлар йўқ дейсизми? Албатта, бор. Фақат ўз манфаатидан келиб чиқиб, ўзгалар билан ҳисоблашмайдиган инсонларни юксак маънавият соҳиби деб бўлмайди. Шу ўринда савол туғилади. Инсонни фирибгар ёки биологик мавжудотдек характерда бўлишида маъно борми? Бор, албатта. Чунки шу ҳолат ҳам маънавият. Лекин қандай маънавият. Маъноли маънавиятми ёки маъносиз? Шунинг учун ҳам инсон фаолиятидаги ҳар қандай маънавият ҳақида эмас, балки юксак маънавият ҳақида фикр юритиш лозим. Зеро, инсоннинг ижобий ҳислатлари фақат юксак маънавиятлилиқ билан боғланган.

Ҳар бир инсонни қамраб олган маънавият оддийликдан мураккабликка қараб бориши, яъни юксак маънавиятлилиқни мужассамлаштириши лозим. Инсон яшашининг моҳияти юксак маънавиятлилиқдадир. Юксак маънавиятлилиқни қирралари эса ўта сермазмундир. Юксак маънавиятни ҳали йўргакдаги гўдакдан талаб қилинмасада уни шунга тайёрлаш,

инсонийлик хислатларини шакллантириш ўта долзарбдир. Шу сабабли ҳам «гўдак маънавияти» деган ибора халқимиз ўртасида йўқ. «Гўдак одоби» ҳақида фикр юритилади. Демак, одобли бўлишни ўзи юксак маънавиятли бўлиш учун кифоя бўла олмайди. Аммо юксак маънавиятли инсонда шаклланишида одоб-ахлоқнинг ўрнига тенг келадиган жараён камроқ. Одобли, ахлоқли болалар юксак маънавиятли шахс бўлишга интиладилар. Бола шахсга айланиши учун у ўзини чуқур таний билиши «мен»лигини кўрсатиши керак. Бу «мен»лик аста-секинлик билан амалга ошади. Бола ўзини таниши, яъни инсон бўлиши учун аввало ўз она тили, миллати, миллатининг анъаналари, қадриятлари билан таниша бориши ўтмишдаги ижодиёт, тарихи, иқтисодиёти, ижтимоий фаолиятини, маданий-маънавий турмуш тарзи билан ўз «мен»лигини бойитиб бориш учун юксак маънавиятли бўлишга замин ҳозирлайди.

Инсон маънавиятининг моҳияти диалектик характердадир. Унинг турли томонлари бир-бири билан боғланган. Шу сабабли маънавиятнинг моҳиятини И.А.Каримов қуйидагича изоҳлайди: «Бизнинг маънавиятимиз асрлар давомида миллион-миллион кишилар тақдири билан шаклланган. Уни ўлчаб ҳам, поёнига етиб ҳам бўлмайди. У инсон учун бутун бир Олам... Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилари, халқ, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик-маънавиятнинг маъноси ана шундай кенг. Инсон уни инсон даражасига кўтарадиган асосларнинг асосини ўз ақли билан том маънода қамрай олмайди. Инсон ўзини халқнинг бир зарраси, деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади. Бизнинг одамларимиз Ватандан узоқлашганда жуда изтироб чекадилар, чунки уларнинг маънавият чашмаси гўё узоқлашиб кетгандай бўлади. Шунинг учун ҳам халқ Ватандан йироқликни оғир қабул қилади, чунки унда ҳар бир кадрдон киши учун қайғурадиган умумий қалб бор»¹.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, инсоннинг ички ва ташқи оламини намоён этувчи мураккаб жараён ва ҳис-туйғулар йиғиндиси маънавиятдир. Бу маънавият ҳали

¹ И. А. Каримов. «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура». Т.: «Ўзбекистон», 1993, 78 - бет.

тўлиқ маънавият эмас. Тўлиқ маънавият юксак маънавиятни инсон томонидан қанчалик сингдирилганлигига боғлиқдир. Юксак маънавият инсонни, миллатни ақлий салоҳиятини ўзлаштирганлиги билан ўлчанади. Юксак маънавиятни инсонда намоён бўлиши инсонни табиатлашуви, жамиятлашуви, инсонлашуви кабиларни тақозо этиши керак. Бу жараён инсоннинг маърифатлашувига, илмийлигига боғлиқдир. Илмдан тўғри фойдаланиш ундан тўғри хулоса қилиш ҳамманинг ҳам қўлидан келвермайди. Баъзилар ўзлари билган, эътиқод этган илмдан ўзгаларни баҳраманд этмайдилар.

Шу ўринда айтиш лозимки юксак маънавиятли бўлиш, илм, маърифатликка боғлиқ. Юксак маънавийлилик илм орқали ҳам шаклланади экан, у ҳам ўзининг хусусиятларига эга. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасида «Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга» деб бежиз айтилмаган.

Расулуллоҳ саллалоҳу алайҳи ва саллам айтганлар: «Оллоҳ таоло менга юборган ҳидоят (Оллоҳ таоло бандаларига кўрсатган тўғри йўл, йўлланма) сингари илм ҳам кўп ёққан ёмғирга ўхшайди: баъзи ер соф, унумдор бўлиб, ёмғирни ўзига сингдирадир-да, ҳар хил ўсимликлар ва кўкатларни ўстирадир ва баъзи ер қурғоқ, қаттиқ бўлиб, сувни эммасдан ўзида тўплайди, ундан Оллоҳ таоло бандаларини фойдалантиргайди. Одамлар сувдан ичгайдирлар, ҳайвонларни ва экинларни суғоргайдирлар. Баъзи ер эса текис бўлиб, сувни ўзида тутиб қолмайдир, кўкатни ҳам кўкартирмайдир. Буларни қуйидагича муқояса қилиш мумкиндир: бир киши Оллоҳ илмини (исломни) теран ўрганадир, теран тушунадир ва ундан маърифаатланадир ва Оллоҳ юборган ҳидоятни ўзи ўрганиб, ўзгаларга ҳам ўргатадир. Иккинчи бир киши илм ўрганиб, одамларга ўргатадир. Аммо ўзи амал қилмайдир. Учинчи бир киши мутакаббирлик қилиб, ўзи ҳам ўрганмайдир, ўзгаларга ҳам ўргатмайдир. Булардан биринчиси мўъмин, иккинчиси фосиқ, учинчиси кофирдир». Бу сермазмун ҳадисларни ўрганиш ҳам маърифатга бориб тақалади. Демак, маънавият тушунчаси маърифат билан ҳамоҳангдир. Ёки тушунча маърифат тушунчаси билан ҳам узвий боғланган. Шу туфайли, маърифат, маънавият тушунчалари бир-бирини

тўлдирувчилардир дейиш мумкин. Улар диалектик боғланган. «Маърифат» сўзи якка ва кўплик маънода ишлатилади. Бу сўз араб тилидан олинган бўлиб, «билиш», «билим», «таниш» каби маъноларни билдиради. Кўплик маънода маориф, таълим жараёнларини эслатади. Маърифат «маъруф» сўзи билан алоқададир. «Маъруф» сўзи олий ҳиммат, яхшилик қилувчи маъноларини англатади. Бу сўзни Европада биринчи марта атоқли немис файласуфи И. Кантнинг «Маърифат нима?» номли мақоласи босилиб чиққандан сўнг кенг қўлланила бошланган. **Маърифат-инсоннинг билим даражаси ва унга алоқадор бўлган жиҳатларни акс эттирувчи тушунчадир.** Маърифатли инсон-сўзи ишлатилса, демак, у ёки бу инсон билимли, билимдон, ўқимишли, кўп нарсани мушоҳада қиладиган инсон сифатида тавдаланади. «Маърифат»-сиз, деганда шу жараёнлардан хабарсиз киши тушунилади.

Демак, **маърифат деб, инсоннинг умумий маънавий-маданияти, савиясини юксалтиришга қаратилган таълим ва тарбиявий билимларга айтилади.**

Маърифат турли соҳалар, услублар орқали инсонларга сингдирилади. Булар оила, мактабгача тарбия муассасалари, мактаб, академик лицей, касб-ҳунар коллежлари, олий ўқув юртлари, жамоалар ва бошқалардир. Маориф сўзига келсак кўплик маънода ҳар-хил билим, ахборотларни қамраб олса ҳам маърифат сўзига нисбатан торроқдир. Маърифат том маъноси билан инсон фаолиятининг аксарият қисмини қамраб олади.

Маърифатли инсон билимлидир. Билим инсоннинг фазилатини улуғловчи хусусиятлардан биридир. Билим олиш, маърифатли бўлиш, турли соҳада маънавий ва моддий талаба қилиш учун зарур. Билимсиз, маърифатсиз киши ҳимоясиздир. Маърифат орқали инсон ўз онгини бойитади ва барча моддий, маънавий бойликлардан баҳраманд бўлади. «Маърифатнинг мақсади характерни тарбиялашдан иборат» деган эди инглиз файласуфи Герберт Спенсер. Айниқса, бозор муносабатларига ўтиш жараёнларида инсонлар маърифатли бўлмас эканлар, улар ҳаёт қийинчиликларига бардош бера олмай, қийналадилар.

Билимли, маърифатли кишиларнинг кўпайиши жамият бойлигидир. Бахтиёр келажак билим билан яратилади.

Истиқболнинг кафолати билимли кишилардадир. Маънавиятни юксалтириш ҳам маърифатга боғлиқдир. Миллий қадриятларни унинг тарихини, келажагини англаш маърифат орқали амалга ошади. Бунинг учун билим билан қуроullanмоқ керак! Яхши яшаш, бахтли бўлмоқ ҳам билим орқали амалга ошади! Инсон қанчалик кўп билса, унинг куч-қудрати шунчалик ошаверади. Билим орқали инсон улۇғвор бўлади. Теварак-атрофни билиш, жамият тараққаётини тушуниш, ҳодисаларга баҳо бериш ҳам билим ва маърифат орқали амалга ошади. Машҳур файласуф Ф. Бэкон фикрича, «Билим-куч, куч эса билимдир». А. Рудакий айтадики: «Билим-барча кулфатларга қалқон».

Илмли ва маърифатли бўлиш чексиздир. Буюк файласуф Пьер Лапласнинг фикрича, «Билганларимизнинг чеки бор, билмаган нарсаларимизнинг эса ҳад-чегараси йўқ». Ёки, аллома А. Фирдавсий таъбирича:

Илмдан бир шуъла дилга тушган он,
Шунда билурсанким, илм бепоеън.

Инсон билим орқали дунёни қанчалик кўп билиб борса, ўз фаолиятини ҳам шунчалик яхши англай боради. Умрнинг зийнати, мазмуни ҳам инсоннинг ўз билими орқали юқорига қараб интилишидадир. Билим олиш учун вақтни аямаслик, вақтдан фойдаланиш лозим. Хулоса қилиб айтганда, инсон маърифат ва билим орқали юксак маънавиятлилиқ чўққиларини эгаллайди, баркамол, комил инсон бўлиб етишади. Шу сабабли «Маънавият асослари» фани комил инсонни тарбиялаб вояга етказишда муҳим вазифани ташкил этади. Бу вазифа маънавият қирраларидан ташкил топади. Маънавият асосларининг баҳс юритадиган соҳалари ҳам шу қирралардан иборат. Буларга қуйидагилар киради: ахлоқ ва умуминсоний қадриятлар, ватанпарварлик, инсонпарварлик, диний эътиқод, ота-она ва фарзанд ўртасидаги муносабат, мустақилликни мустаҳкамлаш тафаккури, билимдонлик, дўстлик, ростгўйлик, адолатпарварлик, поклик, ҳалоллик, иймон-диёнат, меҳр-шафқат, комил инсон, баркамол авлод, сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий маънавият, маънавий маданият, меҳр-муҳаббат, ёвузлик, золимлик, шухратпарастлик, лаганбардорлик,

хаёлпарастлик, порахўрлик, хасислик, урф-одатлар, ёлғончилик, қўрқоқлик, ботирлик, мардлик, одобилик ва одобсизлик, камтаринлик, самимийлик, ҳақгўйлик, дўстлик, соддалик, ҳалоллик, ор-номусилик, инсонийлик, байналминаллик, меҳнатсеварлик, бахт-саодатлилик, совуққонлик, туҳмат ва мақтов, донолик, олимлик, эркинлик, виждонлилик, инсонийлик, бойлик-камбағаллик, оилавий муносабатлар, севги ва рашк, иродалилик, сабр-тоқатлилик, ичкиликбозлик, икки юзламачилик, такаббурлик, айёрлик, ёшлик, кексалик, мақтанчоқлик, миллий ғурур, миннатдорлик, мансабпарастлик, ғаразгўйлик, беодоблик, қадр-қиммат, суҳбатлашиш маданияти, эзмалик, журъатсизлик, димоғдорлик, ақллилик, бекорчилик, ўғит-насиҳатлар, ва бошқалар.

Тўғри, маънавиятнинг қирралари битмас-туганмасдир. Биз бу ерда инсон маънавиятига тегишли баъзи бир фаолиятларни келтирдик, холос. Маънавият фани мавзуларига киритиладиган бу изоҳловчи тушунчалар, асосий мавзуларни тўлдиришга ёрдам беради. Мазкур тушунчалар «Маънавият» фанининг моҳиятини очиб беришга ёрдам беради. Бу тушунчалардан асосий мавзулар танлаб олиниб маънавиятнинг асосий таркибий қисмлари шакллантирилади. Булар орқали ҳар бир шахсга «Маънавият асослари» ўргатилади.

2.2. «Маънавият асослари» фанининг тамойиллари, уларнинг ўрганиш услублари ва бошқа фанлар билан алоқаси

Маълумки, Республикамиз Президенти И.А.Каримов «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига жавобларида юксак маънавият ҳақида фикр юритганда ХХІ асрдаги маънавиятнинг шакл-тамойили, мазмун-моҳияти, таянч нуқталари ва тараққиёт уфқларининг белгилаш, унинг тамойилларини ишлаб чиқиш ҳақида сўз юритган эди. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, бугунги кунда бу муаммо жамиятшунос олимлар, барча зиёлиларнинг диққат марказида турибди. Бинобарин, Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат, бозор муносабатларига асосланган жамият барпо этилар экан, ана шу жамиятга хос инсонлар тарбияланиши лозим. Шу сабабли «Миллий истиқлол ғояси:

асосий тушунча ва тамойиллар» фанида ҳам юксак маънавиятни шакллантириш гоёларига жиддий эътибор қаратилган. Демак, «Маънавият асослари» фани бу - юксак маънавиятли инсонларни тарбиялашда етакчи ўринларда борар экан, у ўзининг тамойилларига ҳам эга бўлиши зарур. Биз юқорида юксак маънавиятнинг таркибий қисмлари ҳақида тўхталдик. Мазкур таркибий қисмлар таҳлили ҳам шуни кўрсатадики бу таркибий қисмлардан маънавият асослари тамойилларини шакллантириш ва уларни мазмун-моҳиятига эътиборни қаратиш, айти муддаодир. Бизнингча, маънавият тамойиллари қуйидагилардир:

1. Яшашдан мақсадни тўғри белгилаш, ҳаётнинг моҳиятини тўғри тушуниш;
2. Инсон қадр-қимматини ҳар қандай бойликдан устун қўя олиш;
3. Қанча кўп меҳнат қилсанг, шунча тўқ ва бадавлат яшайсан;
4. Инсон қобилиятининг ички имкониятлари чексизлигига ишонч ҳосил қилиш ва шу имкониятларни юзага чиқариш учун жиддий ҳаракат қилиш;
5. Ҳар қандай фисқу фасодга, вайронкор гоёларга берилмаслик, гийбат, кундалик ташвишларидан юқори кўтарила олиш, ирода, сабр-қаноат, меҳр-мурувват кўрсата олиш;
6. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳиссиётни жиловлаб, ақл идрокка амал қилиш, нафсни тия билиш, комилликка интилиш;
7. Ўзидан кейинги авлодларга озод ва обод Ватан қолдиришда жонкуяр бўлиш;
8. Миллий ва умуминсоний қадриятларни эъзозлаш ва уларни ижодий ривожланишига ҳисса қўшишга амал қилиш;
9. Фуқаролар ҳуқуқларини эъзозлаш ҳамда миллий тотувлик учун ҳаракат қилиш;
10. Мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлашда юксак маъсулиятни англаш, унинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий юксалишига фаоллик кўрсатиш.

1. Маълумки, инсон ҳаётга онгли равишда қадам қўя бошлаганидан бошлаб ўз олдига мақсадлар қўяди. Бу

мақсадлар гоҳида асосли, гоҳида тарқоқ, гоҳида ҳавас бўлади. Лекин мақсадлар ичида шундай бир мақсад борки, бу мақсад олий мақсаддир. У ҳам бўлса ҳаётда яшаш мақсадидир. Демак, уни тўғри белгилаш ва моҳиятини тушуниб етиш, тафаккур орқали мушоҳада қилиш муҳим аҳамиятга эга. Инсон умри тез ўтиб кетади. Ана шундай тез ўтадиган умр қандай ўтиши керак? Инсон, шахс биринчи навбатда ана шунга диққат эътиборини қаратиши лозим. Ҳа, бировлар яшашдан мақсад фарзанд кўришда деб билсалар, яна бировлар кашфиётлар қилиб ном қолдириш, яна бировлар қандайдир мансабларини эгаллашда, деб тушунадилар. Тўғри булар ҳам инсон учун керак. Аммо яшашдан мақсад тор доирада мужассамлашиб қолмаслиги керак. Шахс фаолиятнинг мақсади фақат ўз соғлигини ўйлаши билан бирга яшашни ўзи нима, нима учун яшашни керак, ким учун яшашни керак, деган саволларни қўйиб уни моҳияти ва мазмунини таҳлил қилган ҳолда иш юритиши лозим.

Халқнинг бугунги ва келажакдаги вазифалари билан ҳам ўз мақсадларини мужассамлаштириши керак. Демак, инсон ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда халқнинг асрий қадриятларини ривожлантириш ўз мамлакатининг буюк келажакини яратиши йўлида қайғуриши ва ҳаракат қилиши устувор йўналишлар қилиб белгилаб, ҳаётга қадам ташлаши ўринлидир. Шундагина яшашдан мақсаднинг моҳияти-мазмунга эга бўлади.

2. Инсон кадр-қимматини ҳар қандай бойликдан устун қўйиш юксак маънавиятликдан далолатдир. Инсон қадри бойлик билан белгиланмаслиги керак. Инсон ўзининг хатти-ҳаракати, меҳнати, ақл-идроки билан шу бойликни яратади. Шу жиҳатдан ҳам инсон бойликдан устун бўлишга ҳақлидир. Бойликка берилмаслик инсонийликни устун қўйишга олиб келади. Бойликка эътиқод қўйиб, мол-мулк тўплаш ўрни келганда уни кўз-кўз қилиш эса тубанликдан нишондир. Бойлик бу баъзи шахсларни манманликка етаклайди, димоқдор қилади. Баъзида бойликка берилган шахслар ўз мол-мулкнинг қанчалик кўп эканлигини яширишга ҳам ҳаракат қиладилар. Лекин уни барибир кўпдан, оммадан яшири олмайди. Натижада кўпчиликни олдида қингир-қийиниқ йўллар билан топилган бойлик ошкора бўлабошлайди ва кўпчилик нафратига ҳам учрай бошлайди.

Инсон қадрининг бирламчилигига эътибор бериш хусусиятига эга инсонларни халқ эъзозлайди. Шундай киши вафот этиб кетганда ҳам унинг номини ҳурмат билан тилга олади.

Бойликка берилган жойда адолат бузилади. Бойлик ҳирси бор инсонда таъмагирлик, порахўрлик, гаразғўйлик, қатъиятсизлик авжига чиқади. Ақл-закавот ўрнини жоҳиллик, манманлик, мақтанчоқлик, кибр-ҳаво эгаллайди. Булар оддий инсонлар қадрини пайсайтиришга олиб келади. Асосийси инсонлар ўртасида зиддиятларни келтириб чиқаради. Ғам-ташвиш ортади. Қонун бузилади. Фирибгарлик авжига чиқади. Инсон қадри йўқола бошлайди. Натижада оила, жамоа, жамият ва давлатда норозиликлар пайдо бўлади.

3. Қанча кўп меҳнат қилган киши ўзига ишонч билан яшайди. Қорни оч бўлганда ҳам меҳнатдан завқланади. Ўзини бадавлат кишилардек ҳис қилади. Чунки, у бировдан ўзини кам тутмайди. Меҳнат орқали жамиятнинг маънавий соғломлиги, руҳан тетиклиги ҳам намоён бўлади. Юрт тинчлигига тинчлик қўшилади. Юрт тинчлиги эса улўф саодат, буюк неъматдир. Шу сабабли ҳар бир фуқаро Ватан тақдири учун меҳнат қилиши, меҳнати орқали буюк давлатни барпо этишидаги масъулиятни сезиши муҳим касб этади. Меҳнат орқали тараққиёт, ривожланиш рўй беради. Оғир ва енгил саноат такомиллашади. Янги ишлаб чиқариш қувватлари пайдо бўлади. Маданий-маиший иншоотлар барпо этилади. Ободончилик амалга ошади. Боғ-роғлар пайдо бўлади. Буларнинг барчаси вақти келиб ҳар бир кишига, жамоага, жамиятга хизмат қилади. Натижада, инсон ўз меҳнати орқали шон-шарафга муяссар бўлади. Ҳур ва фаровон яшашга имкон яратилади. «Меҳнат, меҳнатнинг таги роҳат» деган ўғитларни азалдан халқ ўртасида қўлланишда ҳам олам, олам фалсафа ётади.

4. Инсон қобилиятининг ички имкониятлари бойлигига ишонч ҳосил қилиш ва шу имкониятларни юзага чиқариш учун жиддий ҳаракат қилиш ҳар бир юксак маънавиятга интилган кишининг дастурига айланиши лозим. Мазкур ички имкониятлар инсоннинг ўзини қаноатлантириш билан бирга, оилани, ишлаб турган жамоасини, мамлакатини ҳам талабларига жавоб бериши лозим. Инсонларнинг ҳар бир

иши, шу инсонларнинг ташқи амалий фаолияти билан ҳам мос тушмоқлиги даркор. Инсонни интеллектуал бойлиги гарчанд шахснинг шахсий фаолиятига боғлиқ бўлсада у Ватан озодлиги, унинг истиқболи, истиқлоли билан чамбарчас боғлиқ бўлгандагина инсондаги ички имкониятларни тўғри баҳолаш мумкин. Юксак маънавиятли инсонларнинг ички имкониятлари, деганда ўша инсондаги мардлик, ваъдага вафо, шижоат, ғайрат, ҳушёрлик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, ор-номус, ҳаё, иффат, камтаринлик, содиқлик, билимдонлик, янгиликлар тарафдорлиги, яхшилик қилиш, тўғри бўлиш каби хислатлар билан биргаликда қўрқоқлик, хиёнат қилиш, ваъдага вафо қилмаслик, ватанни уйламаслик, вайронкор фикрларга эга бўлиш, мансабпарастлик, лаганбардорлик, порахўрликка ва бопқа хусусиятларга интилиш, ҳис-туйғуларини ҳам тушуниш лолим. Демак, инсонлардаги ички имкониятларни намоён қилишнинг, характериға эътиборни қаратиш шахс фаолиятининг марказий ўринларини эгаллайди. Шу ички имкониятларни ҳаётга татбиқ этишда хатоликлардан холи бўлишга интилиш ҳам юксак маънавиятликидир. Ички имкониятлардан ижобий ишлар учун фойдаланиш олий жонбозликдан далолатдир. Ўзининг ижодини, тафаккурини, билимини, меҳнатини халқ ва Ватан равнақиға бағишлаш юксак маънавиятликдан комилликка интилишдан далолатдир.

5. Ҳар қандай фисқу фасод, ғийбатлардан кундалик ташвишлардан юқори туриш ирода ва сабр-қаноатли бўлиб, меҳр-мурувват кўрсата олиш юксак маънавиятни эгаллаш омиларидандир. Маълумки, ғийбат қилиш бидъатлидир. Инсонни кичик бир ғийбат натижасида бир умрга ношуд қилиб қуйиш мумкин. Ғийбат инсондаги энг ёмон одатлардан биридир. Ғийбат деганда инсонни орқасидан гапириш, айбини топиш, ёмонлаш, инсоннинг бола-чақасини, хотини, хулқи, бойлиги, юриш туриши, ақли ва фаросати ҳақида тутуруқсиз, бемаза сўзларни айтишлар тушунилади. Зеро, энг ёвуз ва ярамас одат ғийбатчилик бўлиб, ўзгаларни айбини топишға ҳаракат қилиб, гап ташиб, дўстларни ўртасиға нифоқ туширишдир. Булар ўз навбатида инсонни камситади ва ғамға ботиради. Шу сабабли ғийбатға ишонмаслик чораларини кўриш олий фазилатдир. Ғийбатни фисқу

фасодчилар, яхши фазилатларни кўраолмайдиганлар, фикри тор одамлар қиладилар. Ана шундай одамлардан устун бўлиш комилликка интилишдир. Инсон фаолияти бахтли дамлар билан бирга ташвишли кунлар ҳам мавжуддир. Ташвишлардан етишмовчиликлардан, бахтга эришаолмасликдан, мавқега эга бўлаолмасликдан устун бўлиш қаноатлиликдан намунадир. Бу ташвишларни сабр-қаноат ила енгиб ўтиш олийжаноблиликдан хабар беради.

Сабр ва қаноат қилиш юксак маънавиятли кишиларга хос хусусиятлардандир. Сабр қилишни аввали заҳар, аянчли бўлсада, охири лаззат бўлишини унутмаслик керак. Унда хосият ва манфаат бўлади. Сабр қилишда инсонни феъли ўзгармаслиги, ҳар қандай вазиятда ўзини тута билиши чидамлиликдир. Шундай инсон, инсонлар ўртасида камбағалликдан, етишмовчиликдан нолимайди, тоқат ва чидам билан вазиятдан чиқишини ўйлайди. Бунинг ўзи инсон учун улуғ неъматдир. Демак, сабр-қийинчиликдан қутилиш, уни енгиш ва чидамлилидир. Сабрда қандай вазият бўлмасин инсон ўзини очиқ чеҳралилигини йўқотмаслиги лозим. Сабр ва қаноат ўзаро туташган эгизакдир. Қаноат ҳам туганмас бойликдир. Қаноатли киши битта қоқ нонига ҳам шукр қилади ва у ўзини камбағалман, деб ҳисобламайди. Қаноатсиз киши эса кўчадаги гадога ўхшайди, уни кўзи тўймайди. Қанча топса у камлик қилади. Бошқаларга меҳр-мурувват кўрсатмайди. Тишлам нонидан бировни баҳраманд қилади. Шу сабабли ҳам ушбу тамойил маънавиятнинг асосий тамойилларидандир.

6. Юксак маънавиятли бўлиш бу ҳар қандай ҳолатда ҳам, ҳиссиётга берилмасдан ножўя ҳиссиётни жиловлай олиш, ақл-идроқка амал қилиш, нафсни тия билиш комилликка интилиш кабиларга ҳам боғлиқ. Мазкур жиҳатлар ҳар бир шахсда мавжуд бўлган инсоний фазилатлардир. Ушбу фазилатларга диққат-эътиборини қаратган шахслар мўътабар шахслар бўлиб ҳисобланади. Ақл бу- шундай бир бойлики, уни пайнаслаб ушлаб ёки кўриб бўлмайди. Ақл одамнинг ёки шахснинг пешонасида ёзиб ҳам қўйилган эмас. Унинг чегарасини ҳам билиш қийин. Ақл шундай бир хусусиятки, агар у баднафслик, ҳасад ва бахилликка йўғрилган бўлса бу тубанлик ақлидир. Ақл зарар келтирувчи жараёнлардан узоқ бўлса, ифлосланмаган бўлсагина соф

ақлдир. Шу сабабли ақл орқали инсон ўз фаолиятини қатъий идора қила олса, ўзининг ақлий хислатини юксак дейиши мумкин. Аслини олганда, инсоннинг барча ҳаракати ақл фаолиятига муҳтож. Ақл тажриба, ҳаётий кўникмалардан билимлардан пайдо бўлади. Демак, ақлли киши шундай бир инсонки, ўзининг ёмон ҳиссиётларини жиловлай олади, ўзининг ақлига, идрокига амал қилади. Нафсга раҳбарлик қилади. Ақлли инсон тириклигида шундай ишлар қиладики, бу ишлар ўзи вафот этиб кетгандан сўнг ҳам бошқа кишилар томонидан эъзозланади. Ўлган ақлли киши тириклар қаторида юради. Ақлсиз инсон эса нафси қаёққа бошласа ўша томонга бораверади. Ақл-идрок инсонни улуғлайди. Ақлли инсонлар баъзида хато қилганларида ҳам эъзозланадилар.

Инсонларда ғазаб ҳам мавжуддир. Ғазаб келганда уни сабот ва матонат билан енгиш талаб этилади. Гуноҳ қилган кишидан дарғазаб бўлганда ўйлаб ақл билан иш тутмоқлик инсоннинг юксак фазилатидир. Дўстликка ҳаракат қилганда ўша дўст бўлмоғи бўлган кишини қийинчилик ва дарғазаб бўлганда синаб кўриш ақиллиликдан далолатдир. Қийинчилик ва дарғазабликни боса олмаган дўст, дўст бўла олмайди.

7. Ватан бу инсоннинг киндик қони тўкилган муқаддас маскани. Шу билан бирга уни вояга етказишга ҳисса қўшган, аждодлари яшаган тарихий хотира бағишловчи макондир. Ватан инсоннинг, халқнинг ўтмиши ва бугуни ҳамда келажагини белгиловчи жойдир. Ватанга эга бўлган инсон ўз ҳаётини ғурур билан ўтказади. Эртанги кунига ишонч билан қарайди. Ватани борлиги учун қийнчиликларга бардош беради. Инсон ўзини англагандан сўнг Ватан нималигини сеза бошлайди ва унга нисбатан муҳаббат туйғуси илдиз отади. Натижада, ўз тақдирини ана шу Ватан тақдири билан боғлайди. Демак, юксак маънавиятлилиikka интилан инсон ўз Ватанини озодлиги, эркин ва фаровонлиги учун жон куйдириши лозим. Қалбининг фаолияти ўз Ватани ободлиги, озодлиги учун мужассам бўлиши зарур. Озод ва обод Ватанни авлодларга қолдириш учун ёниб, елиб-югуриб яшани, меҳнат қилиши талаб этилади. Ватанни моддий бойликларидан, маданий меросидан, қадриятларидан нафақат ўзи фойдаланиши балки, ўзидан кейинги фаолият

кўрсатадиган фарзандлар, набиралар, эваралар, чеваралар ва жамият учун қолидирадиган бўлиб яшамоғи керак. Сабаби Ватан фақат биргина шахсни ки эмас у шу заминда яшаётган барчани ки. Унда келажакда ҳам минг-минглаб инсонлар истиқомат қилади, хизмат қилади, нафас олади. Тарихни яратади, ижод қилади. Шу сабабли бу тамоил ҳам энг муҳим тамоилдир.

8. Миллий ва умуминсоний қадрият инсон фаолиятида амал қиладиган юксак маънавиятлиликнинг ажралмас қисмидир. Шу сабабли бу тамойил мамлакат ҳудудида истиқомат қилаётган ҳар бир инсоннинг ўз миллий қадриятларини асраб-авайлаши, эъозлаши, ўзидан кейинги авлодга уни янги-янги анъаналар билан етказиши юксак маънавиятнинг муҳим қисмидир. Ўтмишдаги аждодларимиз қолдирган миллий мерос, маданий бойликлар мумтоз қадрият ва урф-одатларни эъозлаш, уларни обдон ўрганиб ижодий ривожлантириш ҳар бир фуқаронинг кундалик турмуш тарзига сингиши лозим. Миллий қадриятларни умуминсоний қадриятлар билан муштараклигини сезиш керак. Миллий қадриятлар дунёвий тараққиёт тамоилларидан орқада қолмаслигига эътиборни қаратиш давр талабидир. Жаҳон тажрибасидаги умуминсоний демократик қадриятларнинг моҳиятини таҳлил қилабориш ва ҳаётга татбиқ этабориш миллий қадриятларни ривожлантиришга ёрдам беришини унутмаслик ҳар бир юксак маънавиятли шахсни диққат эътиборида туриши талаб этилади. Бунинг учун ҳар бир шахсининг, фуқаронинг сиёсий маданиятини такомиллаштириш, дунёвий муаммоларни тўғри тушунишга етаклаш кун тартибига қўйилади.

9. Мамлакатимизда инсон ҳуқуқларига амал қилиб инсонлар ўртасида ижтимоий адолатни барқарор қилиш учун талайгина вазифалар амалга ошириладики, улар тинчлик, миллий тотувликни барқарор қилишга ёрдам бери ди. Инсон ҳуқуқларига амал қилиш юксак маънавият эгасининг фаолиятидаги қирраларнинг ажралмас қисмидир. Инсон ўз фаолиятини рўёбга чиқариши учун ҳуқуқий жараёнларни ўзида мужассамлаштириши талаб этилади. Қонун кафолатларни англаш ва унга амал қилиш турмуш тарзини барқарор ўтишига ёрдам беради. Демак, ҳуқуқий маданиятни англаб етиш комилликка интилишнинг намунаси ди. Шу

муносабат билан бу тамойил ҳар бир шахсдан ўз устида мазкур соҳада доимий ишлашни, билим савиясини оширишга боришни талаб этади. Шу билан бирга инсон ҳуқуқларига оид жараёнларни, барча ҳуқуқий асосларни халқ оммаси орасида кенг тарғиб қилиш ҳам масъулиятини юклайди. Масъулият ўз навбатида инсоннинг ҳар бир амали, фаолияти маҳсулини тўлиқ тасаввур қилган ҳолда инсоннинг ўзига ва бошқалар олдида жавобгар эканлигини тасдиқлайди. Фаолиятни ривожлантиради, оқибатларни олдини олишга кўмаклашади. Ана шу маънода ижтимоий адолат, фуқаролар тинчлиги учун курашда тотувликни таъминлайди.

10. Миллий мустақиллик халқимизнинг азалий орзуси эди. Бу орзунини амалга ошириш йўлида жон фидо қилганлар оз эмас. Эндиликда миллий мустақиллик туфайли янги тарихий ривожланиш даврига қадам ташланади. Бу қадам авлодларимиз учун хизмат қилади. Халқимизнинг ҳозирги даврда мустабид сиёсатдан, қарамлик ва итоаткорликдан «иттифоқ» пайтидаги майда миллатликдан халос бўлганлиги қувончли ҳолдир. Бинобарин, кўп асрлик тарихга эга бўлган миллий давлатчилигимиз тикланди. Зеро, бу давлатчилиكنинг ижобий томонлари сақланган ҳолда, замон талабларига мослашган ҳолда янгидан қурилмоқда. Қисқа қилиб айтганда, ўз Ватанимизда эркин ва озод яшаш, фаровон турмуш қуришга киришдик. Иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий-маънавий қулликдан озод бўлдик. Табиий ва маданий, маънавий бойликларимизга эришдик. Маънавий меросимиздан, азалий инсоний қадриятларимиздан баҳраманд бўла бошладик. Эркин ва мустақил фикрлайдиган бўлдик. Шундай экан, янгича ҳаёт биздан янгича ҳаракат, янгича англаш ва фикрлашни, ташаббускор ва шижоаткор бўлишни, мустақиллик гоёларига содиқ бўлишни талаб этади. Янгича масъулият юклайди. Юксак маънавийатлилиқ шунчаки бир талаб бўлиб қолмасдан, балки уни мустақиллик йўлида янада мустаҳкамлаш учун ҳаракат қилиш ҳар бир шахснинг бурчидир.

Ҳар бир фан ёки курсни ўрганишнинг хусусий жиҳатлари бўлгани сингари «Маънавият асослари»нинг ҳам хусусий жиҳатлари мавжуд. Аввало, бу фан ҳам фанлар методологиясига суянади. Фанларнинг методологияси- (услугият тўғрисида таълимот) бу фалсафадир, аниқроғи

диалектикадир. «Маънавият асослари» фани ҳам ўз мавзуларини шу диалектик услубга суянган ҳолда таҳлил қилади ва назарий хулосалар чиқаради.

«Маънавият асослари» фанини ўрганишда асосан авлод-аждодларимиздан етишиб чиққан буюк алломалар, саркардалар, давлат ва жамоат арбобларидан бизгача етиб келган маънавий меросидан, маданият ва турмуш тарзидан фойдаланилади.

Қадимий маънавий мерос, миллий урф-одатлар, қадриятлар ранг-барангдир. Улар ҳозирги давр билан боғланган ҳолда, фан ва техника тараққиётини ҳисобга олишни тақозо этади. Шунини таъкидлаш лозимки, халқимиз урф-одатлари, қадриятлари умуминсоний қадриятлар билан боғлиқдир. Ҳар бир шахс ўз тушунча доирасидагина қолмай, балки дунёвий маънавиятдан ҳам хабардор бўлиши керак.

Бу жиҳатларни яхшироқ ҳис этиши, учун аввало ҳар бир инсон маърифатли бўлиши, унга интилмоғи лозим. Маърифатли бўлгандагина инсон умуминсоний қадриятлар билан таниш бўла олади. Унинг ўзига керакли томонларини олиб ўз ҳаётига татбиқ этади.

“Маънавият асослари” фани ҳам алоҳида услубларга амал қилади. Унинг мавзу ва тушунчалари бойиб боради. Бу услублар маънавият асосларини мустаҳкамлашда, ўз қонуниятларини ишлаб чиқишда ёрдам беради. Шу сабабли “Маънавият асослари” фани қуйидаги услублардан фойдаланади:

- Диалектик фалсафий.
- Тарихий-мантиқий.
- Ўхшатиш ва таққослаш.
- Кузатув.
- Индуктив ва дедуктив.
- Тажриба ўтказиш.
- Социологик тадқиқот (сўров, анкета тўлдириш).
- Назарий.
- Изоҳлаш.
- Тахмин қилиш услублари ва бошқалар.

Маънавий ҳислатларнинг мазмуни, ҳаётийлиги, инсонга мослиги шу услублар орқали яққол кўзга ташланади. Ушбу услублар маълумки, бошқа фанларда ҳам қўлланилади. Шу

сабабли, бу услублардан фойдаланилганда «Маънавият асослари» фанининг махсус томонлари ҳам ҳисобга олинади.

«Маънавият асослари» фани ҳозир дунёда ўқитилаётган 2000 дан ортиқ фанлар ва махсус курсларнинг барчаси билан алоқада десак, хато бўлмайди.

«Маънавият асослари» фалсафа фани билан боғланган бўлиб, фалсафанинг категория ёки тушунчаларидан, қонунларидан фойдаланади. Фалсафа берган умумий хулосалар «Маънавият асослари» учун жуда муҳимдир.

Фалсафада ўқитиладиган ижтимоий онг шакллари — санъат, маданият, ахлоқ, эстетика, дин каби соҳаларсиз инсонларда юксак маънавиятни шакллантириб бўлмайди. Бу соҳаларда фалсафа берган умумий, назарий фикрлар «Маънавият асослари» учун мушоҳада объектларидир. Шунингдек, «Маънавият асослари» фанини ўқитиш жараёнида «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар», диншунослик, тарих, сиёсатшунослик, адабиёт, она тили, иқтисодиёт назарияси, одобнома, мантиқ, этика, психология, ахлоқшунослик, социология, экология ва бошқа фанларга ҳам мурожаат қилинади. Шунини таъкидлаш лозимки, бу «Маънавият асослари» фани табиий фанлар билан алоқада эмас, деган фикрни билдирмайди. Бинобарин, табиий фанлардаги ўзгаришлар, кашфиётлар ҳам инсон маънавияти билан алоқадорлигини унутмаслигимиз керак. Кашфиёт қилувчи олимларнинг фаолияти маърифат билан боғланган. Маърифат эса маънавиятнинг таркибий қисмидир. Демак, «Маънавият асослари» фани тушунча ва қонуниятларни ривожлантириш учун табиий фанларга ҳам суянади.

«Маънавият асослари» фани тушунчалари хилма-хилдир. Уларнинг баъзи бир характер ва хусусияти ҳам фалсафий, ҳам маънавийдир. Улар ўзаро боғлангандир. Шундай бўлишидан қатъи назар, «Маънавият асослари» фанининг ўзига хос ривожланиш қонуниятларини қуйидагича акс эттириш мумкин: шахс, жамоа, жамият ва миллат маънавиятларини юксалтириш.

Булар маънавий-маърифий жараёнлар билан боғлиқ қонуниятлардир. Бу соҳаларни ҳар бирига ўзгача махсус ёндошиш йўллари ва услублари, жараёнлари бор. Мазкур маънавий юксалишларга умумий ҳолда ёндошиб бўлмайди.

Лекин, уларнинг ўзаро алоқадорлигини унутмаслигимиз талаб этилади. Юксак маънавиятли инсонни шакллантириш қонуниятлардан ташқари миллий ва умуминсоний маънавият қонуниятлари ҳам мавжуд, жумладан:

а) турли ижтимоий гуруҳлар маънавиятини юксалтириш қонуниятлари;

б) миллатлар ўртасидаги маънавият хислатларини юксалтириш қонуниятлари;

в) умуминсоний урф-одатлар, қадриятларни яқинлаштириш қонуниятлари ва ҳоказолар.

Бу кўрсатилган қонуниятлар ҳам ўзларининг хусусий жиҳатларига эга бўлиб, баъзи соҳалар чуқур таҳлилни талаб этади. Шу сабабли, бу қонуниятлар кейинги мавзуларда ўз аксини топади, деган умиддамиз.

«Маънавият асослари» фани кўпроқ инсоннинг ҳис-туйғуси, ички кечинмалари, ўзаро инсоний муносабатлари, инсоннинг табиат ва жамиятга бўлган ихтиёрий туйғулари билан боғланган. Бу жараёнларнинг ҳар бири инсон онгига мукаммал сингдирилиши «Маънавият асослари» фани билан боғлиқ бўлади. Ахлоқшунослик фанидаги тушунчалар «Маънавият асослари» фани тушунчалари билан узвий алоқада. «Маънавият асослари» айниқса, «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» фани билан ҳам яқиндан алоқада ва боғланишдадир. Маълумки, «Миллий истиқлол ғояси» фанида ғоя ва мафкура тушунчалари, уларнинг инсоният тарихи ва тараққиётига қандай таъсир кўрсатгани, ҳозирги даврнинг мафкуравий манзараси, дунёни бўлиб олиш учун кураш, ёш ғояларнинг минтақа ва мамлакатимиз аҳолисига таъсири, мамлакатда барпо этилаётган жамият ва бу жараёнда миллий ва умуминсоний ғояларнинг қай тарзда аҳамият касб этиши ўз аксини топган. Лекин бу зикр этилган соҳалар инсоннинг руҳияти ва маънавияти билан боғланган. Юзаки қараганда бу фанлар нисбатан бир-биридан узоқ туюлсада аслида чамбарчас боғлангандир. Бу фанлар тушунчалари ўзаро боғланган ҳолда таҳлил қилинса уларнинг таъсирчанлиги ошади. Ўқувчи томонидан енгилроқ қабул қилинади. Масалан, миллий истиқлол ғояси аввало маърифат орқали сингдирилади. Маърифатсиз миллий истиқлол ғоясининг кенг қирралари тушунилмайди. Шу билан бирга миллий истиқлол ғоясидаги

Ватан равнақи, комил инсон фаолияти, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик, халқ фаровонлигини таъминлашдаги омиллар ҳақида сўз юритилганда, бу соҳаларни юксак маънавийатли кишиларда акс этиши ҳақида фикр юритилади. Зеро, истиқлол ғоясининг олий мақсади эзгу ғояларга таянган ҳолда халқни буюк келажагини бунёд этишга сафарбар қилишдир. Ўзбекистон аҳолисини ҳозирги ҳаёт талабларига жавоб берадиган, ғоя ва мустаҳкам иродаси, юксак эътиқоди, эҳтиётли ва ватанпарвар, инсонпарвар шахсларни тарбиялаб вояга етказиш юксак маънавийат билан боғланган. Юксак маънавийатга эга бўлган кишилар юқоридаги жараёнларга халқ манфаати нуқтаи-назардан ёндошади.

Иккала фанда ҳам инсонларда эзгу ниятларни таркиб топтирган ғоя мужассамдир. Миллий истиқлол ғояси фани фуқароларда мустақиллик дунёқарашини ва эркин фикр юритиш, мустақил тафаккурга эга бўлиш, соғлом ижтимоий муҳитни яратишга ёрдам берса, «Маънавийат асослари» мазкур фан учун замин тайёрлайди. Шу йўналишда барчани тарбиялашда кўмаклашади. Истиқлол ғояси жамиятни ёт ва бегона ғоялар таъсиридан ҳимоя қилиш, фуқароларимизда мафкуравий иммунитетни шакллантиришга ҳаракат қилса маънавийат асослари фани инсонларда Ватан туйғуси, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, саховат-яхшилик, поклик, ҳалоллик каби юксак маънавийлик туйғулари назарияларини ишлаб чиқади ва миллий истиқлол ғоясини ёшларга сингдиришни тезлаштиради. Бу фанлар ўртасидаги муносабат ва алоқадорлик нисбий бўлсада, иккала фаннинг баҳс мавзулари турличадир. Юқорида таъкидланганидек, ахлоқшунослик фани тушунчаларини баъзилари маънавийат тушунчалари билан ҳам яқин алоқададир. Инсоннинг ички ва ташқи гўзаллиги, ахлоқий хислатлари, донишмандлар ҳикматлари, ривоятлар, ахлоқшунослик фанида ҳам ўрганилади. Аммо, бунда уларнинг тарихий келиб чиқиши, мансублик доиралари чуқурроқ ўрганилса, маънавийат асосларида эса буларни амал қилишдаги натижаларига кўпроқ эътибор қаратилади. Ёки сиёсатшунослик фанини олсак, у ҳам маънавийат асослари билан алоқададир. Сабаби, сиёсат билан шуғулланувчиларнинг маънавияти «Маънавийат асослари» фанида муҳокама қилинади. Шу билан бирга, сиёсатнинг ўзи маънавийат билан алоқада бўлиб, жамиятни

руҳий ҳолатини шаклланишида бу иккала соҳа муҳим ўринни эгаллайди. Жамият сиёсатини тўлалигича қабул қилмаган ва ўз маънавиятини сиёсатдан устун қўйган шахслар кам эмас.

Сиёсатда талаблар ўзига хос хусусиятга эга. Шахсий интилишлар, давлат ва жамият-манфаатларига мос тушмаслиги мумкин. Шу жиҳатдан ҳақиқий сиёсатдонлар маънавият асосларига эътиборни қаратиб, ундан ўз мақсадларида фойдаланиши зарурдир. Оқилона сиёсат юргизиш учун юксак маънавиятлилик талаб этилади.

“Маънавият асослари” “Диншунослик” фани билан ҳам яқиндан алоқададир. Диншуносликдаги иймон, эътиқод, ҳалоллик, инсонпарварлик, илм, меҳнатсеварлик, яхшилик ва бошқалар тўғрисидаги соҳалар «Маънавият асослари» курсида таҳлил қилинади ва бу соҳалар жамиятнинг маънавий муҳити билан боғланади. Маънавий, диний соҳалар ўзаро муносабатда эканлиги, уларни аксарият қисми мужассам бўлган шахслар, жамиятнинг келажаги “Маънавият асослари” фанида таъкидланади.

Ёки педагогика фанини оладиган бўлсак, бу фан таълим-тарбиянинг назарий асосларини ҳал этиб берса, бу назарияларнинг амалиётдаги тасдиқлари «Маънавият асослари» фанида ўз аксини топади ва ҳоказолар. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ушбу фанлар шаклан ҳар хил бўлсада, мазмунан бир-бирини бойитади ва тўлдиради.

2.3. «Маънавият асослари» фанининг мақсад ва вазифалари

Ўзбекистоннинг буюк келажагини яратувчилар юксак маънавиятга эга бўлмоқлари — заруриятдир. Зеро, улардан, аввало, ақлли, одобли, меҳнатсевар, билимли, сиёсатчи, миллий ғурурли, ватанпарвар, инсонпарвар, ҳалол, қўрқмас, байналминал, софдил бўлишлари талаб этилади. Бу хислатларни ҳар бир шахсда шакллантириш мазкур фаннинг мақсадидир.

Мустақиллигимиз шарофати туфайли, Президент Ислам Каримовнинг улкан саъй-ҳаракатлари ёрдамида, дунёвий билимларни ривожлантирган аجدодларимизнинг ҳурматини ўрнига қўйиш, илм-маърифат, маънавиятни юксаклигини

тараннум этган шахсларни муборак эканликлари ҳақида ёшларга айтиш ва улуғлаш пайти келди. Бунинг учун «Маънавият асослари» фанига мурожат этилади.

Халқимиз миллий ғурурини кўтариш, жамиятнинг маънавий ҳолатини ўзгартиришга олиб келади. «Маънавият асослари» фани ана шу долзарб муаммони ҳам ўртага қўяди ва уни ҳаётга татбиқ этади. Ўзбек халқининг қадимий тарихи, урф-одатлари, қадриятлари ҳақида ҳозирги авлод кўпроқ билишни истади, бунга ушбу фан ёрдамлашади.

Мамлакатимизда Ватанига ва халқига жонкуяр, мустақил фикрлайдиган, Республика муаммоларини онгли равишда масъулият билан ҳал эта оладиган ижодкор, янгиликка интилувчан, истиқлол ғоялари ва мафкурасига садоқатли авлодни вояга етказиш вазифаси «Маънавият асослари» фанининг диққат марказида туради.

Барча ислохотларнинг тақдири ва уларнинг самараси учун жавоб берадиган, мамлакатимизнинг эртанги куни ва истиқболи учун фидойи инсонларни тарбиялаш борасида устувор давлат сиёсати юритилмоқда. Шу сабабли, «Маънавият асослари» фани дастурида кўзда тутилган мавзулар моҳият жиҳатидан улкан мақсад ва вазифаларни кўзлайди. Бу фан мавжуд интеллектуал имкониятларни ишга солишга, миллий истиқлол мафкураси ғоясини тушунтиришга, ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялашга, олижаноблик

туйғуларини чуқурлаштиришга, буюк ўтмишга ҳурмат ва порлоқ келажакка ишонч туйғуларини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Ушбу фан қадимги Ўрта Осиё халқлари маънавияти шаклланган жараёнларни, ислом динидаги юксак жамият маънавияти ва шахс маънавиятини, Ўрта Осиё ўрта аср фалсафий тафаккуридаги маънавий муаммоларни, Амир Темур ва темурийлар сулоласи давридаги маънавиятни, жадидчилик давридаги маънавият ва маърифатпарварликни, мустамлакачилик ва қарамлик йилларидаги маънавият масалаларини таҳлил қилибгина қолмасдан, уларнинг назарий, амалий жиҳатларини ҳам ўртага қўяди.

Баркамол инсон ҳақида сўз юритганда аввало, маънавият фани унинг қирраларини очиб беради. Шу билан бирга баркамол инсон тушунчаси орқали Шарқ ва Ғарб

мамлакатларидаги алоқадорликни ўртага қўяди, таҳлил қилади.

Миллий ва умуминсоний қадриятлардаги ватанпарварлик, инсонпарварлик гоёларини чамбарчас боғлиқлиги ва фарқларини тушунтиришда «Маънавият асослари» фанидан фойдаланилади. «Маънавият асослари» инсонлардаги иймон, диёнат, адолат, меҳр-шафқат, поклик, ҳалоллик ва вафодорлик, меҳнатсеварлик хислатларини ўзига хос хусусиятларини, миллий ўзлигини англаш ва уни мустаҳкамлаш, байналминаллик жараёнларини шахс фаолиятидаги ўрнини, ҳуқуқий жараёнларни маънавиятга таъсирини, умуман шахсни баркамоллик чўққиларига чиқиши йўлларини кўрсатувчи фандир.

Асосан, «Маънавият асослари» фани мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг пайдо бўлди. Унинг муаммолари қанчалик қадимий бўлса ўзи навқирондир. У муаммоларни ўртага қўйибгина қолмайди, балки, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг янги замонавий соҳаларини пайдо бўлаётганлигини кўрсатиб беради. Тўғри, XX аср техника тараққиётининг олға қараб боришини таъминлаган бўлса, XXI аср ҳам шундай бўлади. Инсоният қадриятларсиз яшай олмайди. Техника тараққиёти эса инсоннинг маънавий ва ахлоқий муҳитига таъсир этади. Компьютер, ракета, видеотелефон, кимёвий дори-дармонлар, асаб системаларининг ўзгариши, экологик жараёнлар, телевидение, космосни ўзлаштирилиши кабилар шулар жумласидандир. Маълумки, инсонлар техника ёрдамида бошқа сайёралар тўғрисида тасаввурларга эга бўлаётир. Демак, инсонлар тафаккури ҳам ўзгараётир. Тафаккур ва маънавият эса бир-бири билан чамбарчасдир. Шу сабабли, айтиш мумкинки, маънавият фанининг мақсад ва вазифалари янада кенгайиб боради, жиддий тус ола бошлайди. Унинг муаммолари ижтимоий ҳодиса сифатида инсон фаолиятининг барча қирраларини қамраб олади.

Оламни салбий ёки ижобий томонга ўзгариши инсон фаолияти билан боғлиқ. Бу фаолият эса маънавиятсиз амалга ошмайди. Табиат ва жамиятнинг ўзгариши инсон руҳияти билан ҳам боғлиқдир. Руҳият ўз навбатида яшаш шароитлари, инсоннинг турмуш тарзи билан доимий алоқада. Шу шароитларни инсонга мос қилиб яратиш жамият

тараққиётига боғлиқ. Бинобарин, жамиятнинг маънавий юксалиши шу жамият тараққиётига жиддий таъсир кўрсатади. Ана шу жиҳатлар «Маънавият асослари» фанининг мақсад ва вазифаларини белгилаб беради.

Таянч сўз ва иборалар: мустамлака, мустақиллик, миллий маънавият, миллий тикланиш, мерос, қадриятлар, тарихий хотира, маънавият инсонни жамики бошқа мавжудотлардан ажратувчи ижтимоий ҳодиса, услуб, услубиёт, диалектика, тарихийлик – мантиқийлик, кузатув.

Ҳикматлардан намуналар

Инсон юксак камолотга эришув йўлида ҳаракат қилганидек, ақлий билишга ҳам ҳаракат қилса, ҳеч шубҳасиз ўзи интилаётган сўнгги даражадаги бахт-саодатга эришади.

Абу Наср Форобий.

Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор бўлса ҳам, иккиси бир-биридан айрилмайдурган, бирининг вужуди бирига бойланган жон ила тан кабидур.

Абдулла Авлоний

Олтин ва кумуши бўлмаган одам камбағал эмас, балки эс-ҳуши ва касб -ҳунари бўлмаган киши камбағалдир.

Мажид Ҳавофий

Тарбия ишида ўз-ўзини такомиллаштириш жараёнига катта ўрин берилмоғи лозим. Инсоният фақат мустақил ўрганиш туфайлигина тараққий этган.

Г. Спенсер

Одам болаликдан яхшилик ва гўзаллик куртакларисиз ҳаётга қадам қўймаслиги керак, авлодларни ҳам яхшилик ва гўзаллик куртакларисиз ҳаётга йўллаб бўлмайди.

Ф. Достоевский

Келажакда Ўзбекистон юксак даражада тараққий этган иқтисоди билангина эмас, балки билимдон, маънавий

жиҳатдан етук фарзандлари билан ҳам жаҳонни қойил қилиши лозим.

И. А. Каримов

Тест топшириқлари

1. «Маънавият» сўзи арабча бўлиб, . . .

- а) инсоннинг руҳий, ақлий жиҳатлари каби жараёнларни ифодалайди;
- в) инсонларнинг ғамхўрлиги, қайғуриши, қувониши каби ҳиссиётларни мужассамлашганлигини англатади;
- г) а ва б;
- д) тўғри жавоб йўқ.

2. Қуйидаги изоҳлардан қайси бири «Маънавият» тушунчасига мос келади?

- а) маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч – қудратидир;
- в) маънавият инсоннинг зот белгиси, фаолиятининг ажралмас таркибий қисми;
- г) маънавият инсон ахлоқи ва одоби, билимлари, истеъдоди, қобилияти, амалий малакалари, виждони, иймони, эътиқоди, дунёқараши, мафкуравий қарашларининг бир-бири билан боғланган муштарак тизимидир;
- д) барча жавоблар тўғри.

3. «Маънавият» сўзи тор маънода ишлатилганда, . . .

- а) инсон маънавиятининг умумий қирралари, уларга амал қилиш жараёнлари тушунилади;
- в) маънавиятнинг алоҳида ҳолати инсон кўз олдида гавдаланиши тушунилади;
- г) инсоннинг барча ижобий хислатлари мажмуи тушунилади;
- д) барча жавоблар тўғри.

4. «Маърифатнинг мақсади характери тарбиялашдан иборат» деган машҳур фикр муаллифи ким?

- а) Герберт Спенсер;
- в) Георг Гегель;
- г) Алишер Навоий;
- д) Заҳириддин Бобур.

5. «Маънавият асослари» фанини ўрганишда қандай услублардан фойдаланилади?

- а) диалектик, фалсафий, тарихий-мантикий, ўхшатиш ва таққослаш;
- в) кузатув, индуктив ва дедуктив, тажриба ўтказиш;
- г) социологик тадқиқот, назарий изоҳлаш;
- д) барча жавоблар тўғри.

6. Маънавиятнинг миллий ва умуминсоний қадриятлари... қамраб олади.

- а) миллатлар ўртасидаги маънавият хислатларини юксалтириш қонуниятларини;
- в) умуминсоний урф-одатлар ва қадриятларнинг яқинлашиш қонуниятларини;
- г) турли ижтимоий гуруҳлар маънавиятини юксалтириш қонуниятларини;
- д) барча жавоблар тўғри.

7. «Маърифат» сўзи кўпилик маънода қўлланилганда қуйидаги маънони ифодалайди?

- а) билим;
- в) маориф;
- г) таниш;
- д) а ва в жавоблар тўғри.

8. «Билим-куч, куч эса-билимдadir» деган машҳур ибора муаллифи ким?

- а) Ф. Бэкон;
- в) Г. Гегель;
- г) А. Навоий;
- д) З. Бобур;
- е) Абу Наср Форобий.

9. Маънавият асослари фанининг мақсади-...

- а) мавжуд интеллектуал имкониятларни ишга солиш;
- в) ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялаш;

г) буюк ўтмишга ҳурмат ва порлоқ келажакка ишонч туйғусини шакллантириш;

д) инсонларни маънавиятли қилиб тарбиялаш;

е) барча жавоблар тўғри.

10. Маънавий хислатлар қандай жараёнлар таъсирида шаклланади?

а) иқтисодий жараёнлар;

в) сиёсий жараёнлар;

г) техник жараёнлар;

д) маънавий жараёнлар;

е) ҳамма жавоб тўғри.

11. Аҳмад ал-Фарғоний 1200 йиллиги қачон нишонланди?

а) 1999 йил 17 декабрда;

в) 1998 йил 24 октябрда;

г) 1999 йил 18 декабрда;

д) 1992 йил 15 майда;

е) 2000 йил 21 январда.

12. Тож-маҳал ёдгорлиги кимга атаб қурилган?

а) Зебуннисога;

в) Аржуманд бонуга;

г) Жаҳоноро бегимга;

д) Гавҳаршод бегимга;

е) Сароймулкхонимга.

13. Амир Темурнинг тарихдаги асосий хизматлари нималардан иборат?

а) Амир Темур ўзаро урушларга барҳам бериб, кучли марказлашган, давлат барпо этди;

в) Амир Темур даврида савдо сотиқ ва шаҳар маданияти гуллаб- яшнади ва ривожланди;

г) Амир Темур илм-фан ва санъатнинг ривожланишига алоҳида аҳамият берди;

д) Амир Темур маънавиятга алоҳида эътибор билан қаради.

е) фақат А ва В.

14. Тож-маҳал ёдгорлиги Ҳиндистоннинг қайси шаҳарида жойлашган?

- а) Ҳайдарободда;
- в) Аграда;
- г) Лоҳурда;
- д) Аҳмадободда;
- е) Деҳлида.

15. Ўрхун-Энасой ёзуви қайси халқнинг маданий ёдгорлиги ҳисобланади?

- а) русларнинг маданий ёдгорлиги;
- в) ёқутларнинг маданий ёдгорлиги;
- г) форс-тожик халқларининг маданий ёдгорлиги;
- д) туркий халқларнинг маданий ёдгорлиги;
- е) хунларнинг маданий ёдгорлиги.

16. Ўзбекистон Республикасининг мадҳиясини ким ёзган?

- а) Шукрулло;
- в) Эркин Воҳидов;
- г) Муҳаммад Юсуф;
- д) Абдулла Орипов;
- е) Омон Матжон.

17. Умар Хайём рубоийларида қандай гоя ғошқчилик қилади?

- а) илоҳийлик;
- в) фалсафий;
- г) тарихийлик;
- д) ижтимоийлик;
- е) сиёсийлик.

18. Абдулла Қодирийнинг асарлари қайси қаторда туғри кўрсатилган?

- а) «Юлдузли тунлар», «Сароб»;
- б) «Моҳробдан чаён», «Обид кетмон», «Ўтган кунлар»;

- г) «Бой ила хизматчи», «Юлдузли тунлар», «Обид кетмон»;
- д) «Шажараи Хоразмшоҳий», «Абдулланом»;
- е) «Кеча ва кундуз», «Тобутдан товуш».

19. «Рубоий жанрининг отаси» деб тан олинган шоирнинг номини топинг?

- а) Абу Али Ибн Сино;
- в) Абдурахмон Жомий;
- г) Умар Хайём;
- д) Алишер Навоий;
- е) Паҳлавон Махмуд.

20. Ўзбек романчилигининг етакчиси ким?

- а) Абдулла Қодирий, «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён»;
- в) Ойбек, «Қутлуғ қон», «Навоий»;
- г) Ҳамза Ҳакимзода, «Янги Саодат», «Бой ила хизматчи»;
- д) Чўлпон, «Кеча ва кундуз»;
- е) Абдулла Қаҳҳор, «Ўтмишдан эртақлар», «Синчалак».

3-мавзу: Маънавият ва маърифатнинг ўзаро муносабатлари

3.1. Маънавият ва маърифатнинг қадимийлиги

Маънавият ва маърифат соҳасида Республикамизда диққатга сазовор ишлар амалга оширилаётир. Натижада, Ўзбекистон аҳолиси янги инсонпарвар, демократик ҳуқуқий давлатни барпо этишга, юксак маънавиятли шахсни тарбиялаб вояга етказмасдан туриб эришиш мумкин бўлмаслигини кун-сайин сезиб турмоқда.

Бинобарин, «Кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунёқарашининг шаклланишида маърифатнинг... ўрни бекиёс»¹

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан чиқарилган Фармонлар ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида маънавият ва маърифатнинг ўзаро яқинлиги кўрсатилиб, уларнинг ўз ўрнидаги аҳамиятлари таъкидланган. Жумладан, Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 9 июндаги қарорида тарғибот ишларига жиддий аҳамият қаратилиб, «Социологик тадқиқотлар, сўровлар ўтказиш орқали ўзбек халқининг бой маънавий-маданий мероси, шарқона ва умуминсоний қадриятлар асосида мамлакат, миллат келажагини белгилайдиган илғор ғояларни юзага чиқариш ҳамда ҳаётга татбиқ этиш маънавий-маърифий ишларни ташкил этиш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш» назарда тутилган.

Маънавият, маърифат бу бир бутуннинг икки томонидир. Маънавият муайян ижтимоий тузум замирида ривожланади. Ҳар бир ижтимоий тараққиёт босқичида ўзига хос маънавият хусусиятлари таркиб топганки, уни тарих зарварақларини очиб таҳлил қилганда яққол кўзга ташланади. Маънавият ва маърифат ўша ижтимоий ҳаётда ўз аксини топган ва шу ҳаётга гоҳида салбий, гоҳида ижобий таъсирини кўрсатган. Бинобарин, ижтимоий борлиқ инсоният ҳаётида етакчи ўринни эгалласа ҳам аслида инсонларнинг онгли фаолияти, маънавий хислатлари, шу борлиқни ўзгартиришга олиб келган. Шуни таъкидлаш керакки, ҳамма вақт ҳам кишиларни моддий тараққиёт юксак маънавиятли қилиб боравермайди. Бой бўлиб кетган инсоннинг ҳаммаси ҳам бирданига юксак маънавиятли бўлган эмас. Инсон маънавияти маълум тарихий ижтимоий замин асосида, атроф-муҳит, шарт-шароитдан келиб чиқиб такомиллашади.

Маънавият манбалари «Авесто», исломий фикрлар, ўтмишнинг илғор қадриятлари, удумлар, Қобуснома, Зафарнома, Ҳотамнома, Бобурнома, Темурнома, Шайбонийнома, Абу Райҳон Берунийнинг «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлари», Ибн Синонинг «Донишнома», Баҳовуддин Нақшбанд тариқатлари, Абу Наср

¹ И. А.Каримов. Миллий истиқлол мафкураси-халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т.: «Ўзбекистон», 2000, 26-бет.

ал-Форобийнинг фалсафий қарашлари, Амир Темур ўғитлари ва бошқа минглаб асарлар маърифат орқали аҳолига сингдирилган. Демак, халқимиз азалдан маърифатга интилган эканки, бу бебаҳо маънавият масканларини, маданий ёдгорликларни, удум ва қадриятларини кўз қорачиғидай сақлаб келмоқдалар. Гўзал ва нафис обидаларни меъморчилик сирларини эса авлоддан-авлодга ўтказиб, мерос сифатида эъзозлайдилар.

Маънавиятнинг таркиб топиши халқимизга монанд бўлган удумларда ҳам ўз мазмунини топган. Удумларимиз болаларда бегуборлик, ўсмирликда баркамоллик, инсонийликда камолот ва эътиқод каби ҳаётий жараёнларни шакллантиради. Маънавий удумларимиздан турли ўйинлар, ашулалар, кўпқари, кураш, дастурхон ёзиш, ҳашар, фотиҳа қилиш, яхшилик қилиш, ҳайитлар, совчилик, тўйлар, тўёналар, онг ичиш, иримлар, худойи, хайр садақа, ибодат ва бошқа соҳалар маънавиятни табиий шакллантириш соҳаларидек туйилса ҳам, уларни инсонга сингиши маърифатга бориб тақаладики, бу соҳалар маърифатсиз инсонга сингмайди. Маънавият ва маърифат соҳасидаги узоқлик нисбатандир. Уларни бир-биридан ажратиш асло мумкин эмас. Маънавият бирламчи, маърифат иккиламчи дейиш ҳам бу аснода ўринсиздек. Организм яримта бўлмагани сингари маънавият маърифатсиз бир бутун бўла олмайди. Бозор муносабатлари ривожланаётган ҳозирги даврда мустақиллигимизни мустаҳкамлаш даврида, маънавият ва маърифатни юксалтириш ҳаммининг иши ва бурчидир. Алломаларимиз таъкидлаганларидек, «Нажот маърифатдадир». Умуминсоний маънавият билан умуминсоний маърифат бирикканда жамият тараққиёти янада юксалади. Умуминсоний маънавиятлардан узоқлашмаслик маърифатга боғлиқ. Умуминсоний маънавият билан танишиш эса тил билишга боғлиқ. Чет тилларини билиш, ҳар бир маърифат эгаси бўламан, деган шахснинг асосий вазифаси бўлмоғи даркор.

Юксак маънавиятли бўлишни орзу қилган инсон қадимий умуминсоний маънавий ҳислатлар билан ҳам бойиши зарур. Маълумки, жамиятда яратувчиликнинг икки тури мавжуд. Биринчиси моддий яратувчанлик бўлса, иккинчиси маънавий яратувчанликдир. Маънавий яратиш маърифат орқалидир.

Жамиятнинг етуклиги маънавият даражасига боғлиқ. Истеъдод эгаларида маънавиятнинг юксак даражалари кўпроқ ўз аксини топади. Улар инсон истеъдодининг турли соҳалари: меҳнати, ҳаракати, қобилияти, ватанпарварлиги, миллат учун жонкуярлиги, ақл идроки орқали намоён бўлади. Бошқаларга таъсир этиб, уларни ҳам маънавий бойитади. Инсон маънавият ва маърифатдан лаззат олади.

Инсонлардаги одоб, иймон, виждон, ҳалоллик, яхшилик, меҳнатсеварлик, байналмилалчилик, инсонпарварлик, дўстлик, ахлоқ каби маънавий мезонлар она қорнида шаклланмайди, гарчи бу хислат ва мезонлар инсон боласининг қон томирлари, биологик тил билан ифодаланганда, генларда мужассам бўлган бўлса ҳам, жамият умуман ижтимоий муҳит таъсирида яққол шаклланади.

Бозор иқтисодиётига асосланган, ўзимизга хос шарқона урф-одат, қадриятларга мос инсонпарвар, демократик ҳуқуқий жамият қураётган эканмиз, давр талабига жавоб берадиган юксак маънавият соҳибларини тайёрлаш - жамият талабидир.

Маънавият сўзи ўта кенг қамровли фалсафий тушунча сифатида, халқимиз онгига эндиликда чуқур сингиб бораётир. Президент Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари чиқарилганда баъзи кишилар ва ҳатто баъзи бир раҳбар ходимлар ҳам маънавият сўзини маъносини таҳлил қила олмай эсанкираб қолган пайтлар бўлди. Унинг бой сержило мазмунини тушуниб етмадилар. Бу соҳада олиб бориладиган ишларни пайсалга солдилар. Бундай муносабатлар баралла айтаманки, собиқ совет давлати олиб борган сиёсатнинг маҳсули эди. Буни сезган Президентимиз Ислом Каримов яна ташаббусни қўлга олиб маънавият ва маърифатни «бош ҳомийси» сифатида ўрнатди. Тадбирлар ишлаб чиқиш ҳақида йўл-йўриқларни белгилаб берди. Алломаларнинг маънавият ва маърифатга муносабатини истиқлолга эришган ҳозирги давлатимиз, аҳолиси ўртасида тарғиб қилиш зарурлигини таъкидлади. Одоблилик, ахлоқийлик, виждонлилик, камтаринлик, табиий-маънавий хислатларни янгича шакллантирибгина қолмай балки, эндиликда, озодлик қадри, Ватан туйғуси, миллийлик ғоялари ҳам, маънавият қирралари сифатида

барчага сингдирилиши ўта зарур ва кечиктириб бўлмайдиган вазифа бўлиб қолди. Янгича миллий, умуминсоний маънавий қадриятларни халқ ўртасида тиклаш осонликча бўлаётгани йўқ. Бунинг учун жамият аҳолиси ўта маърифатли бўлиши кераклиги талаб қилинаётир. Тарихимиздан маълумки, маърифат, илм соҳасида ва унинг мазмуни, таъсири, аҳамияти тўғрисида буюк алломалар ҳамиша халқ эътиборини қаратганлар. Масалан; Абу Наср Форобийнинг «Билим, маърифат яхши ахлоқ билан безанмоғи лозим», Абулқосим Фирдавсийнинг «Шубҳа йўқ, илмдан тирикдир инсон, машаққат, меҳнатни енгади инсон», Абу Ҳамид Ғаззолийнинг «Маърифатнинг энг юқори даражаси инсоннинг ўзини ва мартабасини билишидадир», Юсуф Хос Ҳожиб «Ўқув қайда бўлса, улуглик бўлар, билим кимда бўлса буюклик бўлар», каби фалсафий фикрлари бежиз айтилмаган. Бас, шундай экан, энди маърифатпарварлик ўзи нима? Унинг маънавиятга таъсири ва муносабати қандай?

Маърифатсиз маънавиятнинг кенг қирралари очилмайди, усиз юксак даражадаги маънавиятга эришиб бўлмайди.

Маърифатда инсоннинг ақлий, ахлоқий, маданий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, диний, фалсафий ва бошқа қараплари мужассамлашади. Зеро, бу йўналишлар, инсонларнинг маънавий қиёфасини турли қирралари бўлса ҳам, буларни маърифий жараёнсиз эгаллаб бўлмайди. Маънавий юксаклилик, маърифат қирраларисиз гўёки япроқсиз дарахтдир. Сабаби дарахт танаси япроқсиз ривожланмайди, қуриб қолади. Маърифат маънавий қиёфага сайқал бериб уни ўткирлаштириб боради. Шу сабабли ҳам инсоният тарихига эътиборни қаратсак, ижтимоий тараққиётнинг барча даврларида бой маънавиятга эга бўлиш учун, ўша даврнинг алломалари, давлат раҳбарлари ўз хоҳишлари билан маърифатли бўлишга интилганлар. Бинобарин, тарихдаги инқилобий ўзгаришлар, янги бир тараққиёт босқичидан иккинчи босқичга ўтиш даврида дастлаб маърифатпарварликдан бошланган.

Инсон бошқа соҳаларда бўлгани сингари ўзининг маънавий ҳаётида ҳам, амалий ва кундалик фаолиятида ҳам, билим, маърифатга таянса, унга интилса тўхтовсиз камол топади, ақлий ривожланади.

Маърифат инсонни озод, эркин ва улугвор қилиб тайёрлайди. Бинобарин, теварак атрофдаги барча предмет ва ҳодисаларни билиш инсон заковати, ақлига хосдир. Бу билиш кўпинча тажриба орқали амалга ошади.

Амалиётни билим билан такомиллаштириш зарур. Такомиллаштириш ҳам маърифатни қай даражада кучли эканлигига боғлиқ бўлади. Илм-маърифат бор жойда истиқбол бордир. Шунинг учун ҳам ўз замонаси ва халқи учун жонкуяр кишилар Ватанининг фаровонлиги йўлида қурбон бўлганлар. Маънавиятли бўлиш билан бирга маърифатли ҳам бўлганлар. Маърифатпарварлик эса ҳамisha ўз давр тақозосидан келиб чиқиб заруриятга айланган, натижада маърифатли алломалар муаммоларни ўртага ташлаганлар ва уларни амалга ошириш учун тинмай кураш олиб борганлар, жамият учун қайғурганлар, қолаверса эртанги кун равнақини маърифат орқали белгилаганлар.

Маънавият, маърифат тўғрисида фикр юритганда маърифатпарварлик тушунчасига ҳам жиддий эътиборни қаратмоқ лозим. Маълумки, бу сўз ҳам инсоният ҳаётида янгича сўз эмас, юқоридаги инсонийликка хос бўлган тушунчалар сингари қадимийдир, фақат давр ўтиши билан унинг мазмуни, мавқеи янгича тус олган холос. Марказий Осиё мутафаккирлари таълимотларига назар ташлайдиган бўлсак, бунинг айнан тўғрилигига иқрор бўламиз.

Кўпгина олимлар маърифатпарварликнинг Ватани бу — Ғарбий Европа мамлакатларидир деган тор фикрни ўртага ташлайдилар.

«Европацентризм» деб аталувчи оқимнинг фаолиятига бир ёқлама баҳо бериб уни қўллаб қувватлайдилар. Аслини олганда эса, маърифатпарварликнинг илдизлари (бошқа соҳаларда бўлгани сингари), Шарқ мамлакатлари, айнан, Марказий Осиё мамлакатлари донишмандлари фаолиятига ҳам бориб тақалади. Лекин, баъзилар маънавият ва маърифат муаммолари, яъни фан, санъат, адабиёт, философия, маданият Европадагина ривожланган деб тарғиб қиладилар, уларнинг фикрича, тараққиётнинг маркази ҳам Европадир. «Европацентризм» оқими рим-юнон тараққиётидаги маънавий, марказий «папачилик» деб юритилувчи католиклар фикрларига қарши чиқиш натижасида пайдо бўлган бўлиб, кўпроқ немис файласуфи

Георг Гегель (1770-1831) таълимотида якқол кўзга ташланади. Бундай қарашга ўз вақтида «востокоцентризм» тарафдорлари қарши чиқиб «Европацентризм»ни салбий томонларини очиб ташлаганлар. Ҳатто, европалик олимларнинг ўзлари жумладан, Монтескье, Готфрид, Вольтерлар маънавий ривожланиш ҳар бир миллатга тааллуқли ва уни ҳар бир миллат ривожлантиришга қодир деб, чиқдилар. Умуминсоний қадриятлар барчага тааллуқли эканлигини тарғиб қилдилар. Ҳақиқатда эса инсоният даврини илк бошланишидаёқ Шарқ, умуман, Осиё мамлакатларида йирик-йирик кашфиётлар бўлганлигини инсоният гувоҳидир. Жумладан, биргина Хитойнинг ўзида дунёда биринчи бўлиб яратилган кўплаб кашфиётлар фикримизни тасдиқлайди. Масалан, Бишен ёзув шрифти эрамиздан олдинги 1045 йилдаёқ яратилган. Илк қоғоз пулнинг ватани ҳам Хитойдир. Чунки, эрамиздан 1900 йил олдин ундан фойдаланилган. Европада эса қоғоз пул саккиз юз йил кейин пайдо бўлган. Дунёда ер силкиниши ҳодисаси ҳам биринчи Хитойда аниқланган. Чинни буюмлар европаликлардан 1000 йил илгари ясалган. 2000 йил аввал дунёда ягона ҳисобланган 40 машқдан иборат яхлит бадантарбия машғулотлари ўйлаб топилган. Хитой халқи Исо Масиҳ туғилишидан 300 йил олдин оҳанграбо компасни кашф этган. Европада бу қурилма 1400 йил кейин пайдо бўлди. Хулоса шундан иборатки, Европацентризм оқимининг тарафдорлари кўпгина жиҳатлардан Шарқ мамлакатлари маънавиятини, маданиятини, маърифатини тан оладиларми, йўқми, тарих эса ҳақиқий ўлчовдир.

Хитойдаги фан, маданият, маърифат соҳасидаги ўзгаришлар Марказий Осиё тараққиётига ҳам жиддий таъсир қилмай қолмаган. Натижада Марказий Осиёда буюк алломалар етишиб чиқдики, улар маърифат соҳасида, диний эътиқод ҳамда маънавий соҳаларда дунёда етакчи ўринларни олдилар. Масалан, Ватандошимиз Замахшарий «Жоруллоҳ» деган (Аллоҳ қўшниси) мўътабар номга сазовор бўлган. Ундан аввалроқ аллома Абу Наср Форобий эса Аристотелдан сўнг, «иккинчи Муаллим» деган фахрий номни олдилар. Эндиликда маълум бўлаётирки, Ўрта асрларда маънавият ва маърифатни тарғиб қилувчилар айнан Марказий Осиёда кўп мингликни ташкил қилади. Яқин йилларгача, минг афсуслар

бўлсинки, биз улардан хабардор бўлмай келдик. Буларга мисол: Юсуф Ҳамадоний, Замахшарий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Имом ал-Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳовуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳрор Вали, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Абу Мансур Мотурудий, Бурхониддин Марғиновий ва бошқалар. Бу улуғ зотларнинг ҳар бири битмас-туганмас билим жараёнларини эгаллабгина қолмадилар, балки илғор ғояларни ўртага ташлаб юксак маънавият ва маърифатпарварликни олдинги сафларида бордилар.

Собиқ совет давлатининг баъзи бир «ўткир» идеологлари эса мазкур буюк шахсларни, маънавият ва маърифат соҳасидаги ишларини фақат динга тақаб танқид қилдилар ва улар фаолиятини (асл нусхада) ўрганишга йўл қўймадилар. Совет давридаги луғатларда, энциклопедияларда фақат француз, инглиз, рус маърифатпарварлари тўғрисида фикр юритилди, холос. Тўғри, жаҳон маънавияти, маданияти, илм фаннинг ривожига Европалик алломаларнинг ҳиссаси бекиёсдир. Аммо, ҳар бир замон ва маконнинг ўз хусусияти, мавқеи бор.

Маърифатпарварликни баъзи адабиётларда, жумладан, совет энциклопедиясида феодализмдан капитализмга ўтиш даврида ривожланган деб кўрсатилади. Юқорида таъкидлаганимиздек, аслида ҳали қулдорлик, феодализм жамиятларида ҳам маърифатчилик, иқтисодиёт, сиёсат, санъат билан шуғулланилган. Маълум бўлдики, ўша даврларда ҳам маънавият маърифатчиликдан ажралмаган ҳолда улар бир бутун ақлий ва жисмоний ишлаб чиқаришни ташкил қилган. Бинобарин, уларнинг тарихи узоқ-узоқларга бориб тақалади. Маърифатчиликнинг илдизлари узоқ бўлмаганда эди, Шарқ мамлакатларидаги (Ҳиндистон, Хитой, Марказий Осиё мамлакатлари) ҳозирги, бизгача етиб келган архитектура ёдгорликлари, иншоотлари, қадимий қўлёзмалар, адабиёт, санъат асарлари бўлмаган бўларди. Маънавият ва маърифатнинг мавжудлигини унинг ўрнини жиддий баҳолаш нисбатан ўша вақтларда ҳам назардан четда қолган холос.

Тўғри, бизга маълум бўлган адабиётлар ва манбаларнинг кўпчилиги маърифатпарварлик фақат XVII-XVIII асрларда

Ғарбий Европада жиддий тус олган деган фикрни беради. Аслида ундай эмас.

3.2. Маънавиятнинг шаклланиш жараёнлари бошқичлари

Мустақиллик шарофати билан бошқа соҳаларда бўлгани сингари, оила ва унда тарбияланадиган баркамол фарзанд ҳақида тез-тез фикр алмашилиладиган бўлди. Айниқса, бу муаммони давлат сиёсати даражасигача кўтарилиши муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи чақириқ IX сессиясида И.А.Каримов томонидан қилинган маъруза баркамол, соғлом авлодларнинг ўтган вақтдаги ва бугунги ҳамда келажакдаги ҳолатини таҳлил қилиб бердики, эндиликда бу эса тарбия ва таълимни асосий дастурини ташкил қилади, десак хато бўлмайди. Чунки юртбошимиз бола туғилганидан бошлаб то унинг юқори малакали кадр бўлишига қадар ҳамда унинг меҳнат фаолиятидаги юксак маърифат ва маънавиятлилиги ҳақида сўз юритади: «Келажак авлод ҳақида қайғуриш, соғлом, баркамол насли тарбиялаб етиштиришга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиздир.

Бу муқаддас заминда яшаётган ҳар қайси инсон ўз фарзандининг бахту саодати, фазлу камолини кўриш учун бутун ҳаёти давомида курашади, меҳнат қилади, ўзини аямайди.

Бола туғилган кунидан бошлаб оила муҳитида яшайди. Оилага хос анъаналар, қадриятлар, урф-одатлар бола зуваласини шакллантиради.

Энг муҳими, фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англайди, ҳис этади».

Ўзбек халқи урф-одатлари, қадриятлари ўзига хос назорат билан шаклланганки, уларда инсоний хислатлар устувор. Бу инсонийлик хислатлари асрлар оша силсилаларга бардош бериб, ўз моҳиятини йўқотгани йўқ. У ўзининг фалсафий теранлигини ҳамиша намоён қилади. Шу сабабли ҳам ота-она билан фарзандлар ўртасида илиқ муносабатлар, ўзаро ҳурмат-иззат, меҳр-оқибатлар марказий ўринни олади. Улар ўртасидаги бу ҳолатлар зарурий даврда бир-бирини тўлдиради ҳам. Тўғри, ота-она фаолияти фарзанд учун тенги

йўқ меҳр-оқибат билан йўғрилган асосли ҳис-туйғулар йиғиндисидир. Ота-онанинг фарзанд олдидаги бурчлари, ўзларининг охиратини обод этувчи қарзлари бор. Дину-диёнатли хонадон оқсоқолларидан сўрасангиз, уларни лўнда қилиб санаб беради: **яхши ном қўйиш, яхши муаллим қўлига топшириб, саводини чиқариш, илмли, касбли-ҳунарни қилиш, бошини икки, уйли - жойли қилиш.**

Ана шу истаклар заминиди ота-она ўз фарзандларини келажагини мустаҳкамлаш учун ҳали уларни турмуш қуришидан олдинроқ, ҳаётга тайёрлашни унутмайди. Аввало оила қуришга ундалаётган фарзандларни ўзаро мослиги, соғлиги, руҳий тайёрлиги, иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлиги, касб-ҳунарига эғаликлари таҳлил қилинади. Бу ўринда бобоқолонларимиздан Амир Темури фаолиятига назар ташласак, у киши фарзандларининг уйланишини нафақат бир оила учун кераклиги, балки, жамият миқёсидаги вазифа эканлигини сезган ҳолда:

«Ўғилларим, набираларим ва яқинларимни уйлантирмоқ таъинида келин изламоққа эътибор бердим. Бу ишни давлат юмушлари билан тенг кўрдим. Келин бўлмишнинг насли-насабини, етти пуштини суриштирдим. Хос одамлар орқали соғлиқ-саломатлигини, жисмонан камолатини аниқладим. Келин бўлмиш насли-насибаси, одоб-ахлоқи, соғлом ва бақувватлиги билан барча қусурлардан ҳоли бўлсагина эл-юртга катта тўй-томоша бериб, келин туширдим», - дейди.

Амир Темури яшаган даврда ҳозирги замон медицинасининг янги ютуқлари ҳали тушуниб етилмаган бўлсада, узоқни кўра билган Соҳибқирон ҳаёт тажрибасидан келиб чиқиб мазкур фикрларни билдирганки, уларга ҳозирги кунда ҳам амал қилиниш бўлажак оиланинг мустаҳкамлигини таъминлаш учун қўл келади.

Фарзандларни тарбиялаш ҳомиладорлик давридан бошлаб муҳим аҳамият касб этади. Чунки, бўлажак инсон, шахс ўзини шаклланишини асосини шу даврларда пойдеворини қўяди. Баъзи халқларда инсонга ёш берганда она қорнидаги 9 ойни ҳам эътироф этиб айтишлари бежиз эмас. Албатта, ота-она фарзанди тўғрисида соғлом фикр юритиб уни ардоқлаши, севиши, қайғуриши даркор. Болага таъсир қиладиган ҳар қандай ножўя ҳаракатдан ҳимоя

қилади. Мутахассислар фикрича, ҳомиладорликнинг иккинчи ойидан тўртинчи ойигача кўп оналарнинг ўзига нисбатан лоқайдлиги натижасида бола тушириш ҳодисалари бўлиб туради. Оғир юмушлар билан машғул бўлиши, қўрқув босиши, камқувватлилиқ, изтироб чекиш, қайғуриш кабилар нохуш ҳолатни пайдо қилади. Бундай жараённинг олдини олиш кўпроқ аёлнинг турмуш ўртоғи бўлиш эркакка боғлиқ. Яъни ўз турмуш ўртоғига ғамхўрлик қилиш, уни узоқ муддатда ёлғиз қолдирмаслик, оғир ишларни буюрмаслик, аёлнинг истаган озиқ-овқатларидан ўз вақтида истеъмол қилдириш, сайрларга олиб чиқиш, ёқимсиз ҳолатлардан асраш бўлажак «ота» исмини олувчига боғлиқ. Акс ҳолда ҳаёт юзини кўрадиган фарзанд ҳаётига зомин бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Мазкур вазифаларни ўз бўйнига олмаган эркак фарзанд тарбиясидан узоқлигини билдиради. Фарзандлари жонига қасд қиладилар. Айниқса бу пайтларда эр ва хотиннинг бирга ётиб туриши ҳам эҳтиёткорликни талаб этади. Бундай пайтларда қизиққонлик билан иш тутиш, темпераментни жиловлаш айниқса муҳимдир. Сабр ва эҳтиёткорлик бола ривожланишини таъминлашга ёрдам беради. Ҳомиладор аёл ана шу пайтларда турли жиҳатдан нозиклашган бўлади. Ҳар хил вазиятни тушунишда инжиқлик ҳолатлари рўй беради. Натижада қайғуришга молик бўлади. Бу ҳолатларнинг таъсири пайдо бўлаётган болага ҳам ўтади ва уни ривожланишини қийинлаштиради. Шу сабабли эркак киши ўз турмуш ўртоғини асраб-авайлаши, ардоқлаши яхши натижалар беради. Аёллар ўзини парваришига эътиборини қаратганда биринчи галда парҳезни ҳам унутмаслиги лозим. Қийин ҳазм бўлувчи овқатлардан истеъмол қилишдан огоҳ бўлишлари талаб этилади. Мабодо касал бўлганларида дўхтирлар қармоғида вақти- вақти билан маслаҳатлар олиб туришлари соғлом бола кўришнинг асосий сабабларидандир.

Боланинг она қорнида ривожланиши жуда тез ва мураккаб тараққиёт даврини босиб ўтади. Унинг ривожланиши она қорнидаги физиологик ҳаракатга ҳам боғлиқ. Бола она қорнида ривожлансада у маълум даражада ташқи муҳит таъсирида ҳам бўлади. Шунинг учун бу ташқи таъсирни ижобий бўлишини таъминлаш зарур. Мутахассисларни кўрсатишича, соғлом туғилган боланинг

ўртача оғирлик вазни 2,8-3,5 кг, бўйи эса 45-52 см. бўлади. У олти ойга етганда эса уч баробар ортади. Бир ёшли соғлом болани оғирлиги 9 кг етади. Бир ёш атрофида боланинг вазни ва бўйи тез ўсади. Агар бола бир ёшгача 25 см.га ўсса, кейинги икки йил давомида 18 см.га ўсади. Бу ҳолатда ривожланиш болада маънавий хислатларни яхши шаклланишига ёрдам беради.

Маълумки, бола туғилгандан сўнг бир неча кун ўтиши билан она овозини таний бошлайди. Турли ҳаракатларни амалга ошира бошлайди. Онанинг ўзига хос ҳидини ҳам аниқлайди. Ҳатто 15 кунлик бола она кайфияти, ҳис-туйғусини ҳам сеза бошлайди. 20-25 кунлигида эса ўзига кўрсатилаётган меҳр-оқибатни сезиб йиғлаши ёки кулиши мумкин. Ўзининг безовталигини ҳис-туйғуси билан билдира бошлайди. Бу айтилган фикрлар қуруқ бир гап, сўз эмас, балки илмий изланишлар, ҳаётий тажрибаларга асосланган фикрлардир. Демак, бола ҳис-туйғуси жуда нозик бўлиб ана шу давлардаёқ унинг эгилувчанлиги ёки ўжарлиги шаклланиди. Бинобарин, бола ҳулқининг шаклланиши ҳам кўпроқ шу даврнинг маҳсулидир. Шу сабабли ота-она гўдакнинг ҳулқ-атвориға қараб нима истаётганини ҳам сезиши даркор. Бунинг учун ота-она зийрак ва ўта хушёр бўлиши керак. Бола ҳулқини сезадиган ва шаклланаётган ҳулққа қараб тарбия устида бош қотириши лозим. Зеро, туғилган фарзандларнинг баъзилари фаол бўлса, фаолликка қараб ювош бўлса ювошликка қараб, ҳулосалар чиқариш айти муддао бўлади. Боланинг ҳис-туйғуларига жавоб қайтариши тарбия қаёққа кетаётганидан далолат беради. Чунки боланинг таъсирчанлиги нозиклик даврини бошдан ўтказаятганлигини билдиради. Мабодо шу давларда болани кўп кулдирадиган бўлсангиз катта бўлганида ҳам кўп куладиган, йиғлаш жараёни болада кўп кечган бўлса, йиғлайдиган бўлиб қолиши ҳеч гап эмас.

Фарзандда шаклланаётган ҳис-туйғуда севилиш ва ардоқланиш устувордир. Шу билан бирга болада ҳам бошқаларни айниқса ота-онани севиш туйғуси шакллана бошлайди. Демак, боладаги бу жараёнларни меъёрида билмаслик тарбияда ҳам кеч қолишлик демакдир. Боладаги бу давр ва ҳолатлар маънавият шаклланишининг биринчи босқичларидан биридир. Шу муносабат билан айтиш керакки,

бу даврларда фарзандга ёқадиган ишларни бажариш унда маълум бир малакани шакллантиришга олиб келади. 1-3 ёшдаги болани ҳатто саноқли вақтларда ҳам назардан четда қолдириб бўлмайди. Улардаги сезгирлик ўта шиддат билан шаклланади. Шу пайтлардан бола билан мулоқот умр давомидаги (ижобийми ёки салбийми ундан қатъи назар) мулоқотни белгилаб беради. Чунки бола айнан ана шу даврларда улкан эътиборни талаб қилади ва шундан хулоса қила бошлайди. Алла айтиладиган бўлса, аллани бола томондан ҳис қилишини сезилдими, демак тарбияни ҳам қабул қилиши шу даврдан бошланган. Ана шу пайтларда болани фақат ардоқлаш севиш ёки яхши тўйинтириш, кийинтириш билан машғул бўлиб қолиш келажакда кўп хатоларга олиб келади. Тўғри, болани она сути билан тўйдириш, бу бебаҳо жараёндир. Она сути гўдак организмини нафақат чиниқтиради, балки болага бир умрли меҳр, оқибатни таъминлайди, маънавий озукани ҳам беради. Шу сабабли, ҳам болани 2 ёшга тўлганига қадар эмизиш талаби ўта муҳимдир.

Болани етук, юксак маънавиятли бўлишини таъминловчи асосий омиллардан бири оналик-оталик қобилиятини ижобий ҳолда намоён қилишга боғлиқ. Масалан, оналар «Алла болам»ни айтиш билан бирга болани бешикка белаш пайтида «эгалари кирсин, ёмонлари чиқсин», «болам вақтида ётсин, вақтида турсин» деган илиқ сўзларни кўплаб айтиши боладаги интилишларга сабаб бўлади. Она ўз боласини турли эркалашлар билан маънавий юксалтирса, ота эса турли ўйинчоқлар орқали зарурий характерни шакллантиради.

1-3 ёшли болаларда нутқни ўстириш, теварак-атроф билан таништириш, уларда турли ҳаракат ва кўникмаларни ҳосил қилиш, тасвирий жараёнларга эътиборини қаратиш, мусиқа машғулотларини сирлари билан таништириш йўлга қўйилади. Ана шу жараёнларда болани маънавий юксалишига таъсир этувчи омиллардан тўғри фойдаланилмас экан тарбия етарли берилди, деб бўлмайди.

Мазкур ёшларда турли кўникмаларни шакллантиришда болани овуттишда қўлланиладиган ўғитларнинг ўрни жуда аҳамиятлидир. Жумладан, чапак чалиш «Бармоққа бармоқ», «Ғоз-ғоз», «Той-той», «Ачом-ачом», «эсонмисиз-омонмисиз», «Қайси қўлимдагини топ», «Кўзингни юм, оғзингни оч» каби

соҳалар орқали ҳам болани хатти- ҳаракатларига таъсир этилади. Ушбу ўйинлар билан биринчидан болани соғломлаштиришга ҳаракат қилинса, иккинчидан ўйлашга тафаккур элlementларини пайдо қилишга кўмаклашилади. Ўз навбатида тафаккур элlementлари болада пайдо бўлар экан, демак маънавият шаклланиши учун ҳам шарт-шароит яратила бошланади. Бу ёшларда айниқса, нутқ ўстиришга кўпроқ эътибор бериш зарур. Нутқ бўлажак инсон, шахс фаолиятини негизидир.

Бунинг учун қўғирчоқлар, копток, машиналар, турли тасвирлар айниқса муҳим аҳамият касб этади. Булар орқали болага турли саволларни берилиши, ўртоқларини фаоллиятини мисол қилиниши, табиатдаги нарсаларни сўралиши расмлар билан машғулот ўтказилиши болада фикрлаш қобилиятини ўстирибгина қолмасдан, унинг нутқига ҳам таъсир қилади.

Бола тарбияси узлуксизликни талаб этади. 1-3 ёшдаги болалар тарбияси 3-7 ёшдаги болаларда юқорироқ босқичда давом этади. Айниқса, боланинг кўп сўраш ва кўп гапириш даври шу ёшларга тўғри келади. Шу сабабли бу даврда саломлашиш одобидан бошлаб бола нутқидаги грамматик тузилишини шакллантириш теварак-атроф билан таништириш, она Ватан ҳақида, Буюк сиймолар ва байрамлар, катталар меҳнати, буюмлар ҳақида суҳбат қилиш, шеърлардан ёд олдириш, ҳикоя айтиш, ифодали ўқиш, миқдор ва сифат ҳақида тушунча бериш, фазо ҳақида тасаввурлашга интиштириш, расмлар чиздириш, турли объектлар қуриш, ясаш, жисмоний тарбияга ўргатиш кабилар орқали амалга оширилиши лозим.

Зеро, Ватан туйғуси ватанпарварлик ҳислари миллий гурур, миллий истиқлол ғояси ҳамда Ватан ҳудуди, ўлкаси, халқига меҳр ва садоқати боланинг ёшига мос равишда шакллантирилиши маънавий вазифаларнинг негизини ташкил қилади.

3-7 ёшдаги болалар тарбияси, 3-4 ёшдаги тарбиянинг мураккаброқ босқичларини қамраб олади. Бу даврда ҳам болаларда лугат ёки сўз бойлигини ошириш мақсадида «Ўзбекистон мустақил давлат» мавзусида суҳбат уюштириш бола маънавияти юксалишига ҳам таъсир этади. Маълум малакага эга қилади.

Болада маънавий юксалиш мактабга борганда янада юқорироқ босқичга кўтарилади. Энди бола, оила ва боғчада олган тарбиявий малака мактабда ўз самарасини бера бошлайди. Бу самарани тўғри баҳолаш, ижобийларини болада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш мактаб ўқитувчисига боғлиқ. Мактаб ўқитувчиси бераётган маънавий тарбия олдинги олинган тарбия билан узвий алоқада бўлиши лозим. Мактаб ёшидаги болани тарбия қилишда, болани ҳаракатини ўта чегараламаслик, жаҳл ва зулм қилмаслик лозим. Ёш болани ўта қаттиқ қўллик ва зулм, баджаҳллик билан тарбияласа болани хотирасига, шодлигига, мавқеига путур етказилади. Бундай тарбия натижасида унинг маънавий юксалиши ҳам кўнгилдагидек натижа бермайди. Болада қўрқувлик алломатлари пайдо бўлади. Паришонхотирлик, ғамгинлик, хафсаласизлик элементлари пайдо бўлади. Бу эса ўз навбатида тарбия ва билим олишга ўта салбий таъсир этади. Унда сусткашлик хислатлари мужассамлаша бошлайди. Ўз устидан нафратланган ўқувчи ёлғонлик, риёкор, ҳийлагар, руҳияти пас, ножўя ишларга эгилювчан бўлиб қолади. Юксак маънавийликка элтадиган хислатлар иккинчи ўринга тушиб қолади.

7-12 ёшларда болаларга жисмоний тарбияни аҳамиятини йўқотмаган ҳолда кўпроқ ақлий ва ахлоқий тарбияни шакллантириш ўта муҳимдир.

Юқорида биз болаларнинг 3-7 ёшларидаги тарбиясига таалуқли омиллар устида тўхталган эдик. Энди айтмоқчимизки, юқорироқ ёшдаги болаларга бериладиган ақлий тарбия боланинг кейинги, яъни етуқлик даврини кўпроқ белгилаб беришга асос бўла олади. Инсоннинг ақли фаросатини юксаклик даражаси нимада, деб савол қўйилганда, инсоннинг яхши билимга эга бўлиши, билимни чуқур ўрганиши ва ўрганган билимни тўғри фикрлашидир, десак хатто бўлмас. Бунинг учун мактабда ўқитилаётган фанлар айниқса катта рол ўйнайди. Мазкур фанлардаги тарбиявий жиҳатлар устувор бўлса юксак маънавиятни шаклланиши ҳам осон кечади. Айниқса, биринчи ва иккинчи синфлар дастурларида кўрсатилган мавзулар ўта эҳтиёткорлик билан болаларга сингдирилса, унинг келажакдаги натижаси ёмон бўлмайди. Бу синфларда ўқиётган болаларга саводхонликни ўргатиш, ҳикоялар айтиш

буюк сиймолар фаолияти билан таништириш байрамлар ҳақида халқ ижодидан сўзлаб, меҳнат қилиш ҳақидаги бадиий адабиётдан мисоллар олиш, шеърлар ўқиб бериб улардан намуналар ёдлатиш, ифодали ўқишларига интиштириш юксак маънавият шакллантиришнинг асосий омилларидандир. Жумладан: саводхонликка ўргатиш учун гап ҳақида тушунча бериш, гапнинг сўз таркиби ҳақида суҳбат уюштириш учун халқ эртакларида «Эгри ва тўғри», «Зумрад ва Қиммат», А. Навоийнинг «Шер билан Дуррож», А. Авлониининг «Хўроз ва бўри», теварак атроф билан таништирганда «Она юртим Тошкентим», «Самарқанд қадимий шаҳар», «Ўлкамизда олтин куз» кабилар юксак маънавийлик шакллантиришни илк босқичларидир. Ёки буюк сиймолар ҳақида гапирганда Мирзо Улуғбек, Абу Али Ибн Сино фикрлари, Беҳзод расмлари, Амир Темур, Жалоллидин Мангуберди фаолиятлари маънавийликни сингдиришда ёрқин мисоллардир. Тарбия ва билим бериш жараёнида яқиндан ёрдам берадиган соҳалар: меҳнат ва она тили ҳақида суҳбат ва шеърлар борки болаларни завқ ва шавқини оширишга ёрдам беради. Бинобарин, деҳқончилик ва чорвачилик, тадбиркорлик, ўймакорлик ва бўёқчилик, кийим-кечак ва тикишлар, шеърлардан А. Ориповнинг «Она тилимга», Барот Исроилнинг «Шундай ўлка бор», Сафо Очилнинг «Ота-она дуоси», «Ўз тилим», Нурбекнинг «Менинг Ватаним» каби шеърлари шулар жумласидандир. Номлари зикр қилинган ушбу асарлар орқали болани ички дунёсига таъсир этиш мумкин. Бу даврда болалар характери ўта эгилувчан бўлганлиги учун асарларни мазмуни ва моҳияти ҳам танланиши зарур. Мазкур ёшларда ақлий тарбия сингдирилар экан салбий хислатларни эслатадиган (ишқий ёки чекишлик) асар ва ҳикоялардан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш зарур. Сабаби бундай ҳолатларни изоҳлайдиган соҳалар умумий тарбияни салбий томонга етаклаб кетиши эҳтимолдан узоқ эмас. Мактабда мазкур соҳага оид бўлган кўргазмали ашёлар-таъсирчан видеофильмлардан фойдаланиш лозим. Мактаб ўқувчисини руҳий ҳолатини синчиклаб ўрганишнинг самарали воситалари ҳақида бошқотириш улардан унумли фойдаланишда кеч қолмаслик тарбияда муҳимдир. Ижобий руҳни 3-12 ёшли болаларда шакллантириш юксак маънавиятни шакллантириш учун

асосий замин бўлади. 7-13 ёшлардаги болалар фаолиятига кўпроқ мактаб ўқитувчиси, жамоаси масъул бўлсада, бу пайтларда ота-оналарнинг масъулияти янада ошади. Болани бу ёшларда қуруқ сўзлар, дўқ-пўписалар билан эмас, ҳақиқий далиллар, тўғри сўзлик, жонкуярлик билан қўлга олиш мумкин.

Юксак маънавиятни шаклланишида ахлоқий тарбия асосий негизни ташкил этади. Ахлоқий тарбия ҳам кўпроқ боланинг 3-12 ёшларда изчил ҳолда берилиши унинг кейинги бутун умри билан боғланган. Инсоннинг бахтли ёки бахтсиз бўлиши кўп жиҳатлардан ўзига боғлиқдир. Аввало таъкидлаш лозимки, ёшлиқдан бошлаб ҳамма ҳам бахтли бўлишга интилади. Тўғри, 7-12 ёшли болаларга энг муҳими ўша бахт ҳақидаги фикрларни содда қилиб сингдирилиши ютуқларга олиб келиши мумкин. Болада ана шу бахт ҳақидаги тасаввур ахлоқий нормалар билан бирга тушунтирилса, у самарали бўлади. Мазкур ёшдаги болалар орзулар қилишга жуда мойилдирлар. Ана шу мойилликнинг ўз вақтида англаб, уни бошқариш имкониятига эга бўлинса, боладаги ахлоқий хусусиятларни ижобий томонга бориши учун қулайлик яратилади. Ёмон ишларнинг оқибатини болага ҳаётий воқеалардан келиб чиқиб англатиш керак. Бахт изловчи болага, баъзида, «шу бахт эҳтиёжи» жирканч ҳолатларга ҳам олиб келишини ўқитувчи томонидан моҳирлик билан тушунтира олсагина мақсадга эриша олади. Айниқса, бу ёшлардаги болаларга қимор ўйнаш, шароб ичиш, ахлоқсиз ўйинларни қилиш, вақтни бекорга кетказиш натижасида, вақтинча бахтга эришиши, аммо унинг охири «вой бўлиши» ҳақидаги таъсирчан фикрлар берилганда ҳар бир боланинг умр бўйи эсида қолади. Бу ёшдаги болаларни турли ножўя сўзлар ёки қўрқитиш йўллари билан тарбиялаш натижа бермайди. Урушиш, сўкишиш натижасида қалби лат еган боладан яхшилик чиқмайди. Юксак маънавият қирраларидан узоқлашади. Шу сабабли, бу ёшдаги болалар тарбияси ўта нозик лекин шарафлидир.

3.3. Ғарб мамлакатларида маънавият ва маърифатга муносабат

Бир неча асрлар муқаддам Шарқ мамлакатларида маърифатпарварлик ҳақида кўпроқ фикр юритишган. Аммо

кейинроқ, Ғарбий Европада фан ва техника кўпроқ тараққий қилиб, ишлаб чиқариш жараёнига катта таъсир кўрсатиши натижасида жамиятни, фақат инсон ақл идроки билан юксак даражага кўтариши ва уни ўзгартириши мумкин, деган хулосага келишган. Шу боис, ўша даврнинг илғор фикрловчи кишилари маърифатини кескин ҳолда тарғиб қилганлар. Бинобарин, Ғарбий Европа учун «Маърифатпарварлик» сўзининг ўзи ҳам янги ибора бўлиб, уни Вольтер, Гердер ва бошқалар биринчи бор илмий мулоқотга олиб кирдилар. Олдинги мавзуларнинг бирида таъкидлаганимиздек, И. Кантнинг «Маърифатпарварлик нима?» (1784) мақоласи босилиб чиқди ва бу сўз кенг тус ола бошлади. Маълумки, у даврларда Ғарбий Европада табиат, жамият, тафаккур ҳақидаги илмлар ривожланди. Бу даврда Томас Гоббс, Декарт, Лейбниц, Ньютон, Спиноза ва бошқа европалик буюк табиатшунослар ва философлар етишиб чиқиб, турли фанларда айниқса, физика, кимё, математика, геометрия, механика, астрономия соҳаларида кашфиётлар қилдиларки, натижада, бу кашфиётлар маърифатпарварликнинг кенгайишига олиб келди. Ўз навбатида маърифатпарварликнинг Европадаги Ренессанс (Уйғониш) даври билан ҳам узвий алоқада бўлди. Маълумки, Уйғониш давр вакиллари инсонпарварлик гояларини илгари сурган эдилар. Уларнинг фикрича, капиталистик ривожланиш феодализмга нисбатан устунроқ бўлиб, инсон фаолиятини фақат капитализм янги поғонага кўтарар эди. Шу сабабли, Уйғониш даврининг тарғиб қилувчилари билан маърифатпарварлари ўртасида бирмунча фарқлар бўлиб, маърифатпарварлар кўпроқ Уйғониш даври тарафдорларини танқид қилиб ҳам чиқдилар. Бу эса жамият ва давлат тузилишларини қайта кўриб чиқишга ва уларни жиддийроқ ҳал қилишга олиб келар эди. Ғарбий Европа маърифатпарварлари таълимотида маънавий соҳалар яққол кўзга ташланмаса-да улар маърифатни иқтисодий соҳа, хусусий мулкчилик, дунёқараш, эстетик қарашлар, бадиий жараёнлар, шахс фаолиятлари билан боғлаб тушунтирдилар. Бу деган нарсa, уларнинг таълимотида маънавий тарбия масалалари қўйилмаган, деган хулосани келтириб чиқармаслиги лозим. Бизнинг фикримизча, маънавий тарбия масалаларига эътибор берилган бўлса ҳам,

лекин маънавиятнинг таркибий қисмлари умуминсоний фаолиятнинг умумий кўринишларида қориниб кетган эди. Шу ўринда Локк, Гельвеций, Дидро, Жан Жак Руссо ва бошқа философларнинг ёзган асарларини тилга олиш kifоядир. Бу олимлар тарбия тўғрисида умуминсоний фикрларни ўртага ташлаш билан бирга, мазкур соҳадаги янги тамойилларни ишлаб чиқдилар. Шу билан бирга улар кўпроқ ижтимоий соҳаларни тарғиб қилувчи маърифатпарварлар бўлиб чиқдилар. Ўша давр шароити маърифатпарварликнинг турли мамлакатларда турлича шакл ва мазмунда намоён бўлишига олиб келди. Шу боис Россиядаги маърифатпарварликка назар ташлайдиган бўлсак, бу жараённинг гувоҳи бўламиз. Чунки Россия маърифатпарварлари буржуа революцияларини маънавий жиҳатдан тайёрлаш ва амалга ошириш тарафдорлари эдилар. Жумладан, Россия маърифатпарварлиги (1760-1861 й.й) узоқ давом этиб, унинг асосчилари Н. И. Новиков, Д. И. Фонвизин, А.Я.Поленов ва бошқалар эдилар. Улар Россияда крепостнойлик тузумини йўқ қилиб ташлашни тарғиб қилганлар. Адолатли подшоҳлар, адолатли қонунлар бўлишини истаганлар. А. Н. Радищев сингари маърифатпарварлар халқни маърифат кучига ишониб иш олиб боришга чақирганлар. Тарихдан маълумки, бундай гояларни «декабристлар» деб аталувчи гуруҳлар ҳам амалга оширишга ҳаракат қилган ва улар ҳам, халқни ҳокимиятга қарши кўтариб уларни галаба қозонишига умид боғлаган эдилар. Лекин, бу умид амалга ошмаган. Шунинг эътирофи этиш керакки, шу даврларда Россияда маърифатпарварлик ўзининг юқори чўққисига кўтарилган эди.

Маърифатпарварлар XIX асрни ўрталарида икки оқимни ташкил қилдилар. Булар Либерал-ислоҳотчилик ва революцион-демократик оқимлардир. Биринчи оқим, ижтимоий-сиёсий фаолиятга, халқни жалб этмасликка даъват қилган бўлса, иккинчи оқим халқда инқилобий ташаббусни уйғотишга чақиради. Улар кўпроқ деҳқонлар фаолиятини қўллаб-қувватладилар ва бунга эришдилар. XIX асрнинг олтинчи йилларида Россияда ислоҳот юз бердики, бу ислоҳотлар билан шу давр маърифатчилари бирмунча чекланиб қолдилар. Шундай қилиб, маънавият ва маърифатнинг Ғарбий Европа ва Россиядаги тарихий

тараққиёт даврида маънавият ривожланиши тўхтамаган. У умуминсоний қадриятларда турлича тус олган ва ҳаракатларда амалга ошган.

Таянч сўз ва иборалар: маънавият, маърифат, муносабат, тарихий маънавият, маърифатпарварлик, Уйғониш даври маънавияти ва маърифати, бола тарбияси, мактаб, боғча тарбияси, Ренессанс.

Ҳикматлардан намуналар

Инсон фаннинг у ёки бу соҳаси ҳақида илмий амалиётга на аниқ тадқиқотларга суянган ҳолдагина мулоҳаза юритишга ҳақлидир.

Абу Райҳон Беруний

Билим қидирингга урдим бошимни,
Бекорга ўтказмадим умримни бир дам...
Қайдаки, эшитсам илму донишни,
Эшиги тагида ўлтирдим маҳкам.

Носир Хисрав

Фақат ўзи учун яшаш инсонликни суистеъмол қилишдир.

Вильям Шекспир

Энг разил, айна пайтда оддий ва азалий кўрнамаклик –
бу фарзандларнинг ота – онани қадрламаслигидир.

Люк Вовенарг

Ўзни бенуқсон ҳисоблаш адашишнинг энг тўғри йўлидир.

Пьер Буаст

Бировнинг хатоси – бошқага сабоқ.

Жон Рей

Инсоннинг биттагина золими бор, у ҳам бўлса
жаҳолатдир.

Виктор Гюго

Ҳар қандай одамга унинг қилган ишларига қараб баҳо бериш керак.

Сервантес

Тест топшириқлари

1. «Кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунёқарашининг шаклланишида маърифатнинг ўрни бекиёс»лиги тўғрисидаги фикр Президентимизнинг қайси асарида айтилган?

- а) «Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда»;
- в) «Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир»;
- г) «Ўзбекистон буюк келажак сари»;
- д) «Тарихий хотирасиз келажак йўқ»;
- е) «Ўзбекистон келажаги буюк давлат».

2. Маънавият ва маърифат ўртасидаги муносабатларни қандай изоҳлаш мумкин?

- а) маънавият ва маърифат бир бутуннинг икки томонидир;
- в) маънавият хислатлар маърифий жараёнлар орқали инсон онгига сингдирилади;
- г) маънавият ва маърифат нисбатан бошқа тушунчалар ҳисобланади;
- д) маънавият – таълим-тарбиядир;
- е) а ва в.

3. «Ўқув қайда бўлса, улуғлик бўлар, билим кимда бўлса, буюклик бўлар», деган фалсафий фикр қайси алломага тегишли?

- а) Алишер Навоий;
- в) Заҳириддин Бобур;
- г) Юсуф Хос Ҳожиб;
- д) Абдулла Авлоний;
- е) Абу Райҳон Беруний.

4. «Европацентризм» деб аталувчи оқим тўғрисидаги қарашлар кўпроқ қайси файласуф таълимотида учрайди?

- а) И. Кант;
- в) Г. Гегель;
- г) К. Маркс;
- д) А. Смит;
- е) Ф.Энгельс.

5. Инсоният даврини илк бошланишидаёқ Шарқ мамлакатларининг қайси бирида кашфиётлар қилинган?

- а) эрамиздан олдинги 1045 йилда, Хитойда қоғоз ва ёзув кашф қилинган;
- в) эрамиздан олдинги 1090 йилда, Ҳиндистонда санаш машинаси;
- г) милoddан аввалги I асрда, Юнонистонда учирш ашпарати ихтиро қилинган;
- д) барча жавоблар тўғри;
- е) тўғри жавоб йўқ.

6. Қайси оқим “Европацентризмнинг” салбий қирраларини очиб ташлаган?

- а) рационализм;
- в) востокоцентризм;
- г) неопозитивизм;
- д) иррационализм;
- е) софизм.

7. XIX асрнинг ўрталарида Россиядаги мавжуд икки оқим қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- а) либерал ислохотчилик ва революцион демократик;
- в) монетаризм ва либерал ислохотчилик;
- г) монетаризм ва гейнечилик;
- д) либерал ислохотчилик ва европацентризм;
- е) барча жавоблар тўғри.

8. Жадиdчиликнинг асосий мақсади ...

- а) халқимизни маърифатли қилиш;

- в) дунёвий билимларни эгаллашга ёрдамлашиш;
- г) ҳокимиятни эгаллаш;
- д) а ва б;
- е) барча жавоблар нотўғри.

9. 1894 йилда Туркистонда мактаб ва мадрасалар сони нечта эди?

- а) 6445 та;
- в) 7000 та;
- г) 5346 та;
- д) 4310 та;
- е) 5070 та.

10. XX аср бошларида Ўзбекистонда маърифатпарварликни тарғиб қилган газеталар қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- а) «Тараққий», «Хуршид»;
- в) «Хуршид», «Ўзбекистон овози»;
- г) «Ойна», «Умид»;
- д) «Хуррият», «Осиё»;
- е) а ва в.

11. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг учинчи босқичи қайси йилларга мўлжалланган?

- а) 2001 йилга;
- в) 2003 йилга;
- г) 2005 йилга;
- д) 2007 йилга;
- е) 2010 йилга.

12. Қайси ҳукмдор томонидан қурилган мадрасанинг дарвозаси пештоқига «Илм олмоққа интилиш ҳар бир муслим ва муслима учун қарзи фарздир» деб ёзилган?

- а) Амир Темур;
- в) Шоҳруҳ;
- г) Улуғбек;
- д) Абдуллахон;

е) Феруз.

13. Маъмун Академияси қайси шаҳарда ташкил топган?

- а) Самарқанд;
- в) Қарши;
- г) Термиз;
- д) Хива;
- е) Гурганж.

14. Кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчиси ким?

- а) давлат;
- в) вазирлик;
- г) жамоат ташкилоти;
- д) шахс;
- е) мактаб+ўқитувчи.

15. Малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашни асоси нимада?

- а) узлуксиз таълим;
- в) ўрта таълим;
- г) фан;
- д) иқтисодиёт;
- е) маънавият.

16. Ўзбекистонда мажбурий-ихтиёрий таълим неча йил?

- а) 9 йил;
- в) 12 йил;
- г) 7 йил;
- д) 11 йил;
- е) 8 йил.

4-мавзу: Маънавият, маърифат ва маданий мерос

4.1. Маънавий мерос тушунчаси ва унинг тарихий ривожланиши

Инсонпарвар, ҳуқуқий-демократик ва фуқаролик жамиятини барпо этиш ўз-ўзидан бўлмади, балки, ўзидан олдинги тарихий манбаларга суянган ҳолда тажриба, моддий ва маънавий мерос асосида қурилади. Буларни барчаси тажриба ва моддий томонлардан оқилона фойдаланишга боғлиқ. Айниқса, буюк аجدодларимиз яратган маънавий бойликлар таъсирида янги авлодни тарбиялаш шу куннинг долзарб вазифасидир. **Маънавий мерос ўтмишда халқ томонидан яратилган ва авлодларга қолдирилган, уларнинг ҳис-туйғу, билим ва малакаларини оширишга хизмат қиладиган маънавий, моддий бойликлардир.** Бу маънавий ва моддий бойликлар тарих сил-силаларига бардош берган, турли ҳаёт ва табиат қийинчиликларини босиб ўтган ҳақиқий ҳаракатлар натижасидир.

Маънавий мероснинг шаклланиши узоқ даврни ўз ичига олади. Маънавий мерос ҳар бир миллат, элат, уруғ фаолиятида кўзга ташланади. Албатта, ҳар қандай ҳаракат ёки моддийлик маънавий мерос бўлиб қолавермайди. Маънавий меросда ҳар бир уруғ, элат, миллатнинг турмуш тарзини ифода этадиган ва келажакда маълум бир фойда келтирадиган соҳалар бўлса ва улар халқ фаолиятига сингиб кетган бўлса, маънавий меросга айланади. Улардан келадиган фойдани эса бошқа фойдалар билан тенглаштириб бўлмайди. Бу фойда инсон тарбияси фойдасидир. Шу сабабли, республика ҳукумати бу жиддий масалага мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ эътиборни қарата бошлади.

Халқимиз меросининг ноёб намуналарини аниқлаш ва тўплаш, уларни асраб авайлаш, халқ, айниқса ёшлар ўртасида тарғиб қилиш, улар орқали мустақиллик, инсонпарварлик, ватанпарварлик туйғусини шакллантириш, миллий анъаналаримиз ва урф-одатларимиз давомийлигини, равнақини, уларнинг умуминсоний қадриятлар билан уйғунлашиб боришини таъминлаш барчанинг, айниқса зиёлиларнинг вазифасидир. Бу вазифа жамият ўзгарганда ҳам ўз кучини йўқотмайди. Чунки, жамиятлар ўзгариши

билан тараққиёт тўхтаб қолмайди, аксинча илгарилаб боради. Демак, маънавий мерос ривожланиши ҳам тўхтамайди. Янги характер ва хусусият билан яшайверади.

Маънавий мерос ҳам давомийлик жараёнидир. Унда ҳам ворислик хусусияти мавжуд. Маънавий мерос ривожланишининг тўхташи нисбийдир. Жумладан, собиқ иттифоқ даврида республикамизда бу муҳим соҳага эътиборсизлик билан қаралди. Турли бўлмағур сабаблар билан халқимиз тарихини унинг маънавий меросини йўқ қилишга ҳаракат қилинди. Масалага синфийлик нуқтаи назаридан ёндошилиб, ўтмишдаги сарқитлар, деб баҳоланди. Дарҳақиқат, «Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи-халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлиги, улут аجدодларимиздан авлодларга ўтаётган маънавий мероснинг кучлилигида, фуқароларимизнинг эл-юртга, она заминга битмас-туганмас меҳрида, миллий ғуруримизда»¹ эканлигини иттифоқнинг баъзи бир раҳбарлари тушуниб етмадилар, менсимадилар.

Ўзбек халқи дунё ҳамжамиятидан азалдан муносиб ўрин олган халқ сифатида миллий ва умуминсоний маънавий мерос хазинасига улкан улуш қўшиб келган халқдир. Дунё мамлакатлари ўртасида кўп соҳаларда бўлгани сингари, бу соҳада ҳам етакчи ўринларни олади. Фақат ҳозирги авлод-аждодлари яратган маънавий меросни яхши англаши, унинг илдизларини билиб дунёга қайтадан тиклашга ўз ҳиссасини қўшмоғи, шунга ҳаракат қилиши давр талабидир. Бу соҳада фахрланишга арзигулик томонлар йўқ эмас. И.А.Каримов таъкидлаганидек, «беишфқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тошёзувлар, битиклардан тортиб, бутун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади. Шунинг учун ҳам бу борада жаҳоннинг санокли мамлакатларигина биз билан беллаша олиши мумкин»². Шу муносабат билан таъкидлаш лозимки, биз

¹ И.А.Каримов. Истиқлол ва маънавийят. Т.: «Ўзбекистон», 1994, 72-бет.

² И.А.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: «Шарқ» нашриёти, 1998, 3-4 бет

аввало ўзлигимизни, давлатчилигимизни, насл-насабимизни чуқур билишимиз албатта, зарур. Бу жараёнсиз, келажакда муносиб тарғибот ишларини олиб бора олмаймиз. Субъектив фикрга эга бўлиш мумкин, у осон. Лекин, шу субъектив фикр, чуқур таҳлил ва мантиққа асосланмаса, бир ёқлама бўлиб қолади, натижада таъсирчанлиги ва ҳолисоналигини йўқотади. Далилсиз бирор инсонни ишонтириб бўлмайди. Зеро, бундай вазиятда миллий маънавиятимизнинг жонкуярлари бўла олмаймиз. Маърифатчиликни тушуниб етмаймиз.

Бошқа соҳаларда бўлгани сингари маънавий меросимизнинг тарғиботи маърифатга бориб тақалади. Сир эмаски, жамият тараққиётининг негизи ва асосини илму маърифат белгилайди. Тараққиётни ҳалокатдан сақлайдиган қурол ҳам маърифатдир. Шу сабабли айтамизки, маънавий меросимиз ҳам маърифат орқали бизгача етиб келган. Демак, маънавий мерос маърифат билан ажралмасдир. Кўпгина қадриятларни маърифатимиз орқали ўқиймиз, биламиз.

Турли мамлакатларда ёзилган асарларни таржима қилиш, ўрганиш йўлга қўйилганлиги муносабати билан маънавий мерос ўрганилади. Жумладан, ота-боболаримиз ёзиб қолдирган бебаҳо асарлар лотин, қадимий француз, италян, испан, немис тилларига таржима қилинган бўлиб, инсонларнинг янада маърифатли бўлишига ёрдам бериб келаётир. Абу Али Ибн Сино, Абу Наср Форобий, Бурхониддин Марғиноний, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Улуғбек ва бошқа улуғ алломаларимиз асарлари бунга мисол бўла олади. Баралла айта оламизки, қадимий Туроннинг маънавий меросини ўрганиш учун қуйидаги манбаларга таяниш мумкин:

- Қадимий ёдгорликлар.
- Археологик ашёлар, топилмалар.
- Этнографик манбалар.
- Диний манбалар.
- Топономик манбалар.
- Қадимги ёзувлар.
- Урф-одатлар.

- Қабила ва уруғчилик, қавму-қардошлик, оилавий муносабатлар манбалари.

Айниқса, қадимий ёдгорликларда асосан халқимизнинг азалий урф-одатлари, турмуш тарзи акс этади. Шу ўринда маънавий меросимизга нималарни киритишимиз мумкин, деган савол туғилади. Бизнинг назаримизда, маънавий меросга маданиятнинг таркибий қисмлари: тарихий маданий бойликлар, қадриятлар, адабиёт, санъат дурдоналари, ривоят ва эртаклар, фольклор, урф-одатлар, анъаналар, аҳиллик, қўшничилик, тенглик муносабатлари, тинчлик ва барқарорликни исташ хислатлари, меҳмондўстлик, кўп фарзандлилик, адолатли бўлиш, поклик, ҳалоллик, комил инсон бўлиш, билимга интилишлик, ота-онага ҳурмат-иззат кўрсатиш, оилавий бирдамлик хислатлари, фалсафа, диний эътиқод, кийиниш маданияти ва бошқалардан иборат.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, аجدодларимиз жамият тарққиётидаги маънавий, иқтисодий, сиёсий, маданий ва бошқа турли соҳаларни ўзларида мужассамлаштирган ва шу соҳаларда ўз билим малакалари орқали битмас-туганмас мерос қолдирганлар. Шундай буюк инсонлардан бири Аҳмад ал-Фарғоний бўлиб, унинг таълимотини баъзи қирралари асосида математика, астрономия, механика фанлари ҳозиргача ривожланиб келади. Бу буюк алломанинг таваллуд топганлиги муносабати билан ўтказилган маросимда И.А.Каримов аллома тўғрисида шундай деган эди: «Унинг мероси инсониятнинг янги илм чўққиларига кўтарилишига сабабчи бўлди, бутун маърифий дунё олимлари учун дастуриламал бўлиб хизмат қилди»¹. Бинобарин, бошқа алломалар: Абу Наср Форобий фалсафа, сиёсат, адабиёт, мусиқа, мантиқ, Абу Али Ибн Сино тиббиёт, фалсафа, математика, адабиёт; Абу Райҳон Беруний минералогия, геодезия, фалсафа, тарих, география; Ал-Хоразмий математика, астрономия; Мирзо Улуғбек астрономия, тарих; Алишер Навоий адабиёт, тасаввуф, Заҳириддин Муҳаммад Бобур тарих, адабиёт ва илм-фаннинг бошқа соҳаларида ўчмас, битмас-туганмас мерос қолдирдиларки, бу мерос ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

¹ И.А.Каримов. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.: "Ўзбекистон" 1999, 189-бет.

Ёки иккинчи бир мисол. Буюк саркарда Амир Темурнинг давлатни бошқариш услублари ҳақида панд-насихат сифатида қолдирган «Темур тузуклари» ўз ҳукмронлик даврида қурдирган ҳашаматли ва гўзал бинолар каби маънавий ва маданий мерос асрлардан-асрларга ўтиб келмоқда. Учинчи бир мисол: Наврўз ва Ҳайит байрамлари.

Халқимиз тарихига назар ташлар эканмиз, унинг бой мероси айниқса, кўркам ва абадийлигидан ҳайратда қоласан киши.

4.2. Маънавий ва маданий мерос

Маънавият кенг маъноли эканлигини биз олдинги саҳифаларда баён қилган бўлсак, энди маънавият ва маданиятнинг ўзаро алоқадорлиги ҳамда муносабатлари ҳақида фикр юритамиз. Маданият ва маънавият инсонга хос хислатлар эканлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Иккала тушунча ҳам энг қадимий тушунчалардир. Маънавият сингари маданият тушунчаси ҳам инсоннинг фазилатларини ўзида акс эттиради.

Маънавий мерос бўлгани сингари маданий мерос ҳам мавжуддир. **Маданият-инсонга тааллуқли бўлган ақлий ва жисмоний ҳаракат, ҳис-туйғу, кечинмалар, ҳамда жамиятни ўзгартиришга қаратилган илғор фаолиятлар йиғиндисидир.** Маданият инсон ва жамият тараққиётининг барча соҳаларида ишлаб чиқариладиган моддий ноз-неъматларда, маънавий жараёнларда кўзга ташланади. Ушбу тушунча маълум бир даврлар, жамиятлар, уруғ, элат ва миллатлар ривожланишини, инсонларнинг моддий-маиший, маърифий-маънавий ҳаётини, турмуш тарзини ифодалаш учун фойдаланилади.

Таъкидлаганимиздек, маданият сўзи кўп қирралидир. Бунга сабаб, у ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида намоён бўлиб, берилган таърифлар ҳам турличадир. Жумладан, Э. Юсупов «Маданият — бу кишилар фаолиятининг жамият иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёти соҳасида яратган, ўзларининг эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқарилган моддий ва маънавий бойликлар тизимдир».¹ — дейди. Ёки «Маданият — энг умумий тарзда инсон ва

¹ Э.Юсупов. «Инсон камолотининг маънавий асослари» Т.: 1994, 60-бет.

жамиятнинг ўзгарувчилик фаолиятининг барча турлари, ҳамда шу фаолият натижаларининг мажмуидир»¹. «Маданият ... умуминсоний ҳодиса»². «Маданият-инсоннинг олган билимлари ва ҳосил қилган тажрибаларига асосланган маилқили ҳаракати бошқаларда завқ уйғота олган ижтимоий ҳодиса»³. Маданият-инсон фаолияти билан яратилган маънавий ва моддий бойликлар, ҳис-туйғу уйғотадиган жараёнлардир.

Ўз-ўзидан маълумки, таърифлар характер ва мазмун жиҳатидан ҳам ҳар хилдир. Аммо, ҳамма таърифларда ҳам инсон фаолияти ҳисобга олинган. Демак, маданият аввало инсоний хусусиятдир. Унда инсоннинг ақл идроки, ҳаракати, талант ва истеъдоди, меҳнати, индивидуал ва ижтимоий онги, илмий, бадий, ҳуқуқий, диний, ахлоқий, фалсафий қарашлари ҳам ўз аксини топади. Шу сабабли, маданият тушунчаси қадимий фалсафий тушунчадир. Бу тушунча фалсафа фанида мукамалроқ ўрганилиши туфайли, биз бу ўринда маданиятнинг бир таркибий қисми бўлган маданий мерос устида, унинг қадимийлиги, инсон ҳаётидаги ўрни устида тўхталамиз.

Маданий мерос барча даврларда ҳам халқ томонидан яратилади. Унда энг қимматли ва қадрли ютуқлар ўз аксини топади ва у инсон тафаккурининг буюк маҳсули сифатида сақланади.

Маданий мерос билим бойликларининг қонуний тараққиётдан пайдо бўлади ва маданий меросдан келажак авлод фойдаланади, ўз навбатида у авлод ҳам маданий мерос ривожига ўз ҳиссасини қўшади. Маданий мерос тараққиёти тўхтамайди, у гарчанд бойиб боради. Ёки келажак авлод ўтмишдаги маданий меросга асосланиб янги маданий меросини шакллантиради. Барча фан, барча техника, кашфиётлар, билим, санъат, адабиёт, сиёсий ва ҳуқуқий жараёнлардаги ижобий томонларни маданий мерос ўз ичига олади. Чунки, булар маданий мероснинг негизларини ташкил қилган соҳалардир. Маданий меросда ҳам инкор қоидаси амал қилади. Эски инкор ўрнида янгиси пайдо бўлади. Ушбу жараён ҳам спиралсимон ҳолда давом этади. Маданий мерос

¹ Тулезов Ж, Ғофуров З. Фалсафа. Т.: «Ўқитувчи», 1997, 268-бет.

² Иброҳимов А, Сўлтонов Х, Жураев Н. Ватан туйғуси. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 115-бет.

³ Зиёмуҳамедов Б, Зинмухамедова С, Кодирова С. Маънавий асослари. Т.: 2000, 32-бет.

тараққиётида ҳам чекинишлар, нисбий тўхташлар, қайта олға силжишлар бўлиб туради.

Ўзгалликни сақлаб уни ривожлантириш, уларни намуна сифатида олиш, ҳатто эски бўлганда ҳам инсон маънавияти учун фойдали бўлса келажак учун зарурдир. Эски маданий мерос деювчилар тарихда кўп хатолик ва камчиликларга йўл қўйдилар. Маданий меросни юксалтирмақ учун аввало маданий мерос тарихини англаб етиш лозим. Бозор муносабатларига ўтиш даври тарихий маданий меросни инкор этмайди, балки ривожлантиришга ҳаракат қилади. Бозор муносабатлари даврида шаклланадиган маданий мерос юксакроқ даражага эга бўладиган мерос бўлиши мумкин.

Маданий меросдан ҳамма бирдек фойдалана олмаслиги табиий, лекин турмушда унга дуч келади ва ўз ҳулосасига эга бўлади. Инсониятнинг илгор тафаккур намояндалари яратган маънавий, маданий мерос албатта ҳар бир янги авлод вакилларига у ёки бу ҳолда таъсир этади. Шундай умумий маданий мерос бойликлари борки, улар даҳолик нишонларини ўзида сақлаб келади. Улар жумласига, айниқса, кўплаб архитектура ва санъат, адабиёт асарлари киради. Бу асарлар буюк асарлар бўлиб, инсоният маънавиятини юксалиши учун битмас-туганмас хазинадир. Оламдаги эртаклар, афсоналар, дostonлар, романлару эсдаликлар, саркардаю ботирлар, қадимий бинолару қадриятлар, кашфиётлару назариялар шулар жумласидандир. Рус алломаси Лев Николаевич Толстой айтганидек: «Бизда минглаб йиллар давомида миллиард-миллиард одамлар орасидан етишиб чиққан буюк донишмандлар тафаккурининг шундай асл мевалари мавжудки, бу буюк инсонларнинг ақл дурдоналари вақт синовига чидам бериб, ғалвирдан ўтиб келмоқда. Ўртамиёна нарсаларнинг бари итқитиб ташланиб фақат ўзига хос, теран, зарур асарлар қолган»¹.

Ўзбек халқининг маданий мероси қадимий бўлиб, унинг бошланиши 4000 йиллардан олдинга бориб тақалади. Ўзбекистон ҳудудида маданий меросни қолдиришда турли давлатчилик тузумлари ҳам муҳим роль ўйнаган. Буларга: Сўғдиёна, Парфия, Юнон-Бақтрия, Паркана, Кушон, Тоҳаристон, Турк хоқонлиги, Сомонийлар, Ғазнавийлар,

¹ Вл. Воронцов. Тафаккур гулшани. Т.: 1981, 12 бет.

Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар, Амир Темур ва темурийлар давлатлари мисол бўла олади. Улардан қолган нафақат қадимий ёдгорликлар ёки буюмлар балки, давлатни бошқариш услублари ҳам маданий мероснинг дурдоналаридандир. Бу баркамол давлатчилик урф-одатлари, анъаналари жаҳон давлатчилигининг ривожланишига таъсир этган ва этиб келмоқда.

Эндиликда маълумки, бобокалонларимиз Афросиёб, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Хоразмшоҳлар, Амир Темурлар адолатпарвар, инсонпарвар давлат бошқарувини ташкил этганлар. Республика Президенти И.А.Каримовнинг таъкидлашича: «Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига, қайтиб ўтмишимиздаги бой анъаналаримизни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак. Ёки алломалардан бири айтганидек, ҳар бир давлат қурилиши маълум халқ миллий маънавий маҳсули, ўзлигини намоён этиш ва маънавий онглилик тараққиётининг пиллапоясидир. Бу тараққиёт зинасини қадамба-қадам босиб ўтиш бир меъёрдаги ҳаракатни ҳисобга олиш, шу билан бирга вақтдан ўзиб кетмасликни тақозо этади. Вақт ҳамма нарсага қодир бўлиб, унда тафаккур, фалсафа... ҳамма нарса мужассамдир».

Маданий-маънавий соҳалар диалектик характерда бўлганлиги сабабли, улар бир-бирини тўлдирадилар. Масалан, жамиятдаги маънавий маданиятнинг турли мезонлари бўлиб, улар мамлакат халқи ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, бу мезонлар давлат хўжалиги маданияти, давлатни бошқариш жараёни, миллий ғурурни тиклаш соҳалари, санъат ва маориф, фан ва техникани тараққий эттириш кабилардир.

Биз яшаётган давр шунинг учун ҳам улуғворки, у кўп асрлик кишилиқ жамиятидаги энг асл бойликларни ўзида мужассамлаштираётир. Қадимий аجدодларимизнинг илғор намояндалари яратган маънавий-маданий меросдан фойдаланмоқдамиз. Ҳатто эрамизгача яшаб ижод этган буюк файласуфлардан бири ҳам ўзидан олдинги ўтган донишмандларнинг фаолиятини фахр билан тилга олган. Мен,

деган у, қадимги донишмандларнинг ўз асарларида бизга қолдириб кетган ақл дурдоналарини кўздан кечиранман; агарки, биз уларда нимадир яхши бир нарсага дуч келсак, уни ўзлаштириб оламиз ва жуда катта фойда орттирган ҳисобланамиз. Демак, ўтмишдаги маънавий, маданий меросдан фойдаланиш ҳам ота-боболаримиздан меросдир. Бинобарин, маънавий ва маданий мерос бу аجدодлардан турли вақтларда яратилган ва қолдирилган, маънавий ҳамда маданиятни ўзида акс эттирган маънавий ва маданий бойликлардир. Тараққиётни таъминлаш ўтмиш бойликларидан оқилона фойдаланишга ҳам боғлиқдир. Ҳар бир зийрак инсон ўз зийраклигини янада ошираман деса, аввалги асарлар ва бошқа маданий-маънавий манбалар билан яқиндан танишади ва уларни ўзида мужассамлаштиради. У ҳаётдаги дурдоналарни излайди ва ўзига хос энг нодир ва ноёб нарсаларнигина ажратиб олади. Уларни авайлаб асрайди, керак бўлса авлодларга етказди.

Қадимги алломалар, донишмандлар шу даражада кўп маданий-маънавий дурдоналарни мерос қолдирганларки, улар бамисоли бир уммондир. Уммондан тегишлили олиниб ҳаётда фойдаланилса, улар бугунги кундагидек хизмат қилаверади.

«Халқимизнинг маънавий пойдевори бўлажак давлатимизнинг пок таянчлари жуда қадимий ва мустаҳкам. Буни ҳеч ким инкор қила олмайди. Тарихимиз неча-неча минг йилликларга бориб тақалади... Халқимизнинг таянчи-аждодларимиз қолдирган маънавий мероснинг ўзи бир катта хазина. Бу хазинадан оқилона фойдаланиш лозим. Аждодлар васиятига содиқ ва муносиб бўлмоғингиз керак»¹.

Доно кишилар фақатгина ўз даври ёки ўтмишни изоҳлаб дурдона қолдирмаганлар, балки келажакни ҳам ўйлаб фикрлар билдирганларки, уларни биз жонсиздек қабул қилмасак бўлгани. Ҳақиқатдан ҳам уларни эъзозлаб ўз ҳаётимизни безасак ниҳоятда бахтли ва маънавияти бой инсонлар бўлишимиз турган гап эди.

Маънавий маданият инсон фаолиятини қамраб олади. У қачон ва қаерда бўлмасин, ҳаракат қилмасин, ишламасин инсон ҳамиша унга дуч келаверади. Натижада, инсон

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.: «Ўзбекистон», 1993, 168-бет.

жамият тараққиётига ўз ҳиссасини қўшади, ишга интилади. Маълумки, жамиятда ишлаб чиқариш турлари кўп. Шулардан энг муҳимларидан бири маънавий бойликлар ишлаб чиқаришдир. Маънавий бойликлар аввало халқ, қолаверса, маълум одамлар, олимлар, донишмандлар, файласуфлар, ёзувчилар, бастакорлар, зиёлилар, назариётчилар, сиёсатчилар томонидан ишлаб чиқилади, яратилади. Маънавий бойликлар маънавий маданиятни, жамиятни ривожлантиришга ўз таъсирини кўрсатади. Салбий ёки ижобий роль ўйнайди. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, маънавий маданият индивидуал ва ижтимоий онгни шакллантириш учун хизмат қиладиган назарий ва амалий қарашлар йиғиндисидан иборатдир.

4.3. Маънавий-маданий мерос ва қадриятларни тарғиб қилишда маданий-маърифий муассасаларнинг ўрни

Маълумки, маънавий мерос тарғиб ва ташвиқот қилинмаса, ундан ҳеч ким баҳра ололмайди. У ўлик мулкка айланиб қолади. Шунинг учун ҳам мерос жавҳарларидан фойдаланиб ёш авлодни тарбиялашда турли муассасаларнинг ўрни бекиёс даражада муҳимдир. Жумладан, Республика «Маънавият ва маърифат» Марказининг бу соҳада роли каттадир. Бу Марказнинг вазифаси тўғрисида Юртбошимиз шундай таъкидлайди: «Халқимиз адолат, тенглик, аҳил-қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур бўлган шарт-шароит яратишдир»¹.

Бу Марказ ташкил этилгандан буён республикада бу соҳада анчагина ташкилий ишлар амалга оширилди. Жумладан, кичик, ўрта ва катта корхоналарда, жамоат ташкилотлари ва олий ўқув юртлари, мактаблар, лицейлар, коллежларда, жамоа ва давлат хўжаликларида, ўз-ўзини бошқариш органларида, маҳаллаларда Марказнинг

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.: Ўзбекистон, 1993, 74-бет.

бошланғич ташкилотлари тузилди. Улар ўз низом ва дастурлари асосида иш бошлаб юборганлар. «Маърифатчилар», «Файласуфлар», «Тарихчилар» жамиятлари, «Соғлом авлод учун», «Маҳалла», «Камолот», «Нуроний», «Наврўз», «Олтин мерос», «Оммавий ахборот» воситаларини қўллаб-қувватлаш ва демократиялаштириш жамғармалари, Республика «Маънавият ва маърифат» Маркази, Ёзувчилар, Бастакорлар, «Тасвирий ойна» уюшмалари, Бадий Академия, Хотин-қизлар қўмитаси, Ўзбекистон республикаси Фанлар академияси, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими, Маданият ишлари вазирлиги каби ташкилотларнинг, ҳамда маърифий-маънавий тарбия, тарғибот билан боғлиқ қатор давлат ва нодавлат ташкилотларнинг Республика «Маънавият ва маърифат Кенгаши» ни таъсис этиш тўғрисидаги таклифларини ҳисобга олиб, уни қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги 1999 йилнинг 3 сентябридаги Президентнинг фармонида айтилишича:

- «мамлакат аҳли, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлод қалби ва тафаккурида миллий ғоя, миллий мафкура ва умумбашарий қадриятларга, демократик тамойилларга асосланган дунёқарашни шакллантириш;

- жамоатчилигимиз онгига истиқлол ғояларига чексиз садоқат, она диёрга меҳр-муҳаббат, озод ва обод Ватан барпо этишдек улуғ ва олижаноб мақсадга эътиқод, жасурлик ва фидоийлик руҳини янада чуқур сингдириш;

- миллий қадриятларимиз ва улуғ мутафаккирларимиз меросидан бутун халқимиз, жумладан, ёшларимизнинг ҳам баҳраманд бўлишига, ислом динининг инсонпарварлик фалсафаси, ғоялари ёш авлод қалбидан жой олишига кўмаклашиш;

- ҳар бир фуқарода ўз ҳақ-ҳуқуқи, имконияти ва иродасига ишониш, ўз тақдирининг бунёдкори бўлиш, мамлакатда кечаётган янгиланишлар, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ислохотларнинг маъно-моҳияти, мақсадини теран англаган тарзда унинг фаол иштирокчиси ва курашчисига айланиш тафаккурини камол топтириш;

- маърифий тарғибот ишларининг шаклан ва мазмунан уйғунлиги ва мунтазамлигини, халқчил ва ҳаққонийликка, жамоатчилик фикри ва кучига, барча соҳалардаги соғлом

фигурловчи фуқаролар салоҳияти ва ҳаракатига асосланишини таъминлашдир»¹.

Бу олижаноб мақсадларни амалга ошириш, албатта, ўз самарасини бериши табиий. Бунинг учун барча мутасадди ташкилотлар масалага ўз бурчлари ва вазифалари сифатида қараб ҳаракат қилганларида маънавий мерос инсонларга сингади. Айниқса, таълим тизими фаолиятида ушбу муаммо устувор бўлиши лозим. Маълумки, 1997 йилнинг 29 августида Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди. Унда шундай дейилади: «Инсон, унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий ҳуққ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартидир...

Дастур кадрлар тайёрлаш миллий моделини рўёбга чиқаришни, ҳар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, таълим ва касб-ҳунар дастурларини онгли равишда танлаш ва кейинчалик пухта ўзлаштириш учун ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, психологик-педагогик ва бошқа тарздаги шароитларни яратишни, жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутди»². Ҳақиқатда ҳам, маънавий ва маданий мерос, қадриятларимиз доимий тарғиб қилинсагина улғу мақсадларга эришиш мумкин. Уларни тарғиб ва ташвиқот қилиш учун: халқ таълими тизими, оммавий ахборот воситалари, кутубхоналар, маънавият уйлари ва марказлари, нашриётлар, маданият бўлимлари, театр ва тарихий музейлар, туризм муассасалари, муסיқий таълим ва маданият, санъат ўқув юртлари, кўргазма марказлари, фуқароларни ўз-ўзини бошқариш кенгашлари, маҳалла қўмиталари, баъзи жамғармалар бир тан, бир жон бўлиб ҳаракат қилишлари лозим. Бу ташкилот ва муассасалар ўз иш режа ва дастурлари асосида (жорий ва узоққа

¹ Республика Маънавият ва маърифат Кенгашини қўллаб-қувватлаш тўғрисида. //Халқ сўзи. 1999 йил, 4-сентябрь

² Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг лойиҳаси. Т.: «Шарқ», 1997, 34-бет.

мўлжалланган) иш олиб борсалар мақсадга мувофиқ бўлади. Айнан, кўпгина таъсисчилар таклифи билан тузилган «Олтин мерос» жамғармаси ҳам бу соҳада сезиларли ўрин эгаллайди. Жамғарманинг асосий мақсад ва вазифалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорида кўрсатилган. Унда қуйидаги фикрлар мавжуд: - «Буюк аждодларимизнинг асрлар давомида яратган бебаҳо маданий-маърифий меросини кўз қорачиғидай асраб-авайлаш, келгуси авлодларга ёдгорлик қилиб қолдириш, халқимизнинг умуминсоний қадриятлар хазинасига қўшган улкан ҳиссасини бутун дунёга қайта танитиш, уни кенг тарғиб этиб кишиларимиз, аynиқса, ёшларимиз онгига миллий ғурур, миллий ифтихор, Ватанга муҳаббат ва истиқлол ғояларига садоқат туйғуларини сингдириш;

- ўтмиш маданиятимизга оид қадимий қўлёзмалар, тарихий ҳужжатлар, халқ ҳунармандчилиги, амалий санъати намуналари ва тарихий-маданий қимматга молик бошқа ёдгорликларни мамлакатимизда, хориждан излаб топиш ва ўрганиш, улардан улкан меросимизнинг узвий қисми сифатида фойдаланиш;

- республикадаги ва чет эллардаги маданий-маърифий ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиш, халқаро алоқаларни ривожлантириш мақсадида турли танлов, аукцион, фестиваллар уюштириш, ижодий-илмий делегациялар алмашиш;

- истеъдодли ёшларни танлаб, уларнинг ижодий камолотига моддий ва маънавий ҳомийлик қилиш;

- ўз ва давлат дастурини бажариш учун маблағларнинг маълум қисмини мамлакатимиздаги ва хориждаги фаолият ҳисобидан, шу жумладан, қўшма корхоналар очиш йўли билан жамғаришдан ва низомда белгиланган бошқа хайрли ишлардан иборат эканлиги инобатга олинсин».

Маънавий-маданий мерос ва қадриятларни тарғиб қилиш фақат юқорида номлари тилга олинган ташкилот ҳамда муассасаларнигина иши бўлиб қолмай, балки ушбу соҳаларни тарғибот ва ташвиқот қилиш барча зиёлиларнинг вазифасидир. Қолаверса, уларнинг муқаддас бурчи ҳамдир.

Таянч сўз ва иборалар: интеллектуал мерос, умумбашарий қадриятлар, кадрлар тайёрлашнинг миллий

моделі, умуминсоний қадриятлар, миллий ғурур, миллий ифтихор, Маънавият ва маърифат маркази, маънавий мерос, маданий мерос, маданият, миллий давлатчилик, маънавий пойдевор.

Ҳикматлардан намуналар

Ҳар кимки илм-ҳикматини ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, саломатлиги яхши бўлишига интилсин, ахлоқ - одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақлансин, хиёнат ва макр - ҳийладан узоқ бўлсин.

Абу Наср Форобий

Бир кун келар экан қўлингдан зинҳор,
Азизлар хотирин шод эт, эй дилдор.
Нокасдан сир беркит, тилингни боғла,
Аблаҳдан яширин бўлмоққа чоғла.

х х х

Бозорда бир кулол кўрсатиб ҳунар,
Бир бўлак хом лойни тепиб пишитар,
Лой инграб айтади: ҳой, секинроқ теп,
Мен ҳам кулол эдим, сендек биродар.

Умар Хайём

Шиддатли жанглардан сўнг Ҳабаш подшоси Яман ҳокими Сайфи Зиязан устидан ғалаба қозонди. Сайфи юртидан қочиб, Эрон шоҳи Анушервондан мадад сўради. У ўз лашкаридан уч минг йигитларни ажратди.

- Эй, Анушервон, эллик минглик лашкарга уч минг сипоҳий қандай бас кела олади, - сўради Зиязан.

- Кўп ўтинни озгина оташ ҳам ёндириб юборади, - жавоб берди Анушервон.

х х х

Искандар Эронга қарши лашкар тортишга тайёргарлик кўраётганини эшитган Доро уни ваҳимага солмоқчи бўлиб, Доро шоҳ саксон минг йигитлар орасида жавлон урмоқда, деган гап тарқатади. Буни эшитган Искандар «чаққон қассоб учун қўйнинг кўп бўлиши аҳамиятсиз» деган хабар юборади.

х х х

– Шўрвани араб тилида нима дейдилар, – сўрашибди бир арабдан.

– Сахун! – жавоб берибди араб.

– Совуғини- чи? – яна сўрашибди.

– Биз шўрвани совутмасдан ичиб қўямиз – таъкидлабди у.

Сафий

Тест топшириқлари

1. Маънавий мерос-бу ...

а) ўтмишда халқ томонидан яратилган ва авлодларга қолдирилган адабиёт, санъат дурдоналари, ривоят ва эртаклар;

в) авлодлардан ўтиб келаётган қадриятлар, урф-одат ва анъаналар;

г) а ва в;

д) тарихий ворислик ва анъаналар;

е) барча жавоблар тўғри.

2. Моддий ва маънавий бойликлар маънавий мерос бўла олади, агар ...

а) ҳар бир уруғ, элат, миллатнинг турмуш тарзини ифода эта олс;

в) келажакда маълум бир фойда келтирадиган соҳа бўлса;

г) халқ фаолиятига сингиб кетган бўлса;

д) халқ томонидан яратилган бўлса;

е) тўғри жавоб йўқ.

3. Қуйидаги манбалардан қайси бири маънавий меросни ўрганишда асос бўла олади?

а) қадимий ёдгорликлар;

- в) диний манбалар;
- г) урф-одатлар, анъаналар;
- д) археологик ашёлар;
- е) юқоридагиларни ҳаммаси.

4. Қуйидагилардан қайси бири Абу Наср Форобийнинг ўлмас асари ҳисобланади?

- а) «Фозил одамлар шаҳри»;
- в) «Қутадғу билиг»;
- г) «Бобурнома»;
- д) «Хамса»;
- е) «Шоҳнома»

5. Маданият бу ...

- а) инсон фаолияти натижасида яратилган моддий ва маънавий бойликлардир;
- в) таниш, билиш демакдир;
- г) инсоннинг руҳий ҳолатини ифодалайдиган тушунча;
- д) инсоннинг етуклик даражаси;
- е) тўғри жавоб йўқ.

6. Ўзбек халқи маданий меросининг илк сарчашмаси қачон пайдо бўла бошлаган?

- а) 2000 йил олдин;
- в) 3000 йил олдин;
- г) 4000 йил олдин;
- д) 2500 йил олдин;
- е) 3200 йил олдин.

7. «Олтин мерос» жамғармаси қачон ташкил топган?

- а) 1999 йил 3 сентябрда;
- в) 1998 йил 10 сентябрда;
- г) 1999 йил 4 ноябрда;
- д) 2000 йил 10 декабрда;
- е) 2001 йил 27 августда.

8. Республикамиз ҳудудида ўлмас маданий мерос қолдирган давлатчилик тузумларини аниқланг?

- а) парфия;
- в) паркона;
- г) кушон;
- д) хоразм;
- е) юқоридагиларнинг барчаси.

9. «Иккинчи муаллим» деб ном олган алломани кўрсатинг?

- а) Абу Наср Форобий;
- в) Абу Али Ибн Сино;
- г) Абу Райҳон Беруний;
- д) ал- Хоразмий;
- е) ал-Фарғоний;

10. «Қутадғу билиг» асарини ёзган аллома қайси қаторда берилган?

- а) Абдурахмон Жомий;
- в) Заҳириддин Муҳаммад Бобур;
- г) Юсуф Хос Ҳожиб;
- д) Абу Али Ибн Сино;
- е) Аҳмад Юғнаки.

11. Улуғбек асосан кимнинг ёрдами билан ҳокимиятга келган?

- а) руҳонийлар ёрдамида;
- в) сиёсий муҳит таъсирида;
- г) отаси Шохрух ёрдамига таяниб;
- д) шаҳар аҳолиси ёрдамида;
- е) илм-фан аҳли ёрдамида.

12. Заҳириддин Муҳаммад Бобур марказлашган давлатни тузиш учун кимларга қарши курашди?

- а) маҳаллий ҳукмдорларга қарши;
- в) Олтин Ўрда хонларига қарши;
- г) темурий ҳукмдорларга қарши;
- д) динсизларга қарши;
- е) ташқи душманга қарши.

5-мавзу: Иқтисодиёт, маънавият ва маърифатнинг ўзаро муносабати ва жамият ҳаётидаги аҳамияти

5.1. Иқтисодиёт, маънавият ва маърифат тўшунчасининг боғлиқлиги

«Бизга эски маъмурий-буйруқбозлик, маҳсулотларни, маблағларни тақсимлаш тизимидан бирёқлама ривожланган ночор иқтисодиёт оғир мерос бўлиб қолди. Чунки эски тузумнинг кўп нуқсонлари бор эди. Лекин ҳеч тоқат қилиб бўлмайдиган томони шундай эдики, Ўзбекистон иқтисодиёти собиқ СССР халқ хўжалиги таркибида унинг ажралмас қисми бўлиб, ягона умумиттифоқ комплекси деб аталмиш ушбу тизимда, аввало, арзон хом ашё базаси сифатида хизмат қилар эди.

Ўша даврдаги республика саноати ва у билан боғлиқ тармоқлар асосан қишлоқ хўжалик хом ашёси, минерал хом ашё ресурсларини дастлабки қайта ишлаш ва бу маҳсулотларни СССР нинг бошқа марказий минтақаларига етказиб бериш билан банд бўлган.

Айни вақтда республиканинг тайёр маҳсулотларга бўлган эҳтиёжининг 70 фоиздан кўпини таъминлайдиган товарлар, биринчи галда, кенг халқ истеъмол моллари ташқаридан олиб келинар эди.

Жумладан, гўшт ва сут маҳсулотлари, ун, қандолат каби озиқ-овқат маҳсулотларининг аксарият қисми, болалар озиқ-овқатларининг 100 фоизи, ҳатто Ўзбекистоннинг ўзида тўлиб-тошиб ётган ош тузи ҳам четдан келтирилар эди. Хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланмаган, ибтидоий бир ҳолатда эди».¹

Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгандан сўнг бошқа мустақил республикалар сингари иқтисодий қийинчиликларга дуч келди. Сабаби, собиқ иттифоқ даврида кўпгина ишлаб чиқариш маҳсулотларига, моддий ноз-неъматларга талаб катта эди. Чунки марказдаги раҳбарлар «биз сизларга тайёр маҳсулот етказиб берамиз» ниқоби остида Ўзбекистоннинг хом ашёсини талон-торож қилиб олиб кетар эдилар. Шу боис улкан миқдордаги маҳсулотлар

¹ И.А.Каримов. Жамиятда тадбиркорлик руҳини қарор топтириш-тарққиёт гарови. «Халқ сўзи», 2001 йил, 18-июль

республикада ишлаб чиқарилмас эди. Бу маҳсулотларни республикада тайёрлаш анча мураккаб кечди. Аҳолининг кайфиятига ҳам бу вазият қаттиқ таъсир қила бошлаган эди.

Иқтисодиётнинг маънавият ва маърифат билан узвий боғлиқлиги, уни тиклаш вазифаси эндиликда қўндаланг бўлиб қолди. Иқтисодий тафаккурнинг етишмаслиги сезилди. Бинобарин, собиқ иттифоқ даврида қадриятларимиздан бўлган ислом динидаги иқтисодий соҳаларда айтилган ҳаётий ўғитлар назардан четда қолган эди. Ҳолбуки, муқаддас Қуръони Каримнинг 300 га яқин оятлари иқтисодий маънавиятга, иқтисодий тафаккурга бағишланган. Булар халқимиз таълим тарбиясида қўлланилмади. Иқтисодиёт ва маънавият, маърифат бирлиги, уларнинг ўзаро боғланишларига эътибор берилмади.

Маълумки, иқтисодиётни “Иқтисодиёт назарияси” ўрганади. Шундай бўлса-да, талабаларда иқтисодиёт соҳасида қисман тасаввур пайдо қилиш учун «Иқтисодиёт» устида тўхталамиз: «Иқтисодиёт ҳар бир кишининг, ҳар бир оиланинг, жамоа ва умуман, жамиятнинг ҳаётида муҳим ўрин тутади. Иқтисодиётга қараб ижтимоий ҳаёт ўзгаради. Иқтисодиёт-бизнинг нафақат бугунги, балки эртанги ҳаётимиз, ҳозирги ва келажакдаги фаровонлигимиз. Иқтисод бақувват бўлмаса, фаровонлик кафолатланмайди, моддий етишмовчилик бўлади, турмуш таъвишлари ортади. Аксинча, иқтисодий ўсиш шароитида фаровонлик ортади, социал вазият барқарорлашади, одамларда келажакка ишонч пайдо бўлади, уларнинг фаоллиги ҳам кучайиб боради»¹.

Кўриниб турибдики, бу таъриф иқтисодиётнинг турли соҳаларини, унинг инсон ҳаётидаги аҳамияти, жамият ҳаётида тутган ўрнини изоҳлайди. Ёки бошқа бир манбада иқтисодиётга қуйидагича таъриф берилади: «Иқтисодиёт одамлар фаолиятининг ўзлари истеъмол қиладиган неъматларни ишлаб чиқариш, унинг натижаларини ўзлаштириш, мавжуд моддий ва меҳнат имкониятларидан фойдаланиш соҳасидаги ижтимоий муносабатларининг жуда муҳим томонидир. Иқтисодиёт қизиқ бир олам бўлиб, турли касбдаги, миллат ва жинсдаги, қарашлар ва руҳиятдаги, турли минтақа ва қитъалардаги одамларнинг тирикчилик воситаларини яратиш ва истеъмол қилиш бўйича амалга

¹ А. Улмасов, М. Шарифхўжаев. Иқтисод назарияси. Т.: «Меҳнат», 1995, 3-бет

оширадиган алоқалари ва боғлиқликларининг ифодасидир»¹ - дейилади. Учинчи бир таърифда эса: «Иқтисодиёт деганда кишилар ҳаётини таъминлайдиган моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва унинг истеъмоли билан боғлиқ барча соҳаларнинг йиғиндиси ва айна жараёнда иштирок этаётган одамларнинг фаолияти, улар ўртасидаги алоқа ва боғланишлар, муносабатларнинг яхлит бирлигини тушунмоқ керак»² - дейилади. Таърифлардан кўриниб турибдики, иқтисодиётга қандай таъриф берилмасин, барчасида ҳам, инсонлар фаолияти, инсоннинг моддий ноз-неъматга бўлган талаби ва маҳсулотларни ишлаб чиқариши ва уларнинг тақсимоли билан боғлиқ. Шу боис бу жараёнлар, жамиятдаги сиёсий, иқтисодий, маънавий соҳалар билан муштарак бўлса халқ манфаати ошади, ривожланиш тез амалга ошади. (Иқтисодиёт сўзининг луғавий маъносига келсак у «сарф-ҳаражатда эҳтиёткорлик, тежамкорлик» мазмунини беради. (Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том, М.: «Рус тили», 1988 йил, 348-бет). Иқтисодиёт сўзи рус тилига таржима қилинганда эса «Экономика» маъносини беради). Иқтисодиёт сўзи кенг маънода ишлатилганда, бирор ижтимоий тузумнинг, ижтимоий ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг ишлаб чиқариш муносабатларига мос келиши, ижтимоий тузумнинг базисидир. (Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-том, М.: «Рус тили», 1981 йил, 441-бет).

Иқтисодий соҳадаги олдинги маъмурий буйруқбозлик усулидан воз кечиш айнан долзарб бўлиб, кадрларни янги маънавият ва мафкура асосида тарбиялашнинг кун тартибида қўйилиши республикани янги поғонага кўтарди. Шу сабабли, иқтисодиётнинг инсонлар фаолияти билан боғлиқлиги ҳисобга олиниб, Қонунчилик палатаси томонидан кўплаб зарурий қонунлар қабул қилинмоқдаки, уларнинг барчасида ҳам иқтисодиёт, маънавият ва маърифат ўзаро боғлиқлиги қайд қилинган. Ҳатто, ташқи иқтисодий фаолият билан боғлиқ бўлган «Хорижий сармоялар ва хорижий сармоядорлар фаолиятини кафолатлаш тўғрисида»ги, «Банкротлик тўғрисида», «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги қонунларда ҳам юқоридаги фикрлар ўз ифодасини топган.

¹ Қ. Йўлдошев, К. Муфтойдинов. Иқтисод илмий асослари. Андижон, 1995, 8-9 бетлар.

² Абдуллаев А. Маънавият ва иқтисодий тафаккур. Т.: «Маънавият», 1999, 7-бет.

Инсоният фаолиятида моддий ноз-неъматлар етакчи рол ўйнар экан, демак, унга эҳтиёж камаймайди. Аксинча, ортиб боради. Сабаби, шахсий манфаат бўлмаса инсон ҳаётининг долзарблиги йўқолади. Аммо, шахсий манфаат жамият манфаатларига мос тушмоғига эришиш лозим. Бу эса, жамиятда яшаётган шахсинг маънавияти ва маърифатлилигига боғлиқ. «Мавжуд улкан ресурслар, ақл-зиё ва ишлаб чиқариш потенциали давлат мустақиллиги билан биргаликда республикада иқтисодиётни янгилаш, уни маърифий ривожланиш йўлига ўтказишга доир туб ислохотларни амалга оширишга ҳақиқий шарт-шароит ва имконият яратади»¹. Ана шу хулосалардан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон ҳукумати, кадрлар тайёрлашга доимий эътиборни қаратиб, ушбу соҳада талайгина вазифаларни амалга ошириб келаётир. Истеъдодли ёшларни чет давлатларга юбориш, чет эл иқтисодий назарияларини ўрганиш, мутахассисларни тажриба алмашиш ва ўрганишга юбориш, турли амалий тадбирлар, анжуманлар, иқтисодий соҳаларда делегациялар таклиф қилиниб учрашувлар ташкил қилиш шулар жумласидандир.

Жамиятда яшовчи кишилар ҳамиша ва ҳар доим озиқ-овқат, кийим-кечак, ишлаб чиқариш қуроллари ва воситаларига муҳтож. Бу муҳтожликни бошқариш, унга адолатли ёндошиш ҳар бир раҳбар ва фуқаронинг бурчидир. Бурч эса инсон маънавияти, маърифати даражасига боғлиқ. Мамлакат иқтисодиётининг ривожланишини кишилар таъминлар экан, аввало юксак маънавият ҳақидаги режалар амалга оширилиши, заруриятга айланиши керак. Шу иқтисодиётни юксак маънавиятлилар ҳал этадилар. Иқтисодий маънавият қанчалик юксалса, жамият ҳам барқарор ривожланади. Маънавий юксак шахсларгина давлат ва мамлакат ривожига ўз ҳиссасини қўшадилар. Улар мамлакат менга нима берди? деб эмас, балки мен мамлакатга нима бердим? қабилда иш тутадилар. Маънавияти юксак инсонлар мамлакат бойликларини асраб авайлайдилар, тежаб-тергаб фойдаланадилар. Халқ олдидаги масъулиятларини чуқур ҳис этадилар. Яратувчилик, ижодкорлик, ташаббускорлик ишлари билан шуғулланадилар.

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 300-бет.

Иқтисодиёт ҳаётни ҳаракатлантирувчи куч эканлигини бошқалардан кўра кўпроқ тушунадилар. Миллий мустақилликни мустаҳкамловчи манбаларни эъзозлайдилар.

Маълумки, мутахассисларнинг фикрича, мамлакатимизда Д.Менделеев даврий системасидаги барча элементлар бор. Булар миллий бойликлардир. Уларнинг қиймати 3,3 триллион долларни ташкил этади. Фойдали ер қазилмаларидан: олтин, уран, мис, табиий газ, вольфрам, калий тузлари, фосфоритлар, каолинлар бўйича мамлакатимиз дунёда етакчи ўринларни эгаллайди. Газ захиралари 2 триллион куб метрга яқин, кўмир эса 2 миллиард тоннадан ортиқ, ҳажми 350 миллион тоннага яқин нефть захираси бор. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун улкан имкониятлар мавжуд. Демак, иқтисодиётни ривожлантиришнинг моддий базаси етарлидир. Бу база юксак маънавиятли инсонлар томонидан тежамкорлик билан фойдаланилса, халқ эҳтиёжи ва манфаатлари тўла қондирилади. Фойдаланиш эса маънавиятли ва маърифатли кишиларнинг фаолиятига боғлиқдир.

5.2. Бозор иқтисодиёти тушунчаси, унинг концепциялари ва маънавият

Маълумки, бозор иқтисодиёти тушунчасига собиқ иттифоқ даврида салбий баҳо берилиб, унинг ижобий томонлари ҳам танқид қилиниб келинди. Чунки мавжуд бўлган системалар: «капитализм» ва «социализм» бир-бирига бутунлай зид эдилар. Биринчиси хусусий мулкни муболағалаштириб кўрсатса, иккинчиси унга мутлақо салбий баҳо бериб, мулкни ёппасига давлат тасарруфига олиш тарафдори эди.

Шулардан хулоса қилиб совет иттифоқи таркибидан ажралиб кетган ёш мамлакатлар турли назариялар асосида ўз ривожланишини белгилашга ҳаракат қилдилар. Президент И.А.Каримов ўзининг «Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» асарида назарий концепциялар устида тўхталиб, уларнинг моҳиятини қуйидагича очиб беради:

“Асосий эҳтиёжлар” концепцияси. Аҳолининг энг кам тирикчилик эҳтиёжини кафолатли тарзда таъминлаш ва иш билан банд қилиш муаммоларини ҳал этиш ушбу концепциянинг асосий мақсадидир;

«Мақбул ёки тегишли технология» концепцияси. Бу концепция аҳоли бандлигини таъминлайдиган ва маҳаллий хом ашёни, аввало қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлашга қаратилган сермеҳнат технологияни ривожлантириш зарурлигига асосланади;

«Ўз кучига жамоа бўлиб таяниш» концепцияси. Бу концепция мавжуд заҳиралардан тўлиқроқ фойдаланишга ва ривожланаётган мамлакатларнинг тараққий этган мамлакатларга қарамлигини камайтириш мақсадида улар ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлашга қаратилган;

«Янги халқаро иқтисодий тартиб» концепцияси. Бу концепция ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий жиҳатдан мустамлака ҳолатидан қутулишга ва иқтисодий қолоқлигини тугатишга, тенг ҳуқуқли шериклар сифатида тан олиниш, хом ашё ва саноат молларига ўз манфаатларига мувофиқ келадиган янги нархларни, халқаро савдо меъёрларини, валюта курсини белгилашга, замонавий технологияларни сотиб олиш имкониятларини кенгайтиришга бўлган умумий интилишларини акс эттирди».

Ривожланаётган мамлакатларнинг андозалари, уларнинг иқтисодий йўллари, ушбу келтирилган концепциялар ва назарияларнинг ўзига хос қўшилмасидан иборат, деб кўрсатади. Шу билан бирга улар бир-биридан фарқ қиладиган, яъни бозор иқтисодиётига ўтишнинг бошланғич шартларига кўра ажратиладиган уч хил ёндошувни ўзига хос жиҳатларининг назарий томонларини кўрсатиб бердилар. Бинобарин:

Биринчиси: бозор муносабатларини чуқурлаштириш ва ривожлантириш, узок давом этган эволюцион тараққиёт йўлини босиб ўтган, ривожланган мамлакатларда аралаш иқтисодиётни шакллантиришдир.

Иккинчиси: ривожланаётган мамлакатларнинг энг оддий ва бозор патриархал-феодал муносабатлари кўринишларига эга бўлган анъанавий иқтисодиётини маданий бозор муносабатларига айлантиришдир.

Учинчиси: собиқ социалистик мамлакатларнинг яккахокимлик тартибидан маъмурий-буйруқбозлик бошқарув ва марказлаштирилган раҳбарлик усулидаги режалаштиришдан бозор муносабатларига, демократик жамиятга ўтишидир. Яъни, ўз тараққиётининг илк босқичларида нархларни эркин қўйиб юбориб, кейинчалик иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган.

Ўзбекистон ҳукумати ана шу йўналишларни таҳлил қилар экан, Ўзбекистоннинг ўзида бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўл ва усулларини ишлаб чиқди.

Бозор иқтисодиёти ва ислохотларнинг негизини ташкил қилувчи йўлларнинг ғоят хилма-хиллиги, эркин бозор рақобатчилиги, иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибга солиниши билан қай даражада қўшиб олиб борилиши, уларнинг ижтимоий йўналиши, ҳал қилинаётган катта иқтисодий муаммоларнинг устуворлиги билан боғлиқдир.

Шу сабабли, бизнинг қатъий нуқтаи назаримиз жаҳон тажрибаси ва ўз амалиётимиздан олинган жамики фойдали тажрибаларни рад этмаган ҳолда ўзимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлимизни танлаб олиндан иборатдир.

Жумладан, «Америкача андоза» да эркин бозор муносабатлари катта аҳамиятга эга бўлса, «Япон», «Француз» андозаларида ҳўжалик фаолиятини ташкил қилишда давлат кўпроқ иштирок этади. «Немис» ва «Швед» андозаларида ижтимоий фаолиятга эътибор кўпроқ қаратилади. Лотин Америкаси ва Африка мамлакатларидаги андозаларда асосий эътибор иқтисодиётни барқарорлаштириш ва бюджетни тўлдиришга кўпроқ эътибор қаратилади. Баъзи мамлакатларда «фалаж» (шок) ҳолатидан, яъни ўз тараққиётининг илк босқичларида нархларни эркин қўйиб юбориб кейинчалик иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган.

Ўзбекистон ҳукумати ана шу йўналишларни таҳлил қилар экан, Ўзбекистоннинг ўзига хос бозор муносабатларига ўтишнинг махсус йўлини танлади. Бу танлашда барча тажрибалар бутунлай инкор этилмасдан, уларнинг ижобий томонларидан тўла фойдаланилди.

Ўзбекистон учун ўзи танлаб олинган махсус йўл ижтимоий соҳага йўналтирилган, республиканинг

манфаатлари, шарт-шароитлари ва хусусиятлари кўп даражада мос келадиган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилгандир.

Айни мана шундай йўл Ўзбекистон халқининг муносиб турмушини, унинг маънавияти, ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаши, миллий анъаналари ва маданиятининг қайта тикланишини, инсоннинг шахс сифатида маънавий-ахлоқий камол топишини таъминлаши мумкин.

Бу ўринда тарихан таркиб топган ижтимоий ва иқтисодий муносабатларнинг мазмунига кўра, Осиёда шаклланган анъанавий ишлаб чиқариш усули ва меҳнатни ташкил этиш шакллари Ўзбекистонга хос эканлиги ҳам иқтисодий ислохотларнинг йўллари ва андозаларини танлаб олишга таъсир қилаётган жиддий омилдир. Шу билан бирга, бозор муносабатларига ўтишнинг махсус йўлини танлаб олиш, аҳолининг тафаккур ва миллий-тарихий турмуш тарзини, халқ анъаналари ва урф-одатларини ҳар томонлама эътиборга олиш ҳал қилувчи омиллардандир. Ижтимоий жиҳатдан уюшиб яшашнинг жамоа шакли Ўзбекистон халқига тарихан хос бўлиб, бу унинг анъанавий турмуш тарзи билан чамбарчас боғлиқдир. Унда Ўзбекистон халқининг миллий руҳиятига хос бўлган этнопсихологик меъёрларнинг хусусиятини ҳам эътиборга олиш зарур. Бу ҳол, ижтимоий онг даражасида одамларнинг янгиликларга, қадриятлар тизимини ўзгартиришга, қарор топган меъёрларни, уларнинг хатти-ҳаракат қоидалари ва андозаларини барбод қилишга олиб келадиган туб ўзгартишларга нисбатан эҳтиёткорона муносабатида намоён бўлади.

Туб аҳолининг ерга яқинроқ бўлиши, ўз уйи ёнида томорқа ҳўжалигига эга бўлишга анъанавий интилиши, унинг манфаатлари ва турмуш тарзида ўз изини қолдирмоқда. Ҳаётий қадриятлар, оилавий турмуш муносабатлари нормалари, меҳнат фаолияти соҳасидаги кўникмалар шундай турмуш тарзига хосдир.

Шу сабабли, иқтисодиётдаги ислохотларни амалга оширишнинг беш тамойили ишлаб чиқилдики, бу тамойилларда республика аҳолисини турмуш тарзи, фаолияти ҳисобга олинди. Бу танланган йўлни эндиликда

“Ўзбек модели” деб кўп мамлакатларда эътироф этилди.
“Ўзбек модели”даги тамойиллар қуйидагилардир:

1. Иқтисодий ислохотлар сиёсатдан, мафкурадан холи бўлиши

Мустақил Ўзбекистон ҳаётида бу тамойил айниқса зарурлигини ҳаёт тасдиқлади. Зеро, сиёсат иқтисодиётга тазйиқ ўтказиб келган даврларни Республика аҳолиси яхши билади. Ўша собиқ иттифоқ давридаги айнан шу ҳолат аҳолининг ижтимоий яшаш даражасини салбий оқибатларга тушириб қўйган эди. Шу сабабли иқтисодиёт ҳам етарли тараққий этмаганди. Бозор муносабатларига ўтиш даврида иқтисодий турмуш етакчи бўлгандагина бошқа соҳаларни самарали ривожлантириш мумкин. Бу даврда мафкуранинг наифаси жамиятдаги аҳоли тинчлиги ва осойишталигини таъминлашни лозим эди.

2. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида давлат бош ислохотчи бўлишидир

Бу даврда давлат иқтисодий ва ижтимоий соҳаларнинг мукамал режаларини тузиши ва уни ҳаётга татбиқ этиш учун чора тadbирлар кўриши талаб этилади. Ўтиш даврида иқтисодиётни тартибга солиш ўта муҳим бўлиб, унга кимдир албатта жавобгар бўлиши керак. Бу давлатдир. Бозор ҳам ўз-ўзидан тартибга тушмайди, шу сабабли давлат бозорни тартибга туширувчи қуролдир. Айниқса, собиқ тузумни талабга жавоб бермайдиган томонларини янгилаш, пайдо бўлган янги бошқарув системаларини мустаҳкамлаш, ишлаб чиқариш тармоқларининг ривожини таъминлаш, нарх-наволарни тартибга солиш, солиқ тизимини мустаҳкамлаш, банк-кредит муаммоларини ечиш, миллатлараро тотувликни кафолатлаш давлатнинг муҳим вазифасидир. Шу сабабли, ўтиш даврида давлат бош ислохотчилигини сақлаш фақат ютуқларга олиб келади, холос.

3. Республика фаолиятида қонун ва қонунлар устуворлигини таъминлаш муҳимдир

Демократик йўл билан қабул қилинган Республика Конституцияси ва бошқа қонунларга риоя қилиш ва уларни

ҳурмат қилиш ҳар бир фуқаронинг бурчига айланиши лозим. Бозор муносабатлари шароитида, бозор ҳўжалигининг ўзи ҳам ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланмаса, тартибсизликларни келиб чиқишига олиб келади. У ҳуқуқий норма ва қоидаларга таяниши керак. Бозор муносабатларига ўтган мамлакатларда қонунчиликка риоя қилиниши таъминланган. Қонунчилик, бозор муносабатлари иштирокчилари таркибини аниқлабгина қолмайди, балки уларнинг ўзлари қарорлар қабул қилиши, қоидаларга риоя қилишини ҳам таъминлайди. Бозор иқтисодиётининг ўзига хос ва мос келадиган ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш уч-тўрт йилнинг вазифаси эмас. У узоқ муддатни ўз ичига оладиган мураккаб жараёндир. Қонунларни мукамал қилиб яратиш, уларни ҳаёт билан боғлаш айниқса муҳимдир.

4. Кучли ижтимоий сиёсатни ўтказиш

Бу тамойил бевосита аҳолини ижтимоий ҳимоялаш билан боғлиқдир. Ўтиш даврида аҳоли таркибини, унинг аҳволини назардан четда қолдирмаслик айниқса долзарб масаладир. Аҳолининг энг камбағал, ёрдамга муҳтож табақаларини аниқлаб, уларга ёрдам кўрсатиш, фуқаролар осойишталигини барқарорлаштириш, ислохотларни ўтказишда тўсиқлар бўлмаслигини таъминлайди. Ўтиш даврида одамларни кучли даражада ижтимоий ҳимоялаш бош мақсад бўлиши керак. Уни кечиктириб бўлмайди, акс ҳолда беқарорлик вужудга келиб бозор муносабатларига зарар келтиради. Бозор муносабатларига ўтишни жадал олиб бориб кам таъминланган ночор оилалар, нафақадагилар, талаба ва ўқувчиларга ёрдам кўрсатиш, кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишнинг асосий мақсадидир. Ишсизликнинг олдини олиш, соғлиқни сақлаш, маориф тизимини ривожланишини барқарорлаштириш улкан вазифадир.

5. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг эволюцион ёки босқичма-босқич амалга ошириш

Маълумки, жамият тараққиёти икки йўл билан, яъни “инқилобий сакрашлар” ёки “аста - секинлик” билан амалга оширилади. Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш даврида босқичма-босқич ўтишдан фойдаланиш қўл келади. Тўғри, республикадаги марказдан режалаштиришга

мослашган иқтисодиётни йўқ қилиш ёки бирдан ютуқларга эришиш қийин муаммодир. Маъмурий-буйруқбозлик услубларидан янги бошқарув системасига ўтиш ҳам мушкулдир. Бу соҳаларнинг ҳаммаси бир сифатдан иккинчи сифатга ўтишдир — янги ҳаётдир. Бу янги ҳаётни шиддат билан қуриб бўлмайди. Ҳар бир йўналишни мукаммал ўрганиш, ҳаёт талаблари даражасига кўтариш вақт ва ижодни талаб қилади. Бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш “фалаж қилиб даволаш” йўли билан борса яхши натижаларни бермайди. Аҳолининг турмуш даражаси пасайиб кетади. Бозор иқтисодиётига сакрашларсиз, инқилобий ўзгаришларсиз, аксинча, изчиллик, сабр-тоқатлилик ва босқичма-босқич ўтиш давр талаби ҳамдир.

Кўриниб турибдики, бозор муносабатларига ўтишнинг тамойиллари нафақат назарий жиҳатдан мустаҳкам, балки, амалий фаолият дастури ҳамдир. Бу тамойиллар И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда» асарида янада мукаммаллаштирилди.

5.3. Ўзбекистон миллий мустақиллигининг иқтисодий ва маънавий-маърифий асослари

Мустақилликка эришган мамлакатимиз ўзининг ривожланиш имкониятларини ҳисоблаш учун бир қанча тадбирларни амалга оширди. Ўз ҳудудидаги фойдали қазилмалар турлари ва уларнинг миқдори, сифати, табиий иқлим шароитлари аниқланди. Халқимизнинг куч-қудрати, миллий кадрлар тайёрлаш, уларнинг илмий ва ташкилотчилик фаолияти ҳисобга олинди.

И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Ўзбекистон — улкан имкониятлар мамлакати», «Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда» номли асарларида шу муаммолар ҳақида батафсил фикр юритилиб, иқтисодиётнинг маънавий-маърифий асослари назарий ва амалий жиҳатдан асослаб берилган. Ўзбекистон ўзининг ер ости бойликлари ва илмий салоҳияти жиҳатидан фахрланишга лойиқ. Эндиликда 2,7 мингдан зиёд турли фойдали қазилмалар конлари бўлиб, улар 100 дан ортиқ минерал хом ашё турларини ўз ичига олган. Шулардан

ҳозир 60 дан ортиғи ишлаб чиқаришга жалб этилган. 900 дан ортиқ кон қидириб топилиб, уларнинг қиймати 970 миллиард АҚШ долларини ташкил қилади. Табиий газ бўйича 155 та истиқболли кон, қимматбаҳо металллар бўйича 40 дан ортиқ рангли, нодир ва радиоактив металллар, 15 та кон қидириб топилди. Ҳар йили Ўзбекистонда конлардан тахминан 5,5 миллиард долларлик фойдали қазилмалар олинмоқда, уларнинг ёнига 6,0-7,0 миллиард долларлик янги захиралар топиб қўшилмоқда. 160 дан ортиқ нефт кони мавжуд. Демак, республика тараққиётини таъминлашда иқтисодий манбалар мавжуд. Шу манбаларни ишга тушириш инсон салоҳиятига, маърифатига боғлиқ. Жамиятнинг улкан бойлиги, тараққиёти халқнинг абадий қадриятларига, урф-одатларига, маънавиятига бориб тақалади. Ўз навбатида халқни миқдор ва сифат жиҳатдан ўсиши ҳам катта аҳамият касб этади. Бу омилларнинг кучи, таъсири энг аввало юксак маънавият билан, жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг даражасини белгилаб беради.

Меҳнат захираларини кўпайтириш ҳам ривожланиш омилларидан бирини ташкил қилади. Бир йилда ярим миллионга яқин аҳоли ўсиши кузатилмоқда. Аҳолининг саводхонлиги эса 99,06 фоизни ташкил этаётир. Ҳозирги кунда 65 дан ортиқ олий ўқув юрти, 300 га яқин ўрта махсус ўқув юртлари, шулардан 260 таси касб-ҳунар коллежларидир. 47 та академик лицейлар қурилиб фойдаланишга топширилди. 10 йилда бу ишларга 135 миллиард сўм сарфланди. 101 та илмий тадқиқот институтлари, 65 та лойиҳа-конструкторлик ташкилоти, 32 та илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси, 30 та ахборот-ҳисоблаш марказлари ишлаб турибди. Фан соҳасида 50 мингга яқин киши, шулардан, икки минг саккиз юзтаси фан доктори, тахминан 16,1 мингги фан номзодларидир. Ҳозирги даврда фаннинг 20 та тармоғи бўйича малакали илмий кадрлар тайёрланмоқда. Бинобарин, ушбу соҳаларнинг барчаси аҳолини юксак маънавият сари етаклашда муҳим омил ҳисобланади. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида айниқса, иқтисодиёт ва маънавият бирлигига эришилса, ривожланиш шунчалик тез амалга ошади. Бу соҳалар бир-бирини инкор этмай, балки, бир-бирини тўлдиради. Маънавияти юксак инсонлар жамоа ва давлатнинг, бировнинг

мулкига хиёнат қилмайди. Маънавияти қашшоқ кишилар эса буни аксини қилади. Фақат ўз манфаатини ўйлаб иш юритади. Иқтисодиётни ривожлантириш кўп жиҳатдан тадбиркорлар синфининг маънавиятига боғлиқ. Ҳозирги тадбиркор ўта тежамкор бўлиши билан бирга, қуйидаги юксак маънавият қирраларига эга бўлиши зарур:

- Ватан олдидаги ўз бурчини тўғри англаши;
- савдо-сотиқ ва ўз корхонасининг фаолиятини аниқ тасаввур қилиши, ўз соҳасининг илмий ва амалий жиҳатларини мукаммал билиши, маърифатли бўлиши;
- дунёвий билимларга ва ўз дунёқарашига эга бўлиши;
- ўз соҳасига оид қонун ва қарорларни мукаммал билиши;
- бойликка, шахсиятпарастликка, манманликка берилмаслиги, камтар, олижаноб, софдил, одоб-ахлоқли бўлиши;
- барча соҳаларда ҳалол ва ҳаромни ажрата билиши, меҳнатсевар, инсонпарвар бўлиши;
- хорижий тилларни билиши;
- инсофли ва адолатли, мард, қатъиятли, бошлаган ишининг натижасини олдиндан кўра билувчи бўлиши ва ҳақозо.

Биз биргина тадбиркорнинг юксак маънавияти қирралари тўғрисида тўхталганимиз билан, лекин, барча иқтисодиёт билан шуғулланадиган инсонлар тўғрисида ҳам шу хислатларнинг бўлиши зарур деймиз. Минг афсуслар бўлсинки, инсонлар орасида юксак маънавият қирраларини тўғри тушунмайдиганлар ҳам оз эмас. Улар жамият олдидаги бурчларини ҳам унутадилар. Аслида, инсон бурчлари ҳам бугун ўйлаб чиқилган эмас, улар ота-боболаримизнинг неча-неча авлодлари тажрибасининг натижасидир. «Бозор, иқтисодиёти - деган эди, И.А.Каримов, ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўнинчи сессиясида сўзлаган нутқида — инсон маънавиятини унутиш гуноҳ бўлади. Нукул пул ва фойда кетидан қувсақда, аммо одамларимиз руҳан қашшоқ бўлиб қолишса-бундай жамиятнинг ҳеч кимга кераги йўқ». Шу сабабли, ҳам Республика мустақилликка эришгандан буён ўтмиш маданияти ва маънавияти, қадриятларни тиклаш, миллий онгни ўстириш каби вазифаларни ўз олдига мақсад қилиб олган. Қайси жамиятда маънавий жиҳатлар қадрланар экан,

ўша жамиятда яшаётган инсонлар ижтимоий тарафдан кўпроқ кафолатга эга бўладилар. Шу сабабли юксак маънавийли бўлиш борасида тинмай ҳаракат қилинмоқда. Зеро, миллий истиқлол мафкураси маънавий, маърифий қадриятларга ҳам боғлиқ. Собиқ иттифоқ даврида гоҳида яширин, гоҳида очиқ халқимиз камситилиб келинди. «Сизлар ўз-ўзларингни мустақил бошқаришга, мустақил давлат қуришга қодир эмассизлар», «Сизлар муте, қарам миллатсизлар», «Сизлар учун биз фикрлаймиз, назария яратамиз, амру фармон берамиз, сизлар эса бажарасиз, холос»¹ деб келганлар. Президентимиз И.А.Каримов сиёсий бюро аъзоларининг бу фикрларини бекорга мисол қилиб айтмаган. «Биз юқоридамиз» деб туриб олганларни фикрлари нақадар ҳаёсизлик эканлигини тарих кўрсатаётир. Мафкура якка ҳокимлигидан қутулган халқ ўз маънавияти ва мафкурасини тиклаб цивилизациянинг юқори чўққиларига қараб интилиб бораётир. Бинобарин, тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук инсонлар ҳал қилади.

Дунёвий билимларни эгаллаш, маънавий баркамолликни ҳам таъминлашга ўз ҳиссасини қўшади. Баркамоллик эса инсоннинг руҳий ва маънавий салоҳиятини, маърифий хислатининг олий нишонасидир. «Биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланишни маънавий ўнглаш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун бўлишини истаймиз ва уни тўла татбиқ этамиз. Одамларимиз омилкор, салоҳиятли, оқибатли, ҳалол ва ижтимоий майдонларда собит турадиган бўлсинлар»². Ҳозирги кунда ҳам ушбу фикрларга амал қилинган ҳолда иш олиб борилмоқдаки, бу давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланган. Давлат томонидан, маънавий ва маърифий ишларга ёрдам қўлини чўзаётган кишиларга, тадбиркорларга, барча ҳомийларга ёрдам кўрсатилиб, баъзи имтиёзлар берилаётганининг гувоҳимиз. Маълумки, маънавий-маърифий соҳаларни ривожланиши учун аввало давлатнинг ўзи ҳомийлик вазифасини ўтамоқда. Чунки, маънавият ва маърифат ўта эътиборни талаб қиладиган соҳалардир. Бу масалани ҳал этишда ҳам донишмандларимиз ўғитларига, яъни

¹ И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том, Т.: «Ўзбекистон», 1996, 34-бет.

² И.А.Каримов Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари.

«Маърифат-бу шижоатдир» деган фалсафий фикрларга амал қилинган ҳолда иш олиб борилаётир.

Маърифатга ишонганлар маърифатли кишиларни эъзозлайди ва уларни ўз вақтида ижоди учун шарт-шароит яратади. Сабаби, маърифатга эътибор берган жамият ўзининг ёш авлодларини унутмайди. Ёш авлод эса келажак пойдеворидир. Мақсадга эришиш, янги жамият қуриш шу авлодга боғлиқ. Иқтисод ва маънавият, маърифат, сиёсат нима эканлигини уларга ўз вақтида тушунтириш шу жамиятда яшовчи кекса ва ўрта ёшли зиёлиларнинг улкан вазифасидир. Чунки барча соҳалардаги ислохотларнинг тақдири шу ёшларнинг қўлидадир. Шу маънода иқтисодий ислохотларда давлат бош ислохотчи эканлигини эътироф этар эканмиз, маънавий-маърифий соҳаларда ҳам шундай бўлса, бу ютуқлар гарови бўлади. Яъни давлат маънавий йўналишларни белгилаб бериши айтиш мумкин. Бозор муносабатлари даврида маънавий тарбиянинг самарадорлигига айтиш дикқат-эътибор қаратилиши зарур. «Маънавият тарбиянинг ажралмас қисми экан, ундан оқилона фойдаланиш, ёшларни ватанпарварлик, ростгўйлик, ҳақсеварликка ўргатиш давр талаби. Ахлоқ маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи ноёбдир. Ахлоқ аввало инсоф, диёнат, адолат туйғуси, меҳр-шафқат, иймон, ҳалолликдир. Демак, жамият аъзоларини ахлоқли қилиб тарбиялаш, ўз иқтисодиётини ўнглашда муҳим омилдир. Бу соҳада муқаддас динимиз исломнинг ҳам бекиёс ўрни бор. Ислом дини — бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йиғиндиси эмас. Ана шу маърифатли кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитларга амал қиладилар. Меҳр-оқибатли, ор-номусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар»¹. Бундан ташқари маълумки, Ҳожа Аҳмад Яссавий, Абдуҳолиқ Гиждувоний, Ҳожа Баҳовуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро каби алломаларимиз қолдирган тариқатлар ҳам маънавий заминларимизни ташкил этади. Бу тариқатлар инсонларни маърифатли, юксак маънавиятлилиқка чақирган. Умуман олганда, динимиз халқ

маънавиятини юксалиши учун замин яратувчи беқиёс манбадир. Ундан фойдаланиш бизнинг вазифамиздир.

Таянч сўз ва иборалар: иқтисод, интеллект, тадбиркор, бизнес, мулкдор, интеллектуал мулк, маънавий бойлик, ижтимоий тараққиёт, тариқат, ахлоқ, ижтимоий салоҳият, регрессив тараққиёт, бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек модели, эркин бозор рақобатчилиги, бозор иқтисодиётига ўтиш тамойиллари, ижтимоий ҳимоялаш, “инқилобий сакрашлар”, маъмурий буйруқбозлик методи, тоталитар тузум, “фалаж қилиб даволаш” йўли.

Ҳикматлардан намуналар

Ҳунар бирла ақлинг бириккан ҳамон,
Ҳар иш бу жаҳонда юришгай равон.

Абулқосим Фирдавсий

Сук одамлар мол – мулкка интилар,
Ўлимтиikka ташлангандек қузғунлар.

«Девону луготит турк»

Жаҳон шодлигининг боиси деҳқон,
Унинг бирла экинзор, боғу бўстон.
Бу ишдин яхши оламда не бордур,
Одам наслига бу иш ёдгордир.

Косибдан шод хуррам йўқ жаҳонда,
Ҳунардан яхши дур ҳам йўқ жаҳонда.

Носир Хисрав

Мардлар каби сен ҳунар талаб эт,
Ҳунарсизлардан узоқ – узоқ кет.

Хусрав Деҳлавий

Тест топшириқлари

1. Иқтисодиёт – бу....

- а) моддий ва маънавий бойликлар яратиш билан боғлиқ жараёнлар тизими;
- в) кишилар истеъмолини таъминлайдиган моддий неъматлар;
- г) ишлаб чиқариш билан боғлиқ муносабатлар мажмуи. Инсоннинг бутун фаолияти давомида билим олишга бўлган интилиш;
- д) кишилар эҳтиёжини қондириш;
- е) барча жавоблар тўғри.

2. Иқтисодиёт сўзи кенг маънода ишлатилганда ...

- а) бирор ижтимоий ишлаб чиқариш кучлари ривожининг ишлаб чиқариш муносабатларига мос келиши тушунилади;
- в) муайян ижтимоий тузумнинг баъзиси тушунилади;
- г) алоҳида субъектнинг иқтисодий муносабатларида қатнашиши тушунилади;
- д) иқтисодий тафаккур ва дунёқарашни ўзгартириш тушунчалари;
- е) а ва в.

3. Маъмурий-буйруқбозлик тизимида иқтисодиётимизга хос бўлган жиҳатларни аниқланг?

- а) ривожланган мамлакатлар билан алоқа яхши йўлга қўйилган эди;
- в) республикадан хом ашё базаси сифатида фойдаланилар эди;
- г) иқтисодиётда рақобат кучли эди;
- д) инсон омилига эътибор кучли эди;
- е) аниқ жавоб йўқ.

4. Муқаддас “Қуръони Карим”да иқтисодий маънавият, иқтисодий тафаккурга оид оятлар нечтани ташкил этади?

- а) 300 га яқин;
- в) 100 га яқин;
- г) бундай оятлар учрамайди;
- д) 50 га яқин;
- е) 400 га яқин.

5. “Мавжуд улкан ресурслар, ақл-зиё ва ишлаб чиқариш потенциали давлат мустақиллиги билан биргаликда Республикада иқтисодиётни янгилаш, унинг маърифий ривожланиши йўлига ўтказишга доир тўб ислохотларни амалга оширишга ҳақиқий, шарт-шароит ва имкониятлар яратади” – деган фикр И. А. Каримовнинг қайси асарида айtilган?

- а) “Ўзбекистон буюк келажак сари”;
- в) «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура»;
- г) «Тарихий хотирасиз келажак йўқ»;
- д) «Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда»;
- е) «Этали юрт эркини бермас».

6. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг «Ўзбек модели»

- а) ўзбек халқининг миллий, тарихий турмуш тарзини эътиборга олган ҳолда ишлаб чиқилади;
- в) иқтисодий плюрализмга асосланиб, эркин рақобатни қақозо этади;
- г) иқтисодиётда давлат ролини оширишга асосланган;
- д) мулкдорларни шакллантириш;
- е) а ва в.

7. Тараққиётнинг «Ўзбек модели» қайси моделларга суянган?

- а) «Америкача андоза» асосида ишлаб чиқилган;
- в) ривожланган мамлакатларнинг тараққиёт йўлини чуқур таҳлил қилган ҳолда ишлаб чиқилган;
- г) «Япон» ва «Француз» моделларига асосланади;
- д) «Туркия» моделига асосланади;
- е) барча жавоблар тўғри.

8. Иқтисодий маънавиятли шахс деганда қандай кишини тушунаси?

- а) иқтисодий билимларга, кенг дунёқарашга эга киши тушунилади;
- в) бойликка, шухратпарастликка берилмаган инсон ҳақида тасаввур пайдо бўлади;
- г) иқтисодий жараёнларни олдиндан кўра биладиган, тадбиркор, ҳалол ва ҳаромни ажрата оладиган кишилар тушунилади;
- д) иқтисод ва сиёсатни тушунадиган кишини;
- е) барча жавоблар тўғри.

6-мавзу: Маънавият ва сиёсат, ҳуқуқ, мафкура

6.1. Маънавият ва сиёсат ижтимоий ҳодиса сифатида.

Адолатпарварлик ва зўравонлик сиёсати

Демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш учун юксак маънавиятли кишиларга эга бўлиш биринчи вазифадир. Маънавият, сиёсат, мафкура жараёнларининг ўзаро бирлиги ҳақида олимлар томонидан мукамал фикрлар ишлаб чиқилмаган бўлса-да, Президент И.Каримов асарларида уларнинг узвий алоқадорлиги ҳақидаги жараёнлар кўрсатилган. Зеро: «Сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш, жамиятда демократия, фикр ва виждон эркинлиги тамойилларини, гуманизм ғоялари ва умуминсоний қадриятларни қарор топтириш, демократиянинг зарурий шарти бўлган кўппартиявийлик муҳитини вужудга келтириш лозим. Амалдаги кўппартиявийлик — бу ҳар хил қараш ва ғоялар ўртасидаги баҳс-мунозара, турли партиялар, жумладан, мухолиф партиялар учун ҳам сиёсий рақобат майдони демакдир. Миллий демократик давлатчиликни қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятларига бўлиниш борасидаги конституциявий тамойил асосида барпо этиш»¹ олижаноб вазифадир.

Маънавият ва сиёсат-ижтимоий ҳодисадир. Булар инсон фаолиятини, унинг турмуш тарзини қамраб олган, ўзаро боғлиқ бўлган икки соҳадир. Дунё халқлари фаолиятида

¹ И.А.Каримов. Миллий истиқлол мафкураси-халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т.: "Ўзбекистон", 2000, 13-14-бетлар.

маънавият катта аҳамият касб этган бўлса, сиёсат ҳам назардан четда қолган эмас. Шу сабабли, бу масалага қадимдан эътибор қаратилган. Турли мамлакатларда турлича ёндошилган. Зеро, сиёсат салтанат ёки давлатни бошқариш билан боғлиқ бўлган. Энг қадимги халқ оғзаки ижодиёти, ёзма асарлар ва ёдгорликлар жумладан, “Авесто”, “Маҳабҳорат” Конфуций асарлари, Платон, Аристотель, Сократ, Абу Наср Форобий фикрлари шулардан далолат беради. Қадим даврларда “сиёсат” сўзини ишлатибгина қолмаганлар, балки асарлар ҳам ёзганлар. Жумладан, Аристотелнинг “Сиёсат” асари фикримизнинг ёрқин далилидир.

Ўша вақтдаги сиёсат тўғрисидаги асарлар, жамият ва давлат доирасидаги барча бошқарув ёки адолатпарвар гоялар тамойилларини тарғибот қилишдек соҳаларни қамраб олган. Шу сабабли, сиёсат маънавий жараёнларга мазмуни билан жуда яқин туради. Лекин улар алоҳида-алоҳида характерга эга. Сиёсат ва маънавият ўртасидаги муносабат, уларнинг бир-бирига таъсири, кўпинча кишилар ўртасида бўладиган мулоқотларда яққол кўринади. Сиёсий ишда жамиятларда ўз тараққиётидан келиб чиқиб ҳамиша ҳам маънавий жараёнларга жиддий ёндошилмаган. Сабаби, сиёсат ўз олдига ҳамиша мақсад қилиб у ёки бу революцион, эволюцион ўзгаришларни қўяди. Бу жараёнларда маънавий соҳалар қисман иккинчи даражали бўлиб, четда қолдирилади. Чунки сиёсатда ижтимоий соҳалар кўпроқ қамраб олинади, яъни давлат тизимини ўзгартириш, аҳолининг фаровонлигини таъминлаш, унинг тоифалари ўртасида тенглигини сақлаш, халқ маорифига эътибор қилиш, иқтисодий соҳаларни тараққий қилдириш кабилар кўзда тутилади.

Собиқ иттифоқ даврида “Сиёсат” деганда иқтисодни уюшмаси (концентрацияси) тушунилар эди. Ўша даврда сиёсат иқтисоддан устун қўйилган бўлиб, маълум маънода кўп жараёнлардан ажратиб қўйилган эди. Бу кўпгина салбий оқибатларга олиб келганлигини биз сиз билан гувоҳимиз.

Олиб борилган ички сиёсат миллий урф-одатларга қарши эди. Маҳаллий халқлар қадриятларини ҳисобга олиш ва уларнинг миллийлигини сақлаш, аҳолини иш билан таъминлаш каби соҳаларга асосланмаган эди. Сиёсатни маънавият билан боғланиши тўғрисида ҳатто сўз юритилмас

эди. Маълумки, маънавият-жамиятнинг, миллатнинг, айрим бир кишининг ички ва ташқи ҳаёти, маданияти, руҳий кечинмалари, ахлоқий қобилияти, идрокини ифода этадиган тушунчадир. Демак, уни сиёсатда ҳисобга олмасдан илож йўқ. Уларни ҳисобга олгандагина жамият, давлат ўз сиёсатини тўғри белгилаши мумкин.

Маънавиятни сиёсат билан боғлашда энг аввало, умуминсоний манфаатларни ҳисобга олиш бўлса, ундан кейин эса ҳар бир шахснинг, инсоннинг, гуруҳнинг маънавий жиҳатларини ҳисобга олиш керак бўлади. Тарихдан маълумки, айрим шахс ёки маълум бир гуруҳлар мамлакат аҳолиси учун хизмат қилган, аммо хизмат қилиш ҳам турлича бўлади. Масалан, Германия мамлакати фашизми вакиллари фақат ирқий муносабатларни сиёсат билан аралаштириб дунё аҳолисини тинчлигини бузган ва ўз аҳолисига шу йўл билан хизмат қилган эдилар. Ана шундай сиёсат ҳозирги кунда ҳам мавжуддир. Россиядаги бемаъни баъзи шахслар, сиёсатчилар, бир гуруҳ кишилар ҳам шунга ўхшаш муносабатларни тиклашга интиладилар (Бунга мисол дума депутати, Россия либерал демократик партиясининг бошлиғи Жириновский В.В ва унинг гумашталаридир). Шу тоифадаги сиёсатчиларни, миллатчи, ирқчи, умуминсоний қадриятларни ҳисобга олмайдиган, кўр-кўрона иш олиб борадиган шахслардир деб қараш лозим. Улар тилда сиёсатчилару, дилда фашистлардир. Сиёсат сўзидан бир томонлама фойдаланувчилардир.

Сиёсат тушунчасида турли манфаатларни кўзлаш, амалга ошириш ётади. Аслида, сиёсат — бу жамият ҳаётининг турли жабҳаларида пайдо бўладиган зиддиятларни, мураккаб вазифаларни бажаришга, аниқ мақсадларга эришишга қаратилган гуруҳ, партия, синф, давлат фаолиятидир. Сиёсатни олиб бориш, ҳаётга татбиқ этиш ўта мураккабдир. У юксак маънавиятни талаб этади. Қачонки сиёсатнинг мазмунида, жамиятнинг, жамоатнинг, давлатнинг маданий, маънавий фаолияти акс этсагина, бу сиёсат халқ томонидан қўллаб қувватланади. Чунки, унда умумхалқ эҳтиёжлари мужассамлашган бўлади. Сиёсат ҳам юксак маънавиятни юксалишига таъсир этса, у барқарор бўлади. Шу боис И.А.Каримов “Давлатимиз олиб бораётган сиёсатнинг мазмуни шуки, деган эди, мустақиллигимизнинг бир йиллиги

тантаналарида сўзлаган нутқида-юртимизда яшаётган барча миллат вакиллариининг манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, уларнинг маданияти, тили, миллий урф-одатлари ва анъаналарини сақлаш ҳамда ривожлантиришга, уларнинг давлат тузилмалари ишида ва жамоат турмушида фаол қатнашишига кафолат берилади»¹. Ушбу фикрларнинг шу кунларда тасдиғини кўраяпмиз, оқилона сиёсат туфайли республикада барқарор ривожланиш ва тинчлик ҳукм сурмоқда. Шу ўринда айтиш лозимки, сиёсат ҳам, маънавият сингари беқиёс мазмунли аҳамиятга эга.

Ижтимоий ҳаётни бошқариш жуда мураккаб, лекин заруриятдир. Давлат бошқаруви, табиатан сиёсий бошқарув демакдир. Унинг вазифаси халқ ҳаёти мураккаблигини ҳисобга олиб, ижтимоий гуруҳларни бирлаштиришга ҳаракат қилишдир. Бунда у турли воситалардан фойдаланади, жумладан маънавий соҳалардан фойдаланиш ҳам шунга киради.

Сиёсатда адолатли бўлиш халқ ютуғидир. Адолатпарварликни қарор топиши қабул қилинаётган қонунларда, олиб бориладиган тўғри сиёсатда ўз аксини топади. Шу сабабли, сиёсатнинг, адолатнинг кучи, юксак маънавиятда десак, хато бўлмайди. Юксак маънавиятли киши ўз билими билан барча жараённи қамраб олади. Қонунқоида, маданият, урф-одат, қадриятлардан юксак маънавиятли кишигина ўз ўрнида фойдаланади. Ўтган 1917-1991 йилларда республикамиз ҳаётида шундай воқеалар ҳам бўлдики, уларни халқимиз унутмаслиги лозим. Яъни, саҳоват ниқоби остида кўпгина ёвузликлар қилиндики, (тилимизга, динимизга, урф-одат, қадриятларимизга қилинган ёвузликлар кўзда тутилади) натижада бу ўзбек халқи шаънига салбий таъсир этди. Булар ҳақиқатдан ҳам ёвузлик эди. Бу ёвузликдан Россиянинг ўзи ҳам фаровон бўла олмади. Халқ каттами, кичикми у ёвузликни кўтара олмайди. Шу сабабли, Россияда ҳозир ҳам тинчлик йўқ. Ахир бекорга Кайковус “қўрқув билмайин десанг, ёвузлик қилма” деб, аллома Саъдий эса: “Ким ёвузлик уругини сепса пушаймон йиғар”, -деб бежиз айтмаганларда.

Зўравонлик сиёсатида кўпроқ ижтимоий манфаатлар ётади. Мамлакат халқи манфаатидан ўзининг тор, шахсий

¹ И.А.Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т.: “Ўзбекистон”, 1994, 71-бет.

манфаатини устун қўйиш ғаламислик сиёсатини юргизишдир. Бу менсимаслик, кўролмаслик, иқтисодий манфаат-сиёсатидир. Бу халқни моддий ва маънавий жиҳатдан талон-торож қилиш зўравонликнинг негизидир. Таъкидлаш лозимки, чор Россияси амалдорлари, кейинроқ Компартия сиёсий бюроси аъзолари ўлкаларда маънавий-маданий тарқоқликни кучайтиришга, ерли миллат халқларини тутқунликда сақлашга интилдилар. Улардан чиққан олим ва буюк кишиларни назардан четда қолдирдилар. Илм маърифатли бўлишга зимдан қаршилиқ қилдилар. Уларнинг тил ва урф-одатлари билан астойдил қизиқмадилар. Улардаги ижобий томонлар ҳисобга олинмади. Натижада, бу маҳаллий халқларга жумладан, ўзбек халқи маънавиятига салбий таъсир кўрсатди. Маънавий мерос бутунлай камситилди. «Пролетар маданияти», «Маданият ва маънавиятга партия раҳбарлиги», «шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият», «миллий маданиятларнинг бири-бирига яқинлашуви ва келажакда қўшилиб кетиши» каби келажаги йўқ ғоялар халқларга мажбурлаб сингдира бошланди. Рус тили ва рус маданиятини Ўрта Осиё халқларига зўрлик билан сингдиришга уриниб кўрилди. Петроградда 1917 йилда ишлаб турган Петроград Давлат думасидаги Туркистон масалалари бўйича котибнинг эсдаликлари бизни ҳайратда қолдиради. У киши 1917 йил 10-апрелда Тошкентда очилган Туркистон вилоят «Ишчи ва солдат» шўроларининг қурултойида иштирок этиш учун келганида шу нарсанинг гувоҳи бўлади: «залга кирган чоғим-деб ёзади, у киши, - мен танимайдиган бир рус минбарда эди. У кишининг қайраб-қайраб такрор- такрор айтган сўзларидан қуйидагилар хотирамда: «Инқилобни рус инқилобчилари, рус ишчилари, рус солдатлари амалга оширди. Шунинг учун ҳам Туркистонда ҳам идора, ҳокимият биз, русларникидир. Ерлилар биз нима берсак, шу билан қаноатланиши керак»¹. Бу сўзларни Қўқондан келган муаллим, халқчи, социалчи гуруҳига мансуб Некора исмли кимса айтган.

Бу фикрлар зўравонлик сиёсатининг намунасидир десак, хато бўлмайди. Албатта зўравонликнинг турли йўл ва услублари бор. Шундай йўл ва услублардан чор

¹ "Тафаккур". Т.: 1996, 3-сон, 110 бет.

Россиясининг Туркистон ўлкасидаги генерал-губенатори М. Скобелев сўзларида яққол кўрамиз. Унинг: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас. Унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназзулга учрайди», -деб айтиши ашаддий душманлик сиёсати эди. Бундай ёвуз сўзлар Скобелев сингари кимсалар томонидан фақат бир марта эмас, балки минглаб маротаба айтилганлигига ишончимиз комил. Бунга мисол қилиб, XX асрнинг 80-90 йиллардаги «ўзбеклар иши», «Рашидовщина» ҳақидаги фикрларни олса ҳам бўлади.

Маънавият ва сиёсат шахслар ва давлатнинг муҳим иш юритиш хислатларини қамраб олади. Уларни ўз ўрнида тушуниш, уларнинг илмий моҳиятига эътиборни қаратиш амалий фаолиятда ютуқлар гаровини белгилаб беради.

6.2. Маънавият ва ҳуқуқнинг ўзаро муносабати

Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий давлат барпо этиш замонимизнинг конституциявий олий мақсади қилиб қўйилган ва бу мазкур йўналишда жиддий амалий ишлар олиб борилаётир. Маънавият ва ҳуқуққа ҳам турли бошқа соҳалар каби диалектик характерга эга. Шу боис ҳуқуқий давлат диалектикасини кичик бир жараёнлари ҳақида, сўз юритар эканмиз, аввало маънавият ва ҳуқуққа диалектик ёндашувнинг характери нима? Диалектик ёндашувнинг хусусияти шундаки, у эски фикрлар, қарашлар, ҳаракатларни ўзаро муносабатини аниқлаб, уларга ҳар томонлама ёндашувни тақозо этади дейиш мумкин.

Диалектика мазкур жараёнларни изоҳлабгина қолмай, балки ҳуқуқий ва маънавият соҳаларни ҳам турли томондан ифодалайди. Уларнинг қонун ва қонуниятларини моҳиятини ечиб, мукамал, илмий билим беришга ҳаракат қилади. Шу маънода айтиш лозимки, диалектика маънавий ва ҳуқуқий жараёнда ҳисоб қилинган инсон билимларининг илмий якуни ва инсон амалиётининг кейинги ривожланишини кўрсатиб берувчи назарий асос ҳамдир. Аммо собиқ иттифоқ даврида шу масалага ҳам синфий ёндошишга ҳаракат қилинди, бу айниқса ҳуқуқ соҳасига тааллуқлидир. Минг бора шукроналар бўлсинки, ҳозир эса инсонлар тафаккури ўзгариб бормоқда. Ҳуқуқнинг моҳиятини эскича тушуниш ҳам ўз-ўзидан барҳам топмоқда. Ҳуқуқни ҳақиқий тушуниш,

маънавиятни, руҳиятни, диний эътиқодларни сирли олам мўъжизаларининг фаолиятини тўғри тушунишга ёрдам беради. Жумладан, демократик ҳуқуқий давлат ривожланишида ҳам минглаб қарама-қарши жараёнлар борки, уларнинг баъзиларини таҳлил қилиш бизнингча ўринсиз эмас. Маълумки, ҳуқуқий давлат тўғрисида узоқ йиллардан бери фикр юритиб келинади. Кўпгина мамлакатларда бу соҳада озми-кўпми ютуқларга эришилди ва эришимоқда. Ўзбекистон мустақилликка эришган шу қисқа вақт ичида айниқса, бозор муносабатларига ўтиш даврида, демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш йўлида анча-мунча ишларни амалга оширди, 500 га яқин қонунлар қабул қилинди. Демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг назарий асослари ва йўл-йўриқлари, унинг амалий томонлари Ўзбекистон Конституциясида (1992) кўрсатилди. И.А.Каримовнинг «Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман» номли интервьюси, “Ўзбекистон-келажаги буюк давлат”, “Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати”, “Халқимизнинг йўли мустақиллик, озодлик ва туб ислохотлар йўлидир”, “Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари” каби асарларида ҳуқуқий жараёнларнинг тамойиллари кенг ёритилди.

Уларда демократик ҳуқуқий давлат шаклланишининг асосий соҳалари қамраб олинган. Таъкидлаш лозимки, демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш, фақат қонунлар қабул қилиш билан чегараланиб қолмайди. Бу жараён халқимизнинг юксак маънавиятли бўлиши билан боғлиқ. Аввало, халқимиз яратган бой маънавий камолот қирраларидан фойдаланиб, шулар асосида ёш авлодни тарбиялаш, ахлоқли, одобли, меҳнатсевар, байналминал ва ватанпарвар, мустақил ватанга содиқ авлодни ўстириш лозим. Бинобарин, жамиятда демократик жараёнларни шакллантириш эски дунёқарашини ўзгартиролмайдиган ходимлар билан амалга ошмайди. Эски дунёқарашдаги камчиликларни сезадиган, унинг ижобий томонларини ҳаётга татбиқ этадиган, янгича ҳуқуқий ва сиёсий тафаккурлайдиган, етук маънавиятли ходимлар талаб қилинади. Демак, энди мустақил Ўзбекистоннинг ўзига хос мутассадди институтлари, ижтимоий соҳадаги академиялари

бўлиши зарур. Чет эллардаги билимлар, тажрибалар олиниб, у билимларни Ўзбекистонга мослаб татбиқ этиш зарур. Бунинг учун ақл-заковатли мутахассислар керак. Ўз мутахассислигининг устаси бўлган кадрлар жамият бойлигидир. Эндиликда ватан ва халқнинг манфаатини ўйловчи, ислохотларни тўғри тушунадиган инсонни тарбиялаш асосий мақсад бўлмоғи даркор.

Жамиятда яшайдиган ҳар бир шахснинг индивидуал ва ижтимоий онгини, маънавиятини ўстириш асосий вазифалардандир. Давр талабидан ортда қолган маънавиятсиз, порахўр, виждонсиз кишилар билан демократик давлатни барпо этиш мумкин эмас. Бунинг учун мактаблардаги дарс жараёнларининг тарбиявий томонларини мукаммаллаштириш, Олий ўқув юртларидаги ижтимоий фанлар таъсирини кучайтириш лозим. Фан ва техника тараққиётини ўз вақтида тушунтириш, уларни амалиётга татбиқ этиш, ҳуқуқий маънавият жараёнларини назардан четда қолдирмаслик талаб этилади. Мулкчилик жиҳатларини тўғри тушунадиган ходимлар бозор муносабатларига ўтиш даври учун айниқса зарур. Мулкчилик ҳислатларини фақат шахсий манфаатларда деб биладиган кадрлар билан ҳам демократик ҳуқуқий давлат қуриб бўлмайди. Бу соҳалар юксак маънавиятни шаклланишига боғлиқ. Юксак маънавият эса ҳуқуқий демократик давлатнинг пойдеворидир. Акс ҳолда тараққиётдаги зиддиятли, тафовутли, зарарли жараёнларнинг олдини олиб бўлмайди. Шунини ҳисобга олган ҳолда, Олий Мажлис томонидан, давлатнинг миллатлараро, ижтимоий, маънавий, иқтисодий тенгликларини таъминловчи ҳаракат тарозуси механизмини ишлаб чиқиш зарурдир. Зеро, ривожланиш жараёнида, ҳаётнинг барча қирраларида ҳуқуқий нормалар билан бошқаришга ва фуқаролар фаолиятига бевосита тааллуқли бўлган кўплаб қонунларни ишлаб чиқишга эътиборни қаратиш лозим. Бу эса мутахассис ва барча фуқаролардан тинмай изланишни, ўйлашни, меҳнатни талаб этади. Ҳуқуқий давлат қуришда ҳуқуқ ижодкорлари — олимлар, мутассадди раҳбарлар, ташкилотлар ва бирлашмалар ҳамкорлик қилишлари, ҳолисона, ўзаро фикр алмашишлари ютуқлар гаровидир. Шундай муносабат билан ишлаб чиқилган қонуннинг умри узоқ бўлиши табиийдир. Айниқса, умумий, ижтимоий-сиёсий

нормалар маънавият билан узвий алоқада, ўзаро таъсирда бўлгандагина самаралидир.

Демократик ҳуқуқий ҳужжатлар ўз шакли ва мазмуни жиҳатидан, демократик бўлиб давлат ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларни ифодалайди. Улар маънавий ҳолатнинг давлат идоралари ва жамоат ташкилотлари фаолиятларида қўллашда устувор бўлиб бораверишида ёрдам беради. Бу эса ҳуқуқий демократик давлатни мустаҳкамлашга олиб келади. Шу ўринда айтиш керакки, ҳаётнинг ўзи турли корхоналар, туман ва вилоятлардаги давлат идораларининг адолатли иш юритишини таъминлаш учун шуларга оид қонунлар ишлаб чиқирилиши талаб этмоқда. Бу қонунларда марказ фаолияти билан туман, шаҳар, вилоятлар фаолиятлари алоқадорлиги ўз аксини топиши керак. Уларнинг ҳар бирига оид бўлган имтиёз ва масъулиятлар борки, улар илмий ҳал этилиб, қонунлар орқали мустаҳкамланиши лозим. Бу ўринда, давлат раҳбар ходимларининг маънавият мақоми ҳам назардан четда қолмаслиги керак.

Қонунларнинг мукамаллиги таъминланса улкан самара бериши табиий. Айниқса, демократик ҳуқуқий давлатда қонун ва тартибот таъминланмаса, у давлатнинг ютуқларга эришиб, олға юриши шубҳа остига қолади, акс ҳолда, жиноятчилик кўпаяди. Юридик таълимни йўлга қўйиш, ҳуқуқий билимларга эга бўлиш, ҳар бир ходим ва фуқаронинг бурчи бўлмоғи лозим. Чунки, фуқаролар сиёсий жараёнларда ва давлатни бошқариш ишларида қатнашадилар. Сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, ҳаракатлар, ёшлар ташкилотлари, турли хил хайрия ва ижодий жамғармаларда, акционерлик бирлашмаларида шу фуқаролар иш юритадилар. Демак, бу соҳаларда ҳам қонунлар қабул қилиниб, уларни такомиллаштириш ҳозирги давр талабидир.

Ҳуқуқий йўналишлар ва ҳуқуқ нормалари халқаро тажрибалардан келиб чиқилса, Ўзбекистоннинг танлаб олган йўли, аввало халқимиз урф-одатлари, унинг юксак маънавияти нуқтаи-назаридан ўрганилиб ишлаб чиқилса ва ҳаётга татбиқ этилса, камчиликларнинг олди олинган бўлади. Таълим-тарбия, маънавиятни, маърифатни юксалтириш, миллий уйғониш жараёнларини юзага келтириш ҳам

долзарбдир. Бунинг учун оила, боғча, мактаб, ўрта, олий таълим, академия тизими, илмий тадқиқот институтлари фаолияти диққатдан четда қолмаслиги айнан зарурдир. Юксак маънавият шу масканларда шаклланади. Демак, улар ўртасидаги муносабатларнинг диалектик жараёнлари ҳисобга олинган ҳолда қонунлар қабул қилиш демократик жараёнларни шаклланишидаги омиллардандир. Шу билан бир қаторда фуқароларнинг меҳнат қилиши, уй-жой таъминоти, дам олишлари, иш ҳақлари, нафақа олишлари, уларнинг дахлсизлиги, эркинлиги каби томонлари борки, булар ҳам ҳақиқий, демократик ҳуқуқий давлат барпо этишидаги диалектик жараёнларнинг элементларидир. Бинобарин, инсон ҳуқуқларини ва юксак маънавиятини шакллантиришни таъминлаш моддий ишлаб чиқаришнинг самарали бўлишига олиб келади.

Маълумки, шахс эркинлиги ҳамда ҳуқуқий зарурият ижтимоий ҳаётнинг икки муҳим унсурини ташкил қилади. Инсон ҳуқуқларини муҳофазаси ва кафолати, меҳнат ва касбни эркин танлаш ҳуқуқи, таълим олиши қонун доирасида, Конституцияда белгиланган, аммо бу соҳалар янада ўзига хос хусусий қонунлар билан мустаҳкамланса, ҳуқуқий демократик давлат пойдевори янада кучли бўлади. Ўз навбатида бу хусусий қонунлар инсон ва давлат ўртасидаги ўзаро таъсир, боғланишларнинг амалиётда устуворлигини таъминлайди.

Давлатнинг ички вазифаларидан бири бу-инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлашдир. Сир эмас, баъзида бу иш маъмурий чора кўриш йўллари билан қолаверса маъмурий раҳбар орқали ҳам амалга оширилади (суд орқали эмас). Маъмуриятнинг раҳбари юксак маънавиятли бўлса, у бу ишни шу тариқа амалга оширмас эди. Чунки бундай қилиш унчалик тўғри эмас. Шу сабабли, бу соҳада ҳам инсон ҳуқуқлари билан шуғулланувчи комиссиялар тузилса, уларнинг фаолияти тўғрисида қонун ишлаб чиқилса, фойдадан холи бўлмайди. Юқоридагилардан хулоса қиладиган бўлсак, демократик жараёнлар ўз-ўзидан ташкил топмайди, албатта. Айниқса, демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш юзлаб ва минглаб соҳалар билан боғланганки, булар детерминистик-диалектик жараёнлар сифатида кўзга ташланади. Демак, фаолият юритишимиз

фақат қонунлар чиқариб қўйишдангина иборат эмас. Балки, демократик давлат барпо этишда қонунларни ҳаётга татбиқ этишни таъминлаш ҳамдир. Шу сабабли уларга, яккаликдан умумийликка, умумийликдан яккаликка қараб бориш тамойили асосида ёндашиш зарур.

Демократик ҳуқуқий давлатда ҳоҳлар берувчи, ижодкорлар учун кенг йўл очилади. Бинобарин, айтиш мумкинки, ишлаб чиқаришни юксалтириш, Ўзбекистоннинг буюк давлатга айланишида ижодкорлар, олим-фузалоларнинг беғараз меҳнати, ижодий изланишларнинг ижобий натижалари халқ ҳўжалигининг барча тармоқларига ўз вақтида татбиқ этилганда, унинг муаллифлари ҳам моддий ва маънавий рағбатлантирилса, ижобий натижа бериши турган гап. Лекин бу соҳалар ҳам пухта ишланган қонунларни талаб қилади.

Бу жараёнларнинг ҳаммаси инсон фаолияти билан боғланган бўлиб, бири иккинчисисиз яшай олмайди. Уларнинг бирортасини ҳам назардан четда қолдириб бўлмайди. Пировард натижада ҳуқуқий демократик давлатнинг пайдо бўлиши аста-секинлик билан, тадрижий ёки эволюцион йўл билан такомиллаша боради. Уни ташқаридан зўрлаб у ёки бу мамлакатга киритиб бўлмайди. Демократик ҳуқуқий давлат қурилиши табиий ва зарурий равишда амалга ошади. Ана шундай ҳолат Республикамизда аста-секинлик билан пайдо бўлаётир.

Шу маънода ҳуқуқшунос олимларимиз барча жараёнларни юксак маънавий жиҳатдан мушоҳада қилишга янада кўпроқ эътиборларини қаратсалар, уларни ҳаётга татбиқ этишни кўрсатсалар жамиятимиз янада олға қараб ривожланади. Маънавият ва ҳуқуқни, ҳаётни, ҳаракатни, мушоҳада қилиб, ҳис этиш ҳам олижанобликдир. Уни тўғри, холисона баҳолаганлар ҳаёт лаҳзаларида қоқилмайдилар.

6.3. Маънавият ва мафкура

Маълумки, Ватанимиз бундан деярли бир ярим аср муқаддам ўз мустақиллигини йўқотиб чор Россиясига қарам бўлиб қолди. Бу ўтган йиллар халқимиз учун енгил, ҳур ва фаровон йиллар бўлиб ўтмаган. Ҳатто яқин йиллар: “социализмнинг ўрнатилиши”, “ривожланган социализм” ва ниҳоят саксонинчи йиллар ҳам осон кечмади. Бу йилларда

маънавият сўзи ишлатилмади ҳам. “Ғоялар” эса коммунистик мафкурада эди. Аниқроғи, охириги 70 йил ичида коммунистик мафкура ҳукмронлик қилиб келди, бу мафкура зулм ва зўравонликка, сохталikka асосланган эди. Республикамиз Президенти И.А.Каримов “Тафаккур” журналининг бош муҳаррири берган саволларга жавоб берар экан, “жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этиши”ни таъкидлади. Мафкура бўлмаса жамият тараққиёти олға босмайди. Чунки, жамиятдаги давлат ўзини тўғри йўлини йўқотади. Унда мафкуравий бўшлиқ юзага келиб, жамият қурилишига ёт бўлган бегона мафкура эгаллайди. Бу эса мағлубият дегани. Тарихдан ҳам маълумки, худбинлик қилган ёвузлар халқимизнинг маънавиятига салбий таъсир қилиб келдилар. Маънавий жиҳатдан заифлаштиришга, халқимизнинг қаддини букишга ҳаракат қилдилар. Булар бизнинг хотирамиздан кўтарилмаслиги лозим. Бугунги кунда халқимиз ахборот асрида яшамоқда. Четки таъсирлардан ҳоли яшай олмаймиз. бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларига нисбатан ҳам кўпроқ кучга эга. Энг қизиғи, шу билан бирга, кишини доимо огоҳ бўлишга ундовчи томони шундаки, агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий тазйиқ бўлса, буни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин, аммо мафкуравий тазйиқ, унинг таъсири ва оқибатларини тезда илғаб етиш ниҳоятда қийин, - деб таърифлаган эди И.А.Каримов.

«Масалан,-деб давом этади Президент И.А.Каримов, - «Аум Сенрикё» деган диний оқим вакилларининг фаолиятини эслайлик, улар дунёнинг турли мамлакатларидаги юзлаб ёш йигит-қизларни иродасидан, онг шууридан маҳрум қилиб зомби, яъни манқуртга айлантириб қўйгани яхши маълум». Ҳа, бу манқуртлар мафкура таъсирида шундай бўлганлар.

Шуни таъкидлаш лозимки, маънавият ва мафкура бир-бирига яқин тушунчалардир. Ҳар иккаласи ҳам ижтимоий ҳодиса сифатида шаклланади. Жамият тараққиётида хилма-хил ғоя ва фикрлар ҳам, таълимотлар, мафкуралар ҳам ўзгариб туради. Инсон маънавияти, унинг одоб-ахлоқи нисбатан ўзгармайди.

Бугунги кунда, Республикамизда ҳақиқий мафкурани яратиш ва уни ҳаётга татбиқ этиш борасида жадал ишлар олиб борилаётир, унинг мазмуни шубҳасиз, миллий

маънавиятимизни тиклаш ва шу асосда ўз илдизларимизни ўрганиш, аниқлаш, уларни тарғиб қилишга ҳам қаратилади. Ўшанда у тўлақонли бўлади. Ўзбекистоннинг ҳозирги босқичида миллий истиқлол мафкурасини яратилиши ҳақиқатдан ҳам муҳим аҳамият касб этади. И.А.Каримов «Олдимизда турган энг муҳим масала бу — миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётимизга татбиқ этишдир», -деб айтиши бежиз эмас. Зеро кўпгина учрашувларда, олимлар, ёзувчилар билан мулоқотларда ҳам мафкуравий масалани ҳал этмасдан, уни амалда татбиқ қилмасдан туриб мақсадларга эришиб бўлмаслигини таъкидлади.

Мафкурани шакллантириш узоқ давом этади ва у бирдан тайёр бўлмайди маълум даражада ҳаёт тажрибасини ўташ жараёнида такомиллашади.

И.А.Каримовнинг «Миллий мафкура — миллатни бирлаштирувчи байроқдир», деб айтиши бежиз эмас. Бўлажак мафкура ҳақида Президентимиз шундай дейди: «Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунёқараши ва менталитетига асосланган, айни вақтда шу халқ, шу миллатнинг келажагини кўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган кечаги ва эртанги кун ўртасидаги ўзига хос кўприк бўлишга қодир ғояни мен жамият мафкураси деб биламан». Демак, мафкура бизнинг мустақиллик тафаккуримиз билан чамбарчас боғлиқ бўлиши лозим. Мустақиллик ғояси эса қуйидагичадир: «Ўзбекистоннинг истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғуриш, ўзининг ва ўз халқининг, ватанининг қадр қиммати, ор-номусини англаб уни ҳимоя қилиш; юксак ғоялар, янги фикрий кашфиётлар, ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди бор имкониятини, керак бўлса жонини юрт истиқболи элига бахшида этишдир»¹.

Мафкура халқимизнинг онгига ана шу тафаккурлаш миқёсида бўлишини талаб этади. Шунинг учун ўсиб келаётган ёш авлоднинг тўхтовсиз ҳаракати натижасида бу ишга жалб этиш давр талабидир. Бинобарин, мафкуравий соҳа фуқаролар онги ва тафаккурида ўзгариш ясайдиган, ислохотларни амалга ошириш учун ёрдам берадиган қудратли кучдир. Мафкурасиз келажак ҳам йўқ. Зеро, у оммани, халқни янги жамият қуришга йўналтиради ва

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том, Т.: «Ўзбекистон», 1996, 34-бет.

уюштиради. Албатта, бу мафкурага эътиқод қўйиш билан боғлиқдир. Мафкуранинг мазмунида тараққиётнинг объектив талаб ва эҳтиёжлари, мамлакатдаги барча элатлар, миллатларнинг, халқнинг ва ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг, партия ҳамда нодавлат уюшмаларнинг манфаатлари мужассамлашган бўлади. Унда жамият тараққиётининг устувор йўналишлари маънавият ва маърифат билан боғлаган ҳолда ғоя ва фикрлар ишлаб чиқилади. Президент И.А.Каримов томонидан асослаб берилганидек, истиқлол мафкураси жамиятимизнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий тараққиётига таъсир этади, ривожланишини рўёбга чиқаради. Бу турли усуллар билан амалга оширилади.

Таъкидлаш лозимки, бирорта жамият, бирорта элат ва халқ мафкурасиз яшамаган, бундан кейин ҳам яшамайди. Ҳар бир жамиятнинг, ҳар бир давлатнинг ўзига хос, ўзига мос, унинг ўзи учун хизмат қиладиган, унинг туб манфаатларини ҳимоя қиладиган мафкураси бўлади. Инсонлар қайси бир жамиятда қайси бир давлатда яшамасин нимагадир асосланиши, эътиқод қилиши, қандайдир фикр назария, ғоя мафкурага асосланиб иш кўриши табиий бўлиб қолади. Таъкидлаганимиздек, мустақилликка эришганимизга қадар мамлакатимизда коммунистик мафкура ҳукмрон эди. Унда бизнинг маънавиятимизга зид бўлган ғоялар тўла эди. Чунки Европадаги ғояларни Шарқда шакллантириш мушкул вазифадир. Урф-одатлар, қадриятлар, турмуш тарзи бунга йўл қўймайди. Ўтган ўн йилликлар бу нарсани тасдиқлади. Марксизм-ленинизм таълимотини зарарли томонларидан фақат Ўзбекистон халқи эмас, балки барча миллатлар ҳам катта маънавий, мафкуравий зарар кўрди. Ушбу мафкура маънавиятимизнинг илдизларини ҳисобга олмади, аксинча, бу муқаддас илдизларга болта уриб уни йўқ қилишга интилди. Ўзимизга хос мулкдан, давлат тузумидан сиёсий, иқтисодий, маданий мустақилликлардан ва эрқдан, тарихимиз миллий анъаналаридан маҳрум қилмоқчи бўлди. Ижтимоийлик ниқоби билан коммунистик мафкура халқимиз манфаатларини четга суриб қўйди. Қадимий маданий мерос камситилди. Мамлакат марказга хом ашё етказиб берувчи қарам республикага айланди. «Интернационалликни» байроқ қилиб олган коммунистик мафкура ўз мақсадларини фақат

рус миллатини устуворлигини пеш қилиб таъминлашга қаратди. «Буюк рус шовинизми» маънавияти ҳукмрон сиёсатга айлана борди, натижада бошқа миллатлар равнақи тўхтаб қолди.

Коммунистик мафкура фақат марказий ҳокимият учун хизмат қилди. Унинг байроғига айланди. Коммунистик мафкура зарурат асосида сингдирилмади, балки халқларга зўрлаб киритилди. Маънавият ва мафкура ўртасидаги ўзаро нисбий муносабатга эътибор қаратилмади. Эндиликда шаклланаётган миллий истиқлол мафкураси олдинги мафкуралардан ўзининг туб янги хусусиятлари билан фарқ қилиши лозим. Ҳозирги давр талабларидан келиб чиқиши ва давр муаммоларига жавоб бериши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон келажаги буюк давлат», «Халқимизнинг оташ қалб фарзанди» ва бошқа асарларида миллий мафкурага оид жавобларни топиш мумкин. Мафкура маънавиятга нисбатан тор тушунчадир. Шундай бўлса-да мафкура — маънавиятнинг турлари ва кўринишларининг турли шакл ва усуллари орқали мақсадни ифодалайди. И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида», «Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати», «Йўлимиз-мустақил давлатчилик ва тараққиёт йўли», «Биздан озод ва обод Ватан қолсин» каби асарларида маънавият ва мафкуранинг алоқадорлиги, ўзаро муносабатлари очиб берилганки, улардан назарий, амалий асосларни топиш мураккаб эмас.

Мафкурани яратиш долзарб бўлиб, у ҳозирги кунларда заруриятга айланди. Бунинг тасдиғи сифатида Президент И.А.Каримовнинг “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” фани бўйича таълим дастурларини яратиш ва республика таълим тизимига жорий этиши тўғрисидаги фармойишидан сўнг бу фан сифатида халқ таълими ва Олий ва ўрта махсус таълим тизимида ўқитилаётир.

И.А.Каримов, 2000 йилнинг 6 апрелида миллий мафкурага бағишланган йиғилишда файласуфлар, тарихчилар, иқтисодчилар сиёсатшунослар, социологлар, психологлар, педагоглар, адабиётшунослар, олимлар, журналистлар, жамоат ташкилотлари вакиллари олдида нутқ сўзлаган эди.

Бу нутқнинг тўла мазмуни миллий мафкура хусусида бўлганди. Юртбоши миллий мафкуранинг ҳаётимиздаги ўрнини ёрқин мисоллар билан тушунтириб, миллий мафкурани ишлаб чиқишни кечиктириб бўлмайдиган ҳол деб уқтирган эди. Шу билан бирга Президентимиз миллий мафкура ишлаб чиқишнинг, йўналишларини белгилаб бердики, эндиликда бу кўрсатмалар ҳаётга татбиқ этилаётир. Хулоса қилиб айтсак, маънавият ва мафкурани ҳаётга татбиқ этиш эса онгимизда пайдо бўладиган баъзи салбий фикр ва оқибатлардан узоқлаштиради.

Таянч сўз ва иборалар: сиёсий ҳаёт, умумий манфаатлар, давлат бошқаруви, “Буюк рус шовинизми”, диалектик ёндашув, детерминизм, мафкура, миллий воя, мустақиллик мафкураси.

Ҳикматлардан намуналар

Ёмон ниятли бўлма эл ҳақида,
Ўзингга бу ишинг сўзсиз зиёндур.
Киши яхшилик ҳар кимга қилса,
Бу майдон ичра у соҳибқирондур.

Собир Термизий

Дўстларинг кўпаяр фаровонликда,
Уларни синаб кўр натовонликда.

Нимаики ўзингга бўлмабди даво,
Бошқага ҳам уни кўрмагил раво.

Хусрав Деҳлавий

Дўстлар, бу бевафо дунёда мол-мулк учун,
Бир-бирингни оғритиб ношод қилмоқ арзимас.
Мансабу дунё учун аҳли ҳукумат олдида,
Қўл-қовуштириб турибон дод қилмоқ арзимас.
Олиғу солиғ билан мулло-ю хожа-барчани,

Юз жафоу жабр ила афтода қилмоқ арзимас.
Турку тожик ўзбеку, саҳранишинларни мол учун,
Кечаю кундуз уриб, ношод қилмоқ арзимас.

х х х

Икки хил одамдир жоҳилу дон
Ер билан осмонча тафовуту бор.
Дур билан дўл, бири бирига ўхшаш,
Бири шоҳ тожида, бири ерда хор.

Алишер Навоий

Сир эмаски, ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат
нафақат ер ости ва усти табиий бойликлари билан, ҳарбий
қудрати ва ишлаб чиқариш салоҳияти билан, балки биринчи
навбатда ўзининг юксак маданияти ва маънавияти билан
кучлидир.

Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон
эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар
эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст
бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим ўз
йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир.

И. А. Каримов

Ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр,
жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш,
олишишимиз мумкин.

И. А. Каримов

Фақат бир эзгулик бор – билим ва фақат бир ёмонлик
бор- жаҳолат.

Сукрот

Тест топшириқлари

1. Қуйидаги жавобларнинг қайси бирида
маънавият ва сиёсатнинг боғлиқлиги тўғри
ифодаланган?

- а) маънавият ва сиёсат инсон фаолиятини, унинг турмуш тарзини қамраб олган ўзаро боғлиқ икки соҳадир;
- в) сиёсий фаолиятда маънавий хислатлар фаол роль ўйнайди;
- г) маънавият ва сиёсат ўртасида боғлиқлик мавжуд эмас;
- д) маънавият ва сиёсат боғлиқ эмас;
- е) А ва В жавоблар тўғри.

2. Собик Иттифоқ даврида ...

- а) сиёсат деганда иқтисодни уюшмаси тушунилар эди;
- в) сиёсат иқтисоддан устун қўйилар эди;
- г) А ва В;
- д) аниқ изоҳ берилмаган;
- е) сиёсат деганда коммунистик мафкура тушунилар эди.

3. Сиёсий фаолият деганда ...

- а) давлатнинг хорижий мамлакатлар билан ўзаро, иқтисодий, сиёсий, маънавий алоқалари йиғиндиси тушунилади;
- в) турли партияларнинг омма олдидаги тарғибот-ташвиқот ишлари тушунилади;
- г) давлатнинг халқ манфаати, юрт тинчлиги учун юритадиган фаолияти тушунилади;
- д) сиёсий фаолият қудратли кучдир;
- е) барча жавоблар тўғри.

4. Маънавиятни сиёсат билан боғлашда қуйидагилар ҳисобга олиниши мумкин.

- а) умуминсоний манфаатлар;
- в) ҳар бир шахснинг сиёсий онги, маънавий жиҳатлари;
- г) умумэътироф этилган тамойиллар;
- д) умуминсоний қадриятлар;
- е) барча жавоблар тўғри.

5. Демократик ҳуқуқий давлат – бу ...

- а) қонун устуворлиги амал қиладиган давлат;

- в) фуқароларнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳуқуқлари кафолатланган жамият;
- г) қонунлар муҳофазаси халқ эътиборига ҳавола этиладиган давлат;
- д) мулкдорлар синфини шакллантирувчи жамият;
- е) барча жавоблар тўғри.

6. Ҳуқуқий онг деганда ...

- а) фуқароларнинг ўз ҳуқуқларини, эркинликларини ҳис эта олиши тушунилади;
- в) ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқий ҳужжатлари муҳофазасида ўз фикрини бера олиши тушунилади;
- г) ҳуқуқий нормалар мажмуи тушунилади;
- д) маънавиятни, ҳуқуқнинг юксаклиги тушунилади;
- е) А ва Б.

7. Ҳуқуқий тарбия ...

- а) фуқароларнинг ҳуқуқий онгини ўстиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир;
- в) ёшларга Конституцияни, қонунчиликни ўргатиш;
- г) фуқаролар ўртасида ҳуқуқий нормаларни тарғиб қилиш жараёни;
- д) қонун-қонидани ўргатиш;
- е) барча жавоблар тўғри

8. Ҳуқуқий маданият бу ...

- а) фуқароларнинг ҳуқуқий онглилик даражасини ошириш;
- в) амалдаги қонуний нормаларга риоя этиш;
- г) давлатни фуқаролар ҳуқуқий манфаатини ҳимоя қилиш бўйича амалга ошираётган чора-тадбирлар мажмуи;
- д) ҳуқуқий онг ва тафаккурни юксаклиги;
- е) барча жавоблар тўғри.

9. “Миллий мафкура-миллатни бирлаштирувчи байроқдир” деган фикр кимга тегишли?

- а) И. А. Каримов;
- в) Ф. Хўжаев;
- г) М. Беҳбудий;
- д) А. Фитрат;

е) А.Икромов.

10. Қуйидаги таърифлардан қайси бири “Мафкура” тушунчасини ифодалайди?

а) мафкура инсоннинг руҳий кечинмаларини акс эттиради;

в) мафкура моддий ва маънавий бойликларни яратиш жараёнини ифодалайди;

в) мафкура сиёсий, иқтисодий, маънавий, фалсафий, ҳуқуқий ғоялар мажмуи бўлиб, бирор манфаатни ифодалайди;

г) мафкура билим олиш жараёнини акс эттиради;

е) барча жавоблар тўғри.

11. Юксак ҳуқуқий маданиятни шакллантириш бўйича давлат сиёсатининг устувор йўналишларини аниқланг.

а) ҳуқуқий таълим ва ҳуқуқий тарбия воситалари ва усулларини такомиллаштириш;

в) аҳолининг ҳуқуқий ёнги ва ҳуқуқий маданиятини шакллантириш;

г) аҳолининг ҳуқуқий маданиятини шакллантиришда оммавий ахборот воситаларининг ролини кучайтириш;

д) юридик таълим тизимини ривожлантириш;

е) барча жавоблар тўғри.

12. Ҳуқуқий онг даражаси кўпроқ нималарга боғлиқ?

а) ўз ҳуқуқларини билишга;

в) қонунларга итоаткорликка;

г) қонунларни билишга;

д) ҳуқуқий атамаларни билишга;

е) ҳуқуқий маданиятга.

13. Республикамизда ижтимоий ёрдам беришда қайси бўғин асосий мавқега эга?

а) жамият ташкилотлари;

в) мактаб;

г) маҳалла;

д) ишхона;

е) уюшмалар.

14. Ҳуқуқий маданиятли киши қандай бўлиши керак?

- а) ҳуқуқий билимларга эга бўлган;
- в) муомила маданиятига эга бўлган;
- г) ҳуқуқий билимларни амалиётда татбиқ эта оладиган;
- д) тадбиркор ва ишбилармон;
- е) а, в, г.

15. Мафкурасизлик нимага олиб келади?

- а) лоқайдликка;
- в) жамият ўз йўлини йўқотишга;
- г) давлат ўз йўлини йўқотишга;
- д) маърифатсизликка;
- е) жаҳолатга.

16. Жамият мафкураси нима?

- а) инсон манфаатларини ифода этувчи, беҳатар, тинч-тотув, бадавлат турмушга йўлловчи манба;
- в) муқаддас анъаналаримизни англаш;
- г) хилма – хил фикр ва ғояларни бир байроқ остига бирлаштириш;
- д) ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш;
- е) фикрлар хилма-хиллиги ва ҳурфикрлик.

17. Миллий мафкура воситасида нимага эришилади?

- а) эл-юрт бирлашади;
- в) иқтисодиёт ривожига;
- г) маърифатга;
- д) барқарорликка;
- е) барча жавоблар тўғри.

18. Давлат мафкураси даражасига қандай мафкура кўтарилиши керак?

- а) ҳеч қандай мафкура давлат мафкурасига айланмаслиги керак;

- в) байналминааллик мафкураси кўтарилиши керак;
- г) ислом мафкураси кўтарилиши керак;
- д) демократик мафкура кўтарилиши керак;
- е) тоталитар, маъмурий-буйруқбозлик асосидаги мафкура кўтарилиши керак;

19. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига депутат этиб сайланиш ҳуқуқига эга фуқаро камида неча ёшда бўлиши керак?

- а) 35 ёшда;
- в) 30 ёшда;
- г) 25 ёшда;
- д) 21 ёшда;
- е) 40 ёшда.

20. Ўзбекистонда «Давлат тили ҳақида»ги қонун янги таҳрирда қачон қабул қилинди?

- а) 1990 йил 24 мартда;
- в) 1989 йил 21 октябрда;
- г) 1991 йил 8 декабрда;
- д) 1989 йил 15 апрелда;
- е) 1995 йил 21 декабрда.

21. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи қачон тасдиқланди?

- а) 1992 йил 10 январда;
- в) 1991 йил 18 октябрда;
- г) 1991 йил 1 сентябрда;
- д) 1991 йил 18 ноябрда;
- е) 1992 йил 27 декабрда.

II боб. Ўрта Осиё ижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиётида маънавият ва маърифат масалалари

7-мавзу: Ўрта Осиё халқларининг қадимий маънавияти ва маърифати

7.1. Халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма манбаларда Ўрта Осиё халқларининг маънавияти

Ўрта Осиё халқлари тарихи бир неча минг йилликларни ўз ичига олади. Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда бу ўлкада скифлар массагет деб аталган халқлар истиқомат қилганлар. Уларнинг ўз маданияти, санъати, иқтисодий турмуши, ўзлариға хос ривожланиш манбалари бўлган. Ўзларининг дунёқараши, урф-одатлари асосида ҳаёт кечирганлар. Демак, ўзларининг тарихий шароитларидан келиб чиқиб маънавий жараёнларни ҳам шакллантирганлар. Бу Ўрта Осиёнинг иқтисодий-ижтимоий шароитига ҳам боғлиқ бўлган. Дарёлардан суғориш ишларида фойдаланиш, ҳунармандчиликни ривожлантириш, маҳсулот айрибошлаш ва бошқалар такомиллаштирилган. Булар ўша даврнинг маданиятига, маънавиятига таъсир этмай қолмаган. Масалан, тарих фани асосчиларидан бири Геродот фикрича, Миср мамлакатининг ривожланиши Нил дарёсининг борлигидандир. Тарихчи Истархий эса Амударёни Хоразм тараққиёти билан боғлайди. Тараққиёт эса ҳар бир даврнинг ишлаб чиқариши илғор фикрлари билан алоқададир.

Қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, савдогарчилик тараққий этиши шаҳарларнинг пайдо бўлишида туртки бўлган. Натижада шаҳар маданияти, маънавияти давр талабидан келиб чиқиб ўзгариб борган. Ўрта Осиё минтақаси ўша пайтларда ҳам иқтисодий-географик ва иқлим нуқтаи назаридан олсак, юксак маънавият ривожини учун қулай бўлганлигини ўша даврда ёзиб қолдирилган манбалардан билиш мумкин.

Қадим даврлардаёқ овчилик, балиқчилик, кейинроқ деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик анча

ривожланган. Иқлим шароитидан келиб чиқиб, дастлаб табиий тошқин ва ёмғир сувларидан фойдаланилган бўлса, кейинроқ деҳқончиликда сунъий суғоришга ўтилган. Натижада ишчи кучи фаолияти ҳам ўзгарган. Бундай ўзгаришларнинг бўлганлигини Ўрта Осиёдаги турли жойларда олиб борилган археологик изланишлар тасдиқлайди.

Қадимда Ўрта Осиё ҳудудида-Бахтрия, Хоразм, Сўғдиёна, Марғиёна, Парфия, Амударёнинг қуйи оқими, Зарафшон воҳалари, Паркана (Фарғона) ва бошқа жойлар яшаш нуқтаи-назаридан муҳим ҳисобланган. Шу сабабли, бу ҳудудларда XX асрда кўплаб текширишлар олиб борилди. Жумладан, Хоразмда рус археологи С.П.Толстов, қуйи

Зарафшон воҳасида академик Я.Фуломов томонидан олиб борилган изланишлар кўпгина фикрларни шаклланишига ёрдам беради. Улар турли даврларга мансуб бўлган жуда қадимий шаҳарлар, қўрғонлар, мақбаралар, суғориш иншоотлари, турли хил истеҳкомларни очганлар. Тупроқ қалъа, Кўзали қир, Ёнбош қалъа, Чуст, Далварзин, Қизил қир, Варахша (Бухоро), Оқтепа (Тошкент) каби жойларда топилган турли буюм ва қолдиқлар ўша даврнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашда доимий ашё бўла олади. Ёки антик дунё тарихчилари Клемент Александрийский, Ксенофонт, Страбон, Птолемей, Геродот асарларида ўтмишдаги халқларнинг маънавий қадриятлари нималардан иборатлиги акс эттирилганки, улар ҳозирги вақтда асосий илмий манбалар бўлиб ҳисобланади. Қадимги даврлардаёқ Ўрта Осиёда аҳолининг конларда ишлаганлиги, мис ва темир эритиш, улардан турли хил буюмлар, ҳарбий ва бошқа меҳнат қуроллари ясаш ҳамда кемасозлик, тўқувчилик, бинокорлик, заргарлик билан шуғулланганликлари ва савдо-сотиқ ишлари олиб борганликлари маълум. Ўша даврлардаёқ Фарғона водийсида аҳоли нефтдан фойдаланиб иш юритган. Буюк тарихчи Геродот аجدодларимиз массагетлар тўғрисида шундай фикрни билдирган: “Улар отлиқ ва пиёда жанг қиладилар, бу икки хил жанг усулини биладилар; улар ўқ-ёй, найза ва дудама, калта қилич билан қуроолланганлар. Бу қуроолларни улар жездан ясайдилар, бош кийимлари, камарлари ва боғичларини олтин билан безайдилар. Отларнинг кўкрак қалқонини жездан ясайдилар.

Юган, сувлуқ ва бошқа от жабдуқларига ҳам олтин қадайдилар. Темир билан кумушни улар мутлақо ишлатмайдилар, чунки уларнинг мамлакатада олтин билан мис ниҳоятда кўп бўлиб, темир билан кумуш мутлақо йўқдир»¹. Кўриниб турибдики, аجدодларимиз турмуш тарзи ўша давр талабидан келиб чиқиб шаклланган.

Ўрта Осиё халқлари антик дунё давридаёқ бошқа ўлкалар, қўшни мамлакатлар билан ўзаро ҳамкорлик соҳаларини яхши йўлга қўйганлар. Бу эса маънавиятнинг юксалишига, ҳамда байналминаллашига олиб келган.

Аждодларимизнинг Урал, Сибирь, Волга бўйи, Хитой, Ҳиндистон, Греция, Эрон, Сурия, Месопотамия, Вавилон, Миср мамлакатлари билан иқтисодий-маданий алоқаларини ўрнатганлиги, ўзларининг турмуш тарзини ўзгаришига, юксалтиришга олиб келган. Шу маънода Ўрта Осиё Фарб ва Шарқни боғлашда марказ бўлган, десак хато бўлмайди. Айниқса, Волга бўйлари, Уралолди, Жанубий Сибирь, Қозоғистон, Эрон, Ҳиндистон мамлакатларининг ҳозирги маънавияти ва маданиятини баъзи томонларини бизнинг маънавиятимиз ва маданиятимизга яқинроқ эканлигини сезиш қийин эмас. Эрамизгача бўлган биринчи минг йилликдан олдин ҳам Ўрта Осиё билан Хитой ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар вужудга келганки, бу аввало, Буюк Ипак йўли билан боғланган. Хулоса қилиш мумкинки, ўша даврлардаёқ Ўрта Осиё муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган ҳудуд ҳисобланган. Юксак маданият ва маънавиятнинг ривожланиши учун замин ҳисобланган.

Тарихимиздан маълумки, Ўрта Осиё қадимги даврда Хитойдан, Хитой эса Ўрта Осиёдан кўп нарсаларни ўзаро ўрганганлар. Айнан Хитой халқи пахтачилик, тоқчилик, виночилик, шиша қуйиш ишларини Ўрта Осиёдан ўрганган бўлса, Ўрта Осиё халқлари эса Хитойдан ипакчилик, қоғоз ишлаш, чинни буюмлар ясаш кабиларни ўрганганлар. Бундай ўзаро муносабатларни тарихий йилномалардан билиб олиш мумкин. Хитой йилномаларининг бирида шундай фикрлар мавжуд: «Юэ-чжи (Хитой) вилоятларининг пойтахтида савдо қилган (Ўрта Осиё) аҳолиси, биз тошни эритиб, ундан ҳар хил рангли шиша ясашни биламиз деб айтдилар ва тоғлардан, конлардан руда

¹ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1976, 29-бет.

келтириб, пойтахтда улардан шиша қуйиш устида тажриба ўтказдилар; тажриба муваффақиятли чиқди. Уларнинг шишаси шу қадар ялтироқ эдики, бу жиҳатдан у ҳатто ғарбий мамлакатларникидан (Рим ёки Сурия шишаси кўзда тутилса керак) устун чиқди. Шунинг учун ҳам подшо уларнинг шишаларидан тахт турадиган залларда ёки саройларда фойдаланишни буюрди; шишалар ялтироқ рангда бўлиб, жуда тиниқ эди; уларга қараб ҳамма таажжубга тушар ва бу шишаларни илоҳий деб ҳисоблар эди»¹.

Шубҳасиз, ўша даврдаги иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатлар халқ оғзаки ва ёзма ижодиётига ҳам таъсир этмай қолмаган. Қадимги давр халқ оғзаки ва ёзма ижодиётининг ўзига хос хусусиятларини ҳам ўша даврдан қолган ёдгорликлар асосида билиш мумкин.

Санъатлар ичида бадиий сўз санъати энг қадимий десак, хато бўлмас. Оллоҳнинг инсонга берган неъматини ҳисобланган нутқ Қадим даврлардаёқ мукаммал характерда бўлган. Ўша давр маънавияти, сиёсати, мафкураси, шу сўз санъати, нутқ асосида амалга оширилган. Меҳнат жараёни такомилланиши билан бадиий сўзлаш ва ёзма ишлар ҳам пайдо бўлганки, халқнинг турмуш тарзи уларсиз ривожланиши мумкин эмас эди. Инсонлар ҳаёт тажрибаларини, табиат ва жамият ҳодисаларини образлар орқали характерлаш, баён қилиш кўникмаларини ҳосил қилганлар. Натижада турли соҳалар турмуш тарзидан келиб чиқиб ривожланган. Хулоса қилиб айтсак, ёзув ва ёзма адабиётдан олдин оғзаки ижод пайдо бўлган ва ёзма адабиётни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Ўрта Осиё халқларининг, оғзаки адабиёт ёдгорликларининг манбалари (баъзи бирлари) бизгача етиб келган. Буларга мисол қилиб Геродот, Ктезий, Полиэн, Харес Мителенский ва бошқа алломаларнинг асарларини олиш мумкин. Уларнинг асарларида халқ оғзаки ижодидан намуналар ёзиб қолдирилган.

Ўрта Осиё Уйғониш даврида ва кейинроқ ижод этган тарихчилар Ҳамза Исфажоний, Табарий, Масъудий, Беруний, Саолибий ва бошқалар асарларида ҳақиқий халқ оғзаки ижодиёти таърифланган ва тасвирланган. Қадимги оғзаки

¹ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: "Ўқитувчи", 1976, 40-бет.

ижод ёдгорликлари: мифлар, афсоналар, қаҳрамонлик эпоси, қўшиқлар, лирик шеър ва бошқалардан иборатдир. Шу соҳалар орқали қадимги Ўрта Осиё маънавияти ва маданияти, турмуш тарзини билиш, ҳамда хулосалар чиқариш мумкин. Жумладан, шулардан бири «Эрхубби» афсонасидир. Хубби образи мисолида биз аجدодларимизнинг юксак маънавияти билан танишамиз. Гарчанд Хубби афсонавий қаҳрамон сифатида тасвирланган бўлгани учун ҳам маълум маънода ўтмишдаги инсоний хислатларни ўзида акс эттирган. У сув худоси сифатида, инсонларни ҳалокатдан қутқарувчи қаҳрамон, ватанпарвар сифатида тасвирланади. Бу қиссанинг қисқача мазмуни қуйидагича: “Қадим замонларда Амударёда Хубби деган бир йигит яшаб, бир қўли билан балиқ тутиб, иккинчи қўли билан уни қуёшга тутар ва уни қуёш тафтида пишириб кун кечирар экан. Шу зайлда 700 йил яшаб дарёни қўриқлаган. Шу сабабли, дарёга бирор ёмон рух, ҳатто чивин ҳам дарёга йўлиқмас экан. Халқ эса сувдан фойдаланиб тинч-тотув, шод-хуррам яшар экан. Бироқ Жамшид ҳукмронлиги замонасига келиб Хубби ғойиб бўлибди. Хубби йўқолгандан сўнг, унинг ўрнига онаси келиб, биринчи бўлиб дарёда сузадиган қайиқ ясабди. Одамларни дарёда сузишга, душманга қарши сувда жанг қилишларини ўргатибди. Лекин, Хуббининг онаси ҳам йўқ бўлиб қолибди. Халқ эса уларни қаҳрамонликларидан фахрланган ҳолда узоқ йиллар ҳурматларини жойига қўйиб, ҳаёт кечирганлар”¹. Бундан кўриниб турибдики, қадимги пайтларда ҳам яхшилик билан ёмонлик ўртасида зиддиятларнинг борлиги ва уларни олдини олиш йўллари ҳақида бош қотиришган.

Афсоналар орқали инсонлар юксак маънавиятлилиikka чақирилган. Ёки «Тўмарис» афсонасини оладиган бўлсак, унда қаҳрамонлик хислатлари ўз аксини топган. Чет эл босқинчиларига қарши ватанпарварлик ҳис-туйғулари, ватанпарвар инсонларнинг образлари берилган. Тўмарис массагет қабилаларининг раҳбари, ҳукмдор аёлдир. У ўз фаолиятини мамлакат тинчлигига, барқарорлигига бағишлайди. Халқпарвар инсон сифатида майдонга чиқади. Аммо, аҳмонийлар ҳукмдори Кир массагет қабилаларининг барқарор турмуш тарзига хавф туғдириб, аввало Тўмарисга

¹ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: “Ўқитувчи”, 1976, 49-бет.

уйланиш шарти билан, массагетларни ўзига бўйсундирмоқчи бўлади. Тўмарис буни сезиб қолади ва таклифни рад этади. Сўнг подшо Кир уруш билан ўз ниятини амалга оширишга интилади. Тўмарис урушнинг олдини олишга қанчалик ҳаракат қилмасин, ҳаракати зое кетади ва мудофаага шайланади. У ўз душманига шундай дейди: «Биз биламизки, сен тинчликни хоҳламайсан, шу сабабли башарти маслаҳатимизга кўнмай, массагетлар билан тўқнашишни истасанг, кўприк ясайман деб овора бўлиб ўтирма. Бизга айтсанг, биз сенга халақит бермай, дарёдан уч кунлик йўлга кўчиб кетамиз, бемалол дарёдан ўтасан, ундан сўнг юзма-юз урушамиз. Борди-ю, агар биз билан дарёнинг сен турган қирғоғида урушмоқчи бўлсанг, уни айт, бунга ҳам биз рози, фақат номардлик қилма»¹.

Тўмарис мардларча курашга шайланганлигини кўрган подшоҳ Кир ҳийла-найранг йўлига ўтади. Тўмариснинг ўғли Спарганизни ва массагетларнинг бир қанчасини маст қилиб, қўлга олади. Тўмарис ғазабланган ҳолда подшоҳга қарата: «..Эй, қонхўр Кир, қилган ишинг билан мақтанмай қўяқол. Сен менинг ўғлимни юзма-юз жангда енгганинг йўқ, уни маккорлик билан шароб ичириб қўлга туширдинг. Энди менинг насиҳатимга кир, ўғлимни менга топшириб, келган ерингга зиён-заҳматсиз қайтиб кет. Агар сўзимга кирмасанг, массагетлар тангриси-Қуёш номи билан қасамёд қиламанки, мен сендай очкўз хонни қон билан суғораман»². Кир бу сўзларни эътиборга олмайди, натижада жангда енгиледи ва ҳалок бўлади. Тўмарис Кирнинг бошини қон билан тўлдирилган меъша солар экан, жангга яқин ясаб шундай дейди: «Эй номард, сен мени-жангда сени ҳалоллик билан енгиб чиққан бир аёлни маккорлик билан ўғлидан жудо қилиб, фарзанд доғида куйдирдинг, сен умринг бўйи қонга тўймадинг, мен ўз онтимга амал қилиб сени қон билан суғордим. Бировнинг юртига зўравонлик билан бостириб кирганларнинг жазоси шу»³. Кўриб турибмизки, бу юксак маънавиятнинг намунаси эди.

Юксак маънавиятлилики яна бир оғзаки ижодда кўрамиз. Бу «Зарина ва Стриангия» қиссасидир. Бу қиссада

¹ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи» 1976, 49-бет.

² Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи» 1976, 49-бет.

³ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1976, 50-бет.

шаклар подшоси вафот этиб, унинг ўрнини хотини Зарина эгаллайди. Тадбиркор ва қўрқмас бу аёл қабила тинчлигини ва мустақамлигини сақлаш учун ҳаракат қилади. Зарина тарафдорлари билан Мидия подшолиги ўртасида бўлган жангда Стриангия Заринани ярадор қилади. Заринанинг ботирлигини кўрган Стриангия уни асирликка олмайди. Лекин, орадан биров вақт ўтгач, Парфия шоҳи Заринага уйланиб, шакларни ўзига таслим ва тобеъ қилмоқчи бўлади. Зарина унга кўнмайди. Бироқ шоҳ зўрлик қилиб уйланади ва шакларни қарам қилади. Заринадаги ўз қабиласига бўлган ҳурмат уни курашга отлантиради. Шу пайт, Парфия билан Мидия ўртасида жанг бўлиб, мидияликларнинг кўплари асирга тушади. Асирлар билан Зарина бирлашиб Парфия шоҳига қарши тўсатдан ҳужум қилади. Парфия шоҳи енгилиб, асирлар озод бўлади. Зарина улардан мадад олиб, қабиласи мустақиллигини тиклайди. Бу жараёнларда Стриангия Заринани севиб қолади. Зарина эса Стриангияни жасур ва мард жангчи сифатида эъзозлайди. Стриангиянинг уйланиш ҳақидаги таклифини рад этади. Сабаби, унинг хотини бор эди. Стриангия бунга чидай олмай ўзини-ўзи ўлдиради. Кўриб турибмизки, бу халқ оғзаки ижодида ҳам, ватанпарварлик, мустақиллик учун кураш, севги-садоқат сингари юксак маънавият қирралари ўз аксини топган. Афсонадаги қаҳрамонлик ва севги жиҳатлари ҳар қандай инсон қалбини ларзага келтиради. Чунки, бу қиссада инсоннинг ақл-заковати, тадбиркор бўлиши, ор-номуси, одоби, ҳурмат ва эҳтироми, қаҳрамонлиги ва севгиси ёрқин тасвирланган. Демак, ўша даврда ҳам ушбу инсоний хислатларга кўпроқ эътибор қаратилган деган хулосани чиқариш мумкин.

Узоқ замонлардаги ҳодисаларни янада яққолроқ тушуниш учун яна бир афсонавий воқеани мисол қилиб олиш мумкин. Бу «Зариандр ва Одатида» афсонасидир. Бу афсонада ҳам қаҳрамонлик, севги-муҳаббат ҳодисалари тасвирланган, унда кўрсатилишича, Гуштасб Мидияда, унинг укаси Зариандр Каспий денгизидан Танаис (Сирдарё) гача чўзилган юртда подшоҳлик қилганлар. Танаиснинг нариги томонида яшаган Саклар шоҳи Омаргнинг қизи Одатида ва Зариандр бир-бирини тушида кўриб севишиб қоладилар. Зариандр қизга уйланиш учун совчи юборади. Лекин, Омарг

ёлғиз қизини узоқ юртга беришни истамайди. Зариадр ўз аҳдидан қайтмай, аравакаш ёрдамида Танаисдан кечиб ўтиб, Омарг қароргоҳига келади. Омарг йигитлар шарафига зиёфат бериб, қизига айтадики, ёқтирган йигитингга олтин қадаҳда май тутгин дейди. Зиёфатда скиф кийимида Зариадр ҳам қатнашаётган бўлади. Одатида айнан, олтин косада Зариадрга май тутади. Зариадр Одатидани олиб ўз юртига кетади. Қиссадан ҳисса шуки, бу афсонада ҳам оилавий муносабатлар, севги жараёнлари акс эттирилган. Қиз ва йигитнинг севги бобидаги эркинлик ҳис-туйғулари ўртага қўйилганки, булар қадим даврдаги маънавият жараёнларидан дарак беради. Шу каби маънавият акс этган Митра, Каюмарс, Гершасп, Гўрўғли, Алпомиш, Рустам, Широқ, Сиёвуш каби қаҳрамонлар халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлганки, уларда баҳодирлик, мардлик, халқни севувчи, фидокорлик кўрсатувчи кишилар образи тасвирланган.

Бундан ташқари ўша даврдаги қўшиқлар, лирик шеърлар, меҳнат, қаҳрамонлик, маросим, мавсум қўшиқлари бўлганки, уларда маънавият қирралари ҳақида фикр юритилган.

7.2. “Авесто”да маънавият масалалари

Ўрта Осиёда ҳам бошқа мамлакатларда бўлгани сингари қадимий динлар мавжуд бўлиб, улардан баъзилари устида тўхталамиз. Шулардан бири зардуштийликдир (Зардушт-таржимаси, тилла рангли, кекса туяларнинг соҳиби маъносини беради). Бу дин ўзининг софлиги билан диққатга сазовордир. Шу билан бирга, бу дин, ўз даври инсонларининг маънавияти, маданияти, урф-одати, ахлоқ-одобини ўзида акс эттиради. Зардуштийлик баъзи муаллифларнинг фикрича, аввало меҳнаткаш халқнинг ахлоқий қоидаларини ифодалаб, кейинроқ диний кишилар қўлида сиёсат юргизишда қўл келган. Аслида зардуштийлик жамиятни тинч ва осойишталик, барқарор ҳолатда бўлиши, инсонларнинг бир-бирларига маслакдош, кўмакдош бўлиши каби ғояларни олға сурган. Шу билан бирга, зардуштийликда инсонларнинг ахлоқий ва ҳуқуқий нормалари ҳам ифодаланган.

Бу дин эрамизгача бўлган даврда, 7-6 асрларда шаклланган. Унга Зардушт исмли аллома асос солган. Зардушт Хоразмда туғилган бўлиб, унинг таълимоти ибтидоий жамоа даврининг охири, қулдорлик жамиятининг барпо бўлиш даврида мафкура сифатида шаклланган. Сабаби, зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да келтирилган фикрлар бу мулоҳазамизни тасдиқлайди. Бу дин Ўрта Осиёда ислом дини тарқалишидан сўнг ҳам баъзи жойларда бирмунча вақтга қадар сақланиб қолган.

Муқаддас китоб эрамизгача бўлган даврнинг VII аср охири VI аср бошларида яратилган. Ундаги асосий ғоялар «Таврот» ва «Қуръон» да келтирилган фикрларга яқиндир. Зардуштийликни қадим даврдаги диний ақидалар деб тушуниш унчалик тўғри бўлмай, балки у ўша даврнинг ҳукмрон мафкураси, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, фалсафий қарашларидир деб тушуниш керак. Унинг назарий асоси «Авесто» хулосалари шундан далолат берадики, зардуштийлик фикрлари китобдан олдин кўп минг йиллик тажриба ва ҳаёт, турмуш тарзларини умумлаштириш сифатида юзага келган. «Авесто»да афсонавий фикрлар билан бирга инсонларнинг ҳаётий тажрибалари ҳам ўз аксини топган. Бу муқаддас китоб узоқ асрларнинг тарихи ва ривожланишини, иқтисодий-ижтимоий ҳолатини, маданияти, тили, ёзуви, халқ оғзаки ижодининг манбаси сифатида ҳам муҳимдир. Айниқса, ундаги маънавий жиҳатларга қаратилган боблари кишини ҳайратда қолдиради. У 21 та китобдан иборат, аммо уларнинг кўпчилиги йўқолиб кетган. Унинг энг қадимги нусхаси 1324 йилда кўчирилган бўлиб, Копенгагенда сақланади. «Авесто» қадимги Эрон тиллари гуруҳидаги тилларнинг қадимги ёдгорликларидандир. Ундаги инсонларнинг орзу-умидлари, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги муносабатлар диққатга сазовордир.

Китобнинг асосий мазмуни инсонларнинг худога мурожаат этиб илтижо қилишларига бағишланган. Худодан тинчлик, чорва моллари, яйловлар, суғориш майдонларини тилаганлар. Китобда Ахурамазда худолик қиёфасидан чиқиб, адолатли шоҳ қиёфасига ўтиши тасвирланган. У адабий ёдгорлик сифатида инсонларнинг маънавий қиёфасини жуда жиддий тасвирлаган.

Авестода меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, ботирлик, жасурлик, ва тозалик, моддий тўкин-сочинлик учун кураш соҳалари тилга олинганки, улар инсон маънавиятини кўтаришга қаратилган эди. Оқилона турмуш тарзини, унинг маънавий ҳаётини, инсоннинг дунёқараши ва ахлоқий фазилатларини ўзида жиддий ифода этган. Ахлоқий қарашларда инсоннинг бурчи, маънавий поклиги тарғиб қилинган. Аёлларга ҳурмат кўрсатиш алоҳида таъкидланган, тозалikka риоя қилиш, сувлар, табиат маҳсулотларини тоза тутилиши каби соҳалар борки, улар инсонларнинг маънавий жиҳатларини яхшилашга даъват қилган.

Китобнинг диққатга сазовор яна бир томони борки, унда жисмоний ва маънавий жараёнлар уч даврга бўлиниб берилган. Биринчи давр: бу энг қадимги давр, у илк ҳаётни билдиради. Унда яхшилик тантана қилган. Ёруғлик ва инсоний хислат, саодат ҳукмрон бўлган. Иккинчи давр: бу — ҳозирги давр бўлиб, унда кураш давом этади. Учинчи давр: келажакдаги ҳаётдир. Бу даврда инсонлар ақл-идроки ишга солиниб, бадавлат бўлиб яшайдилар. Яхшилик ғолиб келади.

Муқаддас китобда 15 ёшга етганлар балоғат ёшидадирлар, -деб таъкидланади. Уларга ахлоқий ўғитлар ўргатилиши лозим.

Китобдаги Анхра-Ману ёмонлик хислатларини таркатадиган ёвузлик тимсолидир.

Таъкидлаш лозимки, китобда деҳқончилик ва чорвачилик соҳаларига катта эътибор берилган. «Авесто»да «деҳқончилиكنинг фойдаси ҳақида»ги бўлимда шундай фикр бор: «Моддий оламини, ҳақиқатни яратувчи заминдаги энг муҳтарам манзил, қайси? Нимадир»-деган саволга яхшилик худоси Ахура Мазда шундай жавоб беради: -«Инсон уй тиклаб, оловга ва оиласига, хотини ва фарзандларига ўрин ажратиб берса, ем-хашаги кўп бўлиб, чорва ва итлари тўқ яшаса, уйида ноз-неъматлар муҳайё бўлиб, хотин ва фарзандлари фаровон яшаса, уйида эътиқоди собит, олови алангали, бошқа нарсалари ҳам мўл-кўл бўлса, у манзил муҳтарамдир. Кимки ўнг қўли ва сўл қўли билан ерга ишлов берса, меҳнат қилса замин раҳматига мушарраф бўлажакдир».

Ёки «қимки ғалла экса олижанобдир. Ғалла эккан киши эзгулик уруғини сочади. Ахура Мазда эътиқодни кучайтиради, эътиқодни мустақкамлайди».

Демак, бу ишларнинг бажарилиши билан инсонлар ёвуз кучлардан халос бўлади. Девларни мағлуб этади.

Юксак маънавийлик зардуштийлик бўйича жаҳолатнинг, ёмонликнинг олдини олишдир. Ундаги қадимги медицина, фазо тўғрисидаги фикрлар, астрономия ва фалсафага оид нодир фикрлар инсон қалбини ёруғликка чорлайдики, бу ёруғлик албатта, яхшиликка олиб боради.

Айниқса, мазкур диндаги инсонга тааллуқли бўлган эзгу фикр, эзгу ният, эзгу амал юксак маънавийликни тарбиялашга қаратилгандир. Ана шундай эзгуликка хос фаолиятлар Ахура Мазда образи орқали ифода этилган. Шу билан бирга Авестода Митра қиёфасидаги қуёш ва ёруғлик тангриси, Анахита-гўзал қиз қиёфасидаги унумдорлик, ҳосилдорлик, фаровонлик тангриси, хумо эса гўзал қуш қиёфасидаги бахт, тақдир, бойлик тангриси, Хубби-мард йигит, сув тангриси, Миррих ёш жангчи қиёфасидаги уруш ва ғалаба тангриси сифатида ифодаланганки, булар орқали гўёки инсоннинг эзгу ниятлари амалга ошишини таъминлаш мумкин.

Дунёдаги бирор таълимот, бирор диний эътиқодлар йўқки, ҳосил олишни Зардуштчалик мадҳ этган бўлса. Жумладан:

Зардушт илоҳ Ахура Маздадан сўради:

- Эй, Ахура Мазда!

Заминни ҳаммадан ҳам бахтиёр қилувчи зот ким?

Ахура Мазда жавоб бери:

- Эй, Зардушт!

Кимки уни яхшилаб ҳайдаса ва зироатга тайёрласа! ...

Эй, Зардушт!

Кимки ғалла экса, у Ҳақиқатни экади...

(«Авесто» Тарихий адабий ёдгорлик Т.,- «Шарқ» 2001 358 - бет).

Асрлар ўтибдики «Авесто»да олға сурилган эзгу ниятлар, эзгу калом ва эзгу амал ҳамон барча инсонларни эзгулик томон чорлаб, уларни руҳан поклаб, юксак маънавият гулзори томон етаклайди. Яхшилик каломларини абадийлашга чақиради.

«Эй, хушёрлар!

Қулоқларингиз билан пухта эшитингиз энг эзгу каломларни ва ёруғ ният билан-хоҳ эр, хоҳ аёл-ҳар бирингиз назар ташлангиз, то буюк ҳодиса рўй бермасдан ва одимларимиз сўнгги манзилга етмасдан икки йўлдан бирини ўзингизга ихтиёр этингиз -да, бу каломларни ўзгаларга ҳам етказингиз!»

(«Авесто». Тарихий адабий ёдгорлик Т,- «Шарқ» 2001, 10-бет).

Зардуштийликни муҳим томонларидан яна бири шуки, унда эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал-орқали инсон ахлоқи ҳақида фикр юритилади. Зардушт бутун умри давомида ана шу учлик-эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амалга доир ишлар билан машғул бўлган. Инсон ўтмишидан сўнг марҳум руҳи устидан ҳукм чиқаришда ана шу уч хусусиятга эътибор қаратилади ва шу уч хислат тарозида ўлчанади. Тарозининг бир паласига эзгу фикрат, калом ва амаллар қўйилади. Иккинчи паласига эса ёвуз фикрат, калом ва амаллар қўйилади. Борди-ю эзгу фикрат, калом ва амаллар салмоғи ёвуз фикрат, калом ва амаллар салмоғидан ортиқ бўлса, марҳум руҳи юқорига, жаннатга, Ахура Мазданинг ёруғ дунёсига учиб боради, акс ҳолда тубанликка – Анҳра-Ману ва девлар жамиятининг дўзахига тушади.

Шу сабабли ҳам Зардушт Ахура Мазда қасидасини бошланишида мазкур уч хислатни қуйидагича баён қилади.

«Мадҳ этаман эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал ила эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амални. Жамий эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амалга бағишланаман, жумла ёвуз фикрат, ёвуз калом ва ёвуз амаллардан юз бураман.

Келтирурман сизга, Барҳаёт авлиёлар, фикрат ва каломим, омол ва қудратим, «тириклигим вужуди ила» ситойишим ва сиғинчим». **(«Авесто» Тарихий адабий ёдгорлик Т,- «Шарқ» 2001, 166-бет).**

Зардушт эзгу фикрлар орқали Ахура Маздадан Митрани ташриф буюришини сўраб нола қилади:

Келсин бизга мадад бермоққа,
Келсин бизга кенг даштлар учун,
Келсин бизни қўлламоқ учун,
Келсин бизга мурувват учун,

Келсин бизни қутқармоқ учун,
Келсин бизга голиблик учун,
Келсин бизга бахт-шодлик учун,
Келсин бизга яхшилик учун,
Келсин голиб, келсин забардаст,
Ёлғонларга бўйинсунмас Ул, -
Дунё ҳамду саноларга,
Лойиқ Митраким бекарона,
Яйловларнинг моликидир.

(«Авесто» Тарихий адабий ёдгорлик Т.- «Шарқ» 2001,
184-бет).

Ёки калом ва амалдор орқали Ахура Маздани Зардушт
олқишлайдики, натижада парвардигор Ахура Мазда мазкур
олқишлардан хулоса қилишга ишонади:

Фараҳмандлик ҳаққи-ҳурмати
Бор овозда дуо қиламан,
Ибодатлар келтирадирман
Ул қудратли Вартрагнага;
Парвардигор Ахура Мазда
Бино этган Вартрагнага
Сигинадирмиз
Ва Ахура айтган йўсинда
Ибодатлар келтирадирмиз,
Сут ийланган ҳавм билан,
Ҳам барсман чивиги билан,
Олийжаноб сўз сеҳри билан,
Ҳам муқаддас ваъзлар билан,
Калом билан ва амал билан,
Ҳақ айтилган калималарга
Энг ҳаққоний каломлар билан.
«Шарофатли Ахура Мазда
Топинмоққа буюрганларга
Топинадирмиз.

(«Авесто» Тарихий адабий ёдгорлик Т.- «Шарқ» 2001,
201-бет).

2001 йил октябрь ойида муққадас китоб «Авесто»
яратилганлигининг 2700 йиллиги бутун дунёда нишонланди.
Бу тадбир ҳам аجدодларимизга бўлган ҳурмат ва
эътиборнинг бир белгисидир.

Зардуштийликдан кейин янги йўналиш — монийчилик пайдо бўлдики, бу таълимот ғоясида оламда нур дунёси яхшилик, ёвузлик дунёси эса зулматдир, деб кўрсатилади. Улар ўртасида доимий кураш бўлади. Унда ҳам юксак маънавийтлилик ўртага қўйилган, унга эришиш йўллари акс эттирилган. Монийликнинг устуворлиги шундаки, унда инсон фаолиятига кўпроқ диққат эътибор қаратилган. Сабаби, зулматни енгишда инсон ўз фаолияти, хулқи ва бутун ҳаёти билан курашади ва натижада яхшиликнинг ғалабаси билан ҳаёт яқунланади. Бу таълимотнинг асосчиси Моний тахминан эрамизнинг 216-217 йилларида Ботлда туғилиб, 276 йилда Жунда Шопур шаҳрида вафот этган, яъни қатл этилган. У билимдон киши сифатида танилган. Маълумотларга қараганда, у бир қанча асарлар ёзган. У асарларнинг кўпчилик қисми диний ва ахлоқий мавзуларга бағишланган. Асарлар форс ва оромий тилларида ёзилган лекин бу асарлар бизгача етиб келмаган.

Яна бир таълимотлардан бири Маздак таълимотидир. У эрамизнинг V асрнинг охири VI асрнинг бошларида Ўрта Осиё ва Эронда кучайиб борган зулмга қарши кураш мобайнида пайдо бўлган деган фикрлар мавжуд. Маздакнинг ўзи халқ қўзғолонига бошчилик қилади. Қўзғолон бостирилиб, Маздак динсизликда айбланади.

Маздак қарашларида халқнинг узоқ тарихи мужассамлашгандир. Бу таълимотдаги мафкурада деҳқонларни қарам бўлиб яшашига қарши чиқилган. Унда зардуштийликнинг кўпгина қирралари ўз аксини топган эди. Тўғри, унда ижтимоий масалалар кўпроқ ўрин олиб, дин ва фалсафага эътибор камроқ қаратилган. Ёвузлик бу бойлик ва камбағалликдир. Булар барча зиддиятларнинг манбаидир. Ижтимоий келишмовчиликларнинг олдини олиш учун кураш йўлида инсоний фазилатларни шакллантириш бу — худога тоат-ибодат қилишдир. Кўриниб турибдики, маздакчиликда ижтимоий келишмовчиликларга қарши кураш асосий мақсад сифатида талқин қилинади ва унга диний характер берилади.

Маздакчиларнинг ҳақиқий ҳаракати мулкий тенгликни ўрнатиш бўлган. Яъни моддий бойликларга бирга эгалик қилишдир. Бойликларнинг тенг бўлиниши, ундан барча кишиларнинг манфаатдор бўлиши, маздакизмда муҳим

Уринни эгаллайди. Маздакчиликнинг ижобий томонларидан лна бири шуки, унда султ-диний, ахлоқий таълимотдан, кучли ғоявий таълимотга ўтишни тарғиб қилишдир. Бундай қараш Ўрта Осиё мамлакатларида кейинги ижтимоий-фалсафий фикрларнинг янада тараққий этишга сабаб бўлди.

7.3. Қадимий ёзма ёдгорликларда маънавийят

Ўрта Осиёдаги қадимий, маънавий, маърифий соҳаларни билиш, ўрганишда ёзма ёдгорликлар катта аҳамиятга эга. Қадимий ёзма ёдгорликлардаги мазмун ҳам қадимги дунёдаги маънавий, маърифий жараёнларни намоён қилганки, уларда яхшилик ва ёмонлик, бойлик ва камбағаллик ўртасида кураш тасвирланган. Қадимий ёзув ёдгорликларига «Авесто», “Бундахшин”, “Денхард” ва Ўрхун-Энасой ёзувлари киради. Энасой бўйларидаги қадимги ёзувларни аниқлаш XVIII-асрнинг бошларида рус олимлари томонидан бошланган. Топилган ёдгорликлардаги ёзувларни аниқлаш қийин кечган. Фақат XIX асрнинг биринчи чорагида Григорий Спасскийнинг Энасой ёдгорликлари ҳақидаги мақоласи «Сибирский вестник» журналида эълон қилинганидан сўнг, ёдгорликлар ҳақидаги маълумотлар олимларга маълум бўлади. Аммо, ёзувни ўрганишга ўша пайтда катта эътибор берилган бўлса ҳам, тезликда натижа бермаган. 1889 йили рус сайёҳи ва ёзувчиси Н.М.Ядринцев Мўғулистондаги Кошо-Цайдам водийсида Ўрхун дарёси бўйларидаги кўпгина ёдгорликларни топиб, улардаги Хитой ёзувида ўхшаш матнларни аниқлаган. Матнларни ўқиш Дания олими Вильгельм Томсенга тўғри келди. У дастлаб «тангри», «турк» деган сўзларни ўқиганидан сўнг, 1893 йилнинг 25 ноябрида масала ойдинлашди ва кўп ҳарфлар мазмунига калит топилди. Бу орада рус олими В. В. Радлов ҳам 15 та ҳарфни ўқиган эди. У Томсен ва ўзининг кашфиёти асосида ёдгорликлардаги матнларнинг таржимасини биринчи бўлиб амалга оширди.

Н. М. Ядринцев топган ёдгорликлар турк хоқони Билка-Қоон-Моғилён (734 йилда вафот этган) ва унинг укаси Кул-Тегин (732 йилда вафот этган) қабр тошларига ўйиб ёзилган ёдгорликлар эди.

Шу вақтдан бошлаб Энасой ва Ўрхун дарёлари атрофидаги ёдгорликлар «Ўрхун-Энасой ёдгорликлари» деб атала бошлаган. Шу билан бирга ўрхун ёзуви деб ҳам аталган. Кейинчалик яна кўплаб ёдгорликлар топилди. V-VI асрларга оид 5 та тошдаги, ҳамда қоғоз, чарм, ёғоч ва турли идиш-товоқлардаги ёзувлар ҳам қимматли манбалар бўлиб ҳисобланади. Бу ёзувларда турк хоқонлигининг давлат тузуми ва динлар ҳақидаги маълумотлар берилган. Хитой йилномаларида кўрсатилишича, ўша вақтдаги туркларни ўлганларидан сўнг кўмиш маросими шундай таърифланган: ўлган кишининг бойликлари, жангда минган оти билан бирга олиб куйдирилган. Хоки дафн этилиб, марҳум қанча душманни ўлдирган бўлса, шунча тош унинг қабрига қўйилган, унинг сурати ишланган ва қилган ишлари ўйиб ёзилган.

Бундай маълумотлар ҳақиқатдан ҳам у даврдаги қабр тошларининг кўпларида учрайди. Хусусан, Моғилён ва

Кул-Тегин қабр тошларида ҳам шундай фикрлар мавжуддир. Моғилён сўнгги турк «улуғ хоқон»ларидан бўлиб, урушлар олиб борган, ўз давлатининг чегарасини кенгайтирган ва мустаҳкамлаган. Унга укаси зўр мардлик кўрсатиб ёрдам берган. Қўшни давлатлар билан яхши муносабат ўрнатган. «Йўқсил халқни бойитган», «Оз сонли халқни кўпайтирган», «Адолатли ҳукмрон» бўлган.

Ёзувларда кўпроқ маълум кишиларнинг қаҳрамонликлари акс эттирилган. Ўша пайт матнларидаёқ қирғиз, уйғур, ўғуз ва яна бошқа халқларнинг, қабилаларнинг номлари тилга олинган. Умуман, у ёзувларнинг аҳамияти шундаки, эндиликда улар бизга ўша даврнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ҳаёти ҳақида маълумотлар беради. Урф-одатлар, эътиқод ва бошқалар билан таништиради. Масалан, Энасой ҳавзасидан топилган бир тошдаги ёзувда шундай дейилган: «Менинг давлатим ва менинг хоним, мен сизлардан лаззат кўрмадим, ҳайҳот, мен қуёшни ва ойни сезмайдиган бўлиб қолдим.

Менинг дўстларим ва менинг қариндошларим, ҳайҳот мен (сизлардан) узоқлашиб, ўз кумуш халқимдан йироқлашдим.

Ўз қаҳрамонлик шижоатимдан лаззатлана олмадим. Қирқ ёшимда ўлдим, Мен Ўчин-Қулуғ-Тириг ўғли, Мен Қулуғ-

Туған» ва ҳоказолар. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Ўрта Осиё кишилиқ маданиятининг энг қадимги марказларидан биридир. Ота-боболаримиз ўз маданияти тараққиётида фаол иштирок этганлар. Қадим пайтлардаёқ илм-фан, архитектура, тасвирий санъат, мусиқа, ҳайкалтарошлиқ ва бошқа маънавий, маданий ёдгорликларни қолдирганлар.

Лекин, кўпгина босқинчилик урушлари туфайли улар инқирозга юз тутган. Аммо, шу нарса аниқки, аجدодларимиз, ёзувлар, бадийи оғзаки ижодиёт, афсоналар орқали ўзларининг орзу-истакларини, ёруғлик ва қоронғулик, золимлик ва адолат соҳаларини мадҳ этганлар. Табиат ва жамият соҳасидаги ҳодисаларни, зиддиятли қарашларни самимий ҳолда тушунтирганлар. Уларнинг ватанпарварлик, баҳодирлик хислатлари, қўшиқ ва шеърлар орқали бизгача етиб келган. Халқнинг аҳволи меҳнати ва роҳати, шодлиги ва қайғуси, йил фасллари ҳамда табиат тўғрисидаги лавҳалар турли жанрларда тасвирланган. Мақол ва фалсафий сўзлар эзгу ниятларни тарғиб қилган. Буларнинг барчаси ўзбек халқининг ота-боболари дунё тарихига улкан ҳисса қўшганларидан далолат беради. Булар бизнинг маданий маънавий меросимиздир.

Таянч сўз ва иборалар: иқтисодий-географик сунъий суғориш, археологик қазилмалар, антик дунё, иқтисодий-маданий алоқалар, стратегик аҳамият, ёзма ижод, «Эрхубба» афсонаси, Тўмарис афсонаси, «Зарина ва Стриангия», саклар ва массагетлар, «Зариандр ва Одатида» афсонаси, зардуштлиқ, «Авесто», «Таврот», «Қуръон», монийчилик, «Маздак таълимоти», ёзув ёдгорликлари, «Ўрхун-Энасой» ёзуви. Зардушт, Митра, Ахура Мазда, скифлар, халқ оғзаки ижоди, афсона, ривоят, массагетлар, аҳмонийлар, археологик қазилмалар, тошбосмалар, ғорлардаги тошга битилган ёзувлар, расмлар, Сўғдиёна, Марғиёна, Варахша, Буюк ипак йўли.

Ҳикматлардан намуналар

Ота-онанинг фарзанд олдидаги бурчлари, ўзларининг охиратини обод этувчи қарзлари бор. Дину-диёнатли хонадон оқсоқолларидан сўрасангиз, уларни лўнда қилаб санаб беради: яхши ном қўйиш, яхши муаллим қўлига тошшириб,

саводини чиқариш, илмли, касбли-ҳунарли қилиш, бошини икки, уй-жойли қилиш.

И. А. Каримов

Мозийга қайтиб иш кўриш хайрилидир.

Абдулла Қодирий

Мозий истиқболнинг тарозусидур, ҳар ким ўлчасун-да билсун.

Маҳмудхўжа Беҳбудий

Камолотга эришиш учун. Аввало қалб покизалиги ҳақида ўйлаш керак. Қалб покизалигига эса юрак ҳақиқатни излаганда ва руҳ орифликка интилган тақдирдагина эришилади. Буларнинг барчаси ҳақиқий билимга боғлиқдир.

Конфуций

Тест топшириқлари

1. Ўрта аср халқлари маданиятида қайси соҳа етакчилик қилган?

- а) ҳунармандчилик;
- в) деҳқончилик;
- г) савдо билан шуғулланиш;
- д) чорвачилик;
- е) а ва в.

2. Қуйидаги тарихчилардан қайси бири Хоразм тараққиётини Амударё билан боғлаган?

- а) Истархий;
- в) Геродот;
- г) Ибн Арабшоҳ;
- д) Шарофиддин Али Яздий;
- е) Мақсудий.

3. «Улар отлиқ ва пиёда жанг қиладилар, бу икки хил жанг усулини биладилар; улар ўқ ёй, найза ва

дудам, калта қилич билан қуролланганлар. Бу қуролларни улар жездан ясаيدилар». Ушбу таърифни ким айтган?

- а) Геродот;
- в) Страбон;
- г) Ксенофонт;
- д) Птолемей;
- е) Клемент Александрийский.

4. Қуйидаги давлатларнинг қайси бири билан эрамиздан бўлган биринчи минг йилликдан олдин «Буюк ипак йўли» орқали иқтисодий – маданий алоқалар ривожланган?

- а) Парфия;
- в) Юнонистон;
- г) Хитой;
- д) Ҳиндистон;
- е) Сўғдиёна.

5. Зардуштийлик дини қачон шаклланган?

- а) эрамизгача бўлган 7-6 асрларда;
- в) эрамиздан олдинги 1-3 асрларда;
- г) миллоддан аввалги 1 асрда;
- д) миллоддан аввалги 3 асрда;
- е) барча жавоблар тўғри.

6. Оловга сизгиниш қайси динга хос хусусият ҳисобланади?

- а) Ислон;
- в) Христианлик;
- г) Зардуштийлик;
- д) Будда;
- е) ҳеч бирига хос эмас.

7. «Авесто» қайси диннинг муқаддас китоби?

- а) Ислон;
- в) Иудаизм;
- г) Зардуштийлик;

- д) Христианлик;
- е) Будда.

8. Зардуштийлик динида маънавият ҳомийси саналган худони кўрсатинг?

- а) Ахура Мазда;
- в) Ахриман;
- г) Моний;
- д) Зевс;
- е) Каюмарс.

9. Қуйидагилардан қайси бири Ўрта Осиёдаги қадимий ёзувларга киради.

- а) бундахшин;
- в) денхард;
- г) Ўрхун-Энасой;
- д) «Авесто» ёзуви;
- е) Сўғд ёзуви

10. Турк ҳоқони Билқа - Қоон – Моғилён ва унинг укаси Кул-Тегин қабр тошларига ўйиб ёзилган ёдгорликларни қайси олим топган?

- а) Н. М. Ядринцев;
- в) В. В. Радлов;
- г) Я. Фуломов;
- д) Г. Спасский;
- е) С.П.Толстов.

8-мавзу: Амир Темурнинг миллий маънавиятимиз тараққиётидаги ўрни ва тарихий аҳамияти

8.1. Амир Темур буюк давлат арбоби ва юксак маънавиятга эга бўлган доно ҳукмдор

Амир Темур (1336-1405 й.й) Қашқадарё вилоятининг олдинги Шаҳрисабз (ҳозирги Яккабоғ) туманидаги Хўжа Илғор қишлоғида туғилди. Унинг ёшлик йиллари мамлакатдаги зиддиятлар ўта авж олган даврга тўғри келди.

Ана шу ижтимоий сиёсий қийинчиликлар Амир Темурнинг ақлий ва жисмоний салоҳиятини юксалтиришга хизмат қилган бўлса, ажаб эмас. Шу боис, Амир Темурнинг пайдо бўлиши тасодиф эмас, у ўзи яшаган даврнинг йирик саркардаси, давлат арбоби сифатида майдонга чиқди.

Амир Темур ҳаётининг моҳияти ва мазмуни жиҳатидан фарқ қиладиган, марказлашган йирик давлатга асос солди. Бу билан у ўз халқининг буюклигини ҳам таъминлади. Кейинчалик Амир Темур асос солган давлатчилик «Темурийлар давлатчилиги», «Темурийлар даври», «Темурийлар салтанати», «Темурийлар сулоласи» каби номлар билан тарих саҳифасидан ўрин олди. Буюк стратег, моҳир сиёсатчи, эскирган ижтимоий муносабатларнинг қатъи ислохотчиси, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва маданиятнинг ҳомийси Амир Темур қонулар ва урф-одатларга асосланган давлатни барпо этди. Тўғри, Амир Темур яратган давлатчилик ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас, унинг ўз илдизлари, манбалари бор. Президент И. А. Каримов таъкидлаганидек: «Буюк давлат пойдеворини қуриш, дунёда ўзимизга муносиб ўринни эгаллашда Ал-Беруний, Абу Али Ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Ҳожа Баҳовуддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Бобур Мирзо каби боболаримизнинг бебаҳо мероси натижаси ҳамдир». Лекин, давлатчилигимизнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, босқинчилик билан зулм ва заҳмат асосида давлатчилик барпо этишга ҳаракат қилган мўғул босқинчиларини улоқтириб, озод бўлишни уддалай олган Амир Темур хизмати тарихда айниқса беқиёсдир. Мўғулларга қарши чиқиб, уларни мамлакатдан четлаштириш осонликча кечмаган. Ўша замон ҳодисаларининг гувоҳи бўлган араб тарихчиси Ибн ал-Асир (1260-1233 й.й) мўғуллар тўғрисида ёзиб қолдирган фикрларга диққатни тортсак юқоридаги фикрни тасдиқлаган бўламиз. «Куну тунларда мисли кўрилмаган ва ҳамма ёқни, хусусан, мусулмонлар яратган бойликларни қамраб олган ғоят катта бир фалокат бўлди. Агар биров ҳамма нарсага қодир Оллоҳ одамни яратгандан буён дунё бундай нарсани кўрмаган, деса ҳақ гапни айтган бўларди. Дарҳақиқат, йилномаларда бунга ўхшаш ва унга тенг келадиган бундай зўр фалокат бўлмаган. Уларда тасвирланган воқеалар ичида Навуходоносорнинг

исроилийларни калтаклаши ва Қуддусни вайрон қилиши бобидаги қилмиши энг даҳшатлисидир. Бироқ бу лаънатилар (мўғуллар) вайрон қилган мамлакатлар олдида Қуддус нима бўлибди? Бу мамлакатлардаги ҳар бир шаҳар Қуддусга икки баробар келади. Мўғуллар қириб ташлаган одамларга қараганда исроилийлар нима бўлибди? Ахир, битта шаҳарда мўғуллар калтаклаган аҳоли барча исроилийлардан кўп бўлган. Улар ҳеч кимни аяшмади: аёлларни, эркакларни, гўдакларни шафқатсиз дўппослашди, ҳомиладорларнинг қорнини ёриб, болаларни ўлдиришди»¹.

Ўша пайтлардаёқ «қумдан кўп», «занжирдан бўшатишган одамхўрлар» деб ном олган мўғул босқинчиларига қарши туриш ва уларни улоқтириш бобомиз Амир Темур зиммасига тушган эди. Соҳибқирон Амир Темур буюк сиёсатдон ва ўта моҳир давлат арбоби сифатида майдонга чиқди. Тарих саҳнасидан жуда кўп саркарда ва давлат арбоблари ўтган. Амир Темур улардан, фарқли ўлароқ давлатни, мамлакатни бошқаришни ўзига хос хусусиятларини ўйлаб топдики, улар унинг давлатини буюклигини таъминлади. Бошқа ҳукмдорлардек давлатни бошқаришда бир-иккита табақа эмас, балки, халқнинг кўп табақаларига суяниб иш кўрди. Бу табақалар:

1) саййидлар (пайғамбар авлоди), уламо, машойих, фозил кишилар, яъни зиёлилар; 2) ишнинг кўзини билган донишманд кишилар; 3) художўй, дарвеш, қаландарлар; 4) нўёнлар (хонзодалар, туман, яъни 10 минг кишилик қўшин бошлиқлари); 5) сипоҳ ва райят, яъни аскарлар ва авом уннос; 6) махсус, яъни ишончли кишилар; 7) вазирлар ва саркотиблар; 8) ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандислар; 9) тафсир ва ҳадис олимлари; 10) аҳли саноат (ҳунармандлар, косиблар); 11) сўфийлар; 12) тужжор (савдогар) ва сайёҳлар.

«Салтанатим мартабаси бўлмиш тўра-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам ўн икки тоифага боғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалакнинг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобладим»² - дейди Амир Темур.

¹ Темурнома. Т.: 1990, 6-бет.

² Темур тузуклари. Т.: 1996, 81-бет.

Амир Темур даврида ҳам шахсий ҳаёт билан жамият, жамиятдаги уруш ва тинчлик, фуқаролар ўртасидаги аҳиллик ва зиддият, ўзига хос турмуш тарзи каби кўпгина жараёнлар бўлганки, бу жараёнларни бошқариш катта куч, билим ҳамда донишмандликни, маҳоратни талаб этган. Бу жараёнларга хос ўзаро муносабатларни теран идрок этмасдан туриб буюк давлат барпо этиш мушкул эди. Шу боис, Амир Темурнинг давлатчиликка қарашлари замонавий фалсафий таълимотга асосланган. Зеро, ул зот ўзидан олдин ўтган ҳукмдору саркардалар, пайғамбару халифалар, алломаю-пирлар, олимлару донишмандлар тажрибасидан, диний таълимотлар, фан ва маданият ютуқларидан яхшигина хабардор бўлган. Амир Темур таъкидлаган ўн икки тамойилни таҳлил қилар эканмиз, Амирнинг буюк стратег, сиёсатчи ва файласуф эканига иймон ҳосил қиламиз. Темурий тамойиллари давлат юритишдаги муҳим йўналишлар бўлиб, улар давлатчилик фалсафасининг ўзига хос ифодасидир. Шу боис, хулоса қилиш мумкинки, «Тузуқлар»даги боғланишлар ва алоқадорликларнинг ҳаммаси қуйидаги характерга эга:

- ҳодисалардаги сабабий боғланиш ва алоқадорликлар;
- муҳим ҳамда муҳим бўлмаган боғланиш ва алоқадорликлар;

- воситали ҳамда воситасиз боғланиш ва алоқадорликлар;

- зарурий ҳамда тасодифий боғланиш ва алоқадорликлар.

Бу боғланиш ва алоқадорликларни алоҳида-алоҳида таҳлил этадиган бўлсак, улар ҳам ўз навбатида ўзаро таъсир воситасида навбатдаги боғланиш ва алоқадорликларни келтириб чиқаради. Чунончи, давлат бошқаруви бениҳоя кўп омиллар билан боғлиқ, унинг замирида мураккаб фалсафа, сон-саноксиз жараёнлар мавжуд. Уларнинг бирини англаб етсангиз, ундан иккинчи бир ҳақиқат келиб чиқади. Шунинг учун ҳодисалар моҳиятини билиш, барча алоқадор жиҳатларни, воситаларни бир бутун ҳолда текшириш талаб қилинади. Шундагина хатолардан сақланган ҳолда ҳодисалар ривожини таъминланади. Шу билан бирга, уларни аниқлашда турли услублардан ҳам фойдаланилади.

Амир Темур бобомиз аъло даражадаги фалсафий тафаккур услубига эга бўлгани сабабли, бошлаган ишларининг барчасини поёнига етказиб, ютуқларга эришган.

Зеро, боғланиш ва алоқадорликнинг ўзи ҳам фалсафий, детерминистик (боғланиш, алоқа, ўзаро таъсир) хусусиятларига эгадир. Амир Темур ўз фаолиятида тамойиллардан фойдаланиб иш юритди. Тамойиллардан биринчисини сабабий боғланишлар нуқтаи-назаридан теранроқ таҳлил қиладиган бўлсак, яъни Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад пайғамбарнинг шариатига қатъий амал қилиб яшашга асосий сабаб, аввало ўша даврдаги ижтимоий сиёсий муҳит ҳисобга олинган эди. Амир Темур яшаган даврда ислом дини Турон заминида халқнинг онги ва тафаккуридаги реал куч сифатида эътироф этилар эди. Бу мукаммал илоҳий таълимот халқ қалбига сингиб кетганди. Табиийки, Амир Темур ҳазратлари ҳам ислом дини ақидаларига қатъий амал этиб, мамлакатда ҳукмронлик фаолиятида исломий ғояларни бош шиор қилиб олди. Мадраса ва масжидлар қурдирди. Дин пешволарини ҳурматлади. Натижада мудом ғалаба ул зотга ёр бўлди. Ислом динини тарғиб қилиш натижасида Соҳибқирон тарафдорлари ортди, давлатининг куч-қудрати ошди. Қудратли давлат бошқарувида иккинчи тамойилдаги биринчи тамойилга боғлиқлик ёрқин кўзга ташланади, яъни сиёсатда турли табақа ва тоифадаги кишиларга суяниш ҳам заруриятдан келиб чиққан эди. Инсонлар билан, аниқроғи, табақа ва тоифалар билан боғланишда (диний эътиқодда ҳам шу табақа ва тоифаларга хос хусусиятлар эътиборга олинган эди) кишилар мавқеига уларнинг турли вазифаларни бажарганликларига, қараб иш юритилди. Оқибат натижада уларнинг фаолияти бошқа жараёнлардаги алоқадорликларга таъсирини ўтказишига сабаб бўлди. Учинчи тамойилда таъкидланганидек, маслаҳат ва кенгашлар, тадбиркорлик билан иш юритиш ҳам турли табақалар манфаатини ҳисобга олган ҳолда ўтказилган. Бундай маслаҳат ва кенгашларда оддий ишлардан тортиб то давлатни бошқариш масалаларигача муҳокама этилган, зарурий хулосалар чиқарилган. Демак, маълум бўладики, Темурий тамойиллари салтанатни бошқаришда ўзаро боғланиб, улар бир-бирини тўлдирганки, улардан ушбу боғланиш ва алоқадорликлар гўё бир ҳалқадан иборат мустаҳкам занжирдир. Бу занжир умумийлик ҳодисаларидан пайдо бўлиб, яккаю-ягона салтанатни бошқаришга қаратилган. Бинобарин, Амир

Темурнинг давлат бошқарувини ўрганиш, «Тузуқлар»дан замонабоп зарурий хулосалар чиқариш Ўзбекистонни келажақда буюк давлат сифатида камол топтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Амир Темур ўз давлатини бошқаришда бор йўғи 7 та вазир ёрдамидан фойдаланган: 1. Мамлакат ва раият вазири; 2. Сипоҳ вазири 3. Мол-мулк даромад, харажатлар вазири; 4. Саркори хосса ва салтанат ишларини юритувчи вазир; 5. Қози калон; 6. Жалол ул-ислом-подшоҳнинг фавқулодда ҳуқуқларига эга бўлган назоратчиси; 7. Вазири девони иншо-турли мамлакатлар билан алоқа боғлайдиган, ёзишмалар олиб борадиган вазир.

Тузуқлар бевосита Темурий тажрибанинг мантиқий натижаси бўлиб, ул зот умрининг поёнида битилган асардир. Амир Темур ўзининг давлат бошқарувига хос устун жиҳатларини эътироф этган ҳолда бу бошқарув анъана сифатида давом эттирилишини орзу қилиб», «... Токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлғай», дея умидвор васият этган эди. Ҳақиқатан ҳам, Амир Темурнинг авлодлари турли даврларда, турли мамлакатларда бу васиятдан тўғри хулоса чиқарадилар ва шу боис Темурийлар сулоласи узоқ асрлар мамлакатларни бошқариб келдилар.

Маълумки, Амир Темур тўғрисида жуда кўп асарлар ёзилган. Буларни анчагина қисми Амир Темур билан ҳамсуҳбат бўлган, унинг турли юришларида қатнашган муаллифларга тааллуқлидир. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Руи Гонзалес де-Клавихонинг «Дневник путешествия ко дворцу Тимура в Самарканде в 1403-1406 г.», Ибн Арабшоҳнинг «Темур тарихида тақдир ажойиботлари», Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарлари шулар жумласидандир. Аммо, Амир Темур фаолиятини тарихий ҳужжатлар асосида ўрганган олимлар ҳам оз эмас. Алишер Навоийнинг «Мажолисун нафоис» еттинчи мажлис, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома», В.В.Бартольднинг асарлари (том 2, 1 қисм), (Жизнь Тимура), Г. Вамберининг «История Бухары» (т.1), Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темур» тарихий-библиографик романи, академик И.М.Мўминовнинг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли», Евгений Березиковнинг «Буюк Тимур», Ф. Қосимовнинг «Темурийлар

даврида Бухоро» Абдулаҳад Муҳаммаджоновнинг «Темур ва Темурийлар салтанати», А. Ю. Якубовскийнинг «Тимур», Ғиёсиддин Алининг «Дневник похода Тимура в Индию», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн», Х.Хизриевнинг «Нашествие Тимура на Северный Кавказ», Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовскийнинг «Олтин Ўрда», В. И. Заходернинг «Империя Тимура» Ашраф Аҳмедовнинг «Амир Темур ҳақида ҳақиқат», Турғун Файзиевнинг «Соҳибқироннинг сўнги кунлари», Х. Давроннинг «Соҳибқирон набираси» каби ва бу ерда исмлари айтилмаган юзлаб олимларнинг асарлари борлиги фикримизнинг далилидир. Ушбу асарларнинг барчасида ҳам Соҳибқирон фаолиятига бир хилда ёндошилмаган албатта. Бу олимлар, ёзувчилар, давлат раҳбарлари Амир Темурнинг фаолиятини турли томондан ёритишга ҳаракат қилганлар. Собиқ иттифоқ даврида нашр этилган асарларни ҳаммасида ҳам ҳолисона фикрлар бор, деб бўлмайди. У даврдаги Амир Темур тўғрисидаги фикрлар ягона мафкура хизматига бўйсундирилган бўлиб, воқеалар у орқали синфийлик нуқтаи-назаридан ёритилишига мажбур қилинган эди. Мустақиллигимиз туфайли Амир Темур ҳақидаги аниқ ҳақиқатни билмоқдамиз. Бинобарин, Амир Темур шахсини идрок этиш-Марказий Осиё тарихини идрок этиш демакдир. «Амир Темурни англаш-ўзлигимизни англаш демакдир» (И.А.Каримов). Чунки, бобомиз тарихи кўпроқ ўзбек халқининг тарихи билан боғлиқдир. Халқнинг урф-одатлари, турмуш тарзи, маънавий хислатлари, эътиқоди Амир Темур давлатчилигига ҳам бориб тақалади. Президентимиз айтганларидек: «Амир Темурни улуғлаш-тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, маданиятимизга, қудратимизга асосланиб, буюк келажакимизга ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир»¹. У улуғ инсондан қолдирилган маънавий мерос авлодаждодларимизга хизмат қилади. Ана шундай маънавий мерослардан бири бу «Темур тузуклари»дир.

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-том. Т.: «Ўзбекистон», 1997, 173-бет.

8.2. «Темур тузуклари» да маънавий масалалари

Бу асарнинг қиммати бениҳоя улуғдир. Баъзида у «Темурнинг айтганлари», «Темур ҳақида хотиралар», «Тузуки Темурий» деб ҳам аталиб келинган. Асар дастлаб эски ўзбек (Чигатой-туркий) тилида ёзилган бўлиб, шарқшунос олимларнинг жумладан, Н.Д.Миклухо-Маклай, Ч. Рёе, Х. Эте, Ч.А.Сторийларнинг фикрича, унинг бир нусхаси XVII асргача Яман ҳукмдори Жаъфар подшоҳнинг кутубхонасида сақланган. Ҳозир эса бу асар дунёнинг кўпгина тилларига: инглиз, француз, форс, урду, рус ва ўзбек тилларига таржима қилинган. Ҳозирги ўзбек тилига қилинган таржимаси форс ва араб тили билимдони марҳум Алихонтўра Соғуний томонидан бажарилган. Унга шарқшунос олим Ҳабибулло Кароматов ўзининг жиддий ҳиссасини қўшган ва китоб ҳолига келтириб нашр эттирган.

«Тузуклар»нинг Амир Темур томонидан ёзилганлиги ёки ёзилмаганлиги ҳақида тортишувлар ҳозиргача давом этмоқда. Жумладан, инглиз шарқшуноси Э.Г.Браун билан рус шарқшунос олими В.В.Бартольд «Тузуклар»нинг Амир Темур томонидан ёзилганлигига шубҳа қиладилар. Аммо, академик Б.Аҳмедовнинг фикрига кўра, асарни синчиклаб ўрганганда, ҳамда Амир Темурга бағишлаб ўша вақтдаёқ ёзилган асарлар таҳлил қилинганда, жумладан, Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»ларига солиштирганда юқоридаги даъволар асоссиз эканлиги маълум бўлади. Инглиз шарқшунос олими А. Сторий ҳам шу фикрда бўлиб, «Тузуклар» Амир Темур томонидан ёзилган, деб очиқ айтади. Демак, шуни айтиш керакки, ўз даврининг илм ва фани, олиму фузалоларини қадрлаган, жамият тараққиётига улкан ҳисса қўшиб, уни ривожланишини таъминлаган кишини асар ёза олишига шубҳа қилиш ўринсиздир.

«Темур тузуклари»нинг қўлёзма нусхалари жаҳондаги кўпгина мамлакатларнинг, жумладан: Ҳиндистон, Эрон, Англия, Дания, Франция, Россия, Германия, Арманистон, Ўзбекистон кутубхоналарида бор. Бу асар асосан Амир Темурнинг таржимаи ҳоли, ҳаёти, давлати ва армияси тўғрисида, ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий, маънавий шароит ҳақидаги манбадир.

У авлодларга қолдирилган муҳим сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва маънавий қўлланмадир. Асарда 1342-1405

йиллардаги муҳим маълумотлар келтирилади. Бу маълумотларнинг аксарият қисми инсоннинг маънавий хислатларини ёритиш ва ҳаётга татбиқ этишга қаратилган. У икки мақоладан иборат: биринчисида жаҳонгирнинг ўз давлатини ташкил этиш ва уни мустаҳкамлаш, қудратли қўшин тузиш, қонун ва режалардан иборат бўлса, иккинчи мақолада кучли феодал давлатни барпо этиш ҳақидаги кенгашлар, ҳамда амалга оширилган ишлар ҳақидадир.

Амир Темурнинг асаридан сезилиб турадики, ўзи танлаган ва тайинлаган кишиларнинг ахлоқий хислатларига кўпроқ эътиборни қаратган. Жумладан Соҳибқирон фикрича, вазирлар 4 сифатга эга бўлиши керак:

1. Асиллик, тоза наслик ва улугворлик;

2. Кўпни кўра оладиган, тез хулоса қиладиган, ақлу-фаросатлилиқ;

3. Инсонпарвар, халқ аҳволини, сипоҳларни биладиган ва ғамхўрлик кўрсата оладиган;

4. Чидамли, сабр-тоқатли, ҳушмуомалали, мулойим.

Кўриб турибмизки, бу ахлоқий хислатлар Амир Темур томонидан юқори баҳоланган ва уларга амал қилинган.

Бутун умри давомида ҳокимиятда виждонли раҳбарларни бўлишини орзу қилган ва бу орзунини амалга оширган. Тузукларда таъкидланишича, раҳбар қилиб тайинланган одамларни ортиқча мақтаб юбориш, сийлаш ва талтайтириб юбормаслик лозим. Аввало, назари паст, жоҳил, таги паст одамларни вазирлик мансабларига тайинламаслик керак. Амир Темур таъкидлаб айтадики: «Қайси вазир ғийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим. Насли ва зоти паст, ҳасадчи, гина-кек сақловчи, қора кўнгилли одамларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин, (чунки) бузуқи, қора кўнгилли, зоти паст, одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез фурсатда завол топади»¹. Амир Темур айниқса, ўз манфаатини ўйлайдиган очкўз, манманлик ва зикналик қиладиган, мол-мулкка берилган, ўзларининг энг яқин кишиларини унутиб уларга қайсарлик билан иш тутадиганларни жуда ёмон кўрган. Бу ҳақда «Тузук»ларда шундай дейилади: «Қайси бир сипоҳий туз ҳақи ва

¹ Темур тузуклари. Т.: 1996, 11-бет.

вафодорликни унутиб, хизмат пайтида ўз соҳибидан юз ўгириб, ҳузуримга келган бўлса, ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим. Чунончи, Тўхтамишхон билан бўлган урушда унинг амирлари менга ҳар турли хабар ва шикоятлар ёзиб, ўз ҳукмдори, яъни менинг душманам бўлмиш Тўхтамишхон берган туз ҳақини унутдилар, вафодорлик ва ҳақ-ҳуқуқни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, ҳузуримга паноҳ истаб келганлари учун уларни лаънатладим, ўзимга «булар ўз ҳожасига вафо қилмагач, менга қилармиди?-деб ўйладим». Айтиш лозимки, бу фикрлар юксак маънавиятга эга бўлган, юксак ахлоқли, шахс томонидан айтилиши мумкин, холос. Амир Темур ўзининг шу хислатлари орқали халқнинг барча табақалари ўртасида ҳурмат қозонган, жумладан «Тузук»ларда бу ҳақда шундай фикрлар бор: «Мен ўзимнинг икромиятим ва раҳмдиллигим туфайли энг паст табақа кишиларнинг ҳам, ҳатто гадоларнинг раҳматига сазовор бўлдим. Мен бутун жаҳдим билан бу табақадаги кишиларнинг аҳволини осонлаштиришга ҳаракат қилдим»¹.

«Темур тузуклари»даги барча соҳалар ҳам инсон, инсоннинг ахлоқи билан боғлиқ, десак хато бўлмайди, сабаби жаҳонгирнинг ўзи ўта камтар инсон бўлган. Ўз даврида қурдирган барча мадрасаю, мақбара, қалъа-қасрлар, боғ-роғлар, масжидларни ўз номи билан эмас балки, ислом раҳнаمولари, қавму-қариндошлари ва ўғил-қизлари номлари билан атаган, уларнинг номларини берган.

«Темур тузуклари»да ахлоқ ва одоб меъёрлари марказий ўринларни эгаллайди. Адолат, сўз ва амалиёт бирлиги, дўст ва душманлик, ботирлик ва қўрқоқлик, сўз ва ширинсуханлик, манманлик ва камтарлик, бойлик ва камбағаллик, мардлик ва номардлик каби ахлоқий хислатлар яққол кўзга ташланади. Бу келтирилган одоб ва ахлоқ меъёрлари Амир Темурнинг ўз фаолияти, ҳаракати билан чамбарчас боғлиқдир. Ўз умрининг барча қирраларида ушбу меъёрларга дуч келиб, улар соҳасида инкор этиб бўлмайдиган фикрларни билдирган.

Тузуклардан ва ёзиб қолдирилган бошқа манбалардан маълум бўладики, Амир Темур ўринсиз ғазабланиб, бирор киши билан муомала қилмаган. Унинг фикрича, ғазаб ва

¹ Темур тузуклари. Т.: 1996, 334-бет.

қаттиққўллик билан қилинган муомала Тангри Таоло ғазабига дучор бўлиш, ўз ҳолини танг қилишдир. Шу сабабли, Амир Темурнинг ўзи сўз билан душманни бўйсундиришни афзал кўрган. Зеро, «миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ вазифангиздир», «куч адолатдадир, «адоват эмас, адолат енгади», «бир кунлик адолат юз кунлик тоатибодатдан афзал» деган, юксак маънавиятга оид фикрларни Амир Темур ўртага ташлаганки, бу фикрлар абадий ўчмасдир.

Амир Темурнинг давлатни идора қилишида одоб ва ахлоқ меъёрларидан фойдаланиб иш юритганлиги диққатга сазовордир. Биз ушбу фаолиятни «Тузуқлар»даги ўғитлардан ҳам яққол сезамиз, «Хар мамлакатга шайхул-ислом (мусулмон жамоасининг бошлиғи) юбордимки, токи мусулмонларни гуноҳ ишлардан қайтариб, уларни яхши ва савоб ишларга ундасин»¹.

«Адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози этдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм-шавқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамларнинг кўнглидан жой олдим... Менга ёмонликлар қилиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кўп зиён етказганларни ҳам илтижо билан тавба-тазарру қилиб келгач, ҳурматлаб, ёмон қилмишлариңи хотирамдан ўчирдим. Мартабаларини оширдим»².

Амир Темур барчага насиҳат қилиб айтадики: «Уламо билан суҳбатда бўлиб ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиндим, буларнинг ҳимматларидан улуш тилаб, муборак нафаслари билан дуо фотиҳа беришларини илтимос қилдим». Яна бир жойда «...Ҳеч кимга ғазаб билан қаттиқ муомалада бўлмадим ва ҳеч бир ишда танглик қилмадим, токи Тангри таолонинг ғазабига дучор бўлмайин ва ишимни бузиб, ҳолимни танг этмасин деб»³. «...-райят аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим». «Яхшиларга-яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим. Ким менга дўстлик қилса қадрладим, дўстлиги қадрини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим»⁴.

¹ Темур тузуқлари. Т.: 1996, 73-бет.

² Темур тузуқлари. Т.: 1996, 70-бет.

³ Темур тузуқлари. Т.: 1996, 70-бет.

⁴ Темур тузуқлари. Т.: 1996, 71-бет.

Амир Темурнинг фарзандлари ҳам ҳокимият ишларига аралашганлар. Уларга ҳам кўп минг сонли қўшинлар берилиб, турли вилоятларга бош этиб тайинланган эдилар. Улар оталари билан маслаҳатлашиб иш юритганлар. Зарур бўлса отаси билан бирга, ўз қўшинларини олиб келиб жангга кирганлар ва ўз отасининг салтанати ва давлатини ҳурматини жойига қўйганлар. Фарзандлар нотўғри йўлга қадам қўйганларида эса ота уларни жазолаган, танбеҳ берган. Амир Темурнинг шахсий фаолияти барча кишилар учун турли соҳалар бўйича намуна бўла олади. Айниқса, у кишининг инсонга, ватанга, халққа, ўз оиласи ва дўстларига бўлган муносабатларида бу жараён яққол кўзга ташланади. Амир Темур ҳали, давлат тепасига келмасданоқ ватанни ўйлаш, ватан равнақига бефарқ бўлмаслик, душманлар томонидан ўтказилаётган тазйиқ ва талон-торожликларни олдини олиш учун интилиш хислатларига эга эди.

Баъзида Амир Темурнинг «қонхўрлиги» ҳақида фикр юритганлар. Бу бизнингча мутлақо ўринсиздир. Аслида, Амир Темур адолат билан иш юритар экан, шу адолатни ерга урадиган, жамият манфаати билан ҳисоблашмайдиган кишилар билан ҳақиқатда ҳам муросасиз бўлган. Бу сўзнинг келиб чиқишида Руи Гонзалес де Клавихонинг бир ҳикояси сабаб бўлган бўлса ажаб эмас.

Амир Темур ўзининг «Беш йиллик юриши» вақтида Туркия шарқида сафарда бўлган. Бу сафар пайтида Сурияга ўтилаётганда, Сурия билан Туркия оралиғидаги ерларда кўчманчилик қилиб юрувчи «оқ татар» номли элатга тўғри келинган. Тўсатдан жанг бошланиб, татарлар енгилади ва асрга олинадилар. Натижада, улар Эроннинг шимолидаги Дамгон вилоятига кўчирилиб, бу ерларни улар ёрдамида ободонлаштириш назарда тутилади, сабаби, у ернинг аҳолиси кам бўлган. Аммо, оқ татарлар у ерларга келганларидан сўнг яна аввалгидай итоат қилмайдилар. Ўзаро бирлашиб, аста-секин ғарбга, яъни ўз ерларига қайта бошлайдилар. Йўл-йўлакай шаҳар ва қишлоқларни талон-торож қиладилар. Вайроналарга айлантирадилар. Натижада Амир Темурнинг сипоҳларини жаҳли чиқиб, оқ татарларни қириб ташлайдилар. Тўғри, бу жангда минглаб кишилар ҳалок бўлади, лекин бу-сабабсиз бўлмаган-ку! Демак,

қонхўр дейилиши асоссиз бир эртакдир, холос. Агар биз Амир Темурни бошқа саркардалар, Наполеон, Гитлер, Сталин, Фрунзелар билан қиёслаб ўрганадиган бўлсак, унда улар қилган даҳшатларни қандай баҳолаш мумкин!

Амир Темур ўз ҳаёти давомида феодал тарқоқликка барҳам бериш учун курашди, вайрон бўлган шаҳарлар ва халқ хўжалигини тиклаш, мамлакатни обод қилиш учун ҳаракат қилди. Масалан, ўша вақтда мўғуллар томонидан Самарқанд, Бухоро, Насаф (Қарши), Ғузор шаҳарлари хонавайрон қилинган эди. Уларни тикламасдан бошқа соҳаларни ривожлантириб бўлмас ҳам эди. У 1371-1372 йилларда Самарқанд теваарагидаги бузилиб кетган деворларни тиклади. Унинг 6 та дарвозаси қайта таъмирланди. Улкан сарой-Қўксарой ва Бўстонсарой бунёд бўлди, кўчалар, бозорлар обод қилинди. Мақбаралар қад кўтарди. Булар кўпларга намуна бўладиган хислатлардир.

Маълумки, Амир Ҳусайн Амир Темур билан яқин қариндош бўлган. Уни Амир Темур ўз давлатига шерик қилган, аслида Амир Ҳусайн ўзини дўст қилиб кўрсатса ҳам, ичидан Амир Темурга ҳасад билан қараган. Бир неча бор ёмонликлар қилган. Сабаби, у ҳам Мовароуннаҳр тахтига ўлтиришни орзу қилган. Улар ўзаро бир-бирларига қасд қилмасликка онт ичганлар. Амир Ҳусайн учинчи маротаба Қуръонни қўлига олиб дўстлик бобида онт ичган бўлса ҳам, Амир Темурга вафолик қилмаган. Амир Темур кўп маротаба унга мурувват кўрсатган бўлишига қарамасдан, Амир Ҳусайн уни мағлуб қилиб, унга фириб беришга интилган. Шундай бўлишига қарамасдан Амир Темур уни кечириб келаверган. Бинобарин, Амир Темур салтанат тахтига ўтирганда дўсту душманга бир текисда йўл тутган. Ўз тузукларида бу соҳани шундай таърифлайди: «Менга ҳасад қилиб, ўлдиришга қасд этган кишиларга шунчалик совға-инъомлар бериб, муруввату эҳсон кўрсатдимки, яхшиликларимни кўриб, хижолат ерига фарқ бўлдилар.

Ҳамиша менинг розилигимни олиб иш тутган дўстларим олдимга паноҳ излаб келганларида, уларни ўзимнинг бахту — давлатимга шерик билиб, ҳеч қачон мол-мулк ва тирикчилик ашёларини улардан аямадим. Яна тажрибамдан билдимки, содиқ ва вафодор дўст улким, ўз дўстидан ранжимайди, дўстининг душманини ўз ёви деб

билади. Агар керак бўлса, дўсти учун жонини ҳам аямайди. Шундайки, амирларимдан қай бирлари менга жон-дили билан ҳамроҳлик қилган бўлсалар, мен ҳам улардан ҳеч нарсани аямадим. Яна ўз тажрибамдан кўрдимки, ақлли душман жоҳилу нодон дўстдан яхшироқ экан. Чунончи Амир Қазағаннинг набираси Амир Ҳусайн нодон дўстлардан эди. Унинг дўстлик юзасидан қилган ишларини ҳеч бир душман қилмайди»¹. Кўриниб турибдики, Амир Темур дўстликни улуғлаган ва умри давомида шунга содиқ қолган.

Инсонларнинг кундалик ҳаётидаги юмушлар, уларнинг юриш туришидаги қоидалари ҳам Амир Темур назаридан четда қолмаган. Буларнинг барчасини «Тузуқлар»нинг бошланишидан охиригача айтилган фикрлардан англаб олиш мумкин. Турли манба ва фикрларни таҳлил қилган киши буни дарров фаҳмлаб етадики, Амир Темур фалсафаси фақат инсон фалсафасидир. Чунки инсоннинг юриш туриши, фаолияти, барча ишлари Соҳибқироннинг доимий диққат марказида турган.

Соҳибқирон ўз даврида илм-фан арбоблари, дин пешволари ва донишмандларга ҳамиша хайрихоҳ бўлган. Манбалардан маълумки, Амир Темур буюк саркарда бўлиш билан бирга, у илм фан ва юксак маънавиятни шаклланишида буюк ҳомий эди. Зеро, илм ва фанни эъозлаган Амирнинг ўзи ҳам шубҳасиз илм фандан жиддий хабари бўлган. Демак, Соҳибқирон кенг маълумотли бўлиб, ҳар бир соҳани назарий ва амалий жиҳатларини таҳлил қила олган. Қуръон, ҳадис, қонун, география ва тарих, фалсафа илмларини ўзида мужассамлаштирган. «Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалари ва ислом дини илмларидан тафсир, ҳадис, фикҳдан дарс берсинлар, деб... ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайин қилдим»² -деб таъкидлайди Амир Темур. Демак, Амирнинг машваратлари доимо фузалоларсиз ўтмаган. Манбалар яна шуни кўрсатадики, Соҳибқирон даврида юқорида тилга олинган илм-фан соҳалари жиддий ривожланди. Бу ривожланиш подшонинг марҳаматисиз бўлмас эди, албатта. Буни ҳатто, Амир Темур фаолиятига танқидий қараган Ибн Арабшоҳ ҳам тани олган. У шундай

¹ Темур тузуқлари. Т.: 1996, 113-бет.

² Темур тузуқлари. Т.: 1996, 73-бет

деб ёзади: «Хулласи калом, Темур ҳар бир (фойдали) жонни атрофига йиғиб, нимаики бўлса, сарасини Самарқандга келтирди. Натижада Самарқандда ҳар бир ажиб фан аҳли намоёндасидан ва санъатлар фаройиб услубидан фазилати пешонасида нишона бўлиб, ўз тенгқурларидан устун турган, ўз соҳасида аллома кишилар йиғилган эди»¹.

Амир Темур авлодларидан буюк олимлар, шоирлар, саркардаларнинг чиқиши ҳам бежиз эмас. Амир Темур даврида мамлакатда миллий маданият ва архитектура меъморчилик санъати жиддий ривожланган. Унда ҳам фан аҳлининг маънавий ўрни бекиёс каттадир. Амир Темур Шаҳрисабз, Самарқанд, Бухоро ва Туркистон шаҳарларида қайтарилмас биноларни қурдирди. Бағдод шаҳарини икки марта тиклади. Дарбандни таъмирлади.

Банокат (Шоҳруҳия), Бойлақон (Озарбойжон) каби шаҳарлар қурилишига эътиборини қаратди. Мовароуннаҳрда эмас балки, ўзга юртларда ҳам орзу қилинадиган масжиду мадрасалар, қасрлар, қалъалар қурдирди. Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик бериб ёзишича, Амир Темур бирон шаҳар ёки мамлакатда бўлганида албатта биронта бино қуриб қолдирган. Рус тарихчиси А.Ю.Якубовскийнинг фикрича, машҳур подшоҳ Маҳмуд Ғазнавий бутун дунёни талаб катта бойлик йиққан бўлса, Темур эса топганини эл-юрт ободончилигига сарфлаган илм масканларини қурдирган. Буни Амир Темурнинг ўзи ҳам таъкидлаб шундай дейди: «Ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар. Фақир мискинларга лангархона солсинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар.»². Шу каби соҳаларда Амир Темур бир неча бор тўхталган ва уларни содда қилиб тушунтирган. Жумладан, Амир Темур ёш авлодларга насихат қилиб айтадики, билимли кишилар ўтирган ўрни билан ҳам подшоҳга яқин бўлиши даркор.

Амир Темурнинг ўзи эса салтанат тахти ўринларини белгилаганда ҳам илм маърифат алломаларини ўзига хос жойларини танлаб берган ва, «Саййидлар, қозилар, уламо, фузало, шайхлар, улуғлар асизодаalar ўнг томондан ўрин

¹ Б. Аҳмедов. Амир Темурни ёд этиб. Т.: «Ўзбекистон» 1996, 115-бет.

² Темур тузуқлари. Т.: 1996, 125-бет.

олсинлар» ёки иккинчи бир жойда: «сайидлар, уламо, машойих, фузало, улуғларни азиз тутсинлар»-деб айтади. Уларнинг турмуш тарзи, моддий таъминланишларига эътиборини қаратган. Шу сабабли бўлса керакки, Амир Темур саройида ўша вақтда кўплаб илм-маърифат алломалари яшаган ва ижод қилган. Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мунши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нўъмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Ҳокийлар шулар жумласидандир.

Амир Темур ўз даврининг барча илмларига эътибор берганлигини француз олими Лянглэ шундай таърифлайди: «Темур олимларга серилтифотли эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ва бошқа ишларда истеъдодли бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Чунки Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборни берарди¹. Ёки Ибн Арабшох ёзганидек: «Темур олимларга меҳрибон, саййиду шарифларни ўзига яқин тутар эди. Уламо ва фузалого тўла иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддас кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, иззату-икромини унга изҳор қилар эди»². Аммо кўрсатилган меҳр-муҳаббат ва оқибатга олиму фузалолар томонидан ҳиммат кўрсатилмаганда, Амир Темур уларни тўғри йўлга бошқаришга интиларди, жумладан: «Илм ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан подшоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса менга нисбатан бундай қилмаяпсизлар. Менинг мақсадим-мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кучайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир. Сизлар бу ишларни амалга оширишда менга ўз маслаҳатларингиз билан кўмаклашишингиз керак. Мамлакатнинг аҳволи, девоннинг суистеъмол қилинганлиги ва қилинмаётганлиги, оддий одамларнинг жойлардаги ҳокимлар томонидан эзилаётгани

¹ Буюк сиймолар, алломалар. Т.: 1996, 15-бет.

² Буюк сиймолар, алломалар. Т.: 1996, 15-бет.

мендан кўра сизларга аёндир. Шулар ҳақида маълумот берингиз, бу каби адолатсиз ишларни бартараф этувчи ҳамда шариат ва қонунларга мувофиқ чора-тадбирларни айтсангизлар яхши бўлурди»¹.

Амир Темур фаолиятида ўз ота-онасига, қариндош-уруғларига бўлган ҳурмат-иззат, устозларни эъзозлаш, уларга яхшилик баҳшида этган кишиларнинг ҳурматини жойига қўйиш устувор бўлганлигини таъкидлайдилар. Масалан, улар тўғрисида «Тузуклар»да ҳам шундай фикрлар келтирилган: «Фарзандлар, қариндошлар, ёру-биродар, қўшнилари ва мен билан бир вақтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, (молу мулк ва нақд пул билан) ҳақларини адо этдим»². Кўриниб турибдики, Амир Темур қанчалик давлат ишлари билан банд бўлишидан қатъи назар, оилавий муносабатларни, ўзаро инсоний хизматлар ва хислатларни олий даражада бажара олган. У инсонлардан ҳеч қачон меҳр муҳаббатини аямаган. Лекин ўғиллари ёки бошқа бирор яқинлари номаъқул ишларни амалга оширганда уларни тўғри йўлга бошлаш учун барча имкониятлардан фойдаланган. «Агар ўғилларимдан қайси бирови салтанат мартабасига даъвогарлик қилиб бош кўтарар экан, уни ўлдиришга, боғлашга ёки мучасидан бирон жойини камайтиришга ҳеч ким журъат қилмасин. Лекин ўз даъвосидан кечмагунча асирликда сақласинлар, токи Худонинг мулкида уруш чиқмасин. Агарда набиралар ва қавм-қариндошлардан бири менга қарши кўтарилса уни дарвишлик ҳолатига солсинлар.»³ Сезамизки, Амир Темур ўзининг шахсий манфаатларини ҳеч вақт салтанат манфаатидан устун қўймаган.

8.3. И. А. Каримов асарларида Амир Темур фаолияти талқини

Президент И.А.Каримов мустақиллигимиз даврида Амир Темур фаолиятини жиддий баҳолади ва унинг тарихда тутган ўрнини ҳолисона равишда тарғибот қилди. Собиқ Иттифоқ даврида қатағон этилган ўзбек ўғлонлари ичида биринчи

¹ Амир Темур ўғитлари. Т.: 1992, 39-41 бетлар.

² Темур тузуклари. Т.: 1996, 72-бет.

³ Темур тузуклари. Т.: 1996, 91-бет.

ўринда Амир Темур турар эди. Ҳатто, Амир Темурни шахс сифатида эътироф этиш, сиёсат ва давлат арбоби сифатидаги тажрибаларини ўрганишга ҳаракат қилганлар ҳам қаттиқ тайёйқ остига олинар эдилар. Лекин ўзбек халқи буюк саркарда, давлат асосчиси, мутафаккир Амир Темурни ўз хотирасида сақлаб келди. Мустақиллик эълон қилингани кунданоқ у буюк зотнинг ҳурматини ўрнига қўйиш бошланди. У кишидан қолган меросни бемалол ўрганишга киришилди. Ҳамоат жойлари, кўчалар, ўрта ва махсус ҳамда олий таълим тизимидаги муассасалар, илм масканлари, маҳаллалар, ширкат хўжаликлари аллома номи билан аталди. Тошкент шаҳрининг қоқ марказида у кишининг бебаҳо ҳайкали ўрнатилди. Шу муносабат билан И.А.Каримов ўзининг «Эҳтиром» деб аталган маърузасида Амир Темур фаолиятини баҳолаб қуйидаги фикрни билдирди: «Амир Темур давлат қурилиши, ҳарбий санъати, кўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеърият, бекиёс ривож топди, халқимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. Амир Темурнинг маданият ва дин аҳлларига кўрсатган чексиз меҳру муруввати, айниқса ибратлидир. Кўҳна тарих саҳифалари буюк бобомизнинг миллат ва эл-улус манфаати бобида чеккан мислсиз заҳмат ҳамда кўрсатган шижоатларига гувоҳлик беради.

Инсон-иймон туйғуси, диёнат мезони Амир Темур ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Оламнинг қарийб ярмига жаҳонгир эрса-да, у куч-қудрат, зўрлик, зўравонликда эмас, аксинча, адолатда эканини теган англади»¹.

Амир Темурга ҳурмат аждодларимизга бўлган ҳурматдир. Буни Ўзбекистон Президенти томонидан шу соҳада амалга оширилаётган улкан ишларнинг бошланишидир, деб тушуниш мумкин. Мустақиллик йилларида бир қанча аллома ва давлат, жамят арбобларининг таваллуд топган йилларини нишонлаш амалга оширилди. Булар жумласига Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Баҳовуддин Нақшбанд, Имом ал-Бухорий, Ат-Термизий,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, истиқсол, сиёсат, мафкура. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 360-361 бетлар.

Ал Мотурудий, Шароф Рашидов, Бурҳониддин Марғиноний ва бошқалар киради. Буларнинг барчаси И.А. Каримовнинг саъй-ҳаракатларининг натижасидир. У киши Амир Темурнинг таваллуд топганлигини 660 йиллиги муносабати билан Шаҳрисабз шаҳрида олиб борилаётган ишлар билан танишиш пайтида ушбу фикрларни билдирганлиги ҳар биримизни тўлқинлантириб юборди. «Амир Темур-нафақат Турон-Туркистон-Ўзбекистон заминининг, балки инсониятнинг энг улуғ даҳоларидан биридир». Демак, унинг тарихий образи, тарихий сиймосини яратишга жуда катта меҳр ва масъулият билан ёндашмоқ шарт. Менинг назаримда, юртимизда бу улуғ аجدодимиз шарафига бунёд этилаётган ва этиладиган ёдгорликларда у зотнинг қиёфаси шундай акс эттирилиши керакки, уни кўрган одам ҳайкал қаерда ўрнатилганлигидан қатъи назар, соҳибқирон бобомизни беҳато тан олсин. Шунинг учун шахсан мен Амир Темур ҳайкаллари унинг ҳаётий даврлари, яъни болалик, ёшлик, кексалик палласи тарзида тасвирлаш таклифига тарафдор эмасман. Амир Темур деганда, киши кўз ўнгида яхлит, тенгсиз азму шижоат соҳиби бўлган буюк инсон сиймоси гавдаланмоғи лозим... Бу буюк сиймо мард, танти, ҳалол ва ғайратли халқимизни бирлаштиришда, жипслаштиришда, иймон-оқибатли бўлишда, қудратли келажагимизни кўришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлайди»¹. И.А.Каримов ўзининг фикр ва мулоҳазаларида Амир Темурни ҳолисона баҳолади. Унинг сабаблари бор албатта. Жумладан, Амир Темур қадрияти мустамлакачилик йилларида йўқ қилинишига, миллий туйғуларимизни чекланишига олиб келди. Бу миллий ҳис-туйғуларни тиклаш лозим эди. Тарихимизни тиклаш-кишиларимиз, авлодларимизга ҳақиқий тарихни кўрсатиш ва аجدодларимиздан фахрланиб юришга йўл очиш эди. Бу — Амир Темурнинг фаолиятидан келиб чиқиб, давлатимизни янгидан барпо этиш, буюк давлат учун ҳаракат қилиш демакдир. Бу яна қайтадан жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олиш демак. Биз буларга қисман эришдик ҳам. Бунда Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг хизматлари беқиёсдир.

¹ Иброҳимов А, Султонов Х, Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т.: 1996, 380-381-382 бетлар.

«Амир Темур тузуклари»ни инглизчадан француз тилига таржима қилиб, 1787 йилда нашр этган француз олими Лянглэ Темур ҳақида шундай ёзади: «Темур хони (Темур) сиёсий ва ҳарбий тактика ҳақида рисола ёзган ва ўз авлодларига жуда доно тизим қолдирган. Биз буни тасаввур ҳам қилмаган эдик ва унинг урушларини босқинчилик ва талон-торож қилиш деб баҳолаб келган эдик. Деярли енгиб бўлмайдиган икки тўсиқ-биздаги таассуб ҳамда тарихий ноҳақлик Темурни билишимизга ва тўғри баҳолашимизга халақит бериб келди»¹. Ҳатто XVIII асрда айтилган бу фикр ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Ушбу фикрларга амал қилган Президент ўзининг «Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна бўлаверсин», «Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир», «Азалий буюклик маскани», «Соҳибқирон камолга етган юрт», «Адолат ва қудрат тимсоли», «Амир Темур — фахримиз, ғуруримиз» каби асарларида Амир Темур фаолиятига жиддий, ижобий баҳо берди ва бу буюк зотни эъзозлашнинг намунасини кўрсатди.

Таянч сўз ва иборалар: мўғуллар босқини, исроилийлар, саййидлар, уламолар, машойихлар, фозил кишилар, дарвешлар, қаландарлар, мунажжимлар, саркотиблар, сўфийлар, тужжорлар, муҳандислар, Темур тузуклари, қозикалом, асиллик, тоза наслик, улуғворлик, шайхул-ислом, инсоф-иймон туйғуси, диёнат мезони.

Ҳикматлардан намуналар

Бир кунлик адолат-юз кунлик тоат-ибодатдан афзал.

х х х

Биз ким — мулки Турон, Амири Туркистонмиз.

Биз ким — миллатларнинг энг қадими ва энг улуғи
Туркнинг бош бўғинимиз.

х х х

¹ Буюк сиймолар, алломалар. 2-чи китоб. Т.: 1996, 14-бет.

Ўлганларнинг молларини ўз ворисларига етказсинлар.
Агар вориси йўқ бўлса, уни хайрли ишларга сарф
қилсинлар ва Маккайи муаззамага юборсинлар.

х х х

Адлу эҳсон билан жаҳон гулшани обод бўлади.

х х х

Лочиннинг учарга мадори келмаса, чумчуққа масхара.

х х х

Шер йигитни номус ўлдиарар.

х х х

Бир кун келадики, золим ўз бармоқларини тишлайди.

х х х

Ёзилган нарса авлодлар хотирасида қилинган ишдан
ҳам узоқроқ яшайди.

х х х

Адоват эмас – адолат енгади.

х х х

Аввал йўлдош – кейин йўл.

х х х

Бел ушлашганда отангни аяма.

х х х

Билаги зўр – бирини йиқар, билими зўр мингни.

х х х

Бир таёқни синдирмоқ мумкин,
Кўп таёқни букиб ҳам бўлмас.

х х х

Ботир жангда билинар,
Доно машваратда.

х х х

Бўлар одам ёшида бош бўлар,
Бўлмас одам қирқида ҳам бўш бўлар.

х х х

Вақт ўтгандан кейин қиличингни тошга чоп.

х х х

Душманнинг кулгани- сирингни билгани.

х х х

Душмандан қўрқма, мунофиқдан қўрқ.

х х х

Емишсиз от довод ошолмайди.

х х х

От минган отасини унутади.

х х х

Оқ бўлсанг – онт ичма.

х х х

Қилич ўткир бўлса-да ўз сопини кесмагай.

х х х

Той минган от ҳам минади.

х х х

Қўлига қилич олган баҳона қидирмайди.

х х х

Қонни қон билан эмас, сув билан ювишни ўрган.

х х х

Энг баланд минора ҳам ердан кўтарилгай.

х х х

Яхши одам юрт тузар, ёмон одам юрт бузар.

Амир Темур

Тест тошпириқлари

1. Амир Темурнинг 660 йиллиги қачон нишонланди?

- а) 1996 йил;
- в) 1993 йил;
- г) 1998 йил;
- д) 1999 йил;
- е) 1994 йил.

2. Буюк бобоколониимиз Амир Темур халқни неча тоифага ажратиб давлатни бошқарган?

- а) 12 та;

- в) 10 та;
- г) 8 та;
- д) 6 та;
- е) 4 та.

3. Амир Темурнинг қайси фикрида унинг маънавий қараш и мужассамлашган?

- а) дилинг Оллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин;
- в) куч-адолатда;
- г) билимли киши-қимматли олтиндир;
- д) куч-билим ва тафаккурда;
- е) а ва в

4. Соҳибқирон бобоколони миз Амир Темурнинг Самарқанд ва Шаҳрисабздаги ҳайкали қачон бунёд этилган?

- а) 1995 йил 18 октябрь;
- в) 1999 йил 18 ноябрь;
- г) 1996 йил 18 октябрь;
- д) 1996 йил 18 ноябрь;
- е) 1996 йил 18 декабрда.

5. XV асрда Европада Амир Темурга ёдгорлик ўрнатилган. Унга қандай чуқур рамзий маъноли сўзлар ёзилган эди?

- а) буюк Амир Темурга;
- в) Европанинг халоскорига;
- г) соҳибқирон Темурга;
- д) буюк халоскорга;
- е) енгилмас Амир Темурга.

6. Нима сабабдан Амир Темур ислом дини қоидаларига қаттиқ риоя қилган?

- а) ўша даврида ижтимоий - сиёсий муҳит шуни тақазо қилар эди;
- в) Турон заминида халқнинг онги ва тафаккурида реал куч сифатида эътироф этилар эди;
- г) халқни бўйсундириш кўзланган эди;
- д) маънавий ва мафкуравий кучга эга бўлганлигидан;

е) а ва в.

7. Амир Темурнинг юришларида қатнашиб «Зафарнома» тарихий асарини ёзган тарихчини аниқланг?

- а) Ибн Арабшоҳ;
- в) Шарофиддин Али Яздий, Низомиддин Шомий;
- г) Руи Гонзалес де – Клавихо;
- д) Хондамир;
- е) барча жавоблар тўғри.

8. Амир Темурнинг маънавий қарашлари мужассамлашган «Темур тузуклари» асари ким томонидан ўзбек тилига таржима қилинган?

- а) Алихонтўра Соғуний;
- в) Бўрибой Аҳмедов;
- г) Ҳабибулло Кароматов;
- д) Ҳалимбой Бобоев;
- е) барча жавоблар тўғри.

9. Президент И. А. Каримов қайси асарида Амир Темур фаолиятига жиддий ижобий баҳо бериб, буюк зотни эъзозлаш намунасини кўрсатди?

- а) «Адолат ва қудрат тимсоли»;
- в) «Соҳибқирон камолга етган юрт»;
- г) «Азалий буюклик маскани»;
- д) «Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз»;
- е) барча жавоблар тўғри.

10. 1787 йилда «Темур тузуклари» тарихий асарини инглиз тилидан француз тилига таржима қилган француз олимини аниқланг?

- а) Лянглэ;
- в) Де Клавихо;
- г) А. Сэторий;
- д) Г. Браун;
- е) Х. Эте.

9-Мавзу: Жаҳидларнинг маърифатпарварлик фаолияти ва унинг халқ маънавиятини кўтаришда тутган ўрни

9.1. Жаҳидчилик фаолиятининг пайдо бўлишидаги тарихий шароитлар

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда етишиб чиққан буюк алломалар давр талабидан келиб чиқиб, ўз халқини маърифатга чорлаганлар. Уларнинг энг кўзга кўринган вакиллари: Аҳмад Дониш, Бердимурод Бердақ, Муқимий, Фурқат, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар, Завқий, Сатторхон, Исоқхон ва бошқалар эдилар. Баъзи муаллифлар, шу даврдаги маънавият ва маърифат тараққиётининг ижобий ривожланишини рус чоризмнинг Ўрта Осиёга кириб келиши билан боғлайдилар. Бизнингча, (баъзи элементлардан ташқари) маънавият ва маърифатнинг ривожланиши учун чоризм босқинчилиги халқни тайёрлаган, маърифатни янада жиддийлашишига ёрдам берган, холос. Аслида, бу вақтда маърифатга интилувчи табақалар ҳам Ўрта Осиё халқларида етарли бўлган. Гарчанд юқорида номлари зикр қилинган маърифатпарварлар босқинчиликнинг биринчи пайтларида руслар ҳаётига ижобий муносабатда бўлган бўлсалар ҳам, кейинчалик маърифатпарварлик соҳасидан ўтиб энди демократик, яъни адолатли ҳаёт тарғиботчилари бўлганлар. Улар маънавияти юксак бўлмаган баъзи маҳаллий хонларни кирдикорларини ва босқинчилар фаолиятини ҳам қоралай бошлаган эдилар. Ўша пайтда мустамлакачиликка қарши фикрлар ўртага ташланаётган эди, лекин таъкидлаш лозимки, Ўрта Осиёда маърифатпарварлар ҳам ижтимоий тузум сир асрорларини кўпроқ тарғиб қилишга мойил эдилар. Халқ ўртасидаги маънавий жиҳатлар нисбатан иккинчи ўринга тушиб қолган эди. Маънавий жиҳатлар гўёки, ўз-ўзидан шаклланиб тараққий этишга қодир эди. Маърифат орқали феодализмнинг кирдикорларини очиш, уларга қарши курашиш одат тусига кирган эди. Бу давр маърифатпарварлари ҳатто подшоҳ ва ҳокимларни маърифат тарқатишга чорладилар, уларнинг бу соҳадаги камчиликларини аёвсиз танқид қилдилар. Жумладан, ўша вақтларда Россиянинг Санкт-

Петербург шахрида элчихонада хизмат қилаётган Аҳмад Дониш Бухоро амирлигининг мустақил иш тута олмаганлигини кўриб, куйинган ва «Биз ўзбеклар қачонгача гафлат уйқусида ётамиз» деган фикрни юритиб, ҳар бир ўзбекни маърифатга чорлаган. Умуман бу давр маърифатчилари давлат тузумини ислоҳ қилиш кераклигини кўпроқ ўртага қўйдилар. Уни демократлаштиришни тарғиб қилиб чиқдилар. Уларни фикрича, баъзи хонлик, амирликлар тузумлари ўзбошимчалик, қонунсизлик ва порахўрлик маконидир. Бинобарин, илм ва дин, маданият соҳасидаги рахўрлик етарли эмаслигини эътироф этдилар. Шундай бўлсада, бу давр алломалари асарларида умуминсоний маънавият жарёнлари мавжуд бўлиб, халққа хизмат қилиш эса маънавият йўллари орқали қўйилиши кераклиги таъкидланган. Масалан, Бердақ инсонни ватанпарвар бўлишига, меҳнаткаш бўлишига, ҳалол, бегараз, ҳақиқатгўй бўлиб, қадр қимматини эъзозлашга чақиради. Ўзининг асарларидан бирида:

Ишни ишла, туғилган эл учун,
Жонингни аяма, элда эр учун,
Киндик қони томган азиз ер учун,
Ўлиб кетганингча хизмат яхшироқ,

деб таъкидлаган.

Сатторхон алломанинг фикрича, жамият ривожланишининг асоси илм ва фикрдир. Демократик жараёнлар сохта бўлмаслиги лозим. Бу ўринда алломанинг чоризм томонидан маҳаллий жойларда ўтказган сайловларини танқид қилиши бежиз эмас эди. Сабаби, ўтказилган сайловлар адолат нуқтаи-назаридан бўлмасдан, балки, адолатсизликка асосланган эди.

Мутафаккир Фурқат ҳам ўзининг илғор фикрлари билан ажралиб туради. Ўша даврдаги хон ва бекларнинг ўзаро уруш ва низоларини маърифат орқали қоралаган. Ўзбекистон халқини илм ва фан ютуқларига эргаштириб, жаҳолат, зулматдан ёруғлик дунёсига олиб чиқиш мумкинлигини кўпроқ таъкидлаган. Сатторхон ва Фурқатнинг илғор фикрлари ўз замондошлари Муқимий, Завқий, Анбар Отин каби маърифатпарварлар томонидан қўллаб қувватланди. Бу алломалар ҳам халқ оммасини

маърифатпарвар бўлишга чақирдилар. Аҳолини ночор аҳволдан қутқозишни бирдан-бир йўли бойлар ва руҳонийларнинг ўзбошимчалигини тугатишда деб билдилар. Бойлар айшу ишратда яшаб, меҳнаткаш деҳқонлар ва ишчилар зулматда қолганлигини ошкора айтдилар. Улар эзувчиларни фош қилдилар. Уларнинг таъкидлашича, зулм ва жазодан қутулишнинг йўли ақл ва идрок, маърифатдир. Жумладан, Завқий таълимотида ҳам «доно ва маърифатпарвар» ҳукмдорлар ҳақида жиддий фикрлар берилган. Унинг фикрича, адолатли жамият куриш фақат ҳукмдорларга боғлиқ. Ҳукмдор худбин, билимсиз бўлса мамлакат вайронага айланади. Доно, одил ва маърифатли кишилар ҳокимиятни бошқарса аҳвол мушкул бўлмайди. Мазкур маърифатчилар таълимоти Ўрта Осиё давлатчилиги ва жамият тараққиётига катта таъсир этибгина қолмади, балки халқни сиёсий онгини ривожланишига ҳам ёрдам беради. Бу жараёни XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Ўрта Осиёда кенг тарқалган жадинчилик (жадинчилик сўзи, арабча сўздан олинган бўлиб янги демакдир), фаолиятининг авж олганлигида кўрамай.

9.2. Жадинлар фаолиятининг мазмун-моҳияти ва мақсадлари

Жадинларнинг асосий мақсади, халқимизни маърифат масканларидан фойдаланишга ундаб, уларни дунёвий билим олиш учун чорлаган эдилар. Минг афсуслар бўлсинки, маърифатчиларнинг кўпчилиги илғор фикрлари учун қувғин қилиндилар, отиб ўлдирилдилар. (Бу ўринда биз тарих фанлари доктори Ислон Йўлдошевнинг «Истиқлолга интилган қалблар нидоси» (Т., 1993), номли ўта долзарб асарини ўқишга тавсия этамиз).

Ўрта Осиё халқлари ҳақида XX аср бошида рус тарихчилари томонидан гирт саводсиздир деб маълумот берилган. Жумладан, ўзбек халқининг 98 фоизи, қирғизлар, қozoқлар, тожикларнинг 100 фоизи саводсиз деган хулосага келишган, ваҳоланки, юқоридаги фикрлардан хулоса қилишимиз мумкинки, халқимиз ўтмишда ҳам саводлилиikka интилган, маърифатга эришишнинг турли воситаларидан фойдаланганки, натижада буюк алломалар етишиб чиққан,

ўқув муассасалари, билим масканлари, мадрасалар ташкил этилган. Ҳали 1894 йилдаёқ мактаб ва мадрасалар сони 6445 та бўлган бўлса, 1913 йилга келиб уларнинг сони 8000 га яқинлашган эди.

Биргина Хива хонлиги ҳудудида 2000 дан зиёд мактаб 132 та мадраса иш юритган, Қўқонда 182 та мадраса, 1709 та мактаб, Самарқандда 250 та масжид, 40 мадраса, Бухорода 400 масжид ва мактаб, 350 та мадраса, Тошкентда 300 масжид, 60 та мактаб ва 18 та мадрасаларда халқимизнинг минглаб ёшлари илм олганлар, маърифатли бўлганлар.

Маърифатли бўлишни «Тараққий», «Хуршид», «Тужор», «Самарқанд», «Ойна», «Бухороий Шариф», «Умид» каби газеталар орқали амалга оширганлар. Уларнинг мазмуни шарқона маънавиятимизга, қадриятларимизга эътиборни қаратилган. Халқимиз ўртасида шухрат топган дostonчилик, адабиёт, санъат, бахшичилик соҳалари ҳам маҳаллий жойларда маърифат учун хизмат қилган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, маърифат ривожланиши инсонларнинг маънавиятига таъсир қилмай иложи йўқ эди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган жадинлар ҳаракати аввало маърифатпарварлик ғояларини ўртага ташлаш билан чекланиб қолган бўлса, XX аср бошларига келиб, бу ҳаракат намоёндалари ўзларининг маърифатпарварлик ғояларини энди Туркистон жамиятининг тараққиётида муҳим ўрин тутадиган сиёсий, ғоявий жиҳатларга эътиборни қаратдилар. Улар прогрессив сиёсий оқим сифатида шаклландилар. Ҳамда иқтисодий, сиёсий мустақиллигини таъминлашдек эзгу ниятларни ўртага ташладилар. Туб аҳоли манфаатларига оид ва маҳаллий аҳолининг қадриятларига зид келадиган жараёнлардан узоқ бўлиш ҳаракатини қўллаб - қувватладилар. Жаҳон тараққиётидан орқада қолганлик, иқтисодий юксалиш йўқлиги натижасида умуминсоний маънавиятлар ривожланмаётганлиги, мустамлакачилик таъсири кундан-кунга ошиб бораётганлиги жадинчилик оқимининг вакиллари диққат марказида бўлди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидаги жадинлар ҳаракати маълум маънода стихияли тарзда бўлган бўлса XX аср бошларида уюшган гуруҳлар пайдо бўлиб уларнинг дунёқараши тубдан фарқ қилар эди. Ана шундай

гуруҳларнинг вакиллари: Мунаввар Қори Абдурашидхон ўғли, Махмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Файзулла Хўжаев, Тошпўлат Норбўтабеков, Абдурауф Фитратлар эди. Туркистонда жадидларнинг отаси Махмудхўжа Беҳбудий ҳисобланган, чунки у киши жадидларни бирлаштирувчигина эмас, балки жипслаштирувчи ўринини олган.

Жадидларнинг ғоялари Россиядаги «Народничество» ташкилоти каби тор ғоялар асосида эмас балки, ижтимоий жиҳатдан бой ва рангбаранг ғоялар асосида тузилган эди. Уларнинг ғояларида жамиятни тўлқинлантирадиган, ҳаракатга келтирадиган вазифалар қўйилган эди. Маънавий юксакликка эришиш, диннинг моҳиятини тўғри англаб етиш, ҳуқуқий, иқтисодий демократик жараёнларни тезлаштириш. Тараққий этган мамлакатлар қаторига чиқиш соҳалари марказий ўринларда эди. Айниқса миллий ўзликни йўқотмасликка, унинг ривожланишини таъминлаш мақсад эди.

Таъкидлаш лозимки, 1905 йил Россия буржуа революцияси Туркистон жадидларига катта таъсир кўрсатган. Шу сабабли, уларнинг фаолиятида мамлакатдаги тараққиётни ислохотчилик йўли билан ривожлантиришни ўйлаганлар. Тошкентда Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Исмоил Обидов, Убайдулла Хўжаев, Самарқандда Беҳбудий, Ҳожимуин, Ақобир Шомансурзода, Саидахмадхўжа, Сиддиқий, Наманганда Носирхон тўра, Қўқонда Обиджон Махмудов, Ашурали Зоҳирий ва Пўлат Солиев каби жадидлар қизғин иш олиб борганлар. Улар тинч йўл билан намоёйишлар уюштиришни, Давлат думасида очиқ чиқишлар билан қатнашишни, Чор ҳукуматидан ўз халқи манфаати учун сиёсий ён беришларини талаб қилдилар. Аммо, Чор Россияси бу талабларга турли найранглар билан рад жавобини берадилар. Боз устига, Пантурк, Панисломизм ғояларини мутлақо қоралаб, унинг зарарлиги ҳақида бўхтонлар уюштирадилар. Шунинг учун ҳам, ўша пайтда жадидларнинг бирлашиш зурурияти туғилди. Натижада Беҳбудий «Хуршид» газетасида мақола бостириб ягона мусулмонлар партиясини тузишни таклиф қилган эди. 1905 – 1917 йиллар жадидлар учун ҳам сифат ҳам миқдор жиҳатдан ўсиш даври бўлган ва мустаҳкамланган. Шу даврларда

жадидларнинг мустамлакачиликка қарши ҳаракатлари ҳам сезилари даражада бўлиб, Чор Россиянинг агентураси ундан хабардор бўлиб турган. Жадидлар биринчи жаҳон уруши йилларида ҳам давлатни бошқаришнинг парламентар монархия тузуми, фуқароларнинг давлатни идора қилишда қатнашишлари, маҳаллий туб аҳолининг ҳақ - ҳуқуқларини кенгайтирилиши, асосий демократик жараёнларни таъминлаш, миллий матбуот эркинлигига эришиш каби сиёсий талаблар билан чиқган эдилар. Улар Россиядаги феврал инқилоби янги давлат тузумидан сўнг Россия федератив давлатидан кўпгина енгилликлар олиш учун умид қилган эдилар. Шулардан бири Туркистоннинг мухториятга эришишни амалга ошириш эди. Афсуски, воқеалар натижаси бундай ўзгаришга олиб келмади. Туркистон Россияга қарамлигича қолаверади.

Жадидларнинг беқиёс хизматларидан яна бири халқ манфаатини замон талаблари даражасига олиб чиқиши, фарзандлар, авлодлар баркамоллигини таъминлаш эди. Ёшларнинг билим савиясини, маънавиятини кўтариш эди. Бироқ Туркистондаги октябрь воқеалари жадидларнинг орзу-умидларини рўёбга чиқаришга йўл қўймади. Шундай тазйиқларга қарамай жадидлар большевикларнинг ҳар бир миллат ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳақидаги декларациясидан фойдаланиб, Қўқонда Туркистон мухтор Республикаси Туркистон мухториятини эълон қилдилар. Аммо, бу мухториятнинг фаолияти уч ой давом этгандан сўнг қонли фожиалар билан тугатилгани тарихдан маълум. Айниқса, ана шу ҳаракатдан сўнг жадидлар жиддий таъқиб қилина бошлаганлар. Бу таъқиб 1937-38 йилларгача келди ва жадидчиликнинг деярлик барча намоёндалари отиб ташланди сургун қилиниб йўқ қилиб юборилдилар. Шундай бўлишига қарамасдан уларнинг эзгу-нияти ва ҳатти-ҳаракатлари халқ қалбидан мустаҳкам ўрин олди. Улар қолдирган бойлик эндиликда маънавий озуқа сифатида инсонларни баҳраманд қилиб келмоқда. Ҳозир эса уларнинг фаолияти намуна сифатида қадрланмоқда. Кўпларга ўрнак бўладиган миллат ҳақида ўйлаш, унинг меҳри билан яшаш, унга содиқ бўлиш борасида тенги йўқ жадидчилардан бири **Маҳмудхўжа Бехбудий** (1875-1919) эди. Жадидчилар ичида Бехбудий оташин халқпарвар, истеъдоди ва қобилияти билан

бошқалардан ажралиб турар эди. Давлат арбоби Файзулла Хўжаев у киши тўғрисида шундай деган эди: «Бухоро ва Туркистондаги ўзбек жадид ташкилотлари... бир қанча қулайликларга эришиш учун бутун кучларини сарфладилар. Бу борада Маҳмудхўжа Беҳбудий номини эсламасдан ўтиб бўлмайди. Сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтдаги жадидларидан унга тенг кела оладиган кишиси бўлмаса керак».

Беҳбудий ҳам бошқа илғор фикрловчи жадидлардек феодал монархия тузумини қоралади. Мазкур тизим ўрта аср қолоқликлари даражасида деб билди. Феодал тузумга қарши чиққан Беҳбудий Ватани, халқи, миллатини маънавий-сиёсий манфаатларини ёқлаб чиқди. Бунинг учун янгича мактаблар очиш, унда аниқ фанларни ўқитиш, ёшларга Европача таълим бериш, матбуот эркинлиги, сўз эркинлигига эришиш каби ўша даврнинг талабидан келиб чиққан шиорларни ўртага ташлади. Шу муносабат билан Беҳбудий томонидан айтилган ушбу оташин фикрларга диққатни қаратсак, Беҳбудий ниятларини дарҳол тушунамиз.

«... Мустабид амирликнинг ағдариладиган куни яқин, юксак адолат тантанасига ва меҳнаткаш халқнинг барча эзувчилар устидан ғалабага ишончи бизга жисмоний азоб – уқубатларга бардош бериш учун куч – қувват бағишлайди. Агар бизнинг ҳаётимиз ҳуррият ва халқнинг бахт – саодати учун қурбонлик сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам хурсандчилик билан кутиб оламиз. Бизнинг ўлимимиз учун энг яхши қасос мустабид амирликни тезроқ йиқитиш ва мазлум Бухоро халқини озод қилиш бўлади...».

Бундай инқилобий қарашлар Бухоро ва Хива хонликларини шаънига айтилган фикрлар бўлиб ҳақиқий ватанпарварнинг фахри эди.

Беҳбудий бутун фаолиятини саводсизлик, жоҳиллик, қолоқлик маданиятсизликни тугатишга қаратди. Миллий маънавиятни кўтариш унинг амалий орзусига айланди. Мустамлакачилик сиёсатига қарши чиқди. Минг афсуслар бўлсинки, ўша суронли йилларда Беҳбудий ва унинг ўртоқларини яширин ҳолда турли найранглар билан ўлдириб юборганлар. Ўз ўлимини билган Беҳбудий қуйидаги васиятларни ёзиб қолдирган: «Эй Туркистон маориф

ишларида бўлгон ўртоқ ва ўғлонларим! Мен ўзим гарчанд бандий бўлса-да, сизларни эсимдан чиқармайман ва сизларга бир оз васият қилиб ўтаман:

Мани севар ўртоқларим-маним сўзларимни қулоқларингизга олингизлар! Биз икки ойдан бери Бухоро шаҳрида банди бўлиб юриб, охир 10 кундан бери бу ерда (Қарши шаҳрида) бу золимларнинг қўлига тушиб, банди бўлдик. Жаҳид, кофирлик отини кўтардик. Сипоҳлар ичида тилчилик отини кўтардик. Бу ердан қутилмоғимиз гумон бўлди.

Ўртоқларим-Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қурби ва Ақобир Маҳдум ва ўғлонларим Вадуд Маҳмуд, Абдулқодир Шакурӣй — сизларга васият қиламан! Маориф йўлида ишлайтурғон муаллимларнинг бошини силангизлар! Маорифга ёрдам этингиз! Ўртадан нифоқни кўтарингиз! Туркистон болаларини илмсиз қўймангизлар! Ҳар иш қилсангиз жамият ила қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингизлар! Биздек маориф қурбонларини йўқлангизлар! Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар. Озодликни тезлик ила юзага чиқарингизлар! Бизнинг қонимизни золим беклардан талаб қилингизлар! Маорифни Бухоро тупроғида жорий қилингизлар! Бизнинг отимизга мактаблар очингизлар! Бизлар ул чоғда қабримизда тинч ётармиз! Манинг ўғлонларимга салом етказингизлар! Бу ҳамроҳларимнинг авлодларидан хабардор бўлингизлар. Ушбу васиятларимни ёзиб Аҳмадга бердим».

Беҳбудийнинг дунёқараши, юксак маънавият учун кураши унинг 1912 йилда ёзилган «Падаркуш» пьесасида ўз аксини топган. Саводсизлик, тарбиясизлик, маданиятсизлик, ахлоқий бузуқлик туфайли жоҳил бола ўз падари-отасининг ўлдиришгача бориб етганини тасвирловчи бу асар кейинчалик кўплаб ёзувчиларга қаттиқ таъсир этган. Жумладан, Абдулла Қодирий: 1913 йилларда чиққан «Падаркуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз куёв» отлиқ театр китобини ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим, деб таъкидлаган (Аҳмад Алиев. Маънавият, қадрият ва бадиият. Тошкент «Академия» 2000 й.). Маҳмудхўжа Беҳбудий Самарқанд вилоятининг Сиёб туманидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний, зиёли оиласида дунёга келган. У араб, форс тилларини ўрганган. Дастлаб Абдурахмон Ҳомийнинг

«шарҳи Мулло» буюк маънавий меросини ўзида сингдирган бўлса ажаб эмас. У ўзининг дастлабки асарларининг бирида: «Мени, шахсан энг кўп қийнайдиган нарсаси-умуман бемақсад, ёки фақат пул, фойда, пора, шухратпараст ва амалпарастлик «касаллиги» мубтало бўлган ва фақат ўзинигина ўйлайдиган табақалардир... Зотан жамиятни кемирадиган шулар, тараққиётни орқага сурадиганлар шулар, халқни, ватани, бутун жамият келажagini сотадиганлар шулар, очигини айтганда, хоин ва сотқинлар шулар...» деган фикрларни бежиз айтмаган.

Беҳбудий ташаббускор муаллим сифатида ҳам шаклланди. Инсоннинг маънавий қиёфасини шаклланишига эътиборни қаратди. Ундан мерос қолган илмий ишларга, адабиёт ва санъат дурдоналарга диққат қилган зиёли шунга гувоҳ бўлади. «... Энди келайлик шу жазъий ташаббуҳлар масъаласигаким. Бу: курси (стул)га ўтурмоқ, қошиқ ва чинакча истеъмол этмак, медаль тақмоқ, ҳавонинг иссиқлиги учун бош ялонғоч ўтирмақ каби шайлардан иборатдир. Агар бу жузъий ташаббуҳлар ила-да киши кофир бўлаверса, бас, ер юзида бир нафар ҳам мусулмон қолмаслиги лозим келур...»

«... Расм ва одатлар ичида фойдали ва яхшиси бўлгонидек, ёмон ва заралиси ҳам мутлоқо бордур. Чунончи, бурунги замонда исрофли тўй ва аза, базми жувон каби ёмон одатларимиз йўқ эди. Сўнгра пайдо бўлди: қабул этдук. Энди мунинг қўлидан осонлик ила қутула олмай турубмиз...»

Маҳмудхўжа Беҳбудий сафдошларидан бири **Абдурауф Фитрат** (1886 – 1938) ҳам баъзи сафдошлари сингари октябр инқилобидан нажот кутганлардан бири эди. Фитратнинг фаоллиятини олимлар икки даврга бўладилар XX асрнинг 10-нчи йилларигача бўлган ва ундан кейинги 25-30 инчи йиллар давридир. Минг афсуслар бўлсинки, ўзбек халқининг жонкуярларидан бири бўлган Фитрат ҳам жирканч қўллар орқали қатл этилди. У ўз даврининг буюк алломаси сифатида из қолдирди. Ўз ижодини халқ манфаатига бағишлади. Халқ ўртасида йирик олим, адабиётда шоир, ёзувчи, драматург ва сиёсатчи сифатида танилди. У анчагина ҳикоя, пьеса, шеър, адабий-танқидий мақолалар, қўлланмалар, дарсликлар ёзиб халқни манфаатини юксакликка кўтаришга интиланган инсон сифатида шаклланган эди. Собиқ совет тузуми даврида

Фитратдан қолган маънавий меросга эътибор қаратилмади. Мазкур тузум даврида ўқиб билим олганлар Фитратнинг энциклопедик, яъни ҳар томонлама тараққий этган фаолиятидан хабарсиз қолдилар. Шукрлар бўлсинки, мустақиллик туфайли Фитратнинг фаолиятини ифода этган бир қанча асарлар ҳаёт юзини кўрмоқда.

Фитратнинг қарашлари «Қиёмат», «Меърос», «Қийшиқ эшон», «Зайнаб ва Зайид», «Оқ мазор», «Бедил», «Рўзалар», «Шайтоннинг тангрига исёни», «Ҳинд ихтилочилари» каби драммаларда ўз аксини топган. Бу оташин асарларнинг барчасида маърифатпарварлик юксак маънавийлик ғоялари ҳақида фикр юритилади. Масалан, у ўзининг «Ўгут» шеърида қуйидаги фикрларни билдиради:

«Оғир йигит! Сенинг гўзал, нурли кўзингда,
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқидим.
Ўйлашинг-да, туришинг-да, ҳамда ўзинг-да,
Бу юрт учун қутилишнинг борлигин кўрдим.
Турма, югур, тинма, тириш, букулма, юксал!
Хурма, кириш, қўрқма, ёпиш, юрма, қўзғол!
Эл йўлини тўсиб турғон эски булутларни
Ёндириб қўй, йиртиб ташла, барчасин йўқ эт!
Қила олмасанг шу ишларни
Сенинг учун хўрликдир бу!...
Йиқил, йўқол, кет!»!

Олим бу фикрлари билан барча инсонларни илм-маърифатга чорлайди. Жаҳолатни қоралайди. Ана шундай оташин чақирувни сезган буюк Чўлпон таъкидлашича ўша даврдаги барча илғор кишилар Фитратнинг «Чин севиш» пьесасини сахнада кўриб ҳайратда қолади. Чўлпон у ҳақда тақриз ёзади ва асардан мамнун бўлганини қуйидагича ифодалайди:

«Яқинда ўзбек сахнаси улуг ва улуглиги қадар юксак ва гўзал томоша /пьеса/ кўрди... Асар тўғрисида фикр юритувдан қочмоққа ва ўзимни тортишга мажбурман. Тегишинча тақриз қилувни мен бажара олмайман».

Пьеса тўғрисида шунингдек фикрни машҳур адиб Вадуд Маҳмуд ҳам қуйидагича изоҳлайди: «Ўзбек сахналарида шу кунгача ўйналиб келган пьесаларнинг энг кучлиси. Энг буюги ўткир ёзувчимиз Фитратнинг ҳинд турмушидан олиб ёзилган

«Чин севиш» пьесаси эканлигини ҳамма иқроётсиз керак».
/«Қизил байроқ» газетаси, 1920 йил, 12 декабрь/.

Ҳозирги даврда Фитратнинг фаолиятини ўрганувчилар сони кундан-кунга ошиб бораётир. Чунки, 80-90 йиллар олдин айтилган Фитратнинг маънавият, маданият, адабиёт, маориф ва сиёсат ҳақидаги фикрлари ҳозир долзарб бўлиб қолди. Фитратдаги оддий, лекин фалсафий фикрлар бирор кишини лоқайд қолдирмайди. Юксакликка кўтарилишига ёрдам беради. Масалан, «Ҳинд сайёҳи» асарида Ғарбий Европа маданияти билан яқиндан таниш бўлган сайёҳни фикрлари орқали мамлакат аҳолисини қалоқликдан чиқишга, илм-фанни эгаллашга, техникани, саноатни ривожлантиришга етук мутахассислар даражасига кўтарилишга чорлайди.

Сайёҳ қаршиликларни ҳунармандлигига қойил қолиб, «Обдаста яшаш, гилам тўқишда, айниқса олача тўқишда тенги йўқдир. Бироқ шу нарсаларни эски усулда тайёрлайдилар, яъни корхоналарнинг барчасида қўл меҳнатидир. Машина билан ишловчи корхоналарга эга эмаслар ва ҳатто уни яратиш ҳаёли ҳам йўқ»- деб ачинади, усталарнинг лоқайдлигидан нолийди. Куйиб-пишиб, ҳинд сайёҳи: Қаршида тўқилган олачанинг Россиянинг ипак матоларига нисбатан пишиқ, деб таъкидласа ҳам ҳунарманд пинагини бузмай «ўн йилдан кейин ким тиригу, ким ўлик» дейди, лоқайдлик билан. Сайёҳ ўз фикрини охирига етказиш учун эринмасдан келажакни ёдига келтирмаган ҳунармандга яна шундай ёндошади:

«Фараз этайлик, сизнинг умрингиз охирига етмоқда, бироқ фарзандларингиз, набираларингиз нима билан шуғуланишади? Уста жаноблари, сиз келажак ҳақида фикр юртишни унутманг, чунки дунёда ҳар бир киши ўз ишининг келажаги билан боғлиқ. Келажакни ўйлаш – оламнинг ободонлиги боисидир...».

Бу фикрлар билан Фитрат сайёҳ фикри орқали юксак маънавиятга, барча соҳаларда тараққиётсиз эришиб бўлмаслигини ҳаётий воқеалар билан тасвирлайди ва халқга содда ва раво қилиб етказди. Мамлакат равнақи фақат хом маҳсулот етиштиришда эмас балки, уни мамлакат ичкарасида қайта ишлашда эканлигини уқдиради ва сайёҳ тилидан айтади: «Кўрдингизми, ўша вақтда туркистонликлар зарур ҳамма молларни ўзлари тайёрлар эдилар, узлари

сарфлар эдилар пулни ўз чўнтакларидан чиқариб, ўз чўнтакларига солар эдилар. Ҳатто бир чақа ҳам пулни бегона фабрикантлар чўнтагига солмаганлар. Бироқ Европа фабрикантлари бирин-кетин наздик сурп, ҳарир докалар ва чиройли, гулли чинни товоқлар ишлаб чиқариб бутун Туркистон бозорларини тўлдирдилар. Аҳоли бирданига бундай сержило молларга қараб интилди ва дока, карвос ва ўзларининг бошқа миллий товоқларига қарамай қўйди. Оқибат шу бўлдики, ... тўқувчи дўконлар... корхоналар тўхтаб қолди, уларнинг эгалари истаса — истамаса, ишларидан қўл узиб, айримлари ҳаммомлик билан шуғулландилар, бошқа бировлари эса, хизматкор бўлиб, ҳасрат ва надомат билан бири дунёдан кўз юмдилар...

Умуман, Абдурауф Фитрат ўзининг бутун фаоллиятини, инсонлар келажакига бағишлади. Унинг барча асарлари оммани фақат маърифатли бўлишга чорлабгина қолмади. Балки, барча инсонларни огоҳликка чақирди. Ўзбек халқи бой маданий, маънавий меросга эга эканлигини тарғиб қилди. Ўз асарларида юксак маънавийлик назарияларини яратар экан, бутун умри давомида уларни ҳаётга татбиқ этишни намунасини кўрсатади.

Жадидларнинг йирик вакилларидан яна бири **Мунаввар қори Абдурашидхонов**дир.

Одатда халқ ўртасида «исми жисмига» монанд деган фикр юради. Айнан бу фикр Мунаввар Қори Абдурашидхоновда ўз аксини топган десак, хато бўлмайди. Яъни «Мунаввар деган, нур олган, нурли» бўлса «қори» сўзи Қуръонни маромига етказиб ўқийдиган инсон тушунилган. Зеро, Мунаввар Қори бутун фаолиятида нур тарқатиши ёки аниқроқ айтадиган бўлсак, инсонларни шу нур орқали зиёли бўлишга чорлади. Ўзи эса барчага намуна бўлди.

Мунаввар қори XIX асрнинг 90-йилларида жадидлар ҳаракатига қўшилган бўлса, XX асрнинг биринчи йилларидаёқ «усули жадид» мактабини биринчилар қаторида очиб улар учун дарслик ва қўлланмалар ёзиб нашр қилди. «Адиби аввал», «Адиби соний», «Тавжид ал-қуръон» (қуръон, қироати), «Ер юзи» (география) кабилар шулар жумласидандир. Бу дарслик ва қўлланмалар 1901-1917 йиллар ичида 9-10 мартабагача алоҳида-алоҳида нашр этилган. Бу нашрларнинг ҳаммасида марифатпарварлик

ғоялари ўз аксини топган эди. Аллома ўша вақтда маърифатпарварликка оид барча ишларни қўллаб-қувватлаган эди. 1914 йилда Тошкентда М. Беҳбудийнинг «Падаркуш» драмаси биринчи маротаба сахнага қўйилиши муносабати билан у киши томоша олдидан театр ва унинг аҳамияти ҳақида нутқ сўзлайди. Шу муносабат билан Мунаввар қорининг фикрлари ҳақида шоир Тавалло қуйидаги шеърни ёзган:

«Чўх мунаввар этти оламини Мунавварқоримиз,
Кўрдимиз равшанлиғидин феълимиз, атворимиз.
Ибрат олинг ёшлар, деб тўқди кўздин ёшлар,
Нутқида таҳрир эдуб, бизларни йўқу боримиз.
Чун кўнгулдан биз эшитдук, чин- ачиг айтган сўзи,
Шунча бидъатларни билдук, вой, биз иқроримиз».

Мунаввар Қори «Тараққий» газетасининг ташкилотчиларидан ва «Хуршид» газетасини эса асосчиси ҳисобланади. «Садои Туркистон» газетасини чиқаришда ҳам жонбозлик кўрсатган. 1917 йилга келиб «Нажот» газетасини чиқарган. Унинг ташкилотчилиги, миллий манфаат изидан ҳаракат қилиши олий ватанпарварлик намунаси эди. Ушбу амалга оширган ишлар бир инсоннинг бир умрига тугул балки авлод – авлодларга етар эди. Аммо, Мунаввар қори мазкур қилинган ишлар билан чекланиб қолмади. Фаолиятини қизғин давом эттирди. Маърифатпарвар жадидлар билан бирга «Жамияти хайрия»ни тузди. 1913 йилда эса «Турон» жамиятини таъсис этди. «Мактаб», «Нашриёт» каби ширкатлар очди. Мақсад ёшларни ўз Ватани учун ҳаракат қилишга, ватанпарвар бўлишга чорлаш эди. Уларни хорижий мамлакатлардаги дунёвий билимлардан хабардор қилиш ҳамда уларнинг ўзларини хорижий мамлакатларда бўлиб келишга ёрдамлашиш эди.

Мунаввар Қорининг мақола ва асарларида нафақат ўзи яшаган давр ёки келажак акс этганди балки, тарихий воқеалар ҳам кенг ёритилганди. Жумладан «Адиби Соний» асаридаги ҳикояларидан бирини «Искандар ва Арасту» фаолиятини содда, қизиқарли қилиб ўқувчиларга етказди: «Ўтган замонда Искандари Румий бир подшоҳ бор эди, – деб бошланади ҳикоя. – Онинг Арасту отлиғ бир олим ва доно

отаси бор эди. Искандар Арастуни ўз ёнига бош вазир қилуб, барча мамлакат ишларини топшурмиш эди. Бир иш қилса, шунинг маслаҳати ила қилур эди. Эшикдан келса ўрнидан туруб, жой берур эди. Ўзининг отасидан ортуқ иззат ва ҳурмат қулурди. Бир кун вазирлардан бири Искандардан сўрадики: «На учун Арастуни отангиздан ортуқ иззат қилурсиз?»

Искандар айтди:

«Отам гўёки мени осмондан ерга тушурди. Аммо устозим Арасту мени ердан осмонга кўтарди. Яъни отам мени дунёга келмоғимга сабаб бўлди. Шунинг учун устозимни отамдан ортуқ иззат қилурман».

Бу ҳикоядан ҳисса надур? Болаларнинг ўзлари топсунлар».

Мунаввар қорининг бошқа асарларида ҳам ҳаётӣй воқеалар кундалик турмуш тарзи, сиёсий жараёнлар моҳирлик билан ёртилганки, бундай ҳолат юксак маънавийатлиликдан далолат эди. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, Мунаввар қори Абдурашидхонов ўзбек матбуотини асосчиларидандир. У миллат тарихида биринчи навбатда йирик жамоат ва сиёсий арбоб сифатида тарихда қолди. Бутун фаолиятини Миллат ва Ватан тараққиётига бағишлади. Озодлик учун тинмай кураш олиб борди. Ўз вақтида у октябръ инқилобини ташвиш ва саросима билан кутиб олган эди. Қўқон (Туркистон) мухторияти тарафида бўлди. Мухторият бостирилганда, у афсусланди. Халқни маълумотли қилиш йўлларини излади.

1918 йилнинг баҳорида Туркистон халқ дорилфунининг мусулмон бўлимини тузди ва унга қисқа муддатда бўлса ҳам ректорлик қилди, тилшуносликдан дарс берди. Бу билан Ўзбекистонда Олий таълимни пайдо бўлишида ўз ҳиссасини қўшди.

Айтиш лозимки, Мунаввар қори шўролар тузумига қарши чиққан ва қарши курашган ватанпарварлардан эди. Натижада, ўша пайтдаги қора кучлар қамоққа оладилар. Лекин биров вақтдан сўнг қамоқдан озод қилинади. Сўнг у ўқитувчилик билан шуғулланади. Жадидлар тарафдори сифатида тўла фаолият кўрсатади. Иккинчи маротаба, яъни 1929 йилда яна қамоққа олинади. Унга миллатчи «тамға»си босилиб 1931 йилда халқ душмани сифатида отиб ташланади.

Минг афсуслар бўлсинки, халқ учун бутун умрини бағишлаган инсон охир — оқибат халқ душманига айлантирилади.

Бундай ҳолатлар ўша йилларда авжига чиқиб халқ фарзандлари турли ниқоблар билан йўқ қилинадилар. Мақсад жадинларнинг эзгу ниятлари, яъни халқ маърифатпарварлиги, юксак маънавият ҳомийларини тугатиш эди. Маълум маънода ўша давр лаганбардорлари бунга эришдилар ҳам.

Жадидлар ҳаракати вакиллари фаолияти таҳлили шуни кўрсатадики, жадидларнинг барчаси ҳам эзгу ниятлар асосида ҳаракат қилганлар, халқ манфаатини кўзлаб ишлаганлар. Шу сабабли, ҳам айтиш мумкинки, жадидлар фаолияти жамият, миллат, Ватан тараққаётига лоқайд бўлмаган ҳар бир инсонга намунадир. Булар фаолияти юксак маънавият ҳақида ўйлаган ҳар бир шахснинг идеалидир.

Таянч сўз ва иборалар: жадид, миллат, инсон эрки, матбуот, маънавий савия, маънавий ғоя, миллий маънавият, мустақиллик ва жадидчилик, падаркуш, ҳинд сайёҳи, дунёвий илм, қори, васиятнома.

Ҳикматлардан намуналар

Илм инсон учун ғоят олий ва муқаддас бир фазилатдур. Зероки илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаракатимизни ойна каби кўрсатур. Зеҳнимизни, фикримизни қилич каби ўткур қилур. Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан аюруб берур. Тўғри йўлга раҳномалик қилиб, дунё ва охиратда масъул бўлишимизга сабаб бўлур.

Х Х Х

Бизларни илм жаҳолат қоронғулигидан қутқарур. Маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, бузуқ ишлардан қайтарур, яхши хулқ ва адаб соҳиби қилур. Аллоҳ таолога муҳаббат ва эътиқодимизни орттирур. Жаноби Ҳақнинг азамат ва қудратини билдирур.

Х Х Х

Алҳосил, бутун ҳаётимиз, саломатимиз, саодатимиз, сарватимиз, маишатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илмга боғлиқдур. Пайғамбаримиз «Илмга амал қилгучилардан бўлингиз, нақл ва ривоят қилгучилардан бўлмангиз», дебмушлар.

Х Х Х

Жаҳолат деб ўқимаган, билимсиз, ҳеч нарсага тушунмайдиган нодонликни айтилар. Жаҳолат инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон ҳулқларнинг бошлиғидур. Илм ва маърифат соҳиблари фазлу камоллари соясида ҳар бир ишни тадқиқ ва мушоҳода ила қилурлар. Аммо жоҳиллар эса бир нарсанинг моҳиятини мушоҳода қилурга ақл ва фаросатлари етмас. Чунки жаҳл худбин ва зоҳирпарастдан иборатдур. Ҳар бир нарсанинг ҳақиқати ақлу ирфон, илму дониш соҳибларига махсус бир мазият, жоҳил ва нодонларга зўр азиятдур.

А. Авлоний

Тест топшириқлари

1. Жаҳидчилик ҳаракатининг етакчисини белгиланг?

- а) Завқий;
- в) Маҳмудхўжа Беҳбудий;
- г) Мунаввар Қори;
- д) Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий;
- е) Файзулла Хўжаев.

2. Миллий мақсад, ғоя ҳақида фикр юритганда нимани тушунасиз. Мақсад бу - ...

- а) тарих хотираси;
- в) қонунга риоя этиш;
- г) миллатни бирлаштирувчи байроқ;
- д) фуқароларнинг ҳақ - ҳуқуқи;
- е) илм-маърифатга интилиш.

3. Умумбашарий ва миллий қадриятларни уйғунлаштириш негизида нима кучайтирилади?

- а) миллий онг ва демократик тафаккур тарбияси;

- в) ҳуқуқий тарбия;
- г) давлатчилик тизимини мустаҳкамлаш;
- д) фуқароларнинг ҳақ - ҳуқуқини таъминлаш;
- е) маънавий тарбияси.

10-мавзу: Мустамлакачилик ва қарамлик шароитида маънавият

10.1. Халқни миллий ва маънавий заминлардан маҳрум қилиш мустамлакачилик сиёсатининг асосий мақсади

Эркинлик — халқ манфаатининг устувор хусусиятларидан биридир. Табиийки, халқ мустақил бўлмасдан эркин бўла олмайди. Шундай экан, халқнинг юксак маънавияти ҳам эркин эмас. Чунки, бу жараёнлар ўзаро чамбарчас боғланган.

Республикамиз ўз давлат мустақиллигига эришгач, бу соҳалар учун ижобий имкониятлар яратилди. Аслида бу ижобий имкониятлар ўз-ўзидан қўлга киритилмади. Мустақиллик — узоқ давом этган курашлар заминида қўлга киритилган, ўзбек халқининг бир асрдан ортиқ орзу қилган умидларини рўёбга чиқарган олий қадриятдир. Шу сабабли ҳам, ҳақиқий мустақилликка эришиш ўзбек миллатининг тарихи ва ҳаётида буюк ҳодиса бўлди.

Эндиликда мустақилликни эъзозлаш, қадрлаш, уни мустаҳкамлаш борасида ҳар бир шахс бутун куч ва иродаси, қобилиятини аямасдан сарфлаши лозим. Албатта, бундай қилиш учун шахснинг ўзи мустақилликнинг моҳият ва мазмунини назарий ва амалий жиҳатдан тушуниб етиши зарур. Зеро, у миллатпарвар ва ватанпарвар бўлса, шундай қила олади. Юксак маънавиятни бошқа жараёнлардан ажрата оладиган кишигина шундай қила олади.

Мустақилликка эришиш ўз-ўзидан бўлган эмас. Президент И.Каримов таъкидлаганидек: «Биз озодликка қон тўкмасдан эришдик. Аммо бу — ҳақиқий мустақиллик курашсиз ва меҳнатсиз қўлга киритилади, дегани эмас»¹. Балки, ўзбек халқи қарийб 140 йил мобайнида бу муҳим жараённи унутмади, қалбида сақлаб келди. Шу даврлар

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 3-бет.

мобайнида ўз мамлакатининг иқтисодий, сиёсий, маънавий қиёфасини мустаҳкамлашга интилди. Лекин, ёвуз кучлар ўз манфаатларидан келиб чиқиб унга йўл қўймадилар. Айниқса, тоталитар тузумдан қутулиш йўлида ўзбек халқининг буюк фарзандлари гоҳида очик, гоҳида махфий иш олиб бордилар.

Чоризмнинг шафқатсиз зулмига қарши уюштирилган халқ қўзғолонлари, халқ онгини юксалтириш йўлидаги ҳаракатлар, диний қадриятларни тиклаш борасидаги интилишлар шулар жумласидандир. Тарихда «босмачилар» деб аталган ижтимоий-сиёсий кучлар, аслида, аксарият ҳолда, чет эл босқинчиларига қарши кураш олиб борган ватанпарварлардир. Улар миллий давлатчилик учун курашганлар. Табиийки, курашлар қурбонсиз бўлмайди. Биргина Қўқон мухторияти миллий давлатчилигимизнинг янги нишонаси сифатида пайдо бўлган бўлса, уни ҳам Чор Россияси қонга бўяган ва йўқ қилган. 1918 йил 17-19 февраль кунлари Қўқон шахри қаттиқ жанг натижасида вайронага айланган. 10 мингдан ортиқ киши ўлдирилган. Ўша машғум кунларда «босмачиларга қарши кураш» ниқоби билан Фарғона водийсида 170 та қишлоқ ўтда ёндирилди. Марғилонда 7000, Наманганда 2000, Андижонда 6000, Қўқон қишлоқларида 4,550 та одам ўлдирилди. Улар миллий мустақиллик учун курашган инсонлар эдилар.

Совет тузуми ўрнатилиши йилларидаги ҳаракатларда ҳам изтироб чекишлар тўхтамаган. Ўзбек халқининг илғор зиёлилари халқнинг миллий ғурурини камситмасликка, ҳуқуқларини камайтирмасликка, миллий маданиятдан узоқлашмасликка, аксинча, ўз навбатида уларни ривожлантиришга ҳаракат қилиб, ўлкамиз моддий-маънавий бойликларини талон-торож қилинишига қарши чиққанлар. Албатта, булар ҳам мустақиллик учун курашнинг кўринишлари эди. 1984-90 йилларда ўзбек миллий манфаатларини ҳимоя қилиш учун олиб борилган ҳаракатлар ҳам мустақиллик учун курашнинг давоми эди. Лекин, ўша пайтларда бу ҳаракатларни бирлаштирадиган, узоқни кўра биладиган шиддатли раҳбар керак эди, холос. Тарихнинг шундай пайтларида бирор доно раҳбар чиқишини вақт ўзи зарурат қилиб майдонга чиқаради. Шу ўринда ёзувчи Лев Николаевич Толстойнинг қуйидаги фикрини келтириш ўринлидир: «вазият қанчалик қийин ва оғир бўлса,

қатъийлик, фаолият, журъат шунча кўп зарур, ҳафсаласизлик эса фақат зарар келтиради».

Чор Россияси ва тоталитар тузум сиёсатининг асосий мақсади бошқа миллатлар сингари ўзбек миллатининг ҳам манфаатларини чеклаш, унинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатиш эди. Улар мақсадларини амалга оширишда халқни маънавий қашшоқликда ушлаб туришга интилдилар. Бу баъзи бир Россия маъмурлари билдирган фикрларидан ўз тасдиғини топган. Шу ўринда Туркистоннинг 1916-1917 йиллардаги генерал-губернатори Н.А.Куропаткин чоризм замонида ерли миллат аҳолисига ўтказилган тазйиққа нисбатан муносабатини билдириб: «Биз 50 йил мобайнида туземларни тараққиётдан, мактабдан ва ўрус ҳаётидан четда тутдик», -деган ва бу билан ўз қилмишларини эътироф этган. Н.Н.Тавяшев эса: «Ҳозирча ерли миллат болаларига билим бериш юзасидан қилинган ишлар билан қаноатланиш керак», -деган истилочиликни қўмсаб фикр билдирса, Тошкентдаги Туркистон ўқитувчилар семинарияси ўқитувчиси М.А.Муропиев эса шовинистик фикрларини шундай баён қилади: «...мудраб ётган мусулмон мутаассиблигини тирилтириш, бинобарин, кўксимизда илонни асраш бўлур.... Шу сабабли мусулмонларимизни руслаштириш, уларнинг маорифини асосини ташкил этмоғи лозим...». Худди шундай фикрни бирмунча олдинроқ Н.И. Ильминский шогирди Н.П.Остроумовга 1888 йил 3 февралда юборган хатида: «Менинг тушунишимча, қирғиз ва сартларни умуман гимназияга жалб этмаслик ва киритмаслик керак эди. Сартларни, бурятларни ва қалмоқларни классик таълим йўлига олиб ўтиш вақти етиб келмаган», -деб билдирган.

Тўғри, марказдан туриб, миллатлар тўғрисида дабдабали, мазмунли қарорлар қабул қилинган. Лекин, сўз унинг ижросида эди, ижро бўлганда ҳам кимнинг фойдасига ҳал бўлар эди? Албатта, марказнинг фойдасигада! Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, пахта, олтин, рангли металллар, қисқаси барча Ўзбекистон бойликлари «Тайёр маҳсулотлар етказиб берамиз» ниқоби остида олиб кетилар эди. Бундай қилишнинг мазмун ва моҳияти асосан қарамлик ва мустамлакачилик сиёсатига қаратилган эди. «74 йил мобайнида Ўзбекистон тақдири ва таъминоти собиқ иттифоқ қўлида эди. Собиқ иттифоқ бу ердан маҳсулот ва хом ашёни

олиб кетиб, бизга сув ва ҳаводек зарур нарсаларни ўз кўрсатмаси билан етиштириб беради», - деб таъкидлайди, И.А. Каримов. Масалага бундай ёндашиш жуда кўп қийинчиликларга олиб келар эди. Таъкидлаш лозимки, бу хилда ёндашиш маънавиятга ҳам таъсир этмасдан қолмасди. Маънавиятни юксалтириш учун эса маблағ талаб қилинади. Маблағ эса Марказ қўлида эди. Собиқ иттифоқ раҳбарияти, ўз вақтида шундай сиёсат юргиздики, бу сиёсат бошқа халқларни таг-томири билан йўқ қилиш пайида бўлди. Улар ашаддий назариялар асосида иш кўрдилар. «Ҳоконим,-деган экан Конфуций,-агар бирор мамлакатни босиб олиб, у ерда узоқ ҳукмронлик қилмоқчи бўлсангиз, даставвал, ўша ерда яшаётган халқни ўз тарихий маданиятидан маҳрум этинг, маънавий бўҳронни кучайтиринг. Ўз маданиятидан беҳабар бўлиб, маънавий қашшоқлик ҳолатига учраган халқ уюшмайди, ички низолар гирдобига ўралади, сизга қаршилик кўрсата олмайди. Бундай ҳолга келган халқни, мамлакатни идора қилиш қийин бўлмайди» (Отамуродов С. О, Ҳусанов С. «Маънавият асослари». Т., 2001 йил). Қарангки, келажакда бу фикрлардан рус босқинчиси М. Д. Скобелев ҳам усталик билан фойдаланди. У ўзининг тажовузли, хиёнаткорона сўзларига амал қилиб, ўзбек халқига тузатиб бўлмайдиган заҳматларни келтирди.

Ўзбек халқи бой маънавий меросга эга. Бой маънавий мерос эса, ўша халқнинг буюклигидан далолат беради. Бу буюклик чоризм ва «Марказ»га ёқмас эди. Уларнинг мақсади ўзбек халқини ўз меросидан маҳрум қилиш эди. Маънавий ва маданий меросимизни илдизлари, маълумки, узоқ-узоқларга бориб тақалади. Ўрта Осиёнинг қадимий тарихи ва маънавияти, маданияти тарихдан биламизки, кўпларни ҳайратда қолдириб келган. Буни ҳамма ҳам бирдек ижобий ҳис қилавермайди. Бу ерда яшаб ижод этган шарқ мутафаккирлари ва файласуфларининг, алломаларининг, донишмандларининг жаҳон маданиятини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси беқиёслигини эътироф этишдан узоқ бўлганлар ҳозир ҳам йўқ эмас. Аслида ўтмишдаги мутафаккирларнинг бебаҳо маданий мероси ўнлаб авлодларнинг маънавиятини юксалишига, руҳий онгини ва турмуш фаолиятини шакллантиришга ёрдам бериб, маънавий озуқа бўлиб келаётир. Ана шундай маънавий ва маданий

мерос ҳамда уни яратувчилари советлар даврида қасддан қадрсизлантирилди, йўққа чиқаришга ҳаракат қилинди. Натижада ўзбек халқининг кейинги бир неча авлоди ўзининг миллий мафкуравий таянчи бўлган маънавияти ва руҳий ҳолатидан ажралиб яшади. Мустамлакачилик сиёсати ўзбек халқининг ўз-ўзини англамасликка, манқуртлик хасталигига дучор қилишга қаратилган эди. Шу боис И.А. Каримовнинг: «Марказ қабул қиладиган кўпгина қарорлар Ўзбекистоннинг манфаатларидан йироқ эди»,—деган сўзлари ўринлидир. Советлар сиёсатида кичик миллатлар маънавий қиёфасига менсимаслик билан қараш ҳукмрон эди.

Кейинги йилларда улуғ аждодларимиз: - Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Улуғбек, Бобораҳим Машраб, Нодирабегим, Амир Темур, Имом ал-Бухорий, Ат-Термизий, Бурҳониддин Марғиноний, ал-Мотурудий ва Шарқ ва дунё тафаккури хазинасига ҳисса қўшган аллома ва давлат арбобларининг таваллуд топган саналарини умумхалқ байрами сифатида кенг нишонланиши миллий мустақиллик сиёсати самараси бўлди. Ўз навбатида, бу — халқимизнинг юксак маънавиятини ривожланишига омил бўлиб хизмат қилди ва қилмоқда.

Ўзбекларнинг жаҳон халқлари орасида фарқ қиладиган бир хусусияти борки, улардан чиққан давлат раҳбарлари аксарият ҳолларда ижодкор ҳам бўлганлар. Бу эса юксак маънавиятнинг шаклланишига таъсир этган. Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Маҳаммад Бобур, Ҳумоюн, Акбар, Амир Умархон, Муҳаммад Раҳимхон, Феруз ва бошқалар яратган асарлар ҳар бир инсонни юксак маънавиятга чорлайди, ҳолос. Лекин Совет тузуми, бу мутафаккир ва давлат арбобларини синфийлик нуқтаи назаридан ёндашиб, четга чиқардилар. Уларнинг асарларини яширдилар, қатагон қилдилар. Эндиликда эса мустақиллик туфайли, бу сиймолар асарлари ва фаолиятлари халққа биринчи манба сифатида етказилмоқда. Бу хайрли ишлар, албатта давом этаверади. Чунки, бу масалаларнинг ижобий ҳал этилиши маънавий уйғонишни, покланишни таркибий, ажралмас бир қисмидир.

Айтиш лозимки, баъзи кишилар ўтиш даврининг баъзи қийинчиликларига бардош бера олмай давлат ва халқ

мулкини талон-торож қилишга, жиноятчилик, коррупция, порахўрлик, шахсиятпарастлик иллатларига берилдилар. Уларни олдини олиш учун аجدодларимиз амалга оширган маънавий, маърифий соҳадаги хайрли ишлар эндиликда ҳукуматимиз раҳбарларига, барча зиёдиларига қўл келмоқда, улар таълим-тарбия, давлат бошқарувида биринчи манба бўлиб хизмат қилаётир.

Совет даври халқ миллийлигини ва уни маънавий заминларидан маҳрум қилиш, мустамлакачилик сиёсатини ўтказиш, бошқа миллатлар номидан иш юритиб, ўз-ўзини дунё бозорига солиш эди. Бошқа халқлар ютуқлари, уларнинг илғор тажрибалари, миллий мероси, илмий кашфиётлари «совет» номидан дунёга таратилиб келинди. Урф-одат, қадриятлар ва миллий спорт соҳаларига эътиборсизлик билан қараш тўғрисида сўз юритилмаса ҳам бўлади.

Азалдан маълумки, Ўзбекистон географик ва сиёсий ўрни жиҳатидан Ўрта Осиёда катта нуфузга эга. Буни қарамликка дучор бўлмасдан олдин ҳам, ҳозир ҳам бутун дунё тан олган. Лекин Советлар тузуми даврида буни эътироф этиш мушкул бўлди. Эндиликда эса, Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси билан Ўзбекистонда, бошқа мамлакатларда бўлгани сингари, йирик анжуманлар, конференциялар ўтказилиб, дунё тараққиёти учун бир қанча муҳим таклифлар билан чиқиляпти. Спорт турлари бўйича эса жаҳон биринчиликлари ўтказилмоқда.

Булар жумласига, БМТнинг Марказий Осиёда хавфсизлик, барқарорлик ва ҳамкорлик бўйича доимий ишлайдиган семинар, минтақада ишончли минтақавий хавфсизлик тизимини барпо қилиш, ядро билан қуролланишни тугатиш, ядро қуролидан холи зона, деб эълон қилиш, кимёвий ва бактериологик қуролни тарқатиш устидан назоратни ўрнатиш, халқаро терроризмга қарши кураш олиб борадиган халқаро Марказ тузиш, наркобизнесга қарши кураш, Орол фожеасининг оқибатларини тугатиш хусусидаги даъватлар киради. Ўзбекистон бугунги кунда БМТ, Жаҳон почта иттифоқи, Жаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилоти, Осиё ва Тинч океани учун иқтисодий ва ижтимоий комиссия, Халқаро меҳнат ташкилоти, Электр алоқа бўйича халқаро иттифоқ, Жаҳон банки, Халқаро Валюта Жамғармаси, Европада Хавфсизлик

ва Ҳамкорлик Кенгаши, Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти, Шимолий Атлантика Ҳамкорлиги Кенгаши, Европа Қайта Тикланиш ва Ҳамкорлик Кенгаши, Халқаро Олимпияда Қўмитаси, Жаҳон Метеорология Ташкилоти, БМТнинг таълим, фан ва маданият бўйича қўмитаси, Халқаро Автомобилчилар иттифоқи каби нуфузли ташкилотларга аъзо бўлдики, бу Ўзбекистон дунё ҳамжамиятидан муносиб ўрин олганидан далолатдир. Эндиликда дунё миқёсида иш олиб бориладиган ўнлаб ташкилот ва марказлар Ўзбекистонда иш олиб бормоқда. Дунёнинг нуфузли мамлакатлари делегациялари Ўзбекистонга ташриф буюрмоқдаларки, бу ўз навбатида мамлакатимизнинг иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий жиҳатдан юксалишига кўмак бўлмоқда. Юксак маънавиятимиз, давлатимиз мустақиллиги ва мустаҳкамлиги ҳақида хорижий давлат арбоблари ўзларининг ижобий фикр ва мулоҳазаларини билдириб кетмоқдалар.

10.2. Октябрь тўнтариши ва ягона мафкуравийлик даврида маънавият

Октябрь тўнтариши Москва-Петроград остоналарида бошланган бўлса ҳам, бу тўнтариш чет мамлакатларни ҳам қамраб олди. Аниқроғи, зарурият асосида эмас, балки босиб олиш ҳисобига инқилобий тўнтариш бўлди. Бу тўнтариш якка мафкуравийликни келтириб чиқарди. Ягона Коммунистик партия мафкураси ҳукмронлик қила бошлади. Ўзбек халқига, унинг маънавиятига ташқаридан таъсир этиш бошланди. Марказнинг рухсатисиз бирор ишга қўл уриш асло мумкин эмас эди. Маҳаллий раҳбарлар эса ўз халқининг хусусиятидан келиб чиқиб, ўзларига мос қарор ва фармонларни чиқара олмадилар. Ҳатто бирор кичик завод ёки фабриканинг лойиҳаси ҳам «марказий мафкура» бошлиқларининг рухсатисиз амалга ошмади.

Маълумки, ҳар бир халқнинг ўз урф-одатлари, қадриятлари бўлиб, ўша халқ ундан озиқ олади, яшайди. Ягона мафкуравийлик бу жиҳатлардан воз кечишга ундади. Маълум маънода бунга эришилди ҳам. Ўзбек халқи ўзининг бой она тилига эга эди. Бу тил Октябрь тўнтаришидан сўнг, иккинчи ўринга тушиб қолди. Рус тили эса, ҳукмрон тилга

айланди. Натижада кўпгина билимдон, назарий ва амалий жиҳатдан етук бўлган маҳаллий халқ вакиллари рус тилини билмаганликлари учун билими йўққа чиқарилиб, тилни билмасликда айбландилар. Тегишли лавозимларга қўйилмадилар. Натижада маънавий камситиш юзага келди. Ўзбекистон зиёлилари томонидан ёзилган дунёвий адабиётлар, санъат асарлари, фильмлари, рассомлар ижодлари дунё юзини кўрмади. Масалан, таниқли ўзбек адиби П.Қодировнинг айтишича, «Юлдузли тунлар» тарихий романи 5 йил мобайнида босишга рухсат берилмаган. Атоқли академик И.Мўминов Амир Темур тўғрисидаги рисоласи учун қувғин қилинган. Инсониятни лол қолдирадиган асарлар таржимасига йўл берилмади. Ҳатто уларнинг кўпчилиги кутубхоналардан олиниб, йўқ қилиниб юборилди. Уларни қимоя қилувчиларни эса «революция душмани» сифатида қатагон қилдилар ва отиб ўлдирдилар, қамоқларга ташландилар, ГУЛАГ лагерларига юборилдилар. Миллий қадриятларни акс эттирувчи турли асарлар нашри назардан четда қолди. Инқилобдан сўнг қадриятлар моҳиятига эътибор берилмади, улар камситилди.

Қадриятлар устида тўхталар эканмиз, ҳўш, миллий қадриятлар қайсилар деган савол туғилади. Бизнингча улар қуйдагилардир:

- ❖ ахлоқий поклик, иймон, инсоф, диёнат, ор-номус, меҳр-оқибат;
- ❖ меҳмондўстлик, инсонпарварлик;
- ❖ адолатпарварлик, тенглик, аҳил қўшничилик;
- ❖ тинчлик ва барқарорлик, виждон эркинлиги учун кураш;
- ❖ қавм-қариндошларни унутмаслик;
- ❖ катталарга ҳурмат, кичикларга меҳр-шафқат,
- ❖ уруғ-аждодларга, қўни-қўшниларга, маҳалладошларга, таниш-билишларга ёрдам бериш;
- ❖ ота-онани юксак даражада эъзозлаш, иззат-икромларини, ҳурматларини ўз жойига қўйиш, уларни ҳурматини бир умр унутмаслик, доимий биринчи бўлиб саломини аямаслик, фарзандлик бурчини бажариш;
- ❖ одоб-ахлоқ қоидаларига қатъий амал қилиш, ўзидан катталар, ёши улуғлар билан ҳаё, одоб-андиша асосида суҳбатлашиш, уларга ножоиз сўзларни айтмаслик, бетга чопарлик қилмаслик, андишани қўлдан бермаслик;

- ❖ ўзидан катталарни, биринчи галда қарияларни, оталарни, нуроний оналарни ҳурмати́ни жойига қўйиш, таниш, танимасликдан қатъи назар салом бериш, улар йўлда учраб қолсалар олдинроқ ўтказиб юбориш, илтифот кўрсатиш;
- ❖ ўзбек халқ эртаклари, ривоятлари, асоти́р ва дostonларни, мақол, маталлар, аруз ва байтлар, куй ва қўшиқларни унутмаслик;
- ❖ ёшларда миллий анъаналар, миллий маданият, инсофу диёнат, мурувват ғурурини шакллантириш;
- ❖ олиму фузалоларнинг, устозларнинг ҳурмати́ни ўз ўрнига қўйиш;
- ❖ мардлик, одабийлик, камтарлик, адолатлилик, ҳалолликни ва ҳақгўйликни тушуниш;
- ❖ диний қадриятлар, улардаги ахлоқий қоидаларга содиқлик;
- ❖ никоҳ, суннат ва бешик тўйларни ўтказиш;
- ❖ турли сайиллар, ҳосил байрамлари, қовун сайли, гул сайли, кўпкари, қорхатлар, келин саломлар, қиз базми, Наврўз, ийд-Рамазон ва Қурбон Ҳайит байрамларига эътибор;
- ❖ теварак-атрофга меҳр-муҳаббат, сув, ҳавони, тупроқ, ҳайвонот олами́ни асраб авайлаш, табиий бойликларни эъзозлаш, исроф қилмаслик;
- ❖ сувга тупурмаслик, табиатни ифлослантирмаслик, дарахтларни синдирмаслик, жонлини бежон қилмаслик;
- ❖ муқаддас жойларга, қабристонларга зиёратга бориш, уларни эъзозлаш, ўтганларни эслаш;
- ❖ кишиларни миллатига, уруғига, рангига қараб ажратмаслик;
- ❖ тарихдан ажралмаслик, ўтмишга ҳурмат билан қараш ва бошқалар...

Бу қадрият ва урф-одатлар ўзбек халқи қадриятларидан намуналардир, холос. Бизнинг қадриятларимиз шунчалик бойки, улар узоқ асрлар давомида шаклланган бўлиб, тарих чиғириқларидан ўтиб, ҳаётий воқеликка айланган. Кўриб турибмизки, бу қадриятлар ўта инсонийлик муносабатларини ўз ичига олади. Аммо инқилоб буларнинг барчасини янада ривожланишига йўл бермади.

Энди биз, юқорида зикр этилган қадриятларнинг баъзилари ҳақида қисқароқ бўлса ҳам тўхталиб ўтамиз.

Жумладан, табиатни булғамаслик, дарахтларни кесмаслик, синдирмаслик, жонлини бежон қилмаслик тўғрисидаги қадриятларни олсак, совет тузуми даврида ҳам бу соҳаларда фикрлар айтилсада лекин характери жиҳатидан изчил эмас эди. Чунки, мустабид тузумнинг баъзи раҳнаمولари масалага жиддий эътибор бермаганлар. Масалан, тоғлардаги, тоғ бағридаги ўрмонлар аёвсиз ва ваҳшиёна кесилди, Ўзбекистоннинг айрим тоғли туманларида завод-фабрика чиқиндилари «омбор»лари қурилди, токзорлар қирқилди. Ўзбекистон фаунаси ҳисобга олинмади. Пахта ҳосилини кўпроқ олиш мақсадида қишлоқ ва туманлар хусусиятлари ўрганилмасдан уларнинг ер майдонлари ўзгартирилди. Ариқ ва анҳорларга завод, фабрикалардан чиққан чиқинди сувлар, турли чиқиндилар тўкила бошланди. Ишлаб чиқариш натижасида ҳаво ифлосланди. Буларга инсонлар кўника бошладилар, теварак атрофга эътиборсизлик кучая бошлади. Табиийки, бу ҳодисалар халқимизнинг ахлоқ-одоб, тарбиясига, маънавиятига таъсир этмай қолмади.

Иккинчи бир соҳа, бу — халқимизнинг касб-ҳунарга бўлган муносабатидир. Ўзбек халқи азалдан касб-ҳунар билан дунё халқларини лол қолдириб келган халқлардан. Лекин, совет тузуми даврида ишлаб чиқариш кучларини минтақаларга қараб «жойлаштириш» ниқоби остида бу соҳага ҳам зарба берилди. Халқимиз манфаатлари ҳисобга олинмади. Ҳатто кўпгина соҳалар: қоғоз ишлаб чиқариш, темирчилик ва кулолчиликнинг кўпгина соҳалари, шойи газлама тўқишнинг баъзи турларига эътибор қаратилмади. Кандакорлик, тунукасозлик, мисгарлик, кўнчилик, косибчилик, наққошлик, чармгарлик, қандолатчилик, кашгадўзлик касбларига маҳаллийчилик деб қаралди. Бу эса қанчадан-қанча ёшларни ота-боболари яратган ноёб ишлаб чиқариш маҳсулотларининг қадрини билмасликка, улардан узоқлашишга олиб келди. Аниқроғи, бу соҳаларга кишиларнинг совуққонлик билан қарашига олиб келди. Ҳуна-р-касб тарбиясига бўлган муносабат фақат қоғозлардагина кўрсатилди ҳолос.

Миллий қадриятлардан узоқлашиш юксак миллий маънавиятни тарғиб қилишга, айниқса қаттиқ зарба берди. Авлод-аждодларимизнинг турмуш тарзимизга мос бўлган ўғитлари, панд насиҳатлари, ажойиб анъаналари тарғиб

қилинишига тўсиқ қўйилди. Асарлар ўз нусхасида ўқитилмади. Уларга сунъий равишда, коммунистик мафкурага мос қилиниб шарҳлар берилиб, таржималар қилиндики, бу ўзбек маънавиятини камситиш, ундан ҳақиқий узоқлашиш эди.

Совет ҳокимияти йилларида турли йўллар орқали халқимиз қалбидан ўрин олмаган баъзи опера ва балетлар ўзбек санъатига олиб келинди. «Сегоҳ», «Ушшоқ», «Чапандоз», «Тановор», «Баёт» каби халқимизнинг фикри, зикри, қадриятини акс эттирадиган кўпгина қўшиқлар, «подшоҳлар саройида айтиладиган ашулалар» деб айбланиб, уларни тезроқ унутишга ҳаракат қилинди. Уларни мўъжизали оҳангларидан бебаҳра қилишга ундалди. Маросимларда айтиладиган «Ёр-ёрлар, аллалар, шошмақомлар»нинг тарбиявий жиҳатларига эътибор қаратилмади. Бахшилар фаолияти назардан четда қолди. Қадимий фольклор унутилди. Баъзи мусиқий асбобларга аҳамият ҳам берилмади. Мусаввирлик санъати, миниатюра, ҳаттотлик каби соҳалар ҳам европача тус олди.

Алломаларимиз ёзган кўпгина асарларни эскилик сарқитлари, уларда бидъат, хурофот акс этган, деб тушунтирилди. Очикдан-очиқ қораланди, бебаҳо дostonлар, хамсалар, том-том рубойлар халқдан бекитилди. Санъат ва адабиётнинг турли жанрлари якка мафкуравийлик, синфийлик қолипига туширилди. Эндиликда билмоқдамизки, алломалармиз: Абдухолиқ Фиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Имом ал-Бухорий, Ат-Термизий, Ал-Мотурудий, Бурҳониддин Марғиноний, Низомулмулк, Носир Хисрав, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Хондамир, Кайковус, Фирдавсий, Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Феруз, Машраб, Нодирабегим, Увайсийларнинг кўпгина асарларидан кейинги авлодлар беҳабар қолдирилган. Тўғри, бу алломаларнинг баъзилари ҳақида, баъзи жойларда, гоҳида яхшилаб, гоҳида қораланиб тилга олиниб ҳам турилди. Чунки, уларни кўпроқ хорижий давлатлар халқлари ҳурмат билан тилга олар эдилар. Аслида эса, уларнинг асосий асарлари ҳақида сўз юритилмади. Бу алломаларнинг асарлари, хайриятки, чет-эл кутубхоналарида сақланган бўлиб, улар эндиликда аста-секинлик билан халқимизга қайтиб келаётир. Уларнинг ўчмас фикр ва таълимотлари

миллий маънавиятимизни қайтадан тиклашга ёрдам бераётир. Таъкидлаш лозимки, халқимизга байналминаллик ниқоби остида нуқул Европа миллатларининг урф-одатларию, анъаналари, турмуш тарзлари тарғиб қилиб келинди. Европа ва рус мутафаккирлари таълимоти устувор қилиб қўйилди. Кўпгина, жумладан таълим-тарбия, маънавий соҳаларида Европа, Россия модели кўкларга кўтарилиб мақталди, тарғиб қилинди. Натижада, ёшларимизда бетга чопарлик, фақат ўзини ўйлаш, бойликка, хусусан, машина, видео, якка уй-жойда яшаш, “медовий месяц” каби ўта худбинлик характерлари шакллана бошлади. Ёшларнинг турмуш тарзи ўзгарди. Кийим кийиш, тақинчоқлар (эркаклар ҳам) тақишнинг ашаддий турлари, ҳаёсизлик, наркомания иллатлари пайдо бўлди. Шахсиятпарастлик, худбинлик кучайди.

Маълумки, Ўзбекистон ҳудудида юзлаб, минглаб қадимги маданий ёдгорликлар, зиёратгоҳлар, обидалар мавжуд. Булар ҳам халқнинг юксак маънавияти борлигидан далолатдир. Лекин, уларни зиёрат қилиш, асраб-авайлаш ишларига совуққонлик билан қаралди. Кўплари бузилиб кетди, минглаб масжидлар, синагогалар, черковлар яқсон қилинди. Бу билан тарихий маданиятимизга болта урилди. Боболаримиз идроки, ақл-заковати билан яратилган бойликлар, архитектура ёдгорликлари унутилди. Қисман тарихий ёдгорликлар сақланди, холос. Уларни сақлаш ва авайлашга ҳаракат қилган шахслар эса таъқиб қилиндилар, “эскилик тарафдорлари” шиори остида ишларидан четлатилдилар, “миллатчилар” га айландилар.

Миллий қадриятларни аслига келтириш қанчалик инсон учун, унинг маънавий юксалиши учун кераклигини эндиликда, мустақилликка эришганимиздан сўнг, ҳар бир ўзбек шахси тушуниб етаётир.

Ягона мафкуравийлик натижасида, ўзбек халқининг турмуш тарзи мажбуран ўзгартирилди. Айниқса, халқимиз маданияти ва ноёб маънавиятига, шахсга сифиниш ва турғунлик йилларида катта зарар етказилди. Авторитар, тоталитар тузум даври кўп кулфатлар олиб келдики, бу кулфатлардан қутулишнинг ўзи енгиллик билан кечаётгани йўқ. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, миллий

қадриятларни тиклаш учун ҳозирги ва келажак авлод фарзандлари ҳам ўз ҳаракатларини аямайдилар.

Эришилган мустақиллик, халқимиз маънавий тараққиётининг ривожланишига кенг йўл очиб берди. Маданий, маънавий меросимизга алоҳида эътибор қаратилишига имкон берди. Юзлаб архитектура ёдгорликлари, зиёратгоҳлар қайта тикланиб, ўз мавқеига эга бўлаётир.

Фалсафий аҳамиятга эга бўлган илмий, бадий, тарихий асарлар ўз эгасини топаётир. Улар нашр этилиб, асл нусхада ўқилмоқда. “Ноёб тарихий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш, ўзбек халқи яратган ва миллий бойлик бўлган санъат асарларини излаб топиш, уларни Ўзбекистонга қайтариш маънавий дастурумизнинг муҳим бўлагини ташкил этади. Бу миллий бойлик бизга ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган. Бинобарин, биз ҳам уни кўз қорачигидай асраб-авайлашимиз ва фарзандларимизга мерос қилиб қолдиришимиз керак... бутун дунёда бундай ноёб бойликлар биринчи галда давлат музейлари томонидан сотиб олинади ва сақланади. Биз ҳам худди шу йўлдан боришимиз, бунинг учун керакли маблағни асло аямаслигимиз даркор. Тенгсиз миллий бойликларимизнинг шунча талон-торож қилингани етар, энди биз бунга асло йўл қўймаймиз”¹. Ҳа, булар мустақил давлатнинг қўяётган биринчи қадамлари бўлиб, барча соҳани қайта қуриш, халқимизнинг ўзига хос турмуш тарзини белгилаб олишдан иборатдир. Демак, бу юксак маънавиятнинг мустақиллигидир.

Шу муносабат билан айтиш мумкинки, мустақиллик иймон, эътиқод эркинлиги, қадриятлар ривож, юксак маънавият калитидир. Шу сабабли мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир, ёки Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Мустақиллик дегани шуки, бизлар бир асрдан кўпроқ бировлар оғзига қараб яшадик, энди ниҳоят, ўз қадримизни, ҳаётимизни, келажагимизни ўз қўлимизга олдик. Энг муқаддас вазифа — шу буюк неъматни қўлдан бермасликдир».

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т.: «Ўзбекистон». 1995, 52-53-бетлар.

Таянч сўз ва иборалар: манқурт, «Қўқон мухторияти», маънавий мерос, миллий мафкуравий таянч, мустамлакачилик сиёсати, миллий мустақиллик сиёсати, ўзбек қадриятлари, асотир.

Ҳикматлардан намуналар

Бир сўнтакка сордек қаноат қилгон,
Афзалдир нокасга бўлгандан меҳмон,
Нокасинг шиннилик нонидан яхши,
Ўзинг топиб еган бурда арпа дон.

Х Х Х

Токай пастлар хизматин этасан бажо,
Ҳар емишга пашшадек қилма жон фидо,
Бир нонни икки кун е, тортма ҳеч миннат,
Ўзга нонидан ўз дил қонинг кўп аъло.

Х Х Х

Бир нонни топиб агар есанг икки кун
Синиқ кўзанг бўлса сув ичмак учун,
Ўзингдан пастларга ёлланмоқ нега.
Ўзингдек хизматин қилмоқлик нечун.

Умар Хайём.

Чор Россиясининг Туркистон ўлкасидаги генерал — гебернатори М. Скобелев: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназзуога учрайди», деб айтган гапини эслашнинг ўзи кифоя қилади. Бундай ёвуз қарашларга қўшимча изоҳ беришга ҳожат йўқ, деб ўйлайман. Лекин улардан керакли хулоса — сабоқ чиқариш учун бугун ҳам кеч эмас.

х х х

Эски қолипда, мустабид даврда ёзилган дарсликлардан фойдаланиб, эски мафкурадан холос бўлмасдан болаларимизни янгича фикрлашга ўргата олмаймиз, ахир. Буни барчамиз тушунишимиз англашимиз даркор.

И. А. Каримов.

Тест топшириқлари

1. Мустақиллик бу -

- а) бу олий неъмат бўлиб, халқ эркинлигини ифодалайди;
- в) олий қадрият ҳисобланиб, ҳар бир шахснинг эркин фикрлашини тақазо қилади;
- г) иқтисодий, сиёсий, маънавий жиҳатдан эркин бўлишидир;
- д) эркинлик, озодлик, ҳурликдир;
- е) барча жавоблар нотўғри.

2. Иқтисодий мустақиллик деганда -

- а) мамлакатни иқтисодий неъматлар билан ўзини - ўзи таъминлаш даражаси тушунилади;
- в) иқтисодий соҳадаги ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатланганлиги тушунилади;
- г) давлатнинг ички иқтисодиётда мустақил сиёсати, аммо ташқи мамлакатларга иқтисодий қарамлиги тушунилади;
- д) иқтисодни эркинлаштириш;
- е) а ва в.

3. “Биз озодликка қон тўкмасдан эришдик. Аммо бу - ҳақиқий мустақиллик курашсиз ва меҳнатсиз қўлга киритилади, дегани эмас” мазкур жумла Президентимизнинг қайси асаридан олинган?

- а) “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура”;
- в) “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир”;
- г) “Иқтисодий мустақиллик олий мақсадимиз”;
- д) “Ўзбекистон – келажаги буюк давлат”;
- е) «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари».

4. “Биз 50 йил мобайнида туземларни тараққиётдан, мактабдан ва ўрус ҳаётидан четда тутдик” мазкур фикр қайси чоризм генерал – губернаторига тегишли?

- а) М. Д. Скобелев;
- в) Н. Н. Тавешев;

- г) Н. А. Куропаткин;
- д) Фон Кауфман;
- е) М.А.Муропиев.

5. Собиқ Иттифоқ даврида халқимиз маънавиятига муносабат қандай эди?

- а) маънавиятни юксалтириш учун маблағ талаб қилинар, маблағ эса марказ қўлида эди;
- в) собиқ Иттифоқ даврида маънавий бойликлар сезиларли равишда ўсди;
- г) маънавий ва маданий мерос яратувчилари қасддан қадриятсизлантирилди ва йўқ қилинди;
- д) маънавиятимизга лоқайдлик билан қаралди;
- е) а ва в

6. Маънавий мустақиллик бу -

- а) маънавий ва маданий меросларни яратишда эркинликлар яратиб бериш, уни бойитишга кўмаклашиш;
- в) урф - одатлар, миллий, умуминсоний, диний қадриятларни юксалишига замин яратиш;
- г) ўтмишдан қолган ёдгорликларни асраб-авайлаш, уларга ҳурмат, эътибор туйғуларини шакллантириш;
- д) миллий қадриятларни умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириш;
- е) барча жавоблар нотўғри.

7. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат мустақиллиги” тўғрисидаги баёъноти қачон қабул қилинган?

- а) 1991 йил 1 сентябрь;
- в) 1991 йил 31 август;
- г) 1991 йил 30 август;
- д) 1992 йил 8 декабрь;
- е) 1990 йил 31 ноябрь.

8. Тарихда “Босмачилар” деб аталган ижтимоий-сиёсий кучлар аслида кимлар эди?

- а) чет эл босқинчиларига қарши курашган ватанпарварлар;
- в) миллий давлатчилик тузиш тарафдорлари;

- г) Чор Россияси босқинчиларига ён босувчи гуруҳ аъзолари;
- д) зўравонлик ва босқинчилик билан шуғулланувчилар;
- е) а ва в.

9. XIX аср охири XX аср бошларидаги истиқлолчилар ҳаракатининг асосий мақсади нима?

- а) миллий мустақиллик учун курашиш;
- в) миллий давлатчилиكنи барпо этиш ва моддий-маънавий бойликларни таланишига йўл қўймаслик;
- г) совет тузумини ўрнатишга кўмаклашиш;
- д) илму-маърифат орқали жамиятни ислоҳ қилиш;
- е) а, в, д.

III-боб. Маънавият тараққиётининг мезонлари, таркибий қисмлари

11-мавзу: Маънавий баркамол инсон, юксак ахлоқийлик тушунчалари

11.1 Жамият ҳаётида юксак ахлоқийлик муносабатлари

Жамият тараққий этгани сари ахлоқий муносабатларга эътиборни кучайтириш эҳтиёжи туғилаётир. Сабаби, бирон мамлакат ёки жамият маънавий-маърифий имкониятларини ривожлантирмай, ҳамда мустаҳкамламай туриб, ўз келажагини тасаввур эта олмайди. Маълумки, мамлакатимизда асрлар мобайнида аجدодларимиз яратган маҳаллий, миллий, диний, маданий қадриятларимизни янада ривожлантириш учун янги шароит ҳамда имкониятлар пайдо бўлди. Бу қадриятлар шундай қадриятларки, ундан келажакда ҳам минг-минглаб авлодлар озиқ олади, баҳраманд бўлади. Чунки, бу қадриятлар ҳаёт ларзаларию, чиғириқларидан ўтиб, инсонлар ҳаётидан мустаҳкам ўрин олган, сингиб кетган. Улар олам узра тенги йўқ қадриятлардир. Улар жамият ҳаётини ахлоқий жиҳатдан белгиланга қодир қадриятлардир. Ўзбек халқи эса бу қадриятларнинг манбаи сифатида турли жамиятлар

тараққиёти мобайнида шаклланди, ўзлигини таниди, бошқа халқларга намуна бўладиган даражада юксалди. Маълумки, жамият ривожланиши инсонларнинг ахлоқи, одоби, ақли-идроқи, ҳалол меҳнати мамлакат бойлиги асосида олға қараб боради. Демак, ахлоқий нормаларни ривожлантирмай мамлакат тараққиётини юксалтириш амри маҳол бўлади. Аслида мамлакатимиз азалдан инсоният тафаккури бойлигига катта ҳисса қўшиб келган. Даврлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавий, адолатпарварлик, инсонпарварлик, маърифатпарварлик каби ноёб фазилатлари шарқ фалсафаси ва ислом таълимоти билан мустаҳкам алоқада ривожланди.

Маънавий қадриятлар таркибидаги ахлоқ мезонлари тарбиянинг негизини ташкил этган. Тарбиявий жараёнсиз жамият, тараққий эта олмайди. Тарбия эса ахлоқий фазилатларни сингдиришдан бошланади. Тарбия сингдирилишидан инсон комилликка қараб боради.

Комиллик ўз-ўзидан пайдо бўлмай, балки, инсон яшаган жамиятга, муҳитга боғлиқдир. Жамият, муҳит эса, инсонлар муносабатидан, ўзаро алоқасидан иборатдир. Бинобарин, ахлоқий жараёнлар шу муносабатларда шаклланади, таркиб топади. Бу муносабатлар қандай бўлса, тарбия ҳам шундай бўлади.

Шундай экан, жамият олдида ўта муҳим масала бу тарбиявий соҳаларнинг самарадорлигини оширишдир. Тарбия давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланмоғи лозим. Мустақиллик йилларида бу муҳим масала юзасидан бирмунча ишлар амалга оширилди. Таълим соҳасида ва кадрлар тайёрлашнинг йўналишлари бўйича қарор ва қонунлар қабул қилиндики, ҳозирги кунда шу қарор ва қонунлар асосида замонавий дастур ва дарсликлар, қўлланма ва кўргазмали қуроллар ишлаб чиқилиб ҳаётга татбиқ қилинаётир. Албатта, қилинган ва қилинаётган ишлар “уммондан бир томчи” холос. Зеро, комил инсонларга хос бўлган туйғу ва ҳислатларни авлоддан-авлодга ўтказиш учун мисли кўрилмаган иш ва вазифалар амалга оширилиши даркордир. Эркин, ўз ҳақ-ҳуқуқларини очиқ биладиган, ўз салоҳияти, ақлига ишониб яшайдиган, шу билан бирга жамият манфаатини ўз шахсий манфаатлари билан уйғун

тарзда кўрадиган етук инсонларни тарбиялашдан иборат вазифа кўндаланг турибди.

Ахлоқ ва одоб тарбиясига эътиборсиз қараган жамият иқтисодий, сиёсий, маданий, техникавий ютуқларга эришолмайди, аксинча инқирозга юз тутади. Жамиятдаги барча ютуқ ва камчиликлар инсоннинг маънавий камолотига бориб тақалади. Маънавий камолотга эришилмаган жамиятда қанчалик моддий бойликлар кўп бўлмасин барибир у жамият юксакликка кўтарила олмайди, келажаги порлоқ бўла олмайди. Шу сабабли ҳам жамият равнақини таъминлаш учун ахлоқ ва одоб тарбиясини мукаммаллаштириш талаб этилади. Халқи маънавий жиҳатдан қашшоқ бўлган давлат табиий бойликлари, моддий ноз-неъматлари беҳисоб бўлса ҳам, ҳеч қачон обрў эътиборга лойиқ буюк давлат бўла олмайди. Шу сабабли ҳам ҳар бир жамият аввало ўзида истиқомат қилувчи шахсларнинг юксак маънавиятли бўлиши учун қайғуриши, уларга шу хислатга эга бўлиши учун шарт-шароит яратиши табиий ҳолга айланиши керак. Демак, ахлоқ-одоб тарбияси етакчи ўринда бўлиши лозим. Юксак ахлоқийлик ва одоблилик бўлмас экан, юксак маънавият ҳам бўлмайди.

11.2. Ахлоқ ва одоб тарихий, инсоний анъанадир.

Ахлоқ-одобни эъзозлаш ҳар бир инсоннинг юксак бурчи саналади. Чунки унда инсонга ва инсоният тақдирига салбий таъсир этадиган номаълум ҳолатларнинг ўзи йўқ. Демак, бу ноёб меросдан кечмаслик бизнинг бурчимиздир. Аксинча, уни бойитиш, ҳаётга татбиқ этиш ҳам фарз, ҳам қарзидир. Аждодларимиз яратган бебаҳо ахлоқий жараёнларга амал қилинса, инсонлар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, инсонийлик хислатлари ортади, эл-юрт, мамлакат, жамиятда барқарорлик рўй беради, ҳасад йўқолиб ҳавас мавқеи ошади. Шу жараёнларни ҳисобга олган ҳолда, ахлоқий хислатларни мукаммаллаштиришга ҳаракат қилган барча алломаларимизнинг таваллудларини нишонлаш, уларга ҳурмат кўрсатиш, номларини абадийлаштириш яхши анъанага айланаётир. Бу эса ахлоқий тарбияни ўз ўрнига қўйишнинг бир воситасидир. Зеро, Президентимиз И.А Каримов таъкидлаганидек, “Катталарни ҳурмат қилиш, оила

ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очиқ кўнгиллилик, миллатидан қатъи назар одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлади, ўзгалар кулфатига ҳамдард бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади. Ўзбеклар диёрига, ўз Ватанига меҳр-муҳаббат, меҳнатсеварлик, билимга, устозларга, маърифатпарварларга нисбатан ҳурмат-эҳтиром Ўзбекистон аҳолисига хос фазилатлардир”¹.

Ахлоқий мерос халқимизнинг кўп асрлар давомида тўплаган бебаҳо хазинасидир. У жуда кўп қиррали, сержило, сермазмундир. Унда миллий ва умуминсоний қадриятлар ўз аксини топган. Шу сабабли ҳам биз мазкур хазинага, уларга эътиқод қўйган анъаналарга суянишимиз, улардан ўз ўрнида оқилона фойдаланишимиз зарур. Шундагина жамиятимизнинг олға қараб боришини таъминлаймиз.

Қадимги алломаларимиз қолдирган меросда ахлоқий тарбия борасидаги фикрлар ўзининг нақадар софлиги, ўта таъсирчанлиги билан инсонни лол қолдиради. Барча айтилган ахлоқий ўғитлар инсонларни жоҳиллик ва разилликдан, одобсизлик ва манманликдан, ҳаром-харишдан қайтаришга, аксинча тинч-тотув, камтарона ва соф виждон билан яшашга даъват этган. Чунки миллатнинг қарор топиши, унинг ривожини инсоннинг баркамоллиги билан боғлиқлигини улар ҳаммадан кўра кўпроқ билган ва ҳис қила олган. Инсоннинг либоси зарли тўнлару, кўз-кўз қиладиган тақинчоқлар эмас. Инсоннинг либоси маънавий либосдир. Маънавий либос эса ахлоқий хислатлар билан боғлангандир. Янги аср халқимиз учун нафақат моддий жиҳатдан балки, маънавий, маданий жиҳатдан ҳам юксалиш асридир. ХХI аср жамиятнинг тараққиётини янада янги поғонага кўтаради. Тўғри, бу асрнинг ҳам ўз қийинчиликлари, зиддиятли ривожланиши бор. Шундай бўлса-да, жамият ахлоқий тарбияни ўзининг марказий фаолиятларидан, деб билиши табиийдир. Сабаби умумий ривожланишнинг ўзи шу жараёнга бориб тақалади. Меҳнат қилиш мураккаб характерда бўлади. Техник тараққиёт ўзининг хусусиятлари билан шундай шароит яратади.

Меҳнатсеварлик эса ахлоқий хислатларга боғлиқдир. Демак, инсон тарбия топадиган жамиятда юксак ахлоқлилик

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Т.: "Ўзбекистон" 1992, 11-12-бетлар.

натижасида меҳнат қилинсагина, у ўз яшаш шароитини яхшилайти. Моддий-маънавий юксалиши учун замин яратади.

Жамият тараққиётининг таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг барчасида ҳам кишилар ўртасидаги ахлоқий муносабатлар иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ўлчовлар таъсирида ривожлантирилган. Лекин бу дегани, юксак маънавий жараёнлардан узоқлашса ҳам ривожланиш мумкин, дегани эмас. Айнан бизнинг халқимиз тараққиётида инсоний муносабатларни мустаҳкамлашда асосан ахлоқий соҳалар муҳим ўрин эгаллайди. У ёки бу соҳада ножўя ишларни амалга оширганларни ахлоқий жиҳатлар билан тарбиялаганлар. Шу сабабли айтиш мумкинки, жамият ҳаётидаги муносабатларда кишилар маълум ахлоқий урф-одат ва қадриятларга суяниб иш кўрсалар фойдадан холи бўлмайди. Бу урф-одат ва қадриятларнинг бир қисмини бўлса-да қадриятларни ўзида сингдирган ҳар бир инсон жамиятни ҳам унутмайди, жамият учун, унинг равнақи йўлида хизмат қилишга интилади, жамият учун қайғуради. Ахлоқли шахс ўзининг муносиб ҳаракатлари билан бошқа шахсларни ўз изидан боришга эргаштиради. Номуносиб ҳаракатлари бўлган инсонларни жамият ҳаётдан узоқлаштиради ва инсонларга зарар келтирадиган соҳаларни камайтиради. Шуни унутмаслик лозимки, баъзи шахслар ахлоқий жиҳатларни кўр-кўрона бажарадилар ва баъзан кўз-кўз ҳам қиладилар. Бундай шахсларнинг ички дунёси соф ахлоқий жиҳатлардан бир мунча холи бўлади. Уларнинг ахлоқий жиҳатлари ташқи кўринишидадир. Бундай кишилар фаолияти жамият учун зарардан бошқа нарса эмас. Ҳадиси шарифларда шундай ибора бор: «Аллоҳ сизнинг ташқи қиёфангизга қарамайди. Лекин Аллоҳ сизнинг ичингизга, қалбларингизга қарайди»,-деган фикрлари билан ҳар бир инсонни ички гўзаллиги устун қўйилган. Ички гўзаллик бирламчидир. Ички гўзаллиги қанчалик мустаҳкам бўлган инсон ахлоқий фазилатларни ташқарида намоён қилади. Аниқроғи, жамиятда юксак ахлоқий маънавият ривожига ўз ҳиссасини қўшади.

Ахлоқий қонун ва қоидалар кенг қирралидир. Улар инсон турмуш тарзининг барча томонларини қамраб олган. Инсон атрофидаги муҳитни ташкил қилишда, инсоннинг юксак

маънавиятини шаклланишида, ижтимоий муҳитни ташкил қилиш ва ўзгартиришда, маънавиятни оширишда, ҳаётда ўз-ўрнини топишда, муамоларни ечишда, инсон ҳаётини ўрганиш ва бошқаларда ахлоқ намоён бўлади. Шу маънода, ахлоқ жамият ҳаётининг муҳим меъёрини ташкил қилади. Бу меъёр бузилса, жамият инқирозга юз тутadi. Ахлоқий бузуқлик кўпайса инсонлар ўртасидаги меҳр-оқибат йўқолиб жамиятнинг бошини берк кўчага олиб киради. Демакки, прогрессив тараққиётдан регрессив тараққиётга олиб ўтади. Комилликка интилувчи инсонлар камаяди қолаверса, жамиятнинг тинчлиги бузилиб барқарорлик йўқолади.

Ахлоқли шахсларни кўпайиши жамият раvнақини тезлаштиради. Миллатнинг баркамоллиги учун асос яратилади. Жамиятда яшовчи шахслар фақат бойликнинг кетидан қувсалар, бу жамиятнинг фожиасидир. Бойлик инсонни улуғламайди. Қачонки, бойликни пеш қилиб, маънавий ахлоқлик ҳисобга олинмас экан, инсоннинг турмуш тарзи ҳам бузилади. Олимлардан Зиёуллоқ айтади: «Саодатманд, доно одамлар хушфеъл-атворини ўзларига абадий нажот сармояси, деб биладилар. Фурсат, вақтни қўлдан қочирмайдилар, уни ғанимат санайдилар, гўзал ахлоқ, одоб билан зийнатланадилар. Мол-дунё йиғишга ҳарис бўлмайдилар, ҳеч кимнинг қўнглини оғритмайдилар. Ожиз ва ғариб кишиларга ғамхўрлик қиладилар, уларнинг эҳтиёжларини ўйлайдилар, бировнинг айбини кўрсалар, ошкора қилмасдан уни бекитадилар, қилган яхшиликлари билан мақтаниб юрмайдилар, бировдан ёмонлик кўрсалар, у кишига яхшилик қиладилар, улуғ одам фазилатларининг сийратлари, гўзал феъл-атворларини ўзларига пешво қилиб оладилар, ўз манфаатларини кўзлаб, бошқаларга зиён келтирмайдилар, ҳеч кимга қўполлик билан муомала қилмайдилар, тўғри сўзлайдилар, ёлғончилик кучайса, қадам босмайдилар»¹.

Мутаффаққир айтганидек, жамиятда саодатпарвар инсонлар қанчалик кўпайса, жаҳолат шунчалик кам бўлур эди. Инсонийлик ғалаба қозонган бўлур эди. Олимнинг сўзларини ўзларида мужассамлаштирган инсонлар жамиятнинг ҳақиқий «устунлари»дир. Демак, жамият шу «устунлар»ни кўпайтириш учун бор кучини сарфлагандагина

¹ Оз-оз ўрганиб доно бўлур. Т. , 1988 йил, 76-бет.

ўз мақсадларига эриша олади. Республикамизда бу ўринда ҳам жиддий ҳаракат борлиги, бу ҳаракатлар қонунлаштириб ҳаётга татбиқ этилаётганлигининг гувоҳимиз. Жумладан баркамол авлодни тарбиялаш, вояга етказиш ҳақидаги «Таълим тўғрисида» чиқарилган Ўзбекистон Республикаси қонуни фикримизнинг ёрқин далилидир.

Бу қонунда:

«...Таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;

• таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;

• умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг мажбурийлиги;

• ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг йўналиши;

• академик лицейда ёки касб-ҳунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;

• таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги»¹ га диққат-эътибор қаратилган.

Ҳа, жамиятимиз ҳаракати халқимиз фаровонлигини таъминлайди. Халқимиз эса жамиятимизни ҳаракатга келтирувчи асосий кучдир. Халқ ҳаракати баракатдир. Аллома Абу Наср Форобий бу ўринда шундай дейди: «Бахтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси фазилатли жамоадир. Бахтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам берган халқ фазилатли халқдир. Шу тартибда барча халқлар бахтга эришиш учун бир-бирларига ёрдам берсалар, бутун ер юзи фазилатли бўлади»². Равшанки, жамоа деганда аллома жамиятни кўзда тутати. Жамиятни халқ пайдо қилади. Халқ эса саодатли бўлиши зарур. Жамият тараққиётининг умумий жиҳатлари шу саодатлиликка боғлиқ. Жаҳон миқёсида янгиликлар, ўзгаришлар, кашфиётлар бўлмасдан туриб, инсоннинг ахлоқий жараёнлари тўла бўлмайди.

Инсон китоб олами билан таниш бўлиши лозим. Ўшандагина инсон саодатли бўла олади. Шу сабабли инсон яшаётган жамият ўз индивидларига ахлоқий онгни шакллантириш йўлида хизмат қилмоғи лозим. Албатта ахлоқий онг яқка ҳолда ва жамоатчилик асосида шаклланади. Чунки, инсон жамият томонидан қабул қилинадиган ижобий ёки салбий ахлоқий тасаввурларига суянади. Уларни ўзида

¹ Баркамол авлод. Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.: 1997, 20-бет.

² «Маърифат» газетаси 1 апрель, 2000

мужассамлаштиради, натижада ўз хулқ-атворини мустаҳкамлайди. Ахлоқий тасаввурларни таҳлил, мулоҳаза қилади, муносабат билдиради. Бу инсонинг ахлоқий онгини шаклланишига олиб келади. Ахлоқий онг инсоннинг маънавий хислатларининг йиғиндисидир. Ахлоқий онг ҳам жамиятдаги зарурий, тарихий жараёнлар ва манфаатларда намоён бўлади. Ахлоқ қирралари бирлашиб ахлоқий онgni ташкил этса-да, улар нисбатан мустақилдир. Инсондаги алоҳида олинган ахлоқ хислатларини ахлоқий онг деб бўлмайди. Ахлоққа нисбатан ахлоқий онг кенг қамровлидир. Албатта, ахлоқий онг ахлоққа ва аксинча ўзаро таъсирда бўлса, жамият ундан унумли фойдаланади. Улар диалектик муносабатда бўлгандагина таъсирчан ва фойдали бўлади. Бу мураккаб жараён бўлиб ҳисобланади. Ушбу жараённи ички ахлоқ-одоб қирраларида кўрсак масала ойдинлашади.

Ижобий камолатга эришиш ахлоқ ва одоб орқали амалга ошади. Камолотга эришиш учун ҳаракат қилган одамни ҳақиқий инсон қаторига қўшадилар. Шу ўринда халқимиз ўртасида «яхши» ва «ёмон» одам деган мулоҳазалар бор. Яхши ва ёмон одам деганда, аввало, киши кўз ўнгида инсоннинг ахлоқий фазилатлари намоён бўлади. Маълумки, яхши одам деганда, камтарин, яхши фазилатли, меҳр-шафқатли, инсонпарварлиги бўлган, ёлғон гапирмайдиган, ҳалол, виждонли, мулойим, чеҳрасидан нур томадиган, сахий, меҳнатсевар инсонлар тушунилади. «Ёмон» одам деганда бу жиҳатларнинг акси мужассамлашган кишилар тушунилади. Бу иккала характердаги одамлар бир жамиятда яшасалар ҳам, олган тарбия ўчоқлари турлича бўлганлиги учун бир-бирларидан фарқ қиладилар. Ёмон ва яхши одамлар ҳақида ўтмишда алломаларимиз томонидан турлича фикрлар билдирилган:

Ҳар кишидан халқ бўлса норизо,
Ул бўлур юз минг балога мубтало.

х х х

Ҳар кишининг бор эса яхши сўзи,
Орттирар обрўсин албатта ўзи.

х х х

Ким тама қилса, ўзин хор айлағай,
Хорликдан ўзин бемор айлағай

х х х

Қариларнинг хизматига боғла бел,
Кўрсанг ўзингдан кичикни раҳм қил.

х х х

Чин, самимий дўстки топмоқлик қийин,
Гар тополсанг, сурма қил кўзга изин.

х х х

Кимки бўлса хушчирою, хушқилиқ,
Доимо кўргай жаҳонда яхшилик.

х х х

Бир ўғилга васият этди ота:
«Эй жавонмард, ёд ол бу панд,
Кимки ўз аҳлига вафо қилмас,
Бўлмагай бахтиёру давлатманд».

х х х

Ҳимматингни тут баланд эл олдида,
Ҳимматингла мартабанг бўлғай баланд.

х х х

Истасангиз қайғу-ғамлардан нажот,
Ножўя ишлардан айланг эҳтиёт.

х х х

Гар ёмонлик йўлини ҳар кимса қилса ихтиёр,
Халқ ишончин йўқ этиб бўлғай балоларга
дучор.

х х х

Ким халойиққа тараххум қилмагай,
Унга асло бахт-давлат келмагай.

х х х

Амал сендан, ўғил, мендан насиҳат,
Этар бадбахт инсонни адоват¹

ва бошқалар.

Халқ ва донишмандлар томонидан айтиб қолдирилган ушбу фикрларда том-том маъно ётади. Барчаси ҳам инсонни ахлоқ ва одобига қаратилганки, уларга амал қилган инсонлар фақат обрў-эътибор қозонади. Ҳикматлар шундай кучлики, инсон амал қилганда ўтда куймайди, сувда чўкмайди. Чунки, бу ҳикматлар ҳаётдан олинган бўлиб, ўтда тобланган металлдек мустаҳкам, илдизи бақувват чинор кабидир. Ҳикматларда айтилган насиҳатлар фақат бир шиор

¹ Ушбу фикрлар «Оз-оз ўрганиб доно бўлур» китобининг иккинчи нәшри (Т., 1988, 77-бет) дан олинган.

эмас, балки инсонни камолотга етакловчи ёруғ юлдуздир. Тўғри, юксак одоб ва ахлоққа интилиш ҳар бир шахснинг хусусий иши, фаолиятидир. Унга амал қилиш-қилмаслик ҳам ҳар бир кишининг маънавий дунёсига боғлиқ. Гап шундаки, инсон ўз мақсадига эришиш учун ҳаракат қилар экан, буларга амал қилмаса ярим йўлда қолади, овора бўлади. Ғам ва алам билан ҳаётдан ўтади. Бинобарин, инсон ҳаётга келиб ўзини танир экан, эзгу мақсадларни амалга оширишга интилади. Ҳаётда из қолдиришга шоғилади.

Демак, бу эзгу ниятлар йўлида ахлоқий нормалардан ижобий фойдаланилмаса, бу улкан эзгу ниятлар, ишлар амалга ошмайди. Яшаш жараёнида қаршиликларга дуч келаверади. Олам шундай яратилганки, унда ақлли ва ақлсизлар мавжуд. Ақлли одам мақсад сари олға қараб бораверади, қийинчиликлардан кўрқмайди. Сабаби, донишмандлар фикри ва ҳикматларига амал қилади. Ўз ақли орқали юксакликларга кўтарилади. Ақлли инсон юксак маънавий хислатларга эга бўлган, узоқни кўра оладиган ахлоқли шахсдир. Шахс эса, ўз фаолияти билан жамият ривожига ўзининг ҳиссасини қўшади, унинг ташвишлари билан яшайди, натижада ўзи ҳам камол топаверади.

Шахснинг ақл-идрокини юксак даражага кўтариш билан бирга дунёвий воқеалардан хабардор қилиб, фалсафий хулосалар чиқаришга, охир-оқибатда донишманд бўлиши учун замин, асос яратади. Ҳар бир шахс аввало ўзи ижодкор, ташаббускор бўлиши зарурдир. У ақлли бўлишга интилиб ҳаракат қилмоқни ич-ичидан ҳис этиши керак. Ўз устида маъсулият билан ишлаши лозим. Бепарволикка чек қўйиши, лоқайдликдан узоқ бўлиши зарур.

Ақл инсон-шахсда шаклланади. У ташқи муҳит орқали содир бўлади. Ахлоқий жиҳатлар инсоннинг одоб хислатлари йиғиндисидан таркиб топади. Шу маънода одоб инсон фаолиятида ахлоққа нисбатан бирламчидир. Юксак одоб ва ахлоқ инсоннинг энг гўзал ва шарафли фазилатларининг йиғиндисидир. Чунки, маънавият сўзининг ўзида ҳам одоб ва ахлоқнинг жиддий ўрни бор. Сабаби, маънавиятда одоб ва ахлоқ мужассамдир, улар ҳам диалектик муносабатдадир. Одоб ва ахлоқ орқали инсон табиатдаги ноз-неъматлардан фойдаланади, борлиқни яратади, ўзгартиради. Борлиқ эса охир-оқибатда инсонга хизмат қилади.

Инсондаги ақлий хислатлар тарбия орқали амалга ошади. Шу жиҳатдан қараганда жамият, оила, жамоа олдидagi, тарбия жараёнларини мукаммаллаштиришдек олижаноб иш туради. Боқимандаликка қарши курашадиган, ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қила оладиган, ўз ақли ва кучига ишонадиган, ватан меҳри билан яшайдиган, ўз оиласи, шахсий манфаатларини жамоа, жамият, давлат манфаатлари билан уйғунликда кўра оладиган инсонларни тарбиялаш Ўзбекистон учун ўта муҳим ва долзарбдир. Инсон тарбиясига эътиборни қаратмаган оила, жамоа, маҳалла, жамият бу — ўз келажагига лоқайд, деган сўздир. Бинобарин, келажак натижаси билан қизиқмайди. Бу мевасиз дарахтни парвариш қилгандек. Пировард натижа жамият инқирозга юз тутати.

Ўзбекистон халқи мустақиллик гуфайли донишмандларимиз қолдирган маънавий меросни қайта тиклаб унга эътиқод қилишда халқлар ўртасида нуфузли ўринларни эгаллаб келмоқда. Ахлоқ ва одоб нормалари қанчалик кўп ва кенг қиррали бўлишидан қатъи назар уларни бойитган ҳолда ҳаётга татбиқ қилинмоқда. Ахлоқ ва одоб миллий маънавиятимизнинг таркибий қисми сифатида шаклланади экан, бу соҳа фазилатларини халқимизга, айниқса, ёш авлодга янада чуқурроқ сингдириш ҳар бир зиёлини муқаддас бурчидир.

Инсоннинг ахлоқ-одобини тараққий эттириш миллий, диний, умуминсоний қадриятларга суяниб иш олиб борганда янада самарали бўлади. Миллийликка асосланган тарбиянинг олиб борилиши асосий таянч бўлиб ҳисобланса, у мустаҳкам пойдеворга эга бўлади. Аммо, тарбия диний ва умуминсоний қадриятлар билан мужассамлашса янада сермазмун бўлади. Маълумки, миллий маънавиятимиз, ўзбек халқи фаолиятига чуқур таъсир қилган ислом дини билан қоришиб кетган. Шу сабабли ҳам тарбия беришда исломий қадриятлардан фойдаланиш айниқса муҳимдир.

Ислом динида ахлоқсизлик жиҳатлари қаттиқ қораланади. Ахлоқсизлик элементларига, инсофсизлик, андишасизлик, шарм-ҳаёсизлик, боқимандалик, беғамлик, одобсизлик, порахўрлик, лаганбардорлик, меҳр-оқибатсизлик кабилар қиради. Бу жиҳатларнинг инсонда бўлиши ахлоқлилик гирдобидан узоқлашиш демакдир. Буларнинг барчаси, шу жумладан, одоблилик ва одобсизликнинг бўлиши

инсон тарбиясига боғлиқдир. Баъзида фарзанд тарбияси муаммоси четда ҳам қолиши мумкин. Чунки, атроф-муҳит шароитлари ва тарбиядан устун бўлган ҳоллар ҳам ҳаётда бўлади. Шу атроф-муҳит таъсирида ота-она тарбиясидан хулоса қилмаган фарзандлар ҳаётда оз эмас. Бундай фарзанд ва шахсларни Оллоҳдан бошқа ҳеч ким баҳосини бера олмайди. Бундай шахслар, инсонлар аввало хулқ-атвор, ахлоқ-одобни нима эканлигини маъносига етмасалар керак. Ҳатто ҳадислардаги: «Ораларингизда энг яхшингиз — хулқи яхшингиздир», - деган пайғамбаримиз фикрларини эсларига ҳам олмайдилар.

Яхши ахлоқ ва одобга эга бўлган инсонлар халқ, эл, юрт ҳурматиға сазовор бўладилар. Ахлоқли инсонларни биринчи навбатда ўз оиласи, қўни-қўшнилари, қариндош-уруғлари, таниш-билишлари ҳурмат қиладилар. Бундай кишилар соф виждонли, юксак маданиятли, камтар, софдил, ўз сўзини устидан чиқадиған, бошқа бировға зарар бермайдиган олижаноб бўладилар. Улар бировни ноҳақ хафа қилмайдиган, хиёнатдан узоқ юрайдиган, ўғитларға қулоқ соладиган ва риоя қиладиган кишилардир. Бу хислатларға эга бўлган кишилар ўз фаолияти билан инсонларға фақат фойда келтирадилар, холос. Шу билан бирға ўзларининг бахтли бўлишларини ҳам таъминлайдилар. «Кимки қалбини иймон учун холис ва соғлом, тилни ростгўй, ўзини хотиржам, хулқини тўғри, қулоғини тингловчи, қўзини ибрат назари билан боқувчи қилиб олган бўлса, демак у бахтлидир», - дейилади Имом ал-Бухорий ҳадисларида. Демак, ахлоқ ҳар бир инсоннинг ўзини-ўзи англашиға кўмаклашади. Ахлоқли инсонлар маърифатли бўладилар. Шундай кишилар элим деб, юртим деб, куйиб-ёниб яшайдилар. Улар ҳар бир ҳадисға бефарқ бўлмайдилар. Бировларға ҳиммат, мурувват кўрсатадилар. Бундай кишилар ҳадисларимизға амал қиладилар. Бинобарин, ҳадисларда: «Сиз ўз молларингиз билан халқнинг кўнглини олмоққа эмас, балки уларға очиқ юз, гўзал хулқингиз билан манзур бўлмоққа интилинг», - деган панд-насиҳатлар, «Кимки сахий ва тақводор эрса, жаннатға муяссар бўлғай», - деган фикрлар фақат яхши ахлоқли бўлишға етаклайди. Юксак ахлоқли кишилар мурувватли бўладилар. Бошқалар мушкулени осон қиладилар. Чунки, уларда орият кучли бўлади. Ёрдам кўрсатишни шон-шараф

деб биладилар. Фақат ўз тинчлигини эмас, бошқаларнинг тинчлигини ҳам тилайдилар ва таъминлайдилар.

Республикамиз мустақилликка эришгандан бери юксак ахлоқий хислатларни шакллантиришда халқимизнинг ижобий урф-одатлари, анъаналари, қадриятлари асосида тарбиялашга ҳаракат қилинмоқда. Тўғри, бу жиҳатлар, яъни ахлоқий урф-одатларимиз, қадриятларимизни ёш авлодга сингдириш аввало оиладан бошланади. Биз яшаётган жамият кўпроқ ёшларни маърифатли ва маданиятли қилиб тарбиялашни кўпроқ оила зиммасига юклайди. Бу жараён мустақиллик тафаккури билан боғланиши лозим. И.А.Каримов таъкидлаганидек, мустақиллик тафаккури ёшларда Ўзбекистоннинг истиқболи ҳақида қайғуриш, ўзининг ва ўз халқининг, ватанининг кадр-қиммати, орномусини англаб, уни ҳимоя қилиш, юксак ғоялар, янги фикрий кашфиётлар ишқи билан меҳнат қилиб, истеъдоди, бор имкониятини, керак бўлса жонини юрт истиқболи, элига бахшида этиш каби буюк хислатларни шакллантиришдан иборат.

Инсонда ахлоқий сифатларнинг қирралари бўлган: тўғрилиқ, меҳр-шафқат, виждон, меҳнатсеварлик, софдиллик, тўғрисўзлик, бировга тик боқмаслик, ватанпарварлик кабиларни ҳар бир ота-она ўз фарзандларига ёшлигидан сингдирса, бу хислатлар кейинроқ инсоннинг ҳаётий фаолиятида ўз самарасини бера бошлайди. Фарзандларнинг порлоқ келажагини ота-онадан қолдирилган бойлик мероси эмас, балки қолдирган маънавий мерос белгилайди. Ҳар бир ота-она ўз фарзандининг келажагини албатта ўйлайди ва улар учун қўлдан келган ҳаракатини қилади. Керак бўлса жонини ҳам аямайди. Бу ҳам олий даражадаги қадриятдир. Тўғри, баъзида, баъзи ота-оналар фарзандини ўта сийлаб, фарзандларини бахтли қиладиган нарса - бу моддий бойликлар, деб тушунади. Маънавий бойлик эса иккиламчи бўлиб қолади. Бундай тарбиянинг келажаги вой бўлиб, ўша ота-онани умрига завол бўлади. Сабаби, вояга етказилган фарзанд бойликка, енгил ҳаётга ўрганиб қолиб, ўзининг ахлоқий поклигига эътибор бермайди. Худбин бўлиб қолади. Ўзининг мустақил ҳаётини эплай олмайдиган бўлади. Ҳаётга ва ўз қавм-қариндошларига меҳрсиз бўлиб қолади.

Бўлажак ота-оналар унутмаслиги керакки, муқаддас ҳадисларда ҳам бу жиҳатга катта эътибор қаратилиб: «Фарзандларни иззат-икром қилиш билан бирга ахлоқ-одобини ҳам яхшилангизлар», «Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқи одобдан буюкроқ мерос бера олмайди»¹, -деган ҳаётий фикрлар билдирилган. Ота-она учун одобли, ахлоқли фарзанд кейинги умр ҳисобланади. Халқимизда фарзандларни ҳурмат қилганда яхши ибора ишлатиб, ўша фарзандга нисбатан «отанга раҳмат» дейилади. Ота учун ушбу фикр айнан кейинги умрдир. Ахлоқли ва одобли бўлиб ўсиш, шунчаки бир ҳавас эмас, бу энг мураккаб, қийинлик билан амалга ошадиган жараёндир. Инсон ахлоқли ва одобли бўлишда турли қийинчиликларга, қаршиликларга дуч келади. Шу жараёнларни енгиб ўтган инсон ахлоқли, одобли деган муқаддас номга эга бўлади. Табиийки, бошқаларнинг ғами учун бошқотириш, ташвишларини енгил қилиш, бошқаларга бахт-саодат ато қилиш ўз манфаатларини кейинга қўйиш билан баробардир. Бу сифатларни ҳақиқий одоб ва ахлоққа эга бўлган инсонларгина амалга оширадилар.

Юксак ахлоқни шаклланишида болалар муассасалари, санъат турлари, телекўрсатувлар, радиодаги суҳбатлар, газета ва журналларда чоп этилаётган мақолалар, қиссалар, романлар, видеофильмларнинг ҳам таъсири каттадир. Лекин, бу соҳалар ҳамиша ҳам инсонларда юксак ахлоқий жиҳатларни тўғри шакллантиравермайди. Булар ичида анча саёз, умумхалқ талабига жавоб бермайдиган кўрсатув ва эшиттиришлар, асарлар ҳам чиқиб қолади. Масалан, Европача кийинишнинг баъзи турлари, жангари ва шаҳвоний фильмларнинг намоиш қилиниши, чет эл эстарадасининг ёқимсиз ашула ва мусиқаларини эфирга тарқатиш, рекламаларда кўрсатилаётган баъзи фойдаланиш предметлари, тамаки маҳсулотларининг мақталиши ва бошқалар фикримизнинг ёрқин далилидир. Мазкур кўрсатувлар ўзбек халқи ахлоқий жиҳатларига путур етказадиган, юксак маънавиятига тўғри келмайдиган кўрсатувлардир.

Жамиятимизда аҳолини юксак маънавиятли қилиб тарбиялаш борасида улкан ишлар амалга оширилар экан, бундай шароитларда бу кўрсатувларни тайёрлаётган

¹ Имом Бухорий «Ал-адаб ал-муфрад». Т.: «Ўзбекистон», 1999, 45-46-бетлар.

мутасадди ходимлар ўз ахлоқи ва одоби тўғрисида ўйлаб кўрсалар фойдадан холи бўлмасди. Радио, телевидениени моддий бойитиш мақсадида ҳар қандай рекламаларни ишлаб чиқиб кўрсатиш натижасида улар ахлоқсизлик элементларини шаклланишига олиб келишини унутмасалар яхши бўлар эди. Булар ўзларининг ушбу фаолиятлари билан жамиятда яшовчи ахлоқли инсонларнинг камайишига олиб келаётганлигини сезсалар нур устига аъло нур бўлар эди.

Юксак ахлоқли инсонларда раҳмдиллик, қатъиятlilik, сабр-тоқат, мардлик, матонат, меҳр-оқибат, ҳалоллик, поклик, тўғрисузлик, саводхонлик, саховатlilik, хушфеълilik, ширинсузлик, одиллик, ҳаёлilik, одамийлик, оқ кўнгилlilik каби хислатлар мужассам бўлади. Бу хислатларга эга бўлган инсонлар қанча кўпайса баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказиш имкониятлари ҳам шунча кўпаяди. Сабаби, баркамол инсонлар таъсири ёшларга ўтмай қолмайди. Одобрilik, ахлоқlilik ёшликдан бошланади. Ёшлар эса жамият келажаги. Юксак ахлоққа эга бўлмаган ёшлар билан ўз-ўзидан маълумки, Ўзбекистоннинг келажаги буюк бўла олмайди.

Юксак ахлоқий хислатларни шакллантиришда «Қобуснома», «Қутадғу билиг», «Маҳбуб ул-қулуб», «Бобурнома», «Темур тузуклари», «Темурнома», «Оз-оз ўрганиб доно бўлур», «Одобнома», «Маънавият юлдузлари», «Хотамнома», «Ўзбек педагогикаси антологияси», «Ахлоқ-одоб сабоқлари», «Маънавият дарслари», «Ал-адаб ал-муфрад», «Хамса» каби асарларнинг беқиёс ўрни борки, улардан ҳар бир ёш баҳраманд бўлса уларда юксак ахлоқий хислатлар такомиллашади.

Таянч сўз ва иборалар: комиллик, маънавий камолот, ахлоқли шахс, ҳадислар, ички гўзаллик, ахлоқий бузуқлик, ахлоқий онг, ижобий камолот, фалсафий хулосалар, диалектик муносабат, борлик, исломий қадриятлар, моддий бойлик, маънавий бойлик, ахлоқий онг.

Ҳикматлардан намуналар

Тўғрилиқдан келмиш ҳамма яхши от,
Эгриликдан фойда кўрмади бир зот.

Абулқосим Фирдавсий.

Одобнинг боши тил.

«Девону луготит турк»

Оз-оздан йиғилиб бўлади бисёр,
Дона-дона ғалла тўлдиранг омбор.

Саъдий

Ёмон нафсингни одобга ғулом қил,
Одобсизни одобинг бирла ром қил.

Хусрав Деҳлавий

Ғар уруш тушса икки ҳамдам аро,
Бот анинг тадбирини этмак керак.
Биридин айб ўтса зоҳир, ул бири,
Узр айтиб, айбини ёпмак керак.

х х х

Зинҳор адаб ўрганинг, эй аҳли толиб,
Ким бордур адаб гули саодатқа сабаб.
Шайтонки адабсиз эрди, қолди маҳрум,
Одамни кўринг-не ерга еткурди адаб.

х х х

Ғар соғлиқ истасанг, ема ҳеч овқат,
Иштаҳанг ғалаба қилмасдан бурун.
Аммо ҳали нафсинг қоникмай туриб,
Таомдан қўлингни тортишга урин.

Ёмонларга камроқ қилғил яхшилик,
Яхшиларга қилғил яхшилик кўпроқ.
Агар икковига баробар қилсанг,
Ёмонларга кўпроқ тегар, яхши боқ.

Алишер Навоий.

Тест топшириқлари

1. Қандай қадриятлар ахлоқий қадриятлар дейилади?

- а) маълум бир минтақа халқларигагина хос, такрорланмас этносларга бой ва асрлар мобайнида шаклланган қадриятлар;
- в) асрлар давомида шаклланган, умум эътироф этилган, жамият ҳаётини ахлоқий жиҳатдан белгилаб турадиган қадриятлар;
- г) тарбияни муҳим категория қилиб олган қадриятлар;
- д) в ва г;
- е) барча жавоблар тўғри.

2. Қуйидагилардан қайси таълимотда ахлоқ одоб энг муҳим категория сифатида шаклланган?

- а) қадимги Миср дунёқарашида;
- в) антик давр Юнон таълимотида;
- г) Шарқ фалсафасида;
- д) Шарқ фалсафаси ва Ислом таълимотида;
- е) Нақшбандия тариқатида.

3. Тарбия нима?

- а) ахлоқий фазилатларни сингдириш;
- в) комиллик калити;
- г) муҳит таъсирида шаклланган инсонга бўлган муносабат;
- д) таълим бериш, илм ўргатиш;
- е) юқоридагиларни барчаси.

4. Қуйидаги фикрлардан қайси бири тўғри?

- а) ахлоқ - одоб, тарбияга қараганда кенгроқ тушунча;
- в) ахлоқ - одоб тарбияни тақазо қилади;
- г) ахлоқ одоб жамият устунини ташкил қилади. Тарбия эса жамиятни белгилаб беради;
- д) тарбия категория сифатида ахлоқ одобни ўз ичига олади;
- е) в, г, ва д жавоблар

5. Қуйидаги фикрлардан қайси бири юксак маънавият заруриятини очиб беради.

а) жамиятдаги барча ютуқ ва камчиликлар инсоннинг маънавий камолотига бориб тақалади;

в) ахлоқ - одоб тарбиясига эътиборсиз қараган жамиятда моддий фаровонлик ўткинчидир деб тушунилмаса;

г) маънавий камолотга эришилмаган жамиятда қанчалик моддий бойликлар кўп бўлмасин, барибир, у жамият юксакликка чиқа олмайди;

д) инсон омили муҳим бўлиб қолар экан ҳар доим у маънавий юксак бўлиши керак, акс ҳолда инқироз муқаррар;

е) барча жавоблар тўғри.

6. Қуйидаги жавоблардан қайси бирида ахлоқий тарбияга тўғри таъриф берилган?

а) якка ва жамоатчилик асосида шаклланган ижобий ва салбий тасаввурларга суянадиган жамият индивидлари учун зарур онг шакли;

в) инсон ҳаёти билан боғлиқ, тарихий жараёнлар ва миссиялар зарурияти учун шаклланган таълимот;

г) инсоннинг ўз манфаати йўлидаги ҳар бир ҳаракатини юзага келтирувчи ҳодиса;

д) ахлоқий тасаввурларни таҳлил қилиш малакаси;

е) тўғри жавоб йўқ.

7. Киши ахлоқ - одобини ташқи ва ички қирраларга бўлиб ўрганиш мумкинми?

а) мумкин эмас;

в) мумкин, бироқ фарқ қилинмайди;

г) зарурият йўқ;

д) албатта мумкин;

е) савол нотўғри қўйилган.

8. Ахлоқ - одоб тарбиясида акс таъсир самараси нима?

а) ахлоқий фазилатларни намоён этишга интилиш;

в) тарбияда қаттиққўллик ва зўравонлик таъсирида шаклланган (қусур) маънавий қусур;

г) руҳий сиқилиш ва эмоционал кайфият таъсирида шаклланган ахлоқий онг амалга оширган ботирлик ва мардлик намуналари;

- д) нотўғри жавоб йўқ;
- е) в ва г жавоблар.

9. Қандай ҳолда умри тоғу тошлар ва дара даштларда ўтган чўпонни, фан чўққиларини забт этган олимдан ахлоқли, одобли дейиш мумкин?

- а) бундай ҳол учраши мумкин эмас;
- в) олимдаги манжуд диалектик ахлоқ нисбати чўпонникидан кўра хавфли бўлганда;
- г) ҳаётда ортирган ахлоқий, фалсафаси жамият учун фойдали бўлганда;
- д) хусусий ҳолларда учраши мумкин бўлган ақл ва зўравонликнинг генетик такрорланиши;
- е) улар амалга ошириши мумкин бўлган хатолар кўламига қараб.

10. Ахлоқ - одобни диалектик тушунтириш кишида қандай фазилатларни шакллантиришга ҳисса қўшади?

- а) ҳаётга реал кўз билан боқишга ёрдам беради;
- в) тўғри йўлни танлашда рискни камайтиради;
- г) самимий мулоқот ва кучли дипломат қилиб қўяди;
- д) ўз-ўзини идора қилиш фазилатини намоён қилади, ўзларини ҳурмат қилишга рағбатлантиради;
- е) тўғри жавоб йўқ.

12-мавзу: Ватанпарварлик ва инсонпарварлик, ўз миллатига садоқат шахс маънавиятининг муҳим мезони

12.1. Ватанпарварлик тушунчаси. «Ватанни севмоқ иймондандир»

Юксак маънавиятнинг етакчи, асосий таркибий қисмларидан бири бу — ватанпарварликдир. Шу боис ватанпарварлик тушунчасига турли томондан ёндашадилар ва талқин қиладилар. Бизнингча, ватанпарварлик деганда,

инсоннинг ўз она юртини қадрлаб шу она юрт учун, унинг қандай соҳаси бўлмасин ўз куч ва ғайратини аямасдан сарфлашидир. Бу таърифда ватанпарварликнинг барча қирралари қамраб олинмаса ҳам, аммо ватанни қадрлаш сўзининг ўзига кенг маънода ёндашилса таъриф тўғри тушунилади.

Тўғри, ватанпарварлик ҳақида том-том асарлар яратилган. Аммо ҳар даврнинг ўз талаби ва зарурати бордир. Шу маънода ватанпарварлик ҳақида доимий равишда фикр юритилса ҳам фойдадан холи бўлмайди. Аждодларимиз томонидан ватанпарварликка қандай ёндашилганлигини таҳлил қилсак, мавзумизнинг кўп жиҳатлари яққол очилади. Чунки, ватанпарварлик халқимизнинг тарихий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган (Спитамен, Тўмарис, Широқ, Муқанна, Жалолиддин Мангуберди, Нажмиддин Кубро, Темур Малик, Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, ва бошқалар фаолияти). Масалан, қадимги аждодларимиздан Мэтэхон (милоднинг 209 йили) Ватан ҳақида: «Ватан бизнинг олиш-бериш қилсак бўладиган мулкимиз эмас. Унинг бир парчасида мозорларда ётган, ўтган авлод-аждодларимизнинг хоклари, ўзимиз ва қиёматгача туғиладиган авлодларимизнинг ҳақлари бордир. У душманга берилиши мумкин эмас»,—деган эди. Бу фикрлар ҳар бир кишини ҳайратга солади, албатта.

Ватанпарварлик тушунчасини янада кенгроқ тушуниш учун Фурқат, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Абдулла Авлони, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов асарларини мукаммал ўрганиш лозимдир.

Юқорида эслатганимиздек, ватанпарварлик она юртига содиқлик деганидир. Содиқлик эса инсоннинг кундалик ҳаётида, турмуш тарзида намоён бўлади. Бу, Ватан тушунчасига ҳам алоқадордир. Сохта ватанпарварлик эса ҳар бир халққа зиён ва заҳмат келтиради. Ватанпарварлик инсоннинг қон-қонига сингиган бўлиши лозим. Шу ўринда И. А. Каримовнинг: «Юртга, Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик туйғулари халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган азалий хусусиятдир. Ана шу ноёб азалий фазилатларни асраб-авайлаш ва янада такомиллаштириш фарзандларимизни озод ва демократик Ўзбекистоннинг муносиб ўғил-қизлари этиб

тарбиялаш масаласи маънавият соҳасидаги ишларимизнинг исосий йўналишини ташкил этмоғи керак», - деган сўзлари ўринлидир. Ҳар бир инсоннинг ўз ватани бўлгандагина у ҳақиқий ватанпарвар бўла олади.

Ватанпарварлик умумийликдан ягоналикка қараб боришни тақозо этади. Ватанпарварлик масаласига умумжамият фаолиятдан келиб чиқиш ярамайди. Лекин ҳаётда шундай кишилар ҳам борки, улар учун бутун ер юзи ҳам ватандир. Бундай кишиларда миллий ғурур, садоқатлилик, соф ватанпарварлик тушунчалари кам мужассамлашган. Уларда беватанлик ғурури устувор бўлиб, ўз ҳаётини маишатда ўтказиш, шахсий турмушда устунликка интилиш каби ғайриинсоний фазилатлар мужассамлашган бўлади. Аниқроғи уларни Ватан туйғуси қизиқтирмасдан кундалик ҳаёт ютуқлари қизиқтиради, холос. Лекин бундай кишилар ҳам ёшлари бир жойга бориб қолгандагина ўз хатоларини тушуна бошлайдилар. Бундай хатоларни биз кўпроқ иккинчи жаҳон уруши йилларида асир тушиб, бошқа мамлакатларда қолиб кетганлар мисолида кўпроқ сезамиз. Минг афсуслар бўлсинки, ўз миллати тугул, ўз қавму-қариндошлари фаолияти билан қизиқмасдан худбинлик билан иш кўрувчилар ҳам орамизда топилиб туради. Улар учун қаерда ўз оиласини боқиб, қорнини тўйғазса ўша ер Ватан. Баъзи биров учун эса Ватан бу оила, бола-чақа учун қурилган уй-жой. Баъзилар, юқорида айтилганидек, ер юзини Ватан деб тушунадилар. Уларни космополитлар, деб юритадилар. Бундай хислат ўзбек миллатида энг кам учрайди, албатта. Демак, космополитларни, яъни бундай кимсаларни ватанпарварлар қаторига қўша олмаймиз. Бу ўринда баъзи кимсалар умуман ватанпарварлик тушунчасини мукаммал тушуниб етмайдилар ёки махсус ҳолда, тушунишни холисона ҳолда истамайдилар. Улар кўпинча ўз ватанидан четда яшаб, ўз Ватан тупроғига тош отиб юрадилар. Ўз-ўзини англамаган инсон ўз миллатини ҳам чуқур англаб етмайди. Ўз навбатида миллат қанчалик ўз миллийлигини англаса, у ўз мамлакатини шунчалик ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ривожланишига ўз ҳиссасини қўшган бўлади. Шу мақсадда ватанпарварлик тушунчасини кенгроқ таҳлил қилиш талаб этилади. Ватанпарварлик, ўзи туғилиб ўсган юртини, ерини, элини

эъзозлаш, унинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий, маънавий тараққиёти ҳақида қайғуриш, ғамхўрлик қилиш, тараққиётга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиш, ўз давлати, мамлакатининг мустақиллигини сақлаш учун жон куйдириши ва керак бўлганда унга ўз ҳаётини бағишлашидир.

Ватанпарварлик Ватан сўзи билан чамбарчас боғланган бўлиб, Ватан, ана шу ватанпарварликни пайдо қилади. Ватан сўзи арабча сўз бўлиб, «она юрт» маъносини билдиради. Бу тушунчани икки-кенг ва тор маъноларда тушуниш мумкин. Киши туғилиб ўсган уй, маҳалла, қишлоқ назарда тутилса, бу тор маънода тушунишдир. Агар, бир халқ вакиллари доимий ҳолда яшаган, уларнинг аجدодлари азал-азалдан истиқомат қилган ҳудуд назарда тутилса, уни кенг маънода тушунилади.

Ватанпарвар бўлиш бу — ватанни севиш, халқига муносиб иш қилиш, ўз ватани тупроғини эъзозлаш, қадрига етиш демакдир. Сабаби, Ватан ҳар бир шахснинг ўтмиши ва бугуни, келажагидир.

Инсонлар қайси динга мансуб бўлмасинлар, ўша ўз динларида ҳам ватанпарварлик, Ватан тўғрисидаги мулоҳазаларга дуч келадилар. Айниқса, ислом дини, Қуръони Карим ва ҳадисларда бу масалага катта эътибор қаратилган. Сабаби, ахлоқий фазилатларнинг юксакларидан бири ҳам Ватан туйғуси, ватанпарварликдир. Бу туйғу, шахсни туғилиб камол топган юртига, унинг ўтмиши, маданияти, табиат борлиғи, урф-одат ва қадриятларига бўлган муносабатда ўз аксини топади. Ватан туйғуси шундай туйғудирки, у инсон қалбида доимий, йўқолмайдиган туйғудир. Ватанга меҳр-муҳаббат ҳар бир инсонга она сути ва тарбияси билан сингади. Туғилиб, униб ўсган жой барча нарса ва ҳодисалардан муқаддасдир. Таъбир жоиз бўлса, шуни таъкидлаш мумкинки, Оллоҳ томонидан яратилган жонли мавжудотнинг баъзилари ўзлари туғилган жойни қўмсаб яшайдилар. Масалан, балиқни оладиган бўлсак, у тепаликдан катта оғирлик билан тушадиган сув қаршилигига қарамасдан ўзини шу қаршиликка бориб уради. Балиқнинг бундай ҳаракатининг сабаби, у қачондир ўша сувнинг юқори қисмида тепаликда дунёга келган.

Инсон Ватанда туғилади. Шу Ватаннинг сувини ичиб, ҳудудидан нафас олади. Озуқасини истеъмол қилади. Авлод аждодлари орасида ҳаракат қилади. Шу мақсадлар ҳисобга олинган ҳолда, «Ватанни севмоқ иймондандир» деб ҳадисларда айтилганлиги бежиз эмасдир.

Ҳар бир шахс Ватан олдидаги бурчга ҳам эга. Ватанга, унинг талаб ва вазифаларига муносиб фарзанд бўлиши, ахлоқ-одобли, меҳнатсевар ва билимли бўлиши шу бурчлардандир. Инсон ҳаётда яшар экан, бу бурч ва вазифалар унинг борлиғи билан ҳамоҳанг бўлиши керак. Агар инсон ушбу бурч ва вазифага муносиб бўлса, у ўз Ватанига, халқига ҳам содиқлигини билдиради, Ватанига фидоийлик фазилатини кўрсатади. Шундагина, ҳар бир шахс она юртига доғ туширмайди. Амал қилаётган ўз фаолиятини фойда ёки зарарини англаб етади.

Ўз Ватани ва миллати олдидаги бурчини англаб етиш ҳар бир шахснинг олий мақсади бўлиши зарур. Аввало, шу шахс ўз Ватанининг бир бўлаги эканини ҳис этиши, бу билан фахрланиши лозим. Ватанда камол топганлигини унутмаслиги, ўз ўрнида айнан Ватан ундан меҳр ва оқибат кутажagini эсда сақлаши табиий ҳолда бўлиши керак. Шундай қилингандагина шахс бахт-саодатга эришиши мумкин.

Президент И.А. Каримов «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» номли асарида: «Ўзбекистоннинг ҳар бир асл фарзанди ўзини ота юртининг ажралмас бўлаги деб ҳис этаяпти ва бундан фахрланияпти. Истиқлол берган энг катта бойликлардан бири ана шу десак янглишмаган бўламиз», – деб ёзган эди. Ҳа, ватанпарварлик мустақиллик билан чамбарчас боғлангандир. Булар бир-бирини тўлдирсагина шахс маънавияти етук ҳисобланади. Маънавият, ҳулқни яхшилаш ва юксак даражага кўтариш Ватан туйғусини мустаҳкамлаш билан ҳамоҳангдир. Зеро, Ватан ва халқ олдидаги вазифани англаш юксак маънавият белгисидир. Дарҳақиқат, маънавият ва маърифатда куч-қудрат мужассамлашган. Маънавий жиҳатдан етук бўлмаган шахс ўз Ватанининг нима эканини англаб етмайди. Ушбу жиҳатни англамаган шахс, ўзини ҳам англамайди. У манқуртга айланади. Манқурт бўлиб қолиш маълум маънода текинхўрликка олиб келади. Ватан текинхўрни севмайди.

Халқимизда «Ватан остонадан бошланади» деган мақол бор. Ватан текинхўри, ўз остонасини ҳам қурилади. Остона эса инсоннинг ўз уйи, оиласидир. Инсон сафарга ёки ишга, меҳмондорчиликка борса ҳам ўз уйига қайтади, оиласига шошади. Уйда бўлиб, оиласи тинчлиги учун қўлидан келган яхши ишларини амалга оширади. Фарзандлари ҳароратидан фахрланиб, ўзи ҳам ҳордиқ чиқаради. Бундай инсонларни оилапарвар дейилса, шу жараёни тўғридан-тўғри Ватан туйғуси фаолиятига кўчириш мумкин. Ватанни ҳам оиладек кўрган кишиларни ватанпарвар десак хато бўлмайди.

Инсон чет давлатга кетиши мумкин. Аммо ўша чет давлат чиройли ёки гўзал бўлишидан қатъи назар барибир у ўз Ватанига қайтишни орзиқиб кутади. Шу пайтда, «Ўзга юртнинг шоҳи бўлгандан, ўз юртининг гадоси бўл»- деган халқ мақолининг маъносини тушуниб етади. Ватанпарвар бўлиш, ушбу номга муяссар бўлиш ўз-ўзидан бўлмайди.

Инсон масъулиятни ўз бўйнига олгандагина ватанпарвар бўла олади. У юксак маънавиятли инсон, тинмай меҳнат қиладиган жонкуяр бўлсагина ватанпарвар бўла олади. Далада иссиқ жазирамада мол боқиб, пахта ундириб, заводда меҳнат қилиб Республика тараққиётига ҳисса қўшадиган ҳақиқий инсонни ватанпарвар дейиш мумкин. Сабаби, бу кишилар моддий жиҳатдан ноз-неъмат етиштирадилар. Ва ўз навбатида халқ фаровонлигини ўйлайдилар. Шу билан бирга бу кишилар бошқа юртни ўйлайдиганлар эмас, балки ўз уйи, ўз жойи, униб ўсган қишлоғи, тумани, шаҳари, вилоят ва мамлакатини ўйлаб иш юритадилар.

Аммо даврлар тақозоси билан баъзи кишилар ўз юртларини ташлаб, ўз бойликларини ўзлари билан олиб кетдилар. Аслида, бу бойликлар оддий меҳнаткаш халқ томонидан яратилган бойликлар эди. Кетиб қолган кишилар, ҳақиқий ватанпарвар бўлганларида Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин ўз бойликлари билан қайтар эдилар. Ватанига қайтмаганларни ватанпарвар, деб айтишга шубҳа билан қараш мумкин.

Ҳақиқий ватанпарвар қатагон йилларида ҳам, ўз она юртини ташлаб кетмади. Аксинча, шу она юртнинг ғами билан ўз жонларини фидо қилдилар. Мардлик ва жасурлик кўрсатдилар. Халқ уларнинг тарихдаги, Ватан олдидagi бурчларини аъло даражада адо этганларини ҳисобга олиб,

улар тўғрисида янги-янги асарлар яратиб, номларини абадийлаштириб, руҳларини шод этмоқдалар.

Ватанни севиш, эъозлаш унинг тарихи ва маданиятидан бошланади. Ўзбекистонда шаклланаётган ватанпарварлик тарихий анъаналардан воз кечган ҳолда амалга ошмайди. Бу ватанпарварлик маълум сиёсий шиорларга айланиб қолган совет давридаги ватанпарварликдан кескин фарқ қилади. Аجدодлар яратган эътиқодлилик, маданий ва тарихий меросга муносабат ўзгарди. Айниқса, ёшларимиз бу мерос кимлар томонидан яратилганлигини, кимга тааллуқли эканлигини сезаётир. Ўтмишимизда ва ҳозирдаги адабиёт ва санъат, маданият ва фан арбоблари тўғрисида жиддий қизиқаётирлар. Улар томонидан яратилган илмий асарлар, бунёдкорлик ишлари орқали ўзбек халқининг тарихини билаётирлар. Булар ватанпарварликни шакллантиришдаги муҳим омиллардир. Зеро, бу тарихий ва маданий мерос миллий ғурурни такомиллаштиради, илҳомлантиради. Маданиятимизни, тарихимизни янги босқичга кўтариш учун ҳаракатни кучайтиради.

Ватанпарварликнинг моҳияти, унинг мазмуни ўта кенг қирралидир. «Ўзбекистон фуқаросининг ватанпарварлиги, -деб ёзади И.А.Каримов-бу қайта ўзгаришлар йўлини кўрсатувчи, кўзланган мақсаддан четга чиқмайдиган йўлчи юлдуз ишончли компасдир. Ўзбекистонга, унинг ери, табиатига, бу ерда яшаётган халқларга муҳаббат, ўлканинг тарихи, маданияти, анъаналарини теран билиб олишга интилиш, Республиканинг қудрати ва ютуқларидан фахрланиш, халқимиз қисматига тушган қийинчиликлар учун қайғуриш кўп миллатли ўзбек жамиятининг муҳим жипслаштирувчи асоси ҳисобланади»¹.

Ватанпарварлик инсон маънавияти билан боғланган. Сабаби маънавият ҳам ўз тарихига эга. У тарихий маданиятимизга, меросимизга бориб тақаладики, биринчи навбатда мазкур жараёни ҳам унутмаслигимиз лозим. «Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади. Тарихга мурожаат қилар эканмиз, бу халқ хотираси эканлигини назарда тутишимиз керак. Хотирасиз баркамол киши бўмаганидек, ўз

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 64-бет.

тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди»¹. Демак, ватанпарварлик маънавий хислатлар билан бир бутуннинг икки қисмидир. Тўғри ватанпарварлик кўпроқ ватанни севиш соҳаси билан боғлангандир. «Ватанни севиш деганда, -деб ёзади таниқли олим И.Саифназаров, - ўз халқининг тарихини яхши билиш ва у билан фахрланиш, қадимий обидалар, мислсиз иморатлар, аجدодлар яратган бой моддий ва маънавий меросларни кўз қорачиғидай асраш ва авлодларга тақдим этиш, гўзал ва маъноли урф-одат, расм-русум ва удумларни қадрлай билиш, уларни давом эттириш, миллий адабиёт, мусиқа, меъморчилик ва барча санъатлардан роҳатланиш, уларни асраш ва ривожлантириш, ажойиб ватандошлар, аجدодлар номи билан, уларнинг улуг ишлари билан фахрланиш, ҳозирги авлоднинг катта оламшумул ишлари, жасоратидан завқлана билиш, шундай ажойиб халққа, юртга, унинг бой тили ва маданиятига мансублиги билан фахрланиш, дунё харитасида ўз ўрнига, халқлар оламида ўз мавқеини, номини, салобатини, салмоғини борлиги билан фахрланиш, давлатнинг буюклиги, истиқлолининг барқарорлиги, келажагининг аниқлигини юрак-юракдан ҳис этиш каби юзлаб фазилату хусусиятлар тушунилади»².

Ҳақиқатдан ҳам, ватанни севишнинг хислатлари кенг миқёсдир. Яна шундай хислатлар борки, уларни назардан четда қолдириб бўлмайди. Булар жумласига:

- ўзи яшаган ҳудуднинг экологик ҳолатини яхшилаш учун хизмат қилиш;

- ҳудуддаги фауна ва флораси бойликларини асраб авайлаш;

- ватан рамзларига бўлган ҳурмат-эътиборни ошириш;

- она тили мавзусини мустаҳкамлаш;

- ватан ҳимояси учун доимо тайёр туришлар, ватанпарварлар учун ўта муҳим хислатлардир.

Бу хислатлардан бири она тилини оладиган бўлсак, барча хислатлар шу она тили орқали ҳар бир инсонга сингдирилади. Она тили шундай буюк неъматки, уни бирор

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 60-бет.

² Саифназаров И. Ватанпарварликнинг миллий ва умумилсоний жиҳатлари. Т.: «Меҳнат», 1992, 7-бет.

жараён билан қиёслаш мумкин эмас. У маънавиятнинг бир белгиси сифатида, инсонларни яқиндан жипслаштиради. Минг афсуслар бўлсинки, орамизда шундай шахслар ҳам борки, улар она тилига менсимаслик нуқтаи назаридан ёндашадилар. Унинг софлиги учун курашмайдилар. Ўта лоқайдлик билан қарайдилар. Ўз она тилида сўзлашишни худди маданиятсизликдек тушунадилар. Бундай кишилар ўзбек тилининг бойлигидан яхши хабардор эмаслар. Улар баъзида ўзларидаги бу ҳолатни ўтмишдаги Совет тузумининг таъсири, деб оқлашга ҳаракат қиладилар. Гап, баъзи шахсларнинг она тилида сўзлашиб туриб, бошқа тилни унга аралаштириб гапиришлари устида бормоқда. Ватанпарварликни истаган шахслар ватанпарварликнинг асосий белгиси сифатида ўз она тилини мукаммал билиши, уни бошқа тил сўзлари билан аралаштирмаслиги лозим.

Ватанпарварликни кўз-кўз этувчи давлатнинг рамзларига бўлган ҳурмат ҳам ватанпарварликнинг олий нишонларидандир. Маълумки, мамлакатимиз Бирлашган Миллатлар Ташкилотида аъзодир. 200 га яқин давлатларнинг байроқлари қаторида Ўзбекистон байроғининг ҳилпираб туриши ватанпарварман, деган ҳар бир ўзбекнинг қалбига ширин ҳис-туйғу уйғотади. Ёки Ўзбекистон Республикаси мадҳиясининг жарангдор овози янграганда Ватанга бўлган муҳаббат янада ошади. Тасдиқланган Герб эса халқимизнинг муштарак орзу умидлари билан боғланиб кетган буюк тимсолдир. Бу рамзларни ҳар бир Ўзбекистон фуқароси бутун вужуди билан ҳис этгандагина унда ватанпарварлик туйғулари жўш уради.

Инсоний хислатлар ичида ҳарбий ватанпарварлик хислати, айниқса, ноёбдир. Ҳарбий ватанпарварлик туйғуларини ҳам ўтмишимиздаги тарихий шахслардан ўргансак фойдадан холи бўлмайди. Жумладан, чор Россияси зулмидан озод бўлиш учун ҳаракат қилган курашчи ватандошларимиз: Алимқул Саркарда, Мулла Охун Додҳо, Муҳаммад Раҳимхон Феруз, Муҳаммад Али эшон, Намоз ботир Примқулов, Муҳаммад Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, биринчи ўзбек генерали Жўрабек ва бошқа юзлаб ҳарбийларимиз ҳақиқий ватанпарварлар эдилар.

Ватанни ҳимоя қилиш аждодларимиздан бизга қолган меросдир. Ватан ҳимояси дегани, ўз тупроғини асраб-

авайлаш, ўтиб кетган руҳ- покларини шод айлаш ва халқимиз ор-номуси, кадр-қимматини эъзозлаш деганидир.

Ватанпарварлик хислатлари айниқса, бозор муносабатларига ўтиш даврида у ёки бу хилда намоён бўлади. «Чинакам цивилизациялашган бозор муносабатлари-деб таъкидлайди И.А.Каримов,- фақат юксак маънавийлик негизида, юксак ахлоқлилик ва ватанпарварлик негизларида барпо этилиши мумкин. Акс ҳолда болбодоклик ва тартибсизлик ҳукм суради». Демак, бозор муносабатларига ўтиш жараёнида иқтисодий жараён етакчилик сифатида бўлса ҳам инсоннинг ватанпарварлиги иккинчи даражага тушмаслиги, аксинча Ватан барқарорлигини таъминлашда ҳар бир шахс ўз ҳиссасини қўшмоғи даркор. Ҳар бир шахс ўз манфаатини жамоа, жамият манфаатидан устун қўймаслиги лозим. Чунки, мўмай фойда орқасидан қувиб, одамгарчиликни унутадиган, ўғрилиқ, қаллоблиқ, порахўрлик қиладиган шахслар ватан олдидаги бурч ва масъулиятини сезмасдан ватанпарварликдан узоқлашадилар. Ватанпарварлик – юксак маънавият бурчи сифатида қаралмоғи лозим. Ватанга, унинг равнақига фақат виждонли, иймон-этиқодли, ҳалол, инсофли, масъулиятли шахслар ҳисса қўшсалар, у ривожланади, моддий ноз-неъматлар кўпаяди. Халқ тўқ яшайди. Орзу умидлар амалга ошади. Ватан мавқеи кўтарилади. Таъкидлаш лозимки, ватанпарварлик туйғуси туғма хислат эмас, балки кундалиқ ҳаётда шаклланадиган маънавиятнинг бир бўлагидир холос. Бас, шундай экан, бозор муносабатларига ўтиш жараёнида ҳам ватанпарварлик шаклланади. Ижобий шаклланган ватанпарварлик эса мамлакатнинг келажагини буюк қилишга олиб келади.

12.2. Инсонпарварлиkning ватанпарварлик тушунчаси билан боғлиқлиги

Маълумки, бошқа кўпгина соҳаларда бўлгани сингари ёш авлодни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш масаласига ҳам собиқ иттифоқ даврида бир ёқлама ёндашилди. Чунки, инсонпарварлик соҳасига ҳам байналминаллик нуқтаи назаридан ёндашиш умумий характерда эди. Бу ҳам турли қарор ва қонунларда кўрсатилиб, амалда эса бошқа фаолият

эди. Натижада, баъзи ёшлар Ғарб мамлакатлари турмуш тарзига берилиб кетди. Аслида уларга инсонпарварлик хислатлари тенглик, адолатпарварлик, ўзаро ҳурмат, инсонни улуғлаш, унинг ютуқларидан фахрланиш, келажаги учун қайғуриш, хушмуомалалик қилиш ва бошқалар сингдирилиши лозим эди. Бундай хислатлар кўпроқ бизнинг ўзбек халқи миллатига хос азалий фазилатлардандир. Буни биз халқимиз тарихида яратилган афсоналар, қўшиқлар, дostonлар, ёдгорликлар, маданий-маърифий манбалар мисолида кўраяпмиз.

Инсонпарварлик ғояси, унга эътиборнинг қаратилиши Европада XV-XVI асрларда кенгроқ тус олган бўлса-да, Ўрта Осиёда эса IX-XII асрларда тўла шаклланган эди. IX-XII асрларда яшаб ижод этган Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Аҳмад Юғнакий, Маҳмуд Қошғарий, Фирдавсий, Юсуф Хос Ҳожиб, Умар Хайём каби юзлаб мутафаккирлар қарашларида инсонпарварлик ғоялари марказий ўринни эгаллаган эди. Бу ғоялар кейинроқ Баҳовуддин Нақшбанд, Исмоил Бухорий, Амир Темур, Беҳзод, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Улуғбек, Абдухолиқ Ғиждувоний ва бошқа алломалар томонидан янада юқори чўққига кўтарилди. Улар қолдирган маданий меросда инсонийлик ва инсонийликни пайдо қилувчи адолатли жамиятни барпо этиш фикрлари кенг ва ошқора тарғиб қилинди.

Инсонпарварлик тушунчаси ҳам кенг қамровли тушунчадир. **Инсонпарварлик — бу инсонга бўлган меҳр-оқибат, садоқат, самимиятдир.** Инсонпарварлик тушунчасида жуда кўплаб тушунчалар ўз ифодасини топади. Бу тушунчаларга мисол қилиб инсофлилик, иймон-эътиқод, ишонч, меҳмондўстлик, ҳурмат-иззат, одиллик, адолатпарварлик, саҳийлик, сабр-тоқатлилиқ, ўзи ва ўзгаларни тушуниш, садоқатлилиқ, меҳнатсеварлик, сидқидиллик кабиларни олиш мумкин. Бинобарин, бу тушунчалар инсонпарварликнинг шаклланишида муҳим омиллардандир.

Мустақилликка эришгунга қадар ўтган 70 йилдан кўпроқ вақт ичида бу тушунчалар ҳақиқий турмуш тарзидан узоқлашди. Натижада, инсонлар ўртасида турли зиддиятлар ҳам келиб чиқди. Кишилар ўртасида порахўрлик,

қонунбузарлик, лаганбардорлик, алдамчилик, ҳасад билан қараш, мақтанчоқлик каби хислатлар кўпайиб кетди. Инсонийлик шарафига путур етди.

Инсонларга фақат яхшилик қилиш хислатлари мужассамлашган бўлиши лозим. Тўғри, инсонпарварлик хислатларига барча инсонлар ҳам эришавермайдилар. Баъзи инсонлар ўз фаолияти ва юриш-туриши, суҳбати ва тили билан инсонпарварлик хислатларига зарар етказадилар. Аслида инсон ўзининг фаросати, ақл-заковати ёрдамида инсонпарварликни шакллантиради. Шу боис бўлса керак, Ҳазрат Алишер Навоий айтадиларки: «Олдига қўйганни емоқ ҳайвоннинг иши, оғзига келганни гапирмоқ тентакнинг иши». Кўриб турганимиздек, бу фалсафий фикрда инсон фазилати ҳақидаги фикр ўз ифодасини топган.

Инсонлар бир-бирларини севадилар, ўзаро меҳр-муҳаббат орттирадилар. Шу ўринда яна Алишер Навоийга мурожаат қилсак, қуйидаги фикрнинг гувоҳи бўламиз:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.
Ишқсиз ул танки, анинг жони йўқ,
Ҳусни нетсун кишиким они йўқ.

Бу рубоийда ҳам инсонлар ўртасидаги инсонпарварлик хислатлари ўз аксини топган. Демак, севги, ишқ бўлмаса, инсонпарварлик ҳам тўлиқ шаклланмайди;

Инсоннинг инсонпарварлик хислати ўзининг ўз халқи фарзанди сифатида ҳис этиши, шу халқ деб, меҳнат қилиши, унинг фидокори бўлиши билан белгиланади. Бу хислат ўз навбатида инсоннинг маънавият даражасини ҳам кўрсатади. «Маънавият-тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалб ва виждондан ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак»¹. Меҳнат қилмаган инсон инсонпарварликдан, ватанпарварликдан узоқ бўлади. Меҳнат қилиш инсонпарварлик, ватанпарварлик хислатларини камол топишида асосий негиз ҳисобланади. Сабаби, меҳнат қилиш умуминсоний қадриятлардандир.

Республика Президенти ва Ўзбекистон ҳукуматининг энг улуғвор ва инсонпарварлик ҳаракатларидан бири ички ва

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 61-бет.

ташқи тинчлик сиёсатидир. Бу ҳаракат орқали Ўзбекистон барқарор ривожланишга қадам қўйган. Халқ тинч ва осойишта мустақилликни мустаҳкамлаш учун меҳнат қилаётир.

Инсонпарварлик ҳаракати тўғри амалга оширилгандагина инсон ҳаётга келганига пушаймон бўлмайди, аксинча, у яшаш меҳнатининг завқи-шавқи билан кун кечиради.

Ҳукуматимизнинг Орол экологиясини меъёрга келтириш учун қилаётган хатти-ҳаракати ҳам инсонпарварликнинг бир намунасидир. Чунки, экологиянинг бузилиши инсон саломатлигини бузади. Соғлиқ ва саломатлиги яхши бўлмаган инсон эса яшаш учун қийналади. Бинобарин, инсон носоғлом бўлса унинг кайфияти, меҳнат қилиш қобилияти пасаяди. Бу ўз навбатида теварак-атрофдаги ижобий ишларга салбий таъсир кўрсатади. Шу муносабат билан мустақил Ўзбекистон ўз халқининг саломатлигини ўйлаб, унга ўз бойлигини сарфлайди. Ўз халқи соғлиги учун медицина, фан, спорт, соҳаларини такомиллаштирилишини йўлга қўйишни таъминлайди. Республика бюджетидан ажратилаётган маблағлар унумли ва самарали фойдаланилиши бу соҳадаги муваффақиятлар гаровидир.

Инсонлар ўртасида адолат ва тинчликни таъминлаш ҳам ватанпарварлик ва инсонпарварликдир. Ўз навбатида бу жараёнлар инсонларнинг маънавий ва маърифий ахлоқий ҳолатларига таъсир этади. Шу билан бирга бу, ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялашнинг муҳим бир воситасидир. Инсонпарварлик нормалари ва бурчларининг бузилиши ўзаро тенгликка салбий таъсир кўрсатади. Маънавий тарбияни издан чиқаради. Аввало, шуни унутмаслик керакки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар» дейилади. Қонундаги бу фикрлардан кўриниб турибдики, инсонийликни таъминлаш учун инсоннинг барча асосий хислатлари эътибордан четда қолмаслиги лозим. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, инсонпарварлик инсоннинг маънавий хислатларида акс этган олижаноблик руҳияти йиғиндисидир.

Инсонпарварлик инсоният тарихида ҳаёт тажрибасига эга бўлган буюк шахслар, саркардалар, алломалар томонидан ўртага қўйилган ва тарғиб қилинган. Айниқса, диний китобларда инсонпарварликка катта эътибор қаратилган. Инсонпарварлик ғояларини мукаммал ўртага қўйган динлардан бири Ислом динидир. «Қуръони Карим» ва ҳадисларда айтилган кўплаб ҳикматлар ушбу фикримизни тасдиқлайди. Инсонпарварлик инсонларнинг ўзаро ҳурматида, бир-бирини қадрлашида, меҳр-оқибатли бўлишида, кўмаклашишида, ҳамдардлигида, қайғуга шерик бўлишида кўринади.

Ғамгин инсонларнинг кўнглини топиш, оғирини енгил қилиш, шафқатли бўлиш, дўстлик ришталарини ўрнатиш ҳам инсонпарварлик белгисидир.

Бошқалардан ўзини устун қўйиш, ғаразгўйлик қилиш, худбинлик билан яшаш, қийинчиликларга ачинмаслик, ғамгинлардан ҳол-аҳвол сўрамаслик, зўравонлик кўрсатиш, бировлар дардини тингламаслик каби хислатларни инсонпарварликка ёт нарсаси деб тушуниш лозим. Бу хислатлар нафақат бошқаларнинг соғлиғига, балки шу хислатлари бўлган шахсни ҳам умрини эгавлайди.

Ўзбек халқи асрлар оша инсонпарварлик ва ватанпарварлик ғояларига содиқ қолган. Халқлар бошига кулфатлар тушганда ҳамиша ёрдамга бориб инсонпарварлик хислатларини намоён қилган. Айниқса, иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбек халқининг инсонпарварлиги тилларда, дилларда дoston бўлган. Бошқа халқлар сингари ўзбек халқининг инсонпарварлиги натижасида қирғинбарот урушнинг тугатилиши тезлаштирилган. Бошпанасиз қолган қариялар, ногиронлар мамлакатимиздан бошпана топганлар. Етим-есирлар эса ота-оналарга эга бўлган, тарбияланганлар ёки 1991-1992 йилларда қўшни Тожикистонда фуқаролар уруши бошланганда ўзбек халқи қўшни давлатга минглаб тонна ун ва ун маҳсулотлари, дори-дармонлар, иссиқ кийим-кечаклар каби гуманитар ёрдам бергани ҳам инсонпарварликка киради. Бу хислатлар инсонпарварликнинг олий нуқталари эди.

Инсонпарварликнинг бош мезони Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз аксини топган: «Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек,

боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.

Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори, расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас!» (39-модда)

Қонундан хулоса қилиш мумкинки, жамият ўз фуқоросидан хабардор бўлади, ҳол-аҳволини яхшилаши учун ҳаракат қилади. Демак, инсонларнинг ўзи ҳам жамият бойликларини асраб-авайлаш, кўпайтириш вазифаларини ўзига бурч ва масъулият сифатида қабул қилиши лозим. Инсонпарварлик бир томонлама бўлса, инсонни боқимандаликка олиб келади. Натижада, инсон учун жаҳолатли фазилатлар шакллана бошлайди.

Инсонпарварлик ҳар бир шахснинг ягона жонида, унинг генларига сингдирилган бўлиши муваффақиятларнинг гаровидир. Инсон она қорнида инсонпарвар бўлиб туғилмайди. Инсонпарварлик теварак, атроф-муҳит таъсирида шаклланади. Айниқса, бу жараёнда ижтимоий муҳит, яъни жамоа фаолияти етакчи ўринни эгаллайди. Инсонпарварлик ва ватанпарварликнинг шаклланишида инсонлар билан олиб бориладиган ўзаро муносабатларнинг ўрни энг муҳимдир. Сабаби, инсонпарварлик инсонларнинг бир-бири билан бўлган муомаласида, суҳбатида, ўзининг дунёқарашини билдиришида, бахиллик ва самимийликда, дўстлик ва душманлик соҳаларига бўлган муносабатларда намоён бўлади.

Инсонпарварликнинг моҳиятини ҳар бир шахс аввало ўзи тушунмас экан, бошқаларга нисбатан инсонпарвар бўлолмайди. Шахс ўз ҳаётида доно ёки олим, давлат раҳбари, яхши тadbиркор, бизнесмен партиявий раҳнамо бўлиши мумкин. Айниқса, бундай кишиларда инсонпарварлик хислатлари кучли бўлиши керак.

Инсонпарварликнинг қирралари албатта беҳисобдир. Биз инсонпарвар деганда, аввало ақл фаросатга эга бўлган, меҳрибонликни тушунадиган, жаҳолатдан узоқ бўлган олижаноб шахсни тушунганимиз лозим. Инсон ақли расо бўлса, қилаётган ишининг моҳиятини англайди. Ақли расо киши ростгўйлик, жонкуярлик, сахийлик, камтарлик олижаноблик каби хислатларни ўз ўрнига қўяди, зеро бу

жиҳатларда инсонпарварлик қирралари мужассамлашган бўлади.

Инсонпарварлик хислати ҳам табиатдаги қарама-қаршиликлар сингаридир. Инсон танаси моддийлик ва маънавийликдан иборат экан, шу танада қарама-қаршиликлар мавжуд, яъни инсонпарварлик ва ваҳшийлик бор. Инсонпарварликнинг ваҳшийликдан устун туриши инсонга хос бўлган олий даражадаги хислатдир. Ваҳшийликни ҳайвонот оламини баъзи турларига хос деб тушуниш лозим. Бу жиҳатлар олов ва сув сингари бир-бири билан чиқиша олмайди. Бири совуқ, иккинчиси иссиқ бир-бирига душмандир. Аммо, ўзаро алоқадордир. Инсонпарварлик ва ваҳшийлик ҳам икки жараён бўлишидан қатъи назар бир-бирига зид ҳолатлардир. Ваҳшийлик борки, ундан хулоса қилинади. Ақли расо инсон бу соҳани бошқалардан кўра кўпроқ англаб етади ва ҳаёт учун ижобий хулоса чиқаради. Шу маънода ақллилик инсонпарварлик негизидир. Инсонда жоҳиллилик хислатлари ҳам бор. Бу жоҳиллилик ваҳшийликка олиб келади. Ваҳшийлик инсонга хос бўлмаган хислатдир. Ҳаёт давомида ундан қутулиш йўллари излаш, унга ружу қўймаслик йўллари топиш зарур. Бу ҳолатни йўқ қилиш ростгўйликка ҳам боғлиқдир. Ростгўйлик инсонпарвар шахсинг олижаноблик хислатларидандир. Ростгўйлик бахт келтиради. Инсон кўнглини шод қилади. Теварак-атрофдаги шахсларни яхшиликка чорлайди. Маърифатли қилади. Бинобарин, маърифатпарвар шахс ҳам инсонпарварликка интилади. Чунки, маърифатпарварлик жоҳиллик ва ваҳшийликни енгади. Инсонга инсонпарварликни шакллантиришга ёрдам беради. Маърифат орқали инсон донишманд бўлади. Донишмандлар эса доимо инсонпарвар бўлиб келганлар. Бунга Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, А. Жомий, М.Улуғбек, Рудакий, Умар Хайём, Ҳазрат Алишер Навоийлар фаолиятини мисол қилиб олиш мумкин. Улар қолдирган адабий-илмий меросида инсонпарварлик ўз аксини топган. Бу алломаларнинг айтган назарий фикрлари кундалик амалиётда ҳалигача ўз моҳиятини йўқотмаган. Инсонпарвар шахсларнинг сўзлари ва амаллари сингари ўзлари ҳам улуғ инсонпарварлардир.

Инсонпарвар шахслар мард ва жасур, меҳнатсевар, интипарварлик хислатларига эга бўладилар. Шу билан бирга улар ўз меҳнатларидан келган фойдани бошқаларга раво қиладилар, баҳраманд қиладилар. Айниқса, ҳунар орттиришни истайдилар. Бунга мисол Баҳовуддин Нақшбанд бўлиб, у киши бир неча ҳунар этаси бўлганлар.

Инсонпарвар шахслардаги хислатлар шунчалик кўпки, уларни барчасини бир йўла таҳлил қилиш амри маҳол.

Инсонпарвар шахс сабр-матонатли, ваъдага вафо қилувчи, дили ва тили пок, қадрдон дўст, назари баланд, ёмонлик қилмайдиган, андишали, ҳасадсиз, тафаккури кенг, суҳбатдош, жонкуяр, камбағалга ҳамдард инсонлардир. Таъкидлаш лозимки, айниқса камбағаллар инсонпарварликни тушунадиган инсонпарвар шахс сифатида фақат ўзини ўйламайди, балки бошқа кишилар ҳам билан ҳам яшайди. Бошқаларнинг ташвиши унинг ташвишидир. Бу ташвиш уларга завқ бағишлайди. Номардларнинг ишларидан хулоса қилади. Барчани яхшиликка чорлайди. Ўз Ватанининг равнақи учун иш қилади. Ватанда ватанпарварлар, инсонпарварлар бўлишини, уларнинг кўпайишини истайди. Демак, инсонпарвар шахс ватанпарвар ҳамдир. Инсонпарвар шахсда ватанпарварлик бўлмаса, унинг инсонпарварлиги тўлиқ бўлмайди. Зеро, ватанпарварлик масаласи барча инсонпарварлик хислатларидан устундир.

Инсонпарвар бўлган шахс Ватан туйғусини ўзида мужассамлаштирган бўлади. У Ватандек улуг неъмат йўқлигини бошқалардан кўпроқ тушуниб етган бўлади. Ватан тупроғи лаззатдир. Шу сабабли ҳам инсонпарвар бўлган шахс ўз манфаатларидан Ватан манфаатини устун қўяди. Шу манфаат билан яшайди, ижод қилади. У ўз ижодидан бошқаларни баҳраманд қилади, ўзи эса қаноатли, яъни сабр тоқатли бўлади. «Сабрнинг тағи олтин»лигини бошқалардан кўра кўпроқ қадрига етади. Ғамгинларнинг аҳволини сезиб, уларга ёрдам қилади. Оғирини енгил қилади. Камбағални бой қилгиси келади. Ногиронни соғлом қилишга интилади. Инсонпарвар шахс болаларга ҳурмат кўзи билан қарайди, уларга қўмак беради, ёмон йўлдан қайтаради, яхшиликка чорлайди, яхши ҳисларни сингдириш учун насиҳатлар қилади, Ватанга меҳр қўйиб севишга чорлайди, халққа хизмат қилишни ўргатади, таъмагирликдан узоқ тутаяди,

порахўрлик ва мансабпараастлик иллатларининг моҳиятини ўз вақтида тушунтиради, маданиятдан хабардор қилади, хуллас, ўз билимини бошқалар билан баҳам кўради ва ҳоказолар. Абдулла Ориповнинг «Мен нечун севаман Ўзбекистонни» шеърида Ватан ҳақидаги мулоҳазалар ўзининг юқори мавқеига етганлигини кўрамиз:

Мен нечун севаман Ўзбекистонни,
Тупроғин кўзимга айлаб тўтиё.
Нечун Ватан дея еру осмонни,
Муқаддас атайман, атайман танҳо.
Аслида дунёда танҳо нима бор,
Пахта ўсмайдими ўзга элда ё?
Ёки қуёшими севгимга сабаб?
Ахир қуёшли-ку бутун Осиё.
Мен нечун севаман Ўзбекистонни,
Боғларин жаннат деб кўз-кўз этаман,
Нечун ардоқларкан тупроғини мен
Ўпаман: «Тупроғинг бебаҳо Ватан...»
Аслида тупроқни одил табиат
Тақсим айлаган-ку ер юзига тенг.
Нечун бу тупроқ деб йиғлади Фурқат,
О. Қашғар тупроғи, қашшоқмидинг сен?!
Хўш, нечун севаман Ўзбекистонни,
Сабабин айтгин десалар менга,
Шоирона гўзал сўзлардан олдин
Мен таъзим қиламан она халқимга:
Халқим, тарих ҳукми сени агарда
Мангу музликларга элтган бўлсайди,
Қорликларни макон этган бўлсайдинг,
Меҳрим бермасмидим ўша музларга?
Ватанлар,
Ватанлар,
Майли, гулласин,
Боғ унсин мангулик музда ҳам, аммо,
Юртим, сени фақат бойликларинг-чун,
Севган фарзанд бўлса кечирма асло!

Албатта, Ўзбекистонни Ватан сифатида мадҳ этиш бундан устунроқ бўлиши мушкулдир. Чунки унда муқаддас

Ватаннинг улуғлиги, тупроғининг бебаҳо эканлиги жиддий намоён бўлади. Ушбу шеърда фақатгина Ватанни бойликлари учун севиш эмас, балки унинг борлиги, бебаҳолиги учун ҳар бир фарзанд жавобгар бўлган ҳолда севиши таъкидланади.

Юқоридаги фикрлардан хулоса шуки, ватанпарварлик ва инсонпарварлик тушунчалари турли маъноларни англатса ҳам, улар диалектик муносабатда ва алоқададир дейишга ҳаққимиз бор. Уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Ватанпарварлик сўзини мазмун ва моҳияти ҳам кенг қамровли бўлгани сингари, инсонпарварлик сўзи ҳам ўта кенг қамровлидир. Тўғри, инсонпарвар бўлиш учун, кўп қийинчиликларни босиб ўтиши ва инсон ўз ҳаётида маълум тажрибага эга бўлиши керакдир. Бизнинг фикримизча, ота-боболаримиз томонидан бу соҳада босиб ўтилган йўл машаққатли йўлдир. Тўғри, машаққатли йўлни босиб ўтиш ҳамиша ҳам шарт эмас, балки ундан тегишли хулоса қилиб, уларнинг замонавий инсонпарварлик хислатларини мукаммаллаштириб, ҳар бир шахс ўзи амалиётига татбиқ этиши зарур. Сабаби, ҳар бир замоннинг ўз талаби ва ўз қийинчилиги мавжуд. Бу қийинчилик ва талаб қандай бўлишидан қатъи назар ҳар бир инсонда инсонпарварлик ва ватанпарварлик хислатлари мужассам бўлиши ютуқлар гаровидир.

Таянч сўз ва иборалар: ватанпарварлик, умумийликдан ягоналикка, иймон, ахлоқ, Ватанга содиқлик, сохта ватанпарварлик, манқурт, оилапарвар, хотирасиз, фауна, флора, Ватан рамзлари, ҳарбий ватанпарварлик, инсонпарварлик, байналминаллик, инсонпарварлик нормалари ва бурчлари, гуманитар ёрдам, ваҳшийлик, ростғўйлик.

Ҳикматлардан намуналар

Ҳар бир киши касб – корини мукаммал билмоғи, яхши тарбия олмоғи ва яхши хулқ – атвор, фазилатларга эга бўлмоғи лозим. Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам одамлар инсоният туркумига кирганликлари сабабли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.

Абу Наср Форобий

Ориятли йигит ўзини қурбон қилишга ҳам бориб етади
ёки зулмни даф қилишга: қўни - қўшнилари, халқни
муҳофаза қилишга ўтади.

Абу Райҳон Беруний

Ўсиб тупроғим узра найзалар мен эвдан айрилдим,
Ватандан бенишон ўлдим-да, ўзга юртга эврилдим.
Нечун менга фалак жавр айлади, қандай гуноҳим бор,
Илоҳо айла кам жавринг, мен элга содиқ ул эрдим.

х х х

Сувларини кўрганда бу оби ҳаёт,
Тортиниб зулматга яширинди бот.
Бурак анҳорларнинг сувлари равон,
Жаннат боғларида салсабилсумон...
Ҳусайни узумин қилгил тамошо,
Дурдона янглиғ кўп қимматбаҳо.

х х х

Байрамга бача ғариблик қор этди,
Гурбатда ани хору, зору, бемор этди.
Ё рабки балоларга гирифтор ўлсун,
Ҳар ким ани ғамларга гирифтор этди.

Тест топшириқлари

**1. Қуйидаги жавоблардан қайси бирида
ватанпарварлик фазилати ўз ифодасини
топган?**

- а) она юрт ҳимоясига, равнақига қўшилган ҳисса;
в) ватанни қадрлаш, севиш, ардоқлаш, Она юрти учун
жонини ҳам аямаслик;

г) аجدодлар руҳини шод қилиб, улар қадриятларни, шон
- шавкатини ошириш;

- д) юксак маънавиятлиликнинг зарурий шарти ва талаби;
е) барча жавоблар нотўғри.

**2. «Ватан бизнинг олиш - бериш қиладиган
мулкимиз эмас. Унинг бир парчасида**

**мозорларда ётган ўтган авлод
аждодларимизнинг ҳоклари, ўзимиз ва
қийматгача туғиладиган аждодларимиз хоклари
бордир,» деган сўзлар қайси ватанпарвар
аждодимизга тегишли?**

- а) Нажмиддин Кубро;
- в) Амир Темур;
- г) Спитамен;
- д) Матехон (209 й);
- е) Тўмарис.

**3. Космополитлар деб қандай одамларни
айтишади?**

- а) беватан, эмигрант ва қувғиндиларни;
- в) ўз манфаатини Ватан манфаатидан устун қўювчиларни;
- г) шахсий турмуш ва кундалик ҳаёт ютуқлари учун ватанидан чиқиб кетган зиёлилар, Ватан туйғуси ўрнида қандайдир умуминсоний ғояларни устун қўядиган инсонлар;
- д) бутун ер юзи учун жон куйдирадиган;
- е) барча жавоблар тўғри.

**4. «Ватан» – сўзининг луғавий маъноси қайси
жавобда тўғри кўрсатилган?**

- а) форсча, «тўғрилиқ дунёга келиш»;
- в) арабча «Она юрт»;
- г) форс – тожик тилидан «яралиш»;
- д) арабча «уйғониш»;
- е) тўғри жавоб йўқ.

**5. Бозор муносабатларининг шаклланиш,
босқичида ватанпарварлик нималарда намоён
бўлади?**

- а) савдо ва бизнес битимларини тузишда мамлакат манфаатларининг поймол этилишига йўл қўймаслик;
- в) маҳаллий товарларни харид қилишга иложи борида ҳаракат қилиш;
- г) қийинчиликларга бардош бериш;

д) мамлакат иқтисодий салоҳиятини оширишга онгли ҳаракат қилиш;

е) барча жавоблар тўғри.

6. Инсонпарварлик бу ...

а) инсонга бўлган меҳр – оқибат, садоқат, самимиятдир;

в) байналминалликдир;

г) тенглик ва адолатпарварликдир;

д) а,в,г;

е) ўзини улуғлаш, шон – шуҳратга ўчлик;

7. «Кимки мусулмон мамлакатада яшовчи бошқа динга мансуб кишини ҳақорат қилса, қиёмат куни ўтдан ясалган қамчи билан урилади»,- деган фикр қайси манбада ифодаланган?

а) Қуръонда;

в) Ҳадисларда;

г) «Қутадғу-билигда»;

д) «Темурнома»да;

е) «Зафарнома»да.

8. Қайси динда инсонпарварлик ғояси кенгроқ ёритилган?

а) буддизм динида;

в) христиан динида;

г) ислом динида;

д) барча динларда;

е) иудаизм динида.

9. Инсонпарварлик нималарда намоён бўлади?

а) кишиларнинг ўзаро ҳурматида, бир – бирини қадрлашда;

в) меҳр – оқибатли бўлишда ўзаро кўмаклашишда қайғуга шерик бўлишда ва ҳамдардликда;

г) кишиларнинг дўстлик ришталарида;

д) бир – бирига бўлган муҳаббатиди;

е) барча жавоблар нотўғри.

10. Фараз қилайлик, сиз етарлича катта сармояга эга бой одамсиз. Хўжалик ишидан ажратилган маблағни сиз инсонпарварлик ишларига сарф қилмоқчисиз (Дин ахлоқлари бўйича садақа, эҳсон ва бошқа), Иттифоқо, сиздан битта танишингиз худди шу вақтда, худди шунча қарз сўраб келди ва ўзининг пулга муҳтожлигини ишонтирди. Шунда сиз қандай йўл тутасиз?

а) пулни қарзга бериб юбораман;

в) ажратилган маблағларни инсонпарварлик йўлида сарфлайман;

г) уни алдаётганлигини текшираман;

д) унга ёрдам беришга ваъда бераман ва қуруқ жўнатаман;

е) қарз сўраётган одам таклиф қилиши мумкин бўлган фоиз билан қизиқаман.

13-мавзу: Миллий ўзликни англаш ва миллатлараро тотувликни таъминлаш шахс маънавиятининг белгилари

13.1. Миллий ўзликни англаш тушунчаси

Миллий ўзликни англаш тушунчасининг моҳияти ҳақида сўз кетганда, коммунистик мафкура миллий равнақни тарғиб қилмасдан, уни мавҳум қилиб умумий тушунчалар билан халқ онгини торайтириб қўйди. Тўғри, ўша мафкуранинг дастурларида ҳам «Ватан», «давлат», «мамлакат», «маданият» тушунчалари бўлган, аммо уларнинг моҳияти ва мазмуни маҳаллий халқ учун хизмат қилмаган. Аксинча, маҳаллий халқни инқирозга йўлиқтирган. Ўз вақтида Мунаввар қори Абдурашидхонов «миллат, ватан, маданият...» шунга ўхшаш сўзларнинг ҳақиқий маъносини большевиклар бошқача тушунганларини, бу сўзлар орқали ўзларининг қабих ниятларини амалга ошираётганларини очиб ташлаган эди. Сабаби, миллий ўз-ўзини англашда кўпгина тўсиқлар ҳали октябрь инқилоби давридаёқ бошланган эди. Маълумки, халқнинг ўз-ўзини англашида тил, маданият, дин, ҳудуд бирлиги бўлиши лозим. Жаҳидчилик ҳаракатининг

намояндаларидан бири И.Ғаспиралининг таъкидича, миллатнинг ўзлигини йўқотиш учун шулардан биттасининг бузилиши кифоя эди. Коммунистик мафкура ҳақиқатда халқимизни ўз тилидан, динидан ўз ўтмишидан, маданиятидан маҳрум қилишга олиб келди. Шу сабабли, эндиликда шундай пайт келдики, биз ўзимизнинг ўтмишимиз ва аجدодларимизнинг фаолияти билан яқиндан танишиб, кимлармиз ва қайси юрт ворислари эканлигимизни нафақат билишимиз, балки, уларни дунё миқёсида тарғиб қилишимиз лозим. Бу соҳада жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндаси И. Ғаспирали айтган мазмунли фикрлар айнан ўзбек халқига ҳам тааллуқлидир. У киши жон куйдириб ушбу фикрларни ўртага ташлаган эди: «Биз, турклар ўз қонунлари ва турмуш одатлари ила бир кўб салтанатлар майдонга келтирган қавм ўлароқ яшаб келдик ва шундай яшажамиз...

Биз-туркий халқлар қадим-қадимдан Мармар денгизидан Хитой деворигача ёйилган йирик бир тарихий-этнографик бирлик ўлароқ яшаб келдик ва худди шунда яшамогимиз керак...

Биз ўз тарихининг дастлабки давридаёқ ёзувига (Ўрхун ва уйғур ёзувлари) эга бўлган, кейин ҳам уни илм ва тафаккурдаги улкан муваффақиятлари билан безаган қабила сифатида яшаб келдик ва шундай яшажамиз...

Агар биз муайян тарихий шароитлар туфайли бошқа халқлардан орқада қолган эканмиз, бу ҳали миллий-маданий инқилоб ҳуқуқидан маҳрум этмайди, аксинча, у томон янада каттароқ ғайрат билан интилишга мажбур этади... Буни биздан халқимизнинг тарихи, тақдири талаб этади. Улуғ вазифалар ва улуғ интилишлардан қўрқманг! Улар улуғ воқеаларни тайёрлайди ва улуғ шахсларни етказди...

Шунча шаҳарлар бунёд этган, фан ва маданиятнинг доҳийларини, харбу зарбнинг оламжаҳон валломатларини дунёга берган бу миллат наҳотки сувга тушган тошдек зим-зиё кетса?...».

Бу фикрлар ҳар қандай кишини ҳаяжонга солмай қолмайди.

Хўш, шундай экан ўз-ўзини англаш, деганда нимани тушуниш керак? деган савол туғилади.

Ўз-ўзини англаш — бу ўз Ватани ва шу Ватанда яшаган халқнинг, миллатнинг ўтмиши, унинг маданияти, урф-одати, ҳамда қадриятларини билиши демакдир.

Ўз-ўзини англаш бу — ўз халқининг азалдан жаҳон ҳамжамияти тараққиётига қўшган ҳиссасини англашдир.

Ўз-ўзини англаш бу-ўтган аجدодлар тарихини мукаммал билиш, уларнинг руҳлари ҳурматини ўрнига қўйиш демакдир. Шу билан бирга ўз-ўзини англаш Ватан ҳудудидаги бой маданий ва моддий меросни аниқлаб, порлоқ келажак учун хизмат қилишга интилиш, авлодлар фаровонлиги учун ўз ҳиссасини қўшиш ҳамдир. Ўз-ўзини англаш фақат ўз тарихини билиш билан чекланиб қолиш деган сўз эмас. Ўзининг замонавий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда ўз миллати ва Ватанининг шуҳратини ошириш ҳамдир.

Маълумки, халқимиз узоқ ўтмишга эга. У ўз тарихида кўпгина қийинчиликлар, босқинчиликларга дучор бўлгани билан, шундай бой тарихий мерос қолдирганки, уларни англаш беихтиёр миллий ғурурни шакллантиради.

Ўрта Осиёнинг маркази бўлмиш Ўзбекистон дунё тарихида ўчмас из қолдириб келаётир. Буни жаҳон халқлари эътироф этади. Масалан, Ўзбекистон қадим замонлардаёқ «Буюк Ипак йўли» орқали Ғарб ва Шарқни боғлаш учун хизмат қилган. У дунё давлатчилигини ривожлантиришга, жаҳон маданиятини кўтаришга ўз ҳиссасини қўшган. Шу сабабли ҳам, бу юртдан мағрурлансак арзийди. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан кўп элат ва миллатлар яшаган бўлса-да, улар ўртасидаги дўстлик, тотувлик, барқарорлик инсонларни ҳайратда қолдириб келган. Демак, тарихан бирликни, этнослар мавжудлиги, уларни қон-қариндошлиги билан, улардаги тил, она заминнинг маънавий жиҳатлари яқинлигини, улардаги муқаддас тупроқ, Ватанга бўлган меҳр-муҳаббатни англаш ҳозирги авлод учун аниқса долзарбдир.

Гоҳида онда-сонда дунёда бўлиб турган келишмовчиликлар, зиддиятларнинг олдини олишга бизнинг юртимиз маънавий қуроли бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги замонда ўз-ўзини англаш бу — шахсий ва маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик иллатларини йўқотишга ёрдам беради. Азалдан бир тан, бир жон бўлиб яшаб, шу мамлакат равнақини таъминлаган аجدодларимизнинг турмуш

тарзи ҳозир ҳам ёрқин мисол бўлиб, ҳамкорлик қилишнинг манбаи бўлиб хизмат қилади.

Миллий ўз-ўзликини англаш натижасида ўз мамлакати тараққиётини белгилаш, унинг мустақиллиги учун курашнинг намунасини беради. Ўз-ўзини англаш келажакда ўз тақдирини ўзи белгилаш учун фойдаланилади, у масъулиятни оширади. Аждодлар фидоийлиги, жонкуярлигидан хулосалар қилинади.

Ўз-ўзини англаш шундай бир ноёб жараёнки, унинг моҳиятига етиш инсонда битмас-туганмас меҳр-муҳаббат, шафқат, умумий инсонпарварликни шакллантиради. Инсонларда миллий англаш бўлмаса, миллий манфаатларни тушуниш қийин. Қачонки, миллий англаш юксак бўлгандагина керакли вақтда, яъни ўз миллатининг қадр-қимматини пасайтираётган ҳодиса ва ҳаракатлар бўлса, унинг маънавий ва моддий бойлигига зарар келтирса, ғурури поймол этилаверса, ўшанда бирлашиб, ҳимоя қилиш намоён бўлади. Шундай пайтларда мамлакат ичкарисидаги муҳолифатлар ҳам ягона мақсад йўлида бирлашадилар.

Миллатнинг ўз-ўзини англаши, унинг ҳис-туйғулари, иродалари, руҳлари, кайфиятларини ўзгартиради. Турмуш тарзига таъсир қилади. Таъкидлаб ўтиш керакки, ўз-ўзини англаш фақат ўз миллатининг манфаатини ҳимоя қилиш билан чегараланмайди. Балки, миллат ва мамлакат тараққиёти унинг ривожланишига ҳам ижобий таъсир этади, мамлакатга, Ватанга оид турли воқеаларни, ички ва ташқи жараёнларни тўғри баҳолайди, унинг муаммоларини ҳал этади, ички маънавий ва моддий заҳираларни ишга солади, жамиятнинг олға қараб силжишига ёрдам беради. Ана шу маънода, миллатнинг ўз-ўзини англаши миллат учун муҳим белги бўлиб, у миллий ғурурда кенгроқ ўз ифодасини топади.

13.2. Миллий ғурур ва миллий истиқлол ғояси

Давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш мамлакатда яшайдиган барча аҳоли табақалари, ижтимоий гуруҳлар, элат ва миллатлар ўртасидаги муносабатларнинг қандайлигига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқдир. Ҳозир Республикамизда 80 дан ортиқ миллий, маданий марказлар ишлаб турибди. Улар ўртасида ҳамкорлик, миллатлар ўртасида тотувлик бўлмас экан, давлат мустақиллигига тўла эришиш мушкул бўлади.

Айниқса, кўп миллатли давлатда бу жараён муҳимдир. Ўзбекистонимизда 30-йилларда элликдан ортиқ миллат ва элат вакиллари яшаган бўлса, эндиликда улар 130 дан ортиқдир. Демак, бу ҳол давлатимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш учун янги вазифаларни келтириб чиқарадики, уларни жуда эҳтиёткорлик ва вазминлик билан бажаришга интилиш талаб этилади.

Сабаби, юқорида айтиб ўтилган тоифаларнинг барчаси мамлакат мустақиллиги учун у ёки бу даражада саъй-ҳаракатлар қиладилар, мамлакатни моддий ва маънавий бойитадилар. Зеро, мустақилликни мустаҳкамлашга ҳаракат қилаётган фуқароларни, айниқса, ёшларни маънавий етук қилиб тарбиялаш кечиктириб бўлмайдиган вазифадир. Шу сабабли, тараққиётдаги бошқа йўналишлар билан бирга халқ манфаатини ифодаладиган, маънавиятини бойитадиган миллий истиқлол мафкурасининг яратилиши замон талабидир.

Миллий истиқлол мафкураси эндиликда ҳаётга татбиқ этилаётир. Бу мафкура ва унинг мазмуни тўғрисида матбуотда илиқ сўзлар айтилаётганининг гувоҳимиз. Шу сабабли, биз мафкурада тилга олинган ва маънавиятимизнинг энг муҳим қирраларидан бири бўлган миллий ғурурни шакллантиришдаги омиллар, унинг иқтисодий ва маънавий жиҳатлари тўғрисида фикр юритмоқчимиз.

Президент И.А.Каримов “Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” номли асарида: “Ўзбек халқининг юксак миллий кадр-қиммати, ор-номуси ва шон-шарафи, унинг ўта меҳрибонлиги ва соф виждонлилигига асослангандир. Биз бундан кейин ҳам ўзбекларнинг миллий ғурурини маънавий юксалтирамиз, шу билан бирга умумий Ватанимизда биз билан бирга яшовчи ва Ўзбекистон республикасига садоқатли бўлган барча халқлар билан биродарликка интиламиз”, деб таъкидлаган эди. Бу сўзларда жуда чуқур маъно бор. Собиқ иттифоқ даврида “дунёвий миллат”, “дунёвий тил”, “дунёвий маданият” каби умумжаҳон мақсадлар асосида фикр юритилганлиги сабабли миллий ғурур четга чиқиб қолаверган эди. Натижада, “йирик” миллатлар соясида бошқа миллатлар ғурури равнақ топмади. Чунки, меҳнаткаш халқ онгига кундалик ҳаётимиздан узоқ фикрлар сингдирилиб келиндики, бу жараёнда бошқа баъзи халқлар сингари ўзбек халқининг

ҳам миллий ғурури тоғталди, қийинчиликларга дуч келди. Эндиликда халқимиз мустақиллик шарофати билан, ўн йилдирки, бу муҳим жабҳада қаддини ростламоқда.

Миллий ғурур тўғрисида сўз кетар экан, бу масаланинг нозиклигини ҳеч қачон унутмаслик зарур. У ҳасад билан эмас, балки, ҳавас билан юксалмоғи керак. Ғурур тўғрисида турлича фикр юритган алломалар унинг салбий ва ижобий томонларини тарозига солиб иш юритишни уқтирганлар. Жумладан, инглиз танқидчиси Ж. Коллинз миллий ғурур “Тарчи яхшилик ҳисобланмаса-да, лекин кўп яхшиликларнинг бошидир”, -деган бўлса, немис ёзувчиси И.Зейме : “Агар биз ҳақиқий ғурурли бўлганимизда эди, дунёни бу қадар разилликлар босмас эди”-деб ёзади. Юнон файласуфи Теофраст: “Ғурур-ўзидан бошқаларнинг барига нисбатан ўзига хос бир нафратдир”-дейди. Француз адиби М.Жанлис: “Ғурур кўпинча ҳақиқий улугворликка ғов бўлади”, -деган бўлса, ат-Термизий: “Мағрурнинг туриши хунук”-дейдилар.

Бу каби фикрлардан кўриниб турибдики, ғурур юқорида таъкидланганидек, ноёб ва нозик жараёндир. Миллий мафкуранинг ҳар бир тарғиботчиси ва тингловчиси мазкур фикрлардан тегишли хулоса чиқариб, масалага жиддий ёндашиши ва уни ҳаётга татбиқ этиши керак. Хусусан, француз ахлоқшунос олими Ф. Ларошфуковнинг: “Ғурур барчага хос хусусият: аммо фарқи шундаки, уни қачон ва қаерда кўрсатишни билиш керак”¹, -деган даъватига амал қилинса, мантиққа тўғри келар эди.

Халқимизнинг “Ғурури бор элнинг минораси баланд бўлади” деган ажойиб нақлидан келиб чиқсак, бошқа муҳим жараёнлар сингари миллий ғурурни ҳам шакллантирмай туриб, Ўзбекистонимиз мустақиллиги барқарор, унинг келажаги буюк бўлишига тўла эриша олмаймиз. Миллий ғурурнинг шаклланиши ва ривожланиши кўпроқ иқтисодий соҳага, яъни тўқчиликка, моддий ноз-неъматларнинг етарлича тўқинлигига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқдир. Шу сабабли, миллий истиқлол мафкурасини халққа сингдиришнинг сиёсий томонларидан бири бу — иқтисодий соҳадир. Аввало, эл-юрт учун етарли миқдорда, кейин эса экспортта юбориладиган сифатли моддий бойликларни ишлаб

¹ Воронцов В.Л. Тафаккур гулшани Т.: «Адабиёт ва санъат», 1981, 502-бет.

чиқармасак, миллий ғуруримизни юксак даражада кўтара олмаслигимиз табиийдир. Етарлича тўкин ва сифатли маҳсулот эса халқимизнинг жўшқин меҳнати асосида юзага келади. Бугун халқ, ҳар бир фуқаро онгли меҳнат қилгандагина, маҳсулот сифати ошади, миқдори ҳам кўпаяди. Жаҳон андозалари даражасидаги сифатли маҳсулотни ишлаб чиқариб, экспорт қилиш халқимиз миллий ғурурини ривожлантиришнинг муҳим омилларидан биридир.

Миллий мафкурани халққа сингдириш учун ўтказиладиган ҳар бир тадбир хўжа кўрсинга ўтказилмасдан, балки, астойдил, виждонан амалга оширилишига эришиш керак. Ҳар бир маърузачи далиллар асосида тингловчининг фикрлаш қобилиятини шу даражада уйғотиши керакки, у иқтисодиёт соҳасида билими етарли бўлмаса, беихтиёр билим олишни ўз олдига мақсад қилиб қўйсин, таъбир жоиз бўлса, ўзлигини иқтисодий жиҳатдан ҳам англашга ҳаракат қилсин.

Миллий истиқлол ғояси ва мафкурасини тарғиб қилиш учун тарғиботчиларимизнинг ҳозирга қадар эгаллаган иқтисодий билимлари камлик қилади. Сабаби, кўпгина тарғиботчилар кенг кўламда маъруза қилиб, барча соҳани умумий жиҳатдан қамраб олишга ҳаракат қилганлар. Натижада маъруза олдига қўйилган мақсад ҳам мавҳумлашган. Шу сабаби, маърузаларга миллий истиқлол ғояси нуқтаи назаридан ёндашилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Бу маърузалар қисқа, мантиқан кучли, ғоядаги чизгилар ҳамда шиорлар асосида тузилган бўлса, самарали, таъсирчан бўлади деб ўйлаймиз. Маълумотларимиз умумийликдан алоҳидаликка қараб йўналган бўлиши керак.

Иқтисодий соҳа бўйича миллий ғурурни шакллантириш учун юқоридаги фикрларни мустаҳкамлаш мақсадида ҳозир мамлакатимизда етиштирилаётган пахта, ипак, қорақўл ҳамда пахтани қайта ишлаш, қишлоқ хўжалиги ва тўқимачилик машиналари, олтин, фойдали қазилмалар, радиотехника маҳсулотлари ва турли халқ истеъмоли моллари, умуман, моддий бойликларимиз тўғрисидаги илмий асосланган далиллар ва маълумотларга эга бўлиш зарур. Ишлаб чиқаришимизнинг бу етакчи соҳаларини тилга олганда, уларни бошқа мамлакатлар билан таққослаб гапириш мақсадга мувофиқдир.

Хуллас, миллий ғурур аввало, иқтисодий жиҳатдан ўз-ўзини англашдан бошланиши, ҳар бир киши иқтисодий соҳада устувор билимга эга бўлиши керак. Ўз-ўзини иқтисодий жиҳатдан англаш, ҳар бир кишидан ўз устида қўшимча ишлашни, билим доирасини кенгайтиришни талаб этади. Албатта, ўз-ўзини англаш нафақат иқтисодий соҳани билиш, балки ўз тарихини, она тили, дини, авлод-аждодларини, миллий урф-одатларини, ахлоқий қарашлари, анъаналари, ўз халқининг дунё маданиятини ривожлантиришга қўшаётган ҳиссасини ва бошқа кўплаб жараёнларни мукаммал билишни талаб этади. Бинобарин, шу жараёнларни ҳар бир шахс мукаммал билмас экан, одатдаги мулоқотда ёки чет мамлакат кишилари билан суҳбатларда ўзининг ким эканлигини, авлодлари кимлигини танита олмайди.

Маълумки, миллий ғурур инсоннинг ранги, гавда тузилиши, ирқи, жинси ёки динига қараб белгиланмайди. Миллий ғурурни бу аломатларга қараб белгиловчилар қаттиқ адашадилар, ундайлар шовинистлардир. Аслида бундай кишиларнинг дунёқараши бузилган бўлиб, билим савияси саёздор. Ўзбек халқи бундай қарацларни ўзига ёт деб билади, ўз миллий ғурурини миллатнинг инсонпарварлик хислатларидан келиб чиқиб юксалтиради. Ислон ва бошқа динларнинг бу соҳадаги ижобий томонларига эътибор қилади.

Иқтисодий соҳа билан бир қаторда миллий ғурурни янада юқорироқ даражага кўтаришнинг иккинчи муҳим бир жиҳати — бу маънавий етукликни эгаллашга боғлиқдир. Жамиятимиздаги кишилар ўз мутахассислиги, ишлайдиган соҳасини яхши билиши мумкин. Лекин, маънавий етуклик бўлмаса, миллий ғурурни кўтариш, уни тарғиб қилиш амримаҳолдир. Маълумки, Президентимиз ташаббуси билан кейинги йилларда кўплаб талабалар, тадбиркорлар, туман, шаҳар, вилоят ҳокимликлари вакиллари чет элларга бормоқдалар. Келажакда бу иш янада ривожланишига аминмиз. Хорижга бораётган ҳар бир киши ўз халқининг миллий ғурури қирраларини мукаммал билиши зарур. Айниқса, ҳозирги талабаларимиз миллий ғурурни, унинг қирраларини билиш билан бирга, унинг тарғиботчилари ҳам бўлишлари керак. Талабаларни тарғиботчилар қилиб етиштиришни эса мактабда ўқувчилик давридан бошлаш

зарур. Мактаб ўқувчиларининг кўпчилиги келажак талабалардир. Мустаҳкам билимни, маънавият, қадрият, урф-одатлар, удумларни ҳамда алломаларимизнинг таълимотларини ўқувчиларга ҳозирдан кенг дастурлар, пухта дарслик ва режалар асосида тушунтиришни бошлаш — давр талаби. Зеро, ўқувчилар талаба бўлганларида бу билимлар улар учун пухта замин вазифасини ўтайди. Айнан шу билимлар келажак учун бебаҳо эканлиги ва миллий ғурурни шакллантиришда ҳам ўта муҳим омил бўлиши аниқ.

Бунинг учун айниқса, ижтимоий фанлар ўқитувчилари, барча мураббийлар масъулиятни ҳис қилишлари, жонқуяр бўлишлари лозим. Келажакда чет мамлакатларга бораётган талабалар ҳам ўз зиммасига катта масъулиятни олиб, борган мамлакати маданиятини тезда ўзига сингдириб, ўз халқи маданиятини уйғунлаштириш ҳамда ўз миллатига хос бўлган ғурурни ўрни билан тарғиб қилишни ўйлаб борадилар. Маълумки, хорижга қадам қўйган кишиларга эътибор ўн карра ошади. Саломлашиш, мулоқот қилиш, меҳмонхонада яшаш, кийиниш, суҳбат қилиш, кишиларга муносабат, урф-одатлар барчаси ҳушёрликни талаб этади. Афсуски, борган кишиларнинг ҳаммаси ҳам буларнинг ўта муҳимлигига ҳамиша эътибор беравермайди. Сир эмаски, четга бораётган баъзи сайёҳларимиз хорижга борганда кийим-кечак, совға буюмларига диққатни кўпроқ қаратадилар, имконият бўлса, ўша буюмлардан кўпроқ олиб қайтишни ўйлайдилар. Миллий ғурур тўғрисида ўйлаш эса, афсуски, ёдимиздан кўтарилар даражада бўлади. Ахир биз, буюк жаҳонгирлар, мўътабар мутафаккирлар, улуғ алломалар авлодимизку! Улар тимсолида ўзбек халқининг ким эканлигини, ўзбек халқининг жаҳон маданиятига, умуминсоний қадриятларга қўшган улкан ҳиссасини энди дунё аҳли биладиган пайт келди-ку! Эндиликда, барчамиз ўзбек халқини дунё кўзи ўнгида яна бир поғона кўтаришга ҳаракат қилишимиз керак эмасми? Миллий маданиятимиз ва ахлоқимизнинг мустаҳкам заминга эга эканлигини энди оламга кўрсатишимиз керак эмасми?

Минг афсуски, орамиздан чиққан айрим ўзбек “ватанпарвар” лари миллий ғуруримизни ҳам мутлақо унутиб, фақат ўз шахсий манфаатларини ўйлаб, четдан туриб, она-Ватанга тош отмоқдалар. Аниқроғи “Озодлик”, “Бибиси”, баъзан Россия оммавий ахборот воситалари

эшиттиришларини эшитиб, хорижда чиқадиган газеталардаги тирноқ остидан кир қидирувчи баъзи бир мақолаларни ўқиб, беихтиёр газабинг келади. Амалда юртбошимиз туфайли дунёнинг кўпгина йирик ва илғор мамлакатлари ўзбек халқини, унинг маданиятини, мустақил давлатини тан олиб ҳурмат-эҳтиром кўрсатса-ю, ўзимиздан чиққан уч-тўрт нафар “ватанпарвар”-лар эса миллий ғуруримизни унутиб, еган нон-тузини оқлаш ўрнига тузалуққа тупурса, бу қайси ақлга сиғади. Шу “ватанпарвар”лар бирорта камчиликсиз давлатни топиб бера олармиканлар. Албатта, йўқ. Шундай қийин бир шароитда Ўзбекистоннинг нисбатан тўқлиги ва тинчлигини нега сезиб, сезмасликка оладилар, оқни қора деб кўрсатишга уринадалар. Ўзбекистондаги ўтиш даври қийинчиликларини аюҳаннос солиб қоралайдилар. Улар кимларнинг ногорасига ўйнамоқдалар?

Ҳар бир тарғиботчи бу воқеа, ҳодисаларни ҳисобга олиши учун уни илмий талқин қила билиши лозим. Албатта, булар ҳақида фикр юритиш учун ҳам чуқур билимга эга бўлиш талаб қилинади. Демак, “Одамдан юқори тураркан олам, билим олмоқликка муҳтождир одам”– деган нақлга амал қилиб, миллий истиқлол ғоясини тингловчига сингдириш учун ҳар бир тарғиботчи ўз устида ишлаши давр талабидир.

Юртбошимизнинг миллий ғурурни тиклаш мақсадида олиб бораётган саъй-ҳаракатлари таҳсинга лойиқдир. Президентимиз қаерга бормасин, у ўша минтақа ёки давлатдаги аҳолининг ўзбек халқига бўлган ҳурматини ошириб, ўзбекона миллий маданияти ва қадриятларини, ўзига хос хусусиятларини юксак даражада намойиш қилиб қайтади. Юртбошимизнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси мажлисида сўзлаган илмий амалий нутқи тўғрисида ҳам дунё матбуотида кўп илиқ сўзлар айтилганлигининг гувоҳимиз.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, миллий ғурурни аҳолига янада чуқурроқ сингдириш ва уни юксак даражасига кўтариш учун катта куч-ғайрат сарфлаш лозим бўлади. Бу иш эскирган шиорлар, дабдабали йиғилишлар, ҳайбаракаллачилик билан ўтказиладиган оммавий тадбирлар орқали бўлмайди. Бу билан керакли натижага эришиш қийин. Халқимизда шундай удумлар, урф-одатлар борки, улар миллий ғурурни ривожлантиришга жуда қўл келади.

Мустақиллик куни, Наврӯз ва Ҳайит байрамлари, Батан хизматига юборилг арафасидаги тадбирлар, ҳосиллар сайили, Хотин-қизлар байрами, Конституция нишонланадиган кун, аҳолининг тўй маросимлари, юбилейлари, хотира кунлари, салом ва алик, гап-гаштак, ҳовли тўйлари, ҳашар, зиёратлар шулар жумласидандир. Бу тадбирлардан барча тарғиботчи ва нотиклар кўнгилдагидек фойдалана олмаётирлар. Шу сабабли республика Маънавият ва маърифат Кенгаши қошидаги тарғиботчилар гуруҳлари вакиллари бу муҳим ишда ўта билимдон ва тадбиркор бўлишлари керак. Бинобарин, миллий гурурни кўтариш ҳар бир фуқаронинг ақлий ва меҳнат фаолиятига катта руҳ бағишлайди. Бу эса бизга жамиятимиз олдида турган қийин муаммоларни ечишда ёрдам беради.

13.3. Миллий истиқлол ғоясини такомиллаштириш ва демократик жараён

Давлатимизнинг эзгу муддаоси ва вазифаларидан бири бу — бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий, демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишдир. Демак, миллий истиқлол ғояси билан бу вазифа муштарақ бўлса жамиятимиз ривожланиши, тараққий этиши тезлашади. Айниқса, тингловчилар ва талабалар билан иш олиб бориш мобайнида миллий истиқлол ғоясининг демократик жараёнлар билан чамбарчас боғланган жиддий тушунтириш ишлари муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, шахс фаолияти кўп қирралидир. Бу қирралар ривожланиши унинг етук ходим сифатида шаклланишига ёрдам беради. Шу қирралардан бири шахснинг демократия тўғрисидаги билимидир.

«Демократия» сўзи ва унинг жамиятда тутган ўрни қадимий бўлса ҳам, шахс учун «янги»дир. Инсон алоҳида муҳитда шахс бўлиб шаклланмайди, балки ота-она тарбияси, болалар боғчаси, мактаб, ўқув юрти ва жамоада тарбияланади. Шу сабабли у демократик жараёнларга ҳар хил ҳолатда дуч келади ва ундан ўзига хулоса қила бошлайди.

Демократия ва миллий истиқлол ғоясининг шахсда шаклланиши жуда мураккаб кечади. Чунки, у ўзининг қадр-қимматини юқорида кўрсатилган атроф-муҳитдан келиб

чиқиб англай бошлайди. Ўз қарашларини, ҳис-туйғуларини шакллантиради. Бурч ва масъулиятини сезади. Демак, шахсий манфаатни миллий истиқлол ғояси билан алоқада эканлигини жонли қилиб тушунтириш эса мураббий ўқитувчининг асосий вазифаси бўлиши лозим. Бунинг учун у ҳуқуқий жиҳатларни чуқур ўрганган бўлиши керак.

“... Аҳолига чуқур ҳуқуқий билим беришни йўлга қўйиш, бу орқали ҳуқуқий маданиятнинг юксалишига эришиш, бошқача айтганда, том маънодаги ҳуқуқий онгни шакллантириш талаб этилади. Бу жамиятнинг тўғри, демократик йўлдан ривожланиши учун зарурдир. Чунки, ҳуқуқий тафаккур шаклланмаса, турли хил номутаносибликлар келиб чиқади”¹ ёки таъкидлаш лозимки, кўпгина кишилар ҳозирги кунда ҳам демократик жараёнлар, ҳуқуқий қонунлар асосида шаклланишини яхши тушуниб етмаётирлар. Натижада, баъзида жамоада ишлайдиган раҳбарият билан шахслар ўртасида келишмовчиликлар ҳам рўй бериб турибди. Шу сабабли, “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллари” дан дарс берувчи барча ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам ҳуқуқий қонунларни мукамал билишлари, “мен ҳуқуқшунос эмасман”, деб турмасдан, ҳар бир дарсдаёқ имконият ва зарурият бўлганда тингловчиларга ҳуқуқий билимларни ҳам қисман бўлса-да етказишлари лозим. Бу вазифани бажариш фидокорликни, ижодий ёндашишни талаб этади. Ўқитувчининг ўзи миллий истиқлол ғояси учун жонкуяр бўлмаса мақсадга эришиб бўлмайди. Акс ҳолда давр талаби-демократик жараён ҳам амалга ошмайди. Бинобарин, шахс ҳаётда, ишлаб чиқаришда қатнашиши натижасида кўп нарса ва ҳодисаларни ҳал эта олади.

Зеро, миллий истиқлол ғоясининг ҳаётга татбиқ этилиши ва демократик тамойилларни амал қилиши, давлат, жамият, фуқароларнинг ўзаро муносабатларидаги қонунийликка асосланади. Бу уч субъектнинг манфаатлари ўзаро мос тушгандагина осойишталик ва барқарорлик, фаровонлик амалга ошади. Ўқув жараёнида ёшларга ана шу хусусиятлар турли йўллар билан сингдирила борилиши муҳим аҳамият касб этади. Бунда миллий истиқлол ғояси тамойилларидан фойдаланиб, демократиянинг турли жараёнлари сингдирилиши яхши самара беради. У Конституция билан

¹ И.А.Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 5-том. Т.: 1998, , 26-бет.

ҳам боғланиши зарур. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий хусусияти ҳам шундаки, унда юқоридаги субъектлар ҳам устувор йўналишлар қилиб белгиланган. Шундай экан, бу субъектларнинг бурч ва масъулиятлари ҳам мавжуд. Ҳар бир фуқаро ўзининг бурчини яққол англаши лозим. Масалан, ижтимоий гуруҳ сифатида талабаларнинг фаолиятини оладиган бўлсак, талабалар ҳам ўз ҳуқуқларига, яъни бепул ва пулли ўқиши, эркинлиги, ётоқхоналардан фойдаланиши, сайловларда қатнашиши, бошқарувда иштирок этиши, уюшма, партия ва бошқа ташкилотларга кириши, дам олиши, хоҳлаган динига эътиқод қилиши, меҳнат қилиши, таклиф ва шикоят қилиши, кутубхоналардан, жамоат жойларидан фойдаланиши, тазйиқлардан муҳофаза қилиниши ва бошқаларга эга. Уларнинг бурчлари эса кўпроқ виждон амри билан боғлиқдир. Бинобарин, миллий истиқлол ғоясини тушуниб етиш ҳам талабанинг бурчидир. Аммо, бурч элементларини, масъулият жараёнларининг шаклланишини талабанинг шахсий ишидир, деб қўйиш ҳам ўринсиздир. Кундалик фаолиятда ҳар бир ўқитувчи томонидан бу бурч ва масъулиятлар маълум имкониятлар топиб “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” дарсининг муаммоларини ўтаётганда талабага кўпроқ тушунтирилиши, онгига сингдирилиши лозим.

Ҳар бир олий ўқув юрти талабасининг бурчи — билим маскани нуфузи учун курашиш, билим масканидаги ножўя бўладиган ҳаракатларга лоқайд бўлмаслиги, билим юртининг асбоб-ускуналари, лаборатория жиҳозларини кўз қорачиғидек сақлаши, топшириқларни ўз вақтида бажариши, жамоат жойларида тартибни сақлашга кўмаклашиши кабилардир. Ўз навбатида булар ҳам миллий истиқлол ғоясини ҳаётга татбиқ этишнинг элементларидир. Гарчанд бурч ва масъулият қонунларда қатъий кўрсатилган бўлмаса ҳам, аслида буларга риоя қилиш талабанинг кейинроқ етук шахс бўлишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Бурч деганда, фақат юқоридаги соҳалар билан чекланиб қолинмайди. Жумладан, талабанинг ётоқхона, факультет, ёки академия институт миқёсида бўладиган жамоат ишларида қатнашиши, шу жойларни безатишда иштирок этиши, шаҳар ва Республика миқёсида ўтказиладиган тадбирларда (талаб

этилганда) ҳозир бўлиши кабилар ҳам талабада ижобий хислатларнинг жумладан, миллий истиқлол ғоясининг шаклланишига ёрдам беради.

Фуқаронинг шахс сифатида шаклланишига ёрдам берадиган омиллар турличадир. Булар қуйидагилардан иборат:

- фуқароларга қонуний ҳужжат ва меъёрларни “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” доирасида ўргатиш;

- урф-одатлар, қадриятлар, алломалар фикрларини тушунарли қилиб сингдириб бориш;

- миллий бурч тафаккурининг дунёвий бурч тафаккури билан боғлиқлигини уқдириш;

- ўтиладиган дарс ва суҳбат, мулоқотларда фуқаронинг бурч ҳамда масъулиятларини жонли тарзда кўргазмали қилиб тушунтириш. Бунда “Маънавият” наприйётидан чиқарилаётган кўргазмали қуроллардан фойдаланиш;

- бурч ва масъулият ҳақида реферат мавзуларини тайёрлаш ҳамда тегишли пайтда фуқароларга тарқатиш, улардан шу соҳада реферат ёзишни талаб қилиш;

- жамият тарихида фуқаролар бурчи ва масъулиятларини солиштирган ҳолда, уларни ўзгарувчанлигига диққатни тортиш;

- бурч ва масъулиятнинг миллий истиқлол ғоясини шаклланиши ва жамият тараққиётидаги аҳамиятини эслата бориш;

- шахсий манфаат билан жамоат манфаатларининг муштараклиги ҳақида суҳбатлар ўтказиш, шу соҳада ёзилган асарлар, яратилган фильмлар тавсия этиш ва бошқалар.

Бу омиллар умуман шахс фаолиятида демократик жараёни шакллантиришда уммондан бир томчи холос. Лекин ушбу омиллар билан қонунлар ўрганилиши, уларнинг устуворлигини таъминланиши амалга оширилса, нур устига аъло нур бўлади. Айни пайтда жамиятимизни демократлаштириш фуқаролар фаолиятига ҳам боғлиқдир. Фуқаролар жамиятдаги турли соҳадаги ходимлардир. Тараққиётни эса шу ходимлар ҳаракатга келтиради. Ходимларда миллий истиқлол ғоясининг шаклланиши ҳамда ҳуқуқий маданият ва бурч, масъулият бирлашмаси

жамиятнинг олға қараб силжиши мураккаб кечади. Чунки, эркин шахсни тарбиялаш бозор муносабатлари билан ҳам боғлиқдир. Ўз навбатида бозор муносабатлари янги ижтимоий муносабатларни пайдо қилади. Шу сабабли, фуқаро шахсини такомиллаштиришда олиб борилаётган тарбиявий-амалий, ўқув-методик ишларининг самарадорлигига ҳар бир раҳбар, мутасадди-ўқитувчи, мураббий, тарбиячи, олийгоҳлар раҳбарияти эътиборини жиддий тортиш лозим. Тарбия барчанинг масъулиятидир. Зеро, И.А.Каримов таъкидлаганларидек, ҳар қайси фуқаро, ҳар бир талаба “шу давлат, шу жамият менга нима берди”-деб эмас, балки, “мен ўзим Ватанимга, эл-юртимга нима бердим?”,-деб ўйлаш билан яшайдиган фуқаро ва талабани тарбиялашимиз буюк давлат қуришимиздаги муҳим жиҳатдир.

13.4. Миллий кадрлар тайёрлаш - маънавий, маърифий юксалиш манбаи

Маълумки, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида»ги қонун Ўзбекистонда миллий кадрлар тайёрлаш тажрибасининг таҳлили ва таълим-тарбия тизимидаги дунёвий ютуқлар негизда тайёрланган. Унда юқори даражадаги касб-ҳунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий жиҳатдан фаолликка, сиёсий ҳаётда мустақил ҳолда мўлжални аниқ ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқлол ва истиқбол ғояларини олға суриш ва ижро этишга қодир кадрларнинг янги замонавий авлодини шакллантиришга қаратилган масалалар ўз аксини топган.

Шу эзгу ниятларни амалга ошириш мақсадида Республикамизда олиб борилаётган саъй-ҳаракатларни, мазкур соҳадаги ислоҳотларни кўриб, танланган йўл ниҳоятда тўғри эканлигига амин бўламиз. Зеро, «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни эндиликда илғор мамлакатларнинг мутасадди ташкилотлари ва раҳбарлари эътироф этаётганларини эшитиб, ўзингда қандайдир миллий ифтихор ҳис-туйғуси пайдо бўлганлигини сезасан, киши. Бунинг асосий сабабларидан бири таълим соҳаси давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида қўйилганлигидир. Бу соҳада ҳам давлатнинг ўзи бош ислоҳотчи бўлганлигидир.

Маълумки, Қонунда таълим турларининг етти тизими қайд этилган бўлиб, улар қуйидагилардир:

- ❖ Мактабгача таълим,
- ❖ Умумий ўрта таълим,
- ❖ Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими,
- ❖ Олий таълим,
- ❖ Олий таълимдан кейинги таълим,
- ❖ Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш,
- ❖ Мактабдан ташқари таълим.

Буларнинг барчаси ўзининг тузилиши, мақоми, дастурига эга. Улар билан танишган ҳар бир зиёли шундай бир хулосага келадикки, уларнинг ҳаммасида маънавият ва маърифат ўзаро бирлашган бўлиб, таълим турларининг мағзини, марказий моҳиятини ташкил этади. Улар диалектик муносабатдадир.

Таълим тизимини таҳлил қилар эканмиз, аввало, уларнинг барчасида мустақиллик тафаккурини шакллантириш ғояси ўз аксини топганини кўрамиз. Юқорида таъкидлаганимиздек, Президент И.А.Каримов кўрсатиб берган: «Ўзбекистоннинг истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғуриш, ўзининг ва ўз халқининг, Ватанининг қадру қиммати, ор-номусини англаб, уни ҳимоя қилиш, юксак ғоялар, янги фикрий кашфиётлар, ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди, бор имкониятини, керак бўлса, жонини юрт истиқболи, элига бахш этадиган ёшларни, ходимларни тарбиялашдек вазифа туради. Бинобарин, бизнинг барча вазифа ва ҳаракатларимизнинг асосий мақсади ҳам шу эканлигига шубҳа бўлмаслиги лозим. Республикамиздаги ҳар бир фуқаронинг эзгу нияти, ҳам ўз мамлакатини қарам ҳолда эмас, балки, мустақиллигини таъминлаш ва мустаҳкамлашга қаратилмоғи лозим. Буюк келажак сари қўйиладиган қадамларнинг барчаси шу мустақиллик тафаккурининг шаклланиши билан боғлиқ. Улкан ниятлар ниятлигича қолиб кетмаслиги учун, мустақиллик тафаккурининг муқаддас қирраларини тушуниб етиш зарур. Тушуниш эса, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни чуқур таҳлил қилиш ва уни оғишмай ҳаётга татбиқ этишга боғлиқ.

«Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да юксак маънавият соҳибларини тайёрлаш муаммоси мужассамлашган. Маънавий тикланиш, покланиш, намунавий, ахлоқий

хислатларга эга бўлиш гоյлари таълим тизими билан чамбарчас алоқададир. Улар моҳият жиҳатидан қонунлаштирилганки, уларни амалга ошириш бозор муносабатларига ўтиш даврида ўта муҳим вазифа бўлиб ҳисобланади. Сир эмаски, ўтиш даврини тўғри тушунмайдиган баъзи ғаламислар ислоҳотларни тезроқ амалга ошишига, собиқ иттифоқ давридаги баъзи иллатларни йўқ қилишга, мамлакат ва жамиятимизни тезроқ олға қараб силжишига тўсқинлик қилаётганлиги сир эмас. Булар бюрократлар, таъмагирлар, порахўрлар, ўғрилар, мансабпарастлар, шуҳратпарастлар, уруғ-аймоқчилик ва маҳаллийчиликка муккасидан кетганлардир. Бундай кайфиятдаги шахслар ёшларнинг шижоати, янгиликка интилиши, дунёвий тараққиётини тушунишига тўсиқ бўлиб турибдилар. Бу иллатларнинг олдини олиш, илғор қарашлар учун шарт-шароит яратиш миллий дастур мазмунидан келиб чиқади.

«Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» Республиканинг иқтисодий ривожланишини назарда тутиб, бўлажак кадрларнинг шу соҳадаги савиясини оширишнинг муҳим томонларини ўзида акс эттирганки, уларга риоя қилинса, улкан ютуқларни қўлга киритиш табиийдир.

Ватан тараққиётини иқтисодий ютуқларсиз амалга ошириб бўлмаслиги ҳаммага аён. Шу сабабли, иқтисодиётни эндиликда билим ва маърифатсиз, юксак маънавиятсиз ҳолда тасаввур қилиш қийин. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, мақсадларга эришиш, янги жамият қуриш, сиёсатда, иқтисодиётда, маънавият соҳаларида ислоҳотларни амалга ошириш кадрларга, ёш авлодларга боғлиқ. Уларни маънавий юксалтириш, билимли, маърифатли қилишга боғлиқ. Бу соҳалар бўйича, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни амалга оширишнинг биринчи босқичида ҳам талайгина ишлар амалга оширилди. Жумладан, кадрлар тайёрлаш тизими салоҳиятини сақлаш, унинг ҳуқуқий, меъёрий ривожланиши соҳасида бир қанча тадбирлар амалга оширилди. Молиявий ва моддий жиҳатлар ҳақида чоралар кўрилди. Ўқув ва иш шароитлари яхшиланди. Илмий-методик марказлар ташкил қилиниб, ишга туширилди. Педагогик кадрлар малакасини оширишга жиддий эътибор қаратилди. Янги дарслик ва қўлланмалар, дастурлар ишлаб

чиқилди. Юзлаб академик лицейлар, коллежлар фаолият кўрсатмоқда.

Узлуксиз таълимга оид бир қатор тадбирлар ишлаб чиқилиб ҳаётга татбиқ этилаётир. Кўриниб турибдики, амалга оширилган тадбирлар «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»нинг учинчи босқичи учун асос қилиб яратилган муҳим манбадир.

Миллий дастурда шахс манфаати устувор бўлиб, унинг ҳар томонлама равнақи учун йўл кўрсатилган. Унда таълим ва тарбия олиш учун имкониятлар яратилиши ҳуқуқий тус олган. Уларни ушбу соҳаларда эркин ҳаракат қилиши учун замин яратилган. Инсон ҳуқуқлари Декларацияси ва Ўзбекистон Конституцияси талаблари асосида ҳар бир шахснинг шахсий манфаатлари ҳисобга олинганки, ундан фойдаланиш умуминсоний жиҳатларни таркиб топишига имкон беради. Дастурда маънавий, маърифий юксалишнинг ҳуқуқий, моддий негизлари назарда тутилган. Билим олиб ижодий меҳнат қилиш, унинг кадр-қимматини ошириш кабилар ҳам дастурда ўз аксини топганки, инсонда жамиятга зид бўладиган ишларни амалга ошириш учун ўрин қолдирмайди.

Кадрларнинг давлатни бошқаришда, барча ислохотларга раҳбарлик қилишда сиёсий билим ва малакаси бўлмаса, бундай кадр ҳаётда қийналади. Ўз навбатида шундай кадрнинг бўлиши ҳам фожиадир. Шу жараёнларнинг олдини олиш меъёрлари Миллий дастурни янада муҳим ҳужжат бўлишига ёрдам беради. Демак, таълим соҳасида ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишга эътибор кучайтирилган. Маълумки, умумтаълим мактабларида ўқитиладиган фанлар сони бир пайтлар 20 тага етган бўлиб, уларнинг ўқув режаларида ахлоқ ва одоб, ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий билимлар асосларини ўргатувчи фанларнинг етарли эмаслиги Президент томонидан танқид қилинган эди. Чунки, бу ҳолатнинг бўлиши ҳам мустақиллик ва бозор иқтисодиёти шароитида зарур аҳтиёжларни амалга оширишда тўсқинлик қилар эди. Шу мулоҳазалардан хулоса қилинган ҳолда, эндиликда ижтимоий-гуманитар фанларга эътибор кучайтирилиб Республика Президенти томонидан "Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар" фани ўқув жараёнига киритилди. Бир неча йилдирки, "Маънавият

асослари” фани ҳам ўқитилиб келинаётир. Булар «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни ҳаётга татбиқ этиш намунаси, фаолият манбаидир.

Миллий дастурда ҳуқуқий таълим-тарбия соҳасига ҳам жиддий эътибор қаратилганлиги диққатга сазовордир. Чунки, “Кучли давлатдан-кучли фуқаролик жамияти сари бориш” ҳуқуқий таълим-тарбиясиз амалга ошмайди. Бунинг учун ҳуқуқий органлар учун кадрларни тайёрлаш, таълим тизимини ислоҳ қилиш, жаҳон андозаларига мослаштириш давр талаби эканлигини унутмаслик лозим. Демократия ва ҳуқуқ ўзаро боғланган бўлиб, шахснинг ҳуқуқ ва бурчларини намоён этадиган қонун ва қоидаларни қўшимча тарзда ишлаб чиқиш Миллий дастур мазмунидан келиб чиқади. Улар ёрдамида ҳар бир фуқаронинг маънавий, маърифий юксалиши учун замин яратилади.

Инсоннинг маънавий-маърифий юксалишининг бир қанча таркибий қисмлари борки, улар: ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ахлоқий етуклик, байналминаллик кабилардир. Миллий дастурдаги моддаларнинг деярлик барчаси ушбу хислатларни қамраб олиб, мутасадди ташкилот ва барча раҳбарларни, бўлажак ходимларни тайёрлашда қўл келади.

Бўлажак кадрларни эркин фикрлашга ўргатиш йўлга қўйилмаса, таълим самараси талабга жавоб бермайди. Шу сабабли ҳам, мустақил тафаккурга эга бўлиш биринчи галдаги вазифалардандир.

Хулоса қилиб айтганда, маънавий-маърифий юксалишнинг манбаи сифатида «Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури» халқимиз ва жамиятимиз учун ҳали узоқ йиллар хизмат қилади. Мустақиллик тафаккурининг шаклланиши, юксак маънавият эгаларини тайёрлаш йўл-йўриқлари, иқтисодий билим олишнинг сир-асрорлари, шахс манфаатларининг томонлари, сиёсий билимларга эришишнинг соҳалари, ҳуқуқий билим олиш тажрибалари ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ахлоқий етуклик, байналминаллик шаклланиши учун зарурий бўлиб, ҳар бир шахснинг келажакда маънавий-маърифий юксалиши учун муҳим манбаидир.

Таянч сўз ва иборалар: Ўрхун ва уйғур ёзувлари, И.Ғаспирали, ўз-ўзини англаш, Буюк Ипак йўли, миллий ғурур, маънавий етуклик, хотира кунлари, бурч, миллий бурч тафаккури, дунёвий бурч тафаккури, ҳуқуқий маданият, Миллий ғоя, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури.

Ҳикматлардан намуналар

Ҳамиша халқингга меҳрибон бўлгил,
Яхшиликка тириш ва омон бўлгил.

Носир Хисрав

Истасанг дунёда бахту саодат,
Айлагил қардошлар дийдорин одат.
Бу кўҳна оламда айлагил бунёд,
Бир нарсаки, халқинг этсин сени ёд.

х х х

То қадам қўймасанг дастёрликка,
Ҳеч ким келмас сенга дўсту ёрликка.

Хусрав Деҳлавий

Ўзбекистон профессорларини чет мамлакатларга юбориб, малакасини ошириб келишига имконият яратишимиз керак. Улар чет элларда малакасини оширсин, донғи чиққан университетларда ўзлари лекциялар ўқисин, тажриба орттирсин, мана шундан кейин Ўзбекистоннинг обрўи — номи оламга овоза бўлади, инпооллоҳ.

Ҳар қандай миллатнинг равнақи, умумбашарият тарихида тутган ўрни, мавқеи ва шуҳрати бевосита ўз фарзандларининг ақлий ва жисмоний етуклигига боғлиқдир.

И. А. Каримов

Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур.

Маҳмудхўжа Беҳбудий

Тест топшириқлари

1. Миллий ўз - ўзини англаш бу –

а) бу ўз Ватани ва шу Ватанда яшаган халқнинг, миллатнинг ўтмиши, унинг маданияти урф-одати ҳамда қадриятларини билиш демакдир;

в) бу ўз халқининг азалдан жаҳон ҳамжамиятига қўшган ҳиссасини англаш демакдир;

г) бу авлодларга бой тарих қолдириш, аجدодлар тарихини мукамал билиш уларнинг руҳлари, ҳурматини ўрнига қўйиш демакдир;

д) а,в,г;

е) барча жавоблар нотўғри.

2. Миллий ўзликини англаш нимадан бошланади?

а) миллий истиқлол ғоясидан;

в) миллий ғурурни англашдан;

г) миллат манфаатларидан;

д) инсонни қадр-қимматни англашдан;

е) барча жавоблар нотўғри.

3. Миллий истиқлол мафкураси билан миллий ғурур тушунчасининг умумий томонлари нимада кўринади?

а) иккаласи бир нарса;

в) маънавият ва шахс тарбиясида;

г) халқ манфаатларини (ҳимоя қилишда) ифода қилишда;

д) жипслашишда ва ўзаро тушунарлиликда;

е) барча жавоблар тўғри.

4. «Ғурур барчага хос хусусият: аммо фарқи шундаки, уни қачон ва қайерда кўрсатишни билиш керак», деган фикр қайси мутафаккирга тегишли?

а) А. Навоий;

в) Теофраст;

г) Ф. Ларошфуко;

д) И. Зейли;

е) ат-Термизий.

5. Миллий ғурурни кўтаришда ва миллий истиқлол мафкурасини тарғиб қилишда нималарга таянилади?

- а) халқимизнинг миллий удумларига, урф – одатларига;
- в) Наврўз, Ҳайит, Мустақиллик байрами, Конституция нишонланадиган кун ва бошқаларни нишонлаш орқали;
- г) ҳашар, зиёратлар, салом-алик, гап-гаштак ва бошқа шу кабилар;
- д) миллий анъаналарга;
- е) барча жавоблар нотўғри.

6. Шовинизм билан миллий ғурур орасида қандай фарқ бор?

- а) бир-биридан мазмунан ва моҳиятан фарқ қилади;
- в) ўзгаларга нисбатан бўладиган муносабатларда;
- г) қисман бир-бирини такрорлайди;
- д) ҳеч қандай фарқ йўқ.
- е) барча жавоблар нотўғри.

7. Демократиянинг Шарқона кўриниши деганда нимани тушунаси?

- а) ота – онага ҳурмат;
- в) андишали ва мулоҳазалилик;
- г) катталарга ҳурмат, кичикларга иззат;
- д) хаёлга келган ҳаракатни қилиш;
- е) а, в, г.

8. Миллий истиқлол гоёси Ўзбекистонда демократик жараёнларни ривожлантириш учун нимани биринчи зарурий шарт ҳисоблайди?

- а) ҳуқуқий билим, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданиятни шакллантиришни;
- в) сиёсий етуқликни;
- г) халқаро воқеалардан тўғри хулоса чиқаришни;
- д) моддий манфаатдорликни кучайтиришни;
- е) тўғри жавоб йўқ.

9. Фуқароларнинг шахс бўлиб шаклланишида асосий омиллар қайсилар?

- а) урф – одатлар, қадриятлар, буюк алломалар фикрини тўғри тушунтириш;
- в) миллий бурч тафаккурининг дунёвий бурч тафаккури билан боғлиқлигини тушуниш;
- г) жамиятлар тарихидек фуқаролар бурчи ва масъуллиятини солиштирган ҳолда, уларнинг ўзгарувчанлигига диққат қилиш;
- д) миллий ва умуминсоний қадриятлар;
- е) барча жавоблар тўғри.

10. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да қандай муаммолар ечими мужассамлашган?

- а) таълим тизимини кучли қонунлаштириш;
- в) юксак маънавиятни шакллантириш;
- г) миллий тикланиш ва ахлоқий хислатларни шакллантириш;
- д) юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш;
- е) барча жавоблар тўғри.

14-мавзу: Билимдонлик, дўстликка садоқатлилик, ростгўйлик, адолатпарварлик-маънавий фазилат

14.1. Билимдонлик инсоннинг куч-қудрати ва маънавий салоҳияти

Мамлакатимизда барпо қилинаётган инсонпарвар, демократик, ҳуқуқий» давлатни баркамол ва билимли фуқароларсиз амалга ошириб бўлмайди. Шу сабабли миллий ва умуминсоний қадриятларни ўрганиш, ривожлантириш ҳозирги кун тартибида турган долзарб масаладир. Президент И.А.Каримов «Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик билан, мустақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият-маърифатли инсоннинг икки қанотидир»¹ -деган эди. Ҳа, мустақилликни мустаҳкамлаш ҳам ақлий заковат ва руҳий-маънавий

¹ И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 34-бет.

салоҳиятга боғлиқ. Тоталитар тузум давридаги сохта билимдонлик Республика аҳолисини ҳам четлаб ўтмади. Билимли бўлиш, кўпроқ миқдор жиҳатдан белгиланди. Эндиликда эса ривожланган мамлакатлардаги билимдонлик даражасига миқдор жиҳатдан эмас, сифат жиҳатдан етишиш масаласи қўйилиб, бутунги кунда унга бирмунча эришилмоқда.

Юксак маънавият калити билимдонликдадир. Инсоннинг куч ва қудрати эндиликда замонавий илмларни забт этиш билан белгиланаётир. Бу забт этиш эса билимларни эгаллаш билан боғланган. Билим олиш меҳнат ва машаққат натижасидир. Мутафаккир деб ном олган барча инсонлар жаҳон халқларини илм, билим олишга даъват этиб келдилар. Тўғри, инсонлар мол-дунё, пул, маблағ, учун курашадилар, лекин, ҳар қандай илм ва билимни мол-дунё билан тенглаштириб бўлмайди. Мол-дунё қанчалик ширин ва кўп бўлмасин барибир ўткинчидир. Билим эса аксинча. Билимли шахс енгилмас, қийинчиликларга бардош берувчидир. Билим ва билимдонлик ҳақида алломалардан бири, буюк педагог Юсуф Хос Ҳожиб шундай фикрларни айтиб қолдирганки, уларга диққатни тортмай иложимиз йўқ. «Кишининг билимдонлиги, дейди у, унинг тили орқали намоён бўлади. Ифорни яширса, ҳиди аён қилганидек, билимни ҳам яшириб бўлмайди. У сўз орқали маълум бўлаверади. Оламда одам пайдо бўлганидан бери яхши одатларнинг барчаси билимдонлар туфайли пайдо бўлди. Шунинг учун ҳам билимдонлар доимо тўрға ўтказилади»¹. Кўриб турибмизки, бу фикрлар ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас. Минглаб йиллар тажрибаси ўз мазмунини шу фикрларда мужассамлаштирган.

Фахр билан айтиш мумкинки, мустақил Ўзбекистонда илм-фан ва билим олишни ривож учун давлатимиз ва унинг Президенти жуда кўп тadbирларни амалга ошираётир. Юқорида таъкидлаганимиздек, 1997 йил 29 августда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги Қонунда билим олишнинг асосий тамойиллари белгилаб берилди. Бу тамойиллар ижтимоий тараққиётимизни белгилашга муҳим ҳисса қўшади. Таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги, таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги, умумий ўрта, шунингдек ўрта махсус, касб-ҳунар таълимнинг

¹ Б. Тухлиев. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадгу билиг» асари. Т.: «Ўзбекистон», 1991, 9-бет.

мажбурийлиги; таълим тизимининг дунёвий аҳамиятга эга эканлиги; билим олишни ва истеъдоднинг қўллаб-қувватланиши шу тамойиллардандир. Бу тамойиллар кадрлар масаласини ҳал қилишга жиддий ёрдам беради.

Ўзбекистонда қурилаётган жамият миллий кадрларсиз амалга ошмайди. Кадрлар муаммоси И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI асрга интиломда» номли асарида яна бир бор таъкидланиб, устувор йўналишлар сифатида кўрсатилди: «Биз олдимизга қандай вазифа қўймайлик, қандай муаммони ечиш зарурияти туғилмасин, гап охир-оқибат, барибир кадрларга ва яна кадрларга бориб тақалаверади. Муболагасиз айтиш мумкинки, бизнинг келажагимиз, мамлакатимизнинг келажаги ўрнимизга ким келишига ёки бошқачароқ айтганда, қандай кадрлар тайёрлашимизга боғлиқ»¹. Демак, кадрлар илм-фанни эгалламаса, билимдон бўлмаса мамлакат келажаги порлоқ бўлмайди. Бунинг акси бўлиши эса миллатни обрўсизлантиради, келажагига болта уради.

Илм-фаннинг дунёвий жиҳатларини эгаллаш билимдонликка олиб келади. Азалдан мутафаккирлар билимдонликни эъзозлаганлар.

Мустақилликнинг ҳам кафолати шундадир. Шу билан бирга, бугунги ёшлар ўз ота ва боболари, оналари ва бувалари изидан бориб, улар эгалламаган билимларни эгаллаши, уларнинг бошлаган буюк ишларига кўмаклашиши, ёрдамлашиши лозим. Бу йўлда улар чарчаш нима эканлигини билмасдан, билим чўққиларини эгаллаши, ақл ва мустақил тафаккурлаш билан қуроullanмоқликлари лозим. Ҳар бир ёш ўз қадамини дадил ташламоғи учун ҳақиқий билимдон бўлиши давр талабидир. Билимли кишилар йўлда қоқилмайдилар, улар ҳунар ўрганадилар, сиёсат билан шуғулланадилар, маданиятни яратадилар.

Вақтида цивилизацияни ифодалаш учун: «қанча кўп билсанг шунча кўп қодирсан», деган иборани айтилганлиги бежиз эмас. Шундай экан, улуғворликка йўллайдиган омил-билимдонликдан четда қолмасдан, унга эътиборсизлик қилинганга чек қўйиш лозим. Билимдон бўлишнинг манбаи жиддий билим олиш эканлиги сизга сир эмас. Порлоқ ҳаёт билимдонлар қўлидадир. Билимдонлар забт этувчилардир. Ахир инглиз философи Ф. Бэкон «Билим-куч, куч эса

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 18-бет.

билимдадир” ёки «Билим ва қудрат-иккови эгизак» деб бежиз айтмаганда!

Биз қанчалик билимдон бўлсак, ўзлигимизни шунчалик яхши англаймиз, миллий ғуруримизни ўстирамиз, акс ҳолда, барча нарса бизга бегона бўлиб қолаверади. Олам чексиз бўлганидек, билим ҳам чексиздир. Билган сари билимдоннинг чегараси кенгайверади. Билимдон билими кенг бўлса ҳаёт қийинчиликларини ҳам енгилроқ ўтказади. Зиддиятларни осон ечади. Теварак-атрофдаги турли жараёнларни билим орқали кўпроқ кўриб, хулосалар қилиш ҳар бир кишини жоҳиллик, ялқовлик, бефарқлик, боқибегамликдан узоқлаштиради. Бу хислатлар, аслида, инсонга ёт бўлсагина, у юксак маънавийят эгаси бўла олади.

Халқимиздаги «Олим бўлсанг-олам сеники», «Илмсиз бир яшар, илмли минг яшар», «Билимли ўзар, билимсиз тўзар» каби мақоллар шу мазмунга эгаки, уларнинг маъзини чаққан сайин билимдонлик нима эканлиги янада яққолроқ кўз ўнгимизда гавдаланади. Бу соҳаларни ҳар бир инсон ўзида мужассамлантирар экан, маънавий камолотга эриша боради.

Маънавий камолот ва билимнинг манбаи китоб билан боғланган. Китоб бўлмаса, уни ўқиб, уқмаса, билимдонлик шаклланмаслиги сир эмас. Доноликни ва билимдонликни ўргатиш, сақлаш ва тарқатиш ана шу китобларга ҳам боғлиқ. Китоб фақат ўтмишни билиш учун эмас, балки келажакни ҳам белгилаб берувчидир. Китоб ижод қилиш манбаидир. Шу билан бирга китоб ўқиш ҳам меҳнатдир, ҳам бекорчиликнинг кушандасидир. У инсонларга кулфатлардан қутулиш йўлини кўрсатувчидир, ўз вақтида улуғ дўстдир ҳам. Мутафаккир Абдурахмон Жомийнинг қуйидаги фикрлари ҳам бебаҳодир:

Китобдан яхшироқ дўст йўқ жаҳонда,
Ғамхўринг бўлгай, у ғамли замонда.
У билан қол, танҳо ҳеч бўлмас озор,
Жонингга юз роҳат, беради такрор.

Ёки Ризоуддин ибн Фахрутдин китоб тўғрисида шундай фикрни айтади: “Тўзал китоблар ажиб нарсаларни кўрувчи кўзгу, авлоқда сирдош, ёлғизликда дўст, ожизлик вақтларда ёрдамчи, ҳасратда шодлик келтирувчи, фикрларни нурлантирувчи, ўтган замон аҳволидан сўзловчи, умматлар

ноқиятини ҳикоя этувчи, ақлли кимсаларнинг ақлларини кўзларига кўрсатувчи, оз ҳақли, кўп фойдали нарсадир” демак, китоб инсонни билимдон қилишда асосий манбадир. У одоб-ахлоққа чорлайди. Маслаҳат беради. Иродани мустаҳкамлайди. Бу фикрлар инсон фаолиятига оид бўлса ҳам, зеро у, жамият учун ҳам фойдалидир. Юқорида таъкидлаганимиздек, маънавий камолот тараққий этган жойда жамият тараққиёти юксак даражага кўтарилади. Шу жамиятда яшовчиларнинг моддий фаровонлигини ҳам оширади. Инсонни юксак маънавиятга етаклайдиган китоблар, асарлар, ривоятлар, асотирлар алломаларимиз томонидан бизга маънавий мерос қилиб қолдирилган. Улар инсоннинг юксак маънавиятли ва билимдон бўлиб шаклланишига яқиндан ёрдам бериб келаётир.

14.2. Дўстликнинг шаклланиши ва унга садоқатлилик омиллари

Инсоният, олами мавжуд экан, дўстлик инсонлар ўртасида барқарор ҳукм сураверади. Шу сабабли бўлса керак, буюк алломаларнинг деярлик ҳаммаси, ҳар даврда ўз асарларида дўстлик қирраларини эзгу ният билан мадҳ этганлар. Абу Наср Форобий, Ал Хоразмий, Абулқосим Фирдавсий, Абу Абдулло Рудакий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Умар Хайём, Саъдий Шерозий, Амир Темур, Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар ўғли, Абдулла Қодирий, Уйғун, Фафур Фулом, Собир Абдулла ва бошқалар шундай алломалар қаторига киради. Уларнинг ғояларида дўстлик муаммолари устувор йўналишлардан ҳисобланади.

Дўстликнинг шаклланиш мезонлари ҳақида сўз юритар эканмиз, ислом дини ҳам ўз диққат эътиборини бу ноёб муаммодан четда қолдирмаганлигининг гувоҳи бўламиз. Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифларнинг мазмунида дўстлик мезонлари етакчи ўрин эгаллаган. Айниқса, шахслар ва халқлар ўртасида дўстлик муносабатларини ўрнатиш ҳақида ҳақиқий, инсоний фикрлар борки, бу фикрлар ҳар бир инсонга тааллуқли, мисли кўрилмаган ҳаётий насиҳат ва кўргазмалардир. Жумладан, ҳадисларда: «Ҳеч ким ҳеч кимдан ортиқ эмас», «Ўзингга назар қил. Сен қизил ёки қора

танли одамлардан афзал эмассан, балки тангридан қўрқиш ва тақво билангина фазилат зиёда бўлиши мумкин», “Бўлиниб кетишдан сақланинглари”, «Кимки кўпчиликдан ажралса, дўзахга йўл олган бўлади», деган насиҳатлар фикримизнинг ёрқин далилидир.

Соф дўстлик инсонларни бир-бири билан маънавий жиҳатдан мустаҳкам боғлайди, инсоний фазилатларни мукаммал шакллантиради. Аммо, шаклланган дўстлик қанчалик мустаҳкам бўлмасин, хатолардан ҳам холи бўлмайди. Чунки, хато қилиш инсон хусусиятидан келиб чиқади. Буни тан оламизми ёки йўқми, у кўпчиликка хос бўлган нуқсондир. Дўстлик жараёнида йўл қўйилган ҳолатларни дўст тутинган инсонларнинг ўзлари бир-бирини тушунган ҳолда ҳал этиши, келишувчилик йўлини танлаши натижасида шу дўстликни мустаҳкамлаши мумкин. Бу жараён айтилишга осон бўлса-да, анча мураккабдир. Шундай экан, дўстликнинг шаклланиши кўпгина жараёнларни қамраб оладики, бу жараёнлар ўта хилма-хил бўлиб, ўзаро алоқада ва боғланишдадир. Бу алоқа ва боғланишлар аниқроқ айтилганда, ўзаро таъсир этиш натижасида дўстликнинг бир бутун ҳис-туйғуга айланишига ёрдам беради. Демак, дўстликнинг шаклланишида дўстлар ўртасидаги самимийлик муҳимдир. Дўстликда самимийлик етакчи ўринни эгалласа, дўстликнинг умри узоқ бўлади, ишига нисбатан ишонч ҳам сезилади. «Қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди» қабилида иш кўради. Аслида дўст танлаш, дўст тутиниш муаммоси энг нозик муаммодир. Бу фикр Эркин Воҳидовнинг қўйидаги ҳикматларида ўз ифодасини топган:

Дўст қидир, дўст топ жаҳонда,
Дўст юз минг бўлса оз.
Кўп эрур бисёр душман
Бўлса у бир дона ҳам . . .

Бу мисралар ҳар бир инсонга тааллуқли. Албатта, дўст бўлишни мақсад қилиб, манфаат орқасидан қувиш ҳам юксак маънавийликка кирмайди, у оилавий муносабатларда, жамоа ва меҳнат қилиш жараёнларида, кишининг бошига бирор мусибат тушганда, узоқ сафарга чиққан пайтларда секин-аста шаклланади. Зеро, дўстлик инсоний фазилатларнинг энг

нозик томонларидан келиб чиқадиган ва инсон учун зарурий, муқаддас ҳис-туйғулар йиғиндисиدير.

Дўстлик туйғуси, ўртоқлик, биродарлик, ҳамфикрлик, касбдошлик, қон-қариндошлик каби инсонларга хос хислатларнинг кўпчилигидан фарқ қилади. Ҳақиқий дўстлик бу хислатлардан бир неча бор устун туради, десак хато бўлмайди. Албатта, дўстлик ана шу хислатлар заминиди ҳам шаклланади, такомиллашади, мустаҳкамланади. Дўст орттириш, топиш маълум вақт ёки маълум хизмат кўрсатиш билан чегараланмайди. Инсонларга нисбатан мурувват, ғамхўрлик қилишдек ҳис-туйғуларга бой инсонлар кўпроқ ҳақиқий дўст орттирадилар.

Дўстлик ҳис-туйғулари ҳаммада ҳам бир хил шаклланмайди, албатта. Дўстлик қирралари, ришталари, негизлари сон-саноксиз бўлгани учун ҳам барча инсонлар унга турлича ёндашадилар. Лекин, қирралари қанчалик кўп бўлмасин, дўстликнинг шаклланишидаги асосий сабаблардан яна бири бу меҳр-муҳаббат билан суғорилган ўзаро **яхшилик** муносабатидир.

Шу ўринда Муҳаммад Жабалрудийнинг қуйидаги фикрини келтириш ўринлидир: «Эй, азиз инсон, агар сен ўзгалардан **яхшилик** кўрай десанг, фақат **яхшилик** қил!

Дунёда тонай десанг омонлик,
Бировга заррача қилма ёмонлик!

Демак, **яхшиликни**, хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, уни бировлардан дариғ тутма. Арзимаган бир **яхшиликни** ҳам бировга қиламанми деб ўйланиб ўтирма! Дунёда ким нимаки экса, ўшани ўради», - деган улуғвор ва мафтункор сўзларига эътиборни тортсак, бунда фалсафий мазмун ётишини сезамиз. **Яхшилик** ҳақиқатдан ҳам маънавиятни юксалтирувчи омилдир. **Яхшилик** асосида қурилган дўстликнинг умри узоқ ва боқийдир.

Дўстликни шаклланишининг омилларидан яна бири **ширинсўзликдир**. Ҳазрат Алишер Навоий уқтиришича:

Сўздирки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздирки, жонга берур хабар жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,

Пўлат Мўмин эса, ширинсўзликни қуйидагича таърифлайди:

Энг авало, иссиқ салом - ширин сўз,
Одам учун чин эҳтиром - ширин сўз,
Дилга берар завқу ором ширин сўз,
Беморни ҳам этар соғлом ширин сўз,
Одат бўлсин, хуллас калом ширин сўз.

Маънавий камолотнинг кўп жиҳатлари, аксарият ҳолда, сўзлашиш жараёнида кўринади. Сўз билан душманни ҳам лол қолдирса бўлади. “Яхши сўз билан илонни ҳам инидан чиқариш мумкин”, - дейди халқимиз. Бу фикрлар ҳаёт чиғириқларидан ўтиб халқ орасида барҳаёт ўрин олган, ўлмас мулоҳазалардир. Шу сабабли, бундай мақол ва мантиқан бой фикрларга эътибор қилмай иложимиз йўқ. Демак, аввало, дўст истар эканмиз, сўзлашишнинг ноёб томонларига эътиборимизни қаратишимиз лозим. Сўз ширин ҳис-туйғуни йўқотишга ёки тиклашга олиб келади. Кези келса сўз ҳам тирилтиради, ўлдиради ҳам, сўз баъзида малҳам, баъзида заҳар. Унинг қудрати, қандай, қайси шароит, ҳамда қайси мавзуда қўлланилишига боғлиқ. Дўст орттираман, деган инсон дилидагини ўз сўзи орқали ифодалар экан, бу жараён энг муҳимдир. Сўзлашувчи томонлар камтарлик билан ўз бурч ва ҳуқуқларини тўла ҳис қилган, англаган ҳолда, юксак ҳурмат билан танланган соҳада фикр юритсалар, дўстликка асос қўя бошлайдилар. Зеро, мавзуга қараб оддийлик, дилкашлик, жонкуярлик, ҳалол ва ростгўйлик, қатъиятлик: талабчанлик, хушмуомалалик, самимийлик асосида суҳбатлашиш ўзаро яқинлашувга ёрдам берадики, булар дўстлашишнинг маълум томонларини ташкил қилади. Агар инсоннинг ўзи ширинсухан, ахлоқ-одобли, самимий бўлса, дўстлар орттирганини ҳам сезмай қолади. Таъкидлаганимиздек, дўстни манфаат кўриш учун излашга ўрин қолмайди.

Дўстлик шаклланиши оила муҳити ва шароитидан келиб чиқади. Оилавий муносабатлар, ўзаро илиқ муомалалар, ҳамфикрлик, ўзаро ҳурмат бўлиши, оила қийинчилики

заҳматларини бирга барҳам кўриш хислатлари борки, булар ҳам дўст топиш ва дўстга эга бўлиш жараёнларини муҳайё қилмай қолмайди. Аввало, оиладаги ҳар бир аъзо, оиланинг маънавий ва иқтисодий соҳаларини тўғри тушунмас экан, оилада ўсган фарзанд дўст топишда қийналиши турган гап. Шу сабабли, бунга айниқса, оила бошлиқлари, она ва отанинг ўрни бекиёсдир. Ота-она ўз ҳаётидаги инсонлар билан ўз фарзандларини танлаган йўлларига вақтида қатикқўллик, баъзан меҳрибонлик билан бошқармас экан, кейинчалик кўп қийинчиликларга дуч келадилар. Минг афсуслар бўлсинки, ҳаётда шундай фарзандлар учрайдики, улар на қатикқўлликни, на меҳрибонликни тушунадилар, биладилар. Бундай фарзандлар қабиҳ ниятлари олдида ота-онанинг насиҳатига қулоқ солиш тугул, балки улардан воз ҳам кечадилар. Ҳаётдан маълумки, баъзи ота-оналар фарзандларини дўст орттиришларини истаб барча шароитларни яратишга ҳаракат қиладилар. Лекин, бу ҳаракат ҳамиша ҳам яхши натижа беравермайди. Ўша фарзандлар яратилган шарт-шароитларни мукамал тушуниб етмайдилар. Улар мавжуд шароитлардан оқилона фойдаланиб дўст орттириш тугул, балки ота-онани, қавм ва қариндош, дўст, ёр-биродарлар олдида бошларини эгдирадилар, ота-онанинг қолган умрига завол бўладилар. Енгил-елпи пул топиб, шахсий манфаатлари учун яшайдилар. Ҳақиқий дўст орттиришга ҳаракат ҳам қилмайдилар. Улар билмайдиларки, қандайдир йўллар билан топилган бу арзимаган ҳаром пуллар дўстлик қирраларининг бир қисмини ҳам қопламайди. Ота-онанинг меҳр тўла ҳаракатлари ўрнига, уларни зор қақшатиб қилинган бу саъй-ҳаракатлари билан уларнинг қалбига кўринмас маънавий ханжар урадилар.

Келажакда, бундай ёшларда бирорта ҳақиқий дўст бўлиши амри маҳолдир. Бундай ёшлардан нафратланиш ўринлидир. Сабаби, ҳамма вақт бу соҳада «оқни қора» деб кетавериш ҳам тўғри эмас. Бизнингча, бундай хислатга эга бўлган фарзандлар, дўстликни маънавий томондан ажратиб қарайдилар. Дўст ва душманни ажрата ололмайдилар. Ўз нодонликларини эса умуман тушунмайдилар. Нодонлик билан дўстлик аломатларининг пайдо бўлишини сезиш қийиндир.

Фарзандлар дўстлиги боғчадан бошланади. Биргаликда туғилган кунларни ўтказиш ёки ҳайвонот боғларига бориш, мультфильм кўришлар эндиликда одат тусига кириб қолдики, ана шу жараёнлар ҳам бола ҳаётидаги муҳим ҳодисалардир. Шу жараёнларда дўстлик туйғулари шакллана бошлайди. Боғчалардаги бу умумий шароитлар мактабга борган боланинг дўст орттириши учун асосдир. Ўз навбатида, мактабдаги дўстлик бошланишида синф раҳбари ва тарбиячининг ўрни, айниқса, муҳимдир.

Синф раҳбари ёки тарбиячи ўқувчиларни бирлаштиради. Уларни бир-бирига меҳр-оқибатли бўлишга чорлайди. Ўтказилаётган тадбирлар кўпроқ дўстликка бағишланган соҳалар билан олиб борилса ўқувчилар ўртасида дўстлик ҳам абадий бузилмас бўлиб қолади. Шу жараёндан баҳраманд бўлган ўқувчилар олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ўқиш, корхоналарга ишлаш учун тарқаб кетган пайтларида ҳам, вақти-вақти билан учрашиб, ўзаро мулоқотда бўлиб юришлари, бир-бирларининг аҳволларидан хабардор бўлиб, оғирларини енгил қилиб юрганларининг гувоҳимиз.

Дўст орттиришнинг муҳим омилларидан яна бири **юксак ахлоқлилик**дир. Ахлоқ тўғрисида қадимги турк ёдгорликларида, «Авесто»да, диний китобларда, қадимги турк ёзувларида кўп фикрлар билдирилганлиги бежиз эмас.

Айнан, пайғамбаримиз Муҳаммад саллолоҳу алайҳи васаллам юксак ахлоқли бўлганликларидан у киши Аллоҳ томонидан танлаб олинганлиги тўғрисида ривоятлар бор. У кишининг ҳусни, ахлоқ - хулқлари ҳар жиҳатдан камолотга етган, мукаммал бўлган. Аллоҳ таоло «Нур» сурасининг тўртинчи оятида пайғамбар алайҳиссаломни мақтаб: «Сен чиндан ҳам юксак ахлоқ эгасисан» деган. Пайғамбар алайҳиссаломнинг ўзлари «Мен гўзал ахлоқлиларни камолига етказиш учун юборилдим», - деганлар. Анас (р. а): «Расулуллоҳ энг гўзал ахлоқ эгаси эди»¹, - деганлар. Ана шу ахлоқ туфайли, пайғамбаримизнинг дўстлари у кишининг гоёларига умрларининг охирларигача содиқ қолганлар, десак хато бўлмайди.

Ўз навбатида, дўстликнинг шаклланишида **ишонч** ҳам инсонларнинг кўнгил, дили ва қалбини боғловчи гоёят муҳим кучдир. Ўртада ишонч хислатлари пайдо бўлганидан сўнг

¹ Муҳаммад Кузарий. «Нур-ул яқин», Т.: «Чўлпон», «Камалак», 1992, 263-бет.

одамлар бир-бирларига ихлос қўя бошлайдилар. Ишонч наздида ҳалоллик, адолат ва соф виждонлик, поклик, сўз ва ҳаракат бирлиги каби инсоний хислатлар ўз ифодасини топган. Ишонч негизлари бу инсонлар меҳрини қозониш, қария ва ногиронларга ёрдам қўлини чўзиш, улардан хабар олиш, доимо улар билан мулоқотда бўлиш, ўз сўзининг устидан чиқиш, вафодорлик қилиш, бировнинг оғирини енгил қилиш демакдир. Қаллоблик қилиш ишончнинг тескари томони сифатида, ҳурматни йўқотишга олиб келади. Ишонч сўзи араб тилидаги «иймон» сўзидан келиб чиққанлиги ҳам бу сўзнинг моҳият жиҳатидан жуда мазмунга бой, мўътабар эканлигидан далолатдир. Иймонлик кишини мўмин, дейдилар. Ўз навбатида иймон келтирган одам ишончли одамдир. Иймон-инсон қалбининг тавҳаридир. Унинг бор мазмуни инсонни дўст бўлиб яшашга, иноқликка, яхшиликка, ҳалолликка ундайди. Таъкидлаш лозимки, Аллоҳ таолога келтирилган иймон ҳар бир мўминни даҳшат ва кулфатлардан сақлашга ёрдам беради, деб ривоят қиладилар. Демак, иймон ёки ишонч инсон қалбидаги кўринмас маънавий кучдир.

Ишонч инсонни ақлий жиҳатдан бойитади. Ишонч тақозоси билан ўз ҳаётини қурган инсонлар маърифатли инсонлар қаторига киради, чунки улар илм олиш натижасида олимликка эришадилар. Ишонч маънавийлиги кишида бўлади. Таъкидлаш лозимки, инсонлар сенга ишонмас экан, ўзингга яхши дўст тополмайсан. Ишончни йўқотмаслик учун ҳар бир инсон инсофни ҳам йўқотмаслиги даркор. Демак, инсофлилик ҳам дўстликнинг шаклланишида муҳим омил ҳисобланади.

Инсофлилик ўзбек халқининг энг яхши ахлоқий фазилатларидандир. Инсофли бўлиш ҳаётнинг қийинчилиги ва енгилликларини сезишга ёрдам беради. Инсофлилик кўпроқ ҳаётни чуқур тушуна бошлаганда кўзга таъсирлана бошлайди. Инсоф оқу-қорани таниш даврида шаклланади. У одабийликнинг шаклланишига таъсир қиладди, чунки инсофли одам фақат ўз манфаатини кўзламайди, балки, бошқа кишилар манфаатини ҳам ўйлайди. Бошқалар тўғрисида ғамхўрлик қилиш натижасида инсон хушнуд бўлади, бахтига-бахт қўшилади. Шу боисдан пайғамбаримиз: «Аллоҳга сиғинаман деб, сўнгра инсофли бўл» деб зикр

қиладилар. Инсофсизлик қилиш инсонликка раҳна солади, дўстликка зулм қилади ва унга путур етказади. Тўғри, инсофни ҳамма ҳам бир хилда тушунмайди. Инсофсизлар тутинган йўл сохталикка, вақтинчалик иттифоқликка олиб боради. Инсофсизликка ружу қўйган фаолиятда келажак ва самимият бўлмайди. Шу сабабли, инсофсизлик ҳам гуноҳнинг бир туридир, десак хато бўлмайди. Буюк аллома Ризоуддин Ибн Фахруддин «... Гуноҳ унутилмайди, эзгулик ерда қолмайди, ҳар ким нима сепса, шуни ўради. Эзгулик қилишга шошилинг. Нафсингизнинг ҳамма истагини бажо келтиришдан чекининг. Хайрли ишлар учун саъй-ҳаракат қилинг»-дейдилар. Булар инсофлилик учун ажойиб ўғитлардир. Демак, инсофли бўлиш одамийликдир. Одамий бўлишнинг ўзи эса ҳалолликнинг келиб чиқиши учун асосий манбадир. Шундай қилиб, инсоний фазилат ҳаёт жараёнида пайдо бўлади, у туғма туйғу эмасдир. Инсофлилик туйғуси оиладаги сингари мактаб, жамоа, жамият ривожланиши жараёнида пайдо бўлади. Ҳар бир ишда инсоф билан иш юритиш саҳийлик ва камтаринликдан далолатдир. Фақат “Мен” деб туриб олиш, ўз манфаатини ўйлаш инсофдан эмас, балки муғомбирлик ёки очкўзликдир. Инсоф билан иш юритиш ютуқлар гаровидир. Инсоф бор жойда барака, қут бор.

Дўстликнинг шаклланишида **вафодорлик, сир сақлаш**, ўз молини дўстидан аямаслик каби хислатлар ҳам ўрин олади. Уларнинг бирисиз иккинчиси бўлмайди. Мутафаккир Муҳаммад Жабалрудий шундай таъкидлайди:

Ҳар дўстки, дилида уч хислат бўлмас,
Кеч ундан, дўстликка асло арзимас.
Бири вафодорлик, бири сир сақлаш,
Бири-молин сендан аямаса бас!¹

Дўстлик масофага ҳам боғлиқ эмас. Узоқ жойларда яшаган кишилар дўстлиги ҳам абадий ва мустаҳкам бўлганлиги кўпларга аён. Узоқдан туриб бўлса ҳам ҳақиқий дўстлар бир-бирининг шоду хуррамликларидан баҳра оладилар, ғамларига эса шерик бўла оладилар. Тарихдан бизга маълумки, Кат (ҳозирги Беруний) шаҳрида яшаган Абу

¹ Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони. Т.: “Фан”, 1996, 46-бет.

Райҳон Беруний билан бухоролик Абу Али Ибн Сино ўртасидаги дўстлик бунга мисол. Улар аввал хат орқали дўст бўлганлар. Кейинроқ бу абадий дўстликка айланди. Лекин, ҳаётдаги баъзи воқеалардан кўз юмиб бўлмайди. Шундай дўстлар борки, бир-бирларини ҳар куни кўриб турсалар ҳам, дўстларидаги кўп хислатларини яхши билсалар ҳам, дўстлари тўғрисида кўр-кўрона мадҳиялар айтиб, бир-бирларини давраларда мақтайдилар. Лекин давра ниҳоясига етиб, уй-уйларига тарқалиш арафасида ўзлари мақтаган дўстларининг ғийбатини ҳам қила бошлайдилар. Бошига мусибат тушганда эса, турли сабаб ва важларни кўрсатиб, бўлган воқеадан ўзларини узоқ сақлайдилар. Шу сабабли, дўст бўлиш учун, албатта, иккала томон ҳам дўстликнинг қадрига етиш мақсадида ҳаракат қилиши ниҳоятда зарур. Камчиликларни сезган дўст, бу камчиликларни дўстнинг ўзига айтмасдан, устидан кулиб юриши, ғийбат қилиши, ҳатто ғойибона душманлик қилишгача бориб етиши унинг қалбаки дўст эканлигидан далолат беради. Шу ўринда Муиниддин Жувайнийнинг қуйидаги байтини эсламоқ даркор:

Ҳар кимсага таъна тошини отма,
Гарчи бўлса ҳамки қайсар ёки шум!
Айбсиз дўстларни топмоқ муаммо,
Айтчи, хатолардан ким поку маъсум?
Ҳар ким дўстларига хушфеъл бўлмаса
Дўстлик иззатидан бўлади маҳрум¹.

Демак, арзимаган камчиликдан хулоса қилиб, йиллар давомида тўпланган ҳурмат, иззат, дўстликни йўққа чиқариши мумкин. Зеро, ундай дўстлик соф ҳолда шаклланмаган. Бундай жараёнлар ўқувчиларимизда ҳам бўлишига шак-шубҳа йўқ. Афсуски, инсонлар кўпроқ дўстликнинг маълум ёшига етгандагина қадрига ета бошлайдилар. Аммо, бу пайтда «сувдан ғалвир кўтарилган» бўлади. Дўстлар ҳам сийраклашиб қолади. Бизнингча, бу ҳам бир ҳаёт оқимидир. Шу сабабли, ёши катта кишилар, ҳаёт тажрибасига эга бўлганлар, ўқитувчилар, мураббийлар ўз ўқувчи ва талабаларини, раҳбарлар эса ўзларининг ёш ходимларини ҳаётнинг бу чигалликлари билан ўз вақтида

¹ Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони. Т: "Фан", 1996, 55-бет

таништириб, тушунтириб борсалар, келажак авлодлар хатоларни камроқ қилсалар ажаб эмас. Бундай ёндашини одамлар ўртасидаги умумий бирликни, хусусан, дўстликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Тўғри, дўстликни ифодалаш, уни ёритиб бериш кичкина ҳажмдаги параграфда мушкул ишдир. Шу ўринда айтиш лозимки, имконият бўлганда буюк шахслар ўртасидаги дўстликлар, дўстлиkning ижтимоий томонлари, муҳаббат билан дўстлик ўртасидаги жараёнлар, қалбаки дўстликлар тўғрисида, дўстликни эъзозлаш ва уни ривожлантириш, муқаддаслаштириш соҳаларида жуда кўп фикрларни ҳам айтиш мумкин эди. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, шоир Эркин Воҳидовнинг «Дўст қадам қўймас эса, вайронадир кошона ҳам», -деган оқилона фикрларини эсдан чиқармаслик айтиш мумкин.

14.3. Алдамчилик, иккиюзламачилик, муғомбирлик, жоҳиллик тубанлик белгиларидир

Инсонлар фаолиятида учраб турадиган шундай хислатлар ҳам борки, бу хислатлар яхши, юксак маънавиятлилик кишилар хислатларига сира ҳам тўғри келмайди. Шу каби хислатларга алдамчилик, иккиюзламачилик, муғомбирлик, порахўрлик, адолатсизликлар киради. Бу соҳаларда ҳам юқорида таъкидланган асарлардан жуда кўп ҳикматларни олсак бўлади. Қадимги даврларда алдамчилик, иккиюзламачилик, муғомбирлик, порахўрлик, адолатсизликларга қарши насиҳатлар қилган ва ўз фаолиятларидан мисоллар келтирган кишилар кам эмас. Шу сабабли, уларнинг номлари асрлардан-асрларга ўтиб келаётир. Буларга мисол қилиб, Нўширавон, Жамшид, Хорун ар-Рашид, Ҳушанг Хорун, Луқмон, Ҳотам, Бузургмеҳр, Кайковус каби машҳур образларни олиш мумкин. Булар ҳаётидаги яхшилик ва эзгулик, сахийлик, олижаноблик, камтаринлик, ботирлик, ҳалоллик хислатлари кишиларни юксак маънавиятга чорлайди. Жумладан, Ҳотам ибн Той, яъни Ҳотами Той бошидан кечирганлари, унинг саргузаштлари фақат Арабистонда эмас, балки дунёнинг ҳар бурчагида тиллардан-тилларга, эллардан-элларга ўтиб юриб, инсониятни алдамчилик, иккиюзламачилик ва бошқа салбий

хислатлардан узоқлашишга чорлайди. Ўзгу ниятларнинг устунлигини таъминлашга хизмат қилади.

Шу сабабли, А. Навоий ўзининг деярлик барча асарларида кишилардаги бу хислатларни йўқ қилишга чорлаб, уларни қаноатли бўлишга, таъмагирлик ва нокасликдан узоқ бўлишга чақириб, жоҳиллик ва нафс хислатларни, ўзига бино қўйишларни қоралайди. Бу ўринда ҳазратнинг фикрларини келтирсак фойдадан холи бўлмайди:

«Қаноат-бир чашмадирки, олган билан унинг суви қуримайди: у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзордирки, уруғи иззат ва шафқат ҳосилини беради, у бир дарахтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир. Қаноат бир кўрғонки, унга кирсанг нафснинг ғалвасидан қутуласан. Қаноат бир чўққики, унга чиқсанг, дўст душманга муҳтожликдан халос бўласан.

Таъмагирлик ва нокаслик шундай ёмон феълки, улар гўё икки ёқимсиз эгизакдир. Униси бундан ёмон-буниси ундан ёмон, иккаласи ҳамма ёмондан-ёмон. Буларнинг бири нокас ва бирининг иқболи наст иккаласининг моҳияти бирдир»¹, ёки «такаббурлик-шайтон иши ва манманлик нодон иши. Такаббур одам барчага ёқимсиз»² деб ҳазратнинг айтиши бежиз эмас. Яна бир ривоят: қадимги Эрон шоҳларидан Ҳушанг ўз ўғлига васият қилиб айтади-«Эй фарзанд, иккиюзлама, ғаразгўй одамлардан ҳазар қил, уларни ёнингга йўлатма, чунки улар маъносиз даъво билан дўстлик лофини урадилар, яхшилик гавҳарларини ёмонлик ипига тизадилар. Маъқул ва мақбул ишларни қабиҳ, жирқанчли либосга ўраб, ёмон шаклда сенга кўрсатадилар»³.

Аллома Арасту айтади: «Тўғрилиқ учун қурбон бўлиш-ёлғончи бўлиб узоқ умр кўришдан кўра хайрлидир». «Ёлғончи кишидан яхшилик, вафолик кутиб бўлмайди».

Бу фикрлар инсонларни фақат яхшиликка чорлайди, ҳақиқатни, ҳалолликни тарғиб қилади. Инсоний хислатлардан яна бири бу — **ҳалоллик**дир. Ҳалоллик ва поклик ҳаромдан ҳазар қилиш, ҳақиқатгўй бўлиш ҳамманинг ҳам қўлидан келаверамайди. Лекин, аксарият инсонлар бу хислатлардан

¹ А. Навоий. Маҳбуб ул қулуб. Т.: 1983, 45-бет.

² А. Навоий. Маҳбуб ул қулуб. Т.: 1983, 90-бет.

³ Оз-оз ўрганиб доно бўлур. Т.: 1988, 64-бет.

холи эмаслар: ҳалоллик, поклик инсоннинг юксак маънавиятли бўлишига ёрдам беради. У алдамчилик, порахўрлик, муғомбирлик, иккиюзламачилик, адолатсизлик хислатларига қарши курашишга ундайди. Шу сабабли, шарқ халқлари адабиёти, халқ оғзаки ижодида, Қуръону Карим ва Ҳадиси шарифларда ҳалоллик хислатларига катта эътибор берилган. Унда ҳаром, ҳариш, ўғирлик, босқинчилик қаллоблик, фирибгарлик, хиёнаткорлик, эгри қўллик, порахўрлик, муттаҳамлик билан топилган ва шахсий мулк қилиб олинган мол-мулк қораланган. Бундай йўллар билан топилган пуллар ва мол-мулкларнинг баракаси бўлмайди. Аксинча, қўрқув, даҳшат нотинчликни олиб келади. Доно халқимиз бу соҳада ҳам ўз фикрларини айтиб келган: «Тез келган давлатнинг баҳоси бўлмас», «Ҳаром қўл аралашса, ҳалол қўлдан кетар», «Ҳаром жойда барака бўлмас», «Ўғирлик ош баданга юкмас», «Ҳаромни ҳаром чақирар» каби ҳикматлар фикримизнинг далилидир.

Иккиюзламачилик бу — ўз фикрига ишонмаслик натижасида келиб чиққан беқарор, салбий фазилатдир. Ҳа, иккиюзламачилик инсондаги энг салбий хусусиятлардандир. Иккиюзламачилик деганда, дўст ва қавмлар олдида хамелиондек товланиб турувчиларни тушуниб лозим. Чунки, бу ҳайвон ҳам шароитга қараб ўз ранги ва турқини ўзгартириб туради. Иккиюзламачи, сўзидан ҳам сезилиб турибдики, унда муқимлик йўқ деган маъно чиқади, яъни шундай кишида турғун юз йўқ. Иккиюзламачиларни ёвуз ёки мунофиқларга ўхшатиш мумкин. Улар қабих ишларни раво кўриб, ҳеч нарсани сезмагандай бўлиб, душман билан ҳам, дўст билан ҳам мулоқотда бўлиб юраверадилар.

Иккиюзламачилик меҳнат ёки маблағ талаб қилмайди, шу сабабли ҳам баъзи инсонлар енгилгина унга оғиб кетадилар. Баъзилар ўз манфаати олдида иккиюзламачилик қилиб одамларга хушомадгўй бўладилар. Хушомадни эса баъзи шахсларнинг ўзлари ёқтирадилар. Чунки, уларда ҳақиқий инсонийлик аломатлари камроқ бўлади. Иккиюзламачилар суҳбатларларда мустақил фикрни айта олмайдилар. Кўнга маълум бўлган фикрлар билан кифояланиб, уларнинг фикрини тасдиқлаб, ўша фикр билан чекланиб қўя қоладилар. Юксак маънавиятли киши ўз фикрига эга бўлиб,

хушомадгўй ва мунофиқларни вақти келганда таъзирини бериши лозим. Саъдий таърифича:

Ишонмагил маддоҳ, сўзамолларга,
Заррача наф учун сени мадҳ этар.
Бир кун муродин ҳосил этмасанг,
Иккиюздан ортиқ айб санаб кетар.

Хулоса шуки, билимдонлик, виждонан поклик, дўстликка садоқатлилик, ростгўйлик ва адолатпарварликни қарор топтириш инсонни юксак маънавиятли қилиб тарбиялайди. Маънавий баркамоллик эса комилликка етаклайди. Бу эса жамият ютуғига айланади.

Таянч сўз ва иборалар: билимдонлик, садоқатлилик, ростгўйлик, адолатпарварлик, тоталитар тузум, ифор, маънавий камолот, дўстлик, самимийлик, ўзаро яхшилик, юксак ахлоқлилик, ишонч, соф виждонли, иймон, вафодорлик, одамийлик, ҳалоллик, инсоф, ҳурмат, иззат, алдамчилик, иккиюзламачилик, муғомбирлик, жоҳиллик, тубанлик, адолатсизлик, порахўрлик, таъмагирлик, нокаслик, такаббурлик, ғаразгўй, ҳақиқатгўй, ҳаром-ҳариш, қаллоблик, ёвуз, мунофиқ.

Ҳикматлардан намуналар

Ёмон ишлардан ўзини эҳтиёт қилиб юрганларнигина билимдон, дейиш мумкин.

Абу Наср Форобий

Нодонлик бедаво дардир.

Билимсиз кишиларнинг кўнгли хурофотга мойил бўлади.

Ёлғончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради.

Билиминг шундай нарсаки, у яланғоч бўлганингда ҳам ўзингда қолади, ҳаммомга кирсанг сув билан ювиб бўлмайди. Билим қайтариш ва такрорлаш мевасидир.

Абу Райҳон Беруний

Қудратлидир кимки бўлса билимдон,
Билимдан кексалар дили навқирон.

Нодонликдан ёмонлик келади фақат,
Нодонга ёндошма, босмасин гафлат.

Абулқосим Фирдавсий

Боқмас жаҳон совуқ сўз,
Шилқим, юзсиз, бахилга,
Ёқимли бўл, хушхулқ бўл.
Қолсин номинг кўп йилга.

«Девону луғотит турк»

Жаҳолат аҳли бирла қурма суҳбат,
Етар ҳар дам бу ишдин жона заҳмат.

Носир Хисрав

Банда бўлсанг манманликни зинҳор ташла,
Саҳарларда жонинг қийнаб, тинмай ишла.
Йўлдан озғон гумроҳларни йўлга бошла,
Бир назарда дилларини сафо қилдим.

Аҳмад Ясавий

Ҳайфи одам ўз қадрини ўзи билмас,
Манманлик қилиб, яхшиларни кўзга илмас.

х х х

Ёмондан узоқ бўл, яхшига ёндош,
Умринг зое кетгач, дилинг бўлур ғаш.
Ёлғон бевиқор қилур одамни,
Ёлғон шармисор қилур одамни.

Тест топшириқлари

1. **«Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қачон қабул қилинган?**
 - а) 1998 йил 30 апрель;
 - в) 1997 йил 28-29 август;
 - г) 1996 йил 30 май;
 - д) 2000 йил 10 апрель;
 - е) 2001 йил 29 август.
2. **«Кишининг билимдонлиги унинг тили орқали намоён бўлади. Ифори яширса, ҳиди аён қилганидек, билимни ҳам яшириб бўлмайди, у сўз орқали маълум бўлаверади» деган фикр қайси мутафаккирга тегишли?**
 - а) Юсуф Хос Ҳожиб;
 - в) Алишер Навоий;
 - г) Комил Хоразмий;
 - д) Абдулла Авлони;
 - е) Абдурауф Фитрат.
3. **Қуйидаги манбалардан қайси бирида билимдонлик, дўстликка садоқатлилик, ростгўйлик каби хислатлар улуғланади?**
 - а) ҳадисларда;
 - в) марсияда;
 - г) эртакларда;
 - д) дostonларда;
 - е) а ва г.
4. **Давлат томонидан неча йиллик умумтаълим бериш кафолатланган?**
 - а) 11 йиллик;
 - в) 12 йиллик;
 - г) 9 йиллик;
 - д) узлуксиз таълим бериш;
 - е) 8 йиллик.

5. Конституциянинг қайси моддасида «Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади» дейилган.

- а) 40 – модда;
- в) 41 – модда;
- г) 42 – модда;
- д) 38 – модда;
- е) 37-модда.

6. «Билим – барча кулфатларга қалқон» деган фикр қайси муаллифга тегишли?

- а) Пьер Лаплас;
- в) Ф. Бэкон;
- г) А. Рудакий;
- д) А. Навоий;
- е) А. Фирдавсий.

7. Қуйидаги асарларнинг қайси бирида кўпроқ, дўстлик, ростгўйлик, адолатпарварлик сифатлари кенг ёритилган?

- а) «Фарҳод ва Ширин»;
- в) «Бобурнома»;
- г) «Камила ва Димна»;
- д) «Зафарнома»;
- е) «Темур тузуклари».

8. Қуйидаги ҳикматли сўзлардан қайси бири донишманд халқимизнинг ҳалолликка, покликка чорловчи ўғитларидан саналанади?

- а) «Тез келган давлатнинг баҳоси бўлмас»;
- в) «Ҳаром қўл аралашса, ҳалол қўлдан кетар»;
- г) «Ўғирлик оши баданга юқмас»;
- д) «Ҳаромни ҳаром чақиради»;
- е) барча жавоблар тўғри.

9. Иккиюзламачилик бу –

- а) ўз фикрига ишонмаслик натижасида келиб чиққан беқарорликдир;
- в) ўзгалар фикрини тан олмаслик;
- г) ўзгаларни менсимаслик;
- д) ўзига бино қўйиш;
- е) «хамелион»га ўхшаш.

15-мавзу: Иймон, эътиқод, диёнат, меҳр-шафқат, поклик ва ҳалоллик, шахснинг олижаноб фазилатлари

15.1. Иймон - шахс қалби ва маънавий қиёфасининг ифодаси

«Иймон» арабча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси «ишонч» демакдир. Диний нуқтаи-назарда, барча фикрларга ишонч ҳосил қилиниб тил билан иқрор этилиб, дил билан тасдиқлашга иймон деб аталади. Иймон мўмин мусулмон киши томонидан ислом динидаги 5 фарздан биринчисини ақл билан идрок этиши демакдир. Шу билан бир қаторда муқаддас китоб Қуръони Карим, Ҳадиси шарифлар орқали Оллоҳ тўғрисидаги барча-барча ваҳийларни, пайғамбаримиз орқали бандаларига етказилганига ишониш, ҳам ишонч-иймондир. Диний эътиқод орқали мушоҳада қилинганда: Оллоҳни инкор этиш ёки унга ишонмаслик энг катта иймонсизлик гуноҳи азим бўлса, унга иймон келтириб, ишониб у яратган жамики ер юзидаги ноз-неъматларга шукур қилишлилики бу жуда катта савобли ишлардандир. Эътиқодли, иймонли бўлиш учун инсон турли ижобий жиҳатларни ўзида мужассамлаштириб онгли равишда англаб етса, у инсонни эътиқодли деб эътироф этади. Эътиқод – бу ўз фикр ва қарашларига эга бўлган ва бирор соҳага ҳамда кишиларга нисбатан ҳурматсизлик қилмасдан, уларни ҳам ўзидек билиб, уларга қатъий риоя қиладиган кишилар фазилатидир.

Диний жиҳатдан Оллоҳ таолонинг ҳақлигига, Муҳаммад алайҳиссалом унинг ердаги вакиллигига дил-дилдан иқрор бўлишлилики эътиқодга боғлиқдир. Эътиқод, ҳаракат қилиш, танланган йўлида фаолият кўрсатиб ўз ғайратлилигини

ҳаётда кўрсатишдир. Буюк бобокалонимиз Аз-Замахшарий айтганларидек «Ҳаракат заиф бўлган жойда, кучли билим фойдасиздир. Ҳаракатсиз билим — ипсиз камон ўқидир». Демак, ютуқларимизнинг гарови ҳаракат ва эътиқоддир.

Таъкидлаганимиздек, иймон буюк фазилатнинг қирраларидан биридир. Эътиқод тушунчаси ҳам диний ва дунёвий талқинларга эга. Иймоннинг дунёвий талқини инсон маънавий камолотининг ўзаги ҳисобланади. Дунёвий эътиқод, дунёдаги барча ўзгаришлар, ҳаракатлар билан муштарак бўлгандагина, инсоний фазилатларни, маънавий иймонни сермазмун-сержило қилади.

Иймонли, эътиқодли бўлишлилик натижасида келажак учун улкан мақсадлар туғилади, яъни келажакни қалб кўзи билан кўриб, ақл билан идрок этади. Бу инсоннинг руҳий, маънавий баркамолликка интилишининг натижасидир. Дунёвий мазмундаги иймоннинг натижаси ҳам инсонни улуглайди, уни олижаноб шахс сифатида кўрсатади.

Дунёвий эътиқод баркамолликни тўлдиради, бойитади. Дунёвий фазилатлар билан инсон ўзини маърифатли қилади. Дунёвий эътиқод Республикамизнинг мустақиллик шароитида вужудга келадиган ҳар хил ижтимоий, маънавий, иқтисодий соҳаларни ўрганишни ҳам зарурий қилиб қўяди. Инсоннинг маънавий камолотга етишишининг шарти, омили бу-диний ва дунёвий эътиқод қирраларидир. Қачонки, биз юксак диний ва дунёвий эътиқодга эга бўлган шахслар билан жамият қурсак, шундагина ўша жамият ҳар томонлама етук ва илғор жамият бўла олади.

Ўзбекистон мустақиллигини янада мустаҳкамлаш учун, эътиқодли маънавий баркамол, комил инсонларни тарбиялаш зарур. Зеро, ҳақиқий эътиқодли кишилар ўзи яшайдиган уй, кўча, маҳалла, туман, мамлакат ва давлатга меҳр кўзи билан боқиб унинг келажаги учун қайғурадиган олижаноб инсонлардир. Бинобарин, И.Гёте айтганидек: «Жиддий, теран, ҳақиқий ирода, энг аввало, мақсадга эришишга ишонч тасаввури билан уйғунликда ифодаланади».

Инсонларда ҳақиқий ирода, олий фазилатлар: эътиқод, иқдор ва амал ўзаро боғланганда, у келажакка ақл кўзгуси билан боқади. Давлатига, халқига меҳр-муҳаббат билан қарайди, керак бўлса, жонини ҳам фидо қилади.

Юксак. маънавийтли инсонни шакллантириш, бу эътиқодли-иродали инсонни етиштириш билан боғлиқ. Иродали, қатъиятли инсон жамият бойлигидир. Жамият роҳатидан баҳраманд бўлган инсон ўз фарзандларида ҳам иймон, эътиқод ва диёнатлилиқни қарор топтиради. Бу дегани, ота ва бола ўртасидаги меҳр-оқибат муносабатни такомиллаштиради. Маънавий камолотга етишишнинг асосий мезони иймон, эътиқод экан, демак уларни шакллантириш зиёлилар иродаси ва қатъиятлилигига ҳам боғлиқ. Аммо, ушбу жараён ўз-ўзидан бўлмайди. У улкан ишонтира билиш меҳнатини талаб қилади.

Келажакка ишонч, иймон, эътиқод, диёнат меҳр-шафқатли бўлишга боғлиқ. Аслида «Иймон алоҳида бир фазилат эмас, балки инсонга хос бўлган етук маънавий нормаларининг муайян тизимидир. Иймонли одам комил инсон бўлади. Демак, иймон комил инсонийлиқни ифодаловчи барча фазилатларни ўз ичига олади»¹.

Президент И.А.Каримов Ўзбекистоннинг келажаги буюк, деган эзгу ниятни ўртага ташлади. Бу эзгу ниятга ҳам иймон, ишонч, эътиқод орқали, шу билан бирга тинимсиз меҳнат, ҳаракат туфайли эришиш мумкин. Йиллар ўтиши билан Ўзбекистон ўзининг иқтисодий, сиёсий, маданий салоҳиятини ошира боришига иймонли инсонлар ёрдам беради. Буюк давлатга эга бўлиш фақат иқтисодий жиҳаттагина боғлиқ эмас. Тўғри, иқтисодиёт етакчи ўринга эга. Лекин, иқтисодиётни ривожлантиришга бел боғлаган мутасаддилар биринчи галда иймон, ҳалоллик, поклик, ижобий виждонлик амри билан иш юритсалар буюкликка эришиш мумкин.

Тадбиркорлар синфи шаклланар экан, аввало шу тадбиркорлар иймонли бўлиши давр талабидир. Тадбиркорлар, мулкчилиқнинг турли шаклларида фойдаланиб иш юритадилар. Уларда моддий манфаатдорлик мавжуд. Манфаатдорликка, инсоф ва диёнат нуқтаи назаридан ёндашилса, жамоа ва жамият фойда олади. Улар унда яшаётган барча инсонлар фаровонлигига ҳисса қўшади. Тадбиркорлик ва меҳнатсеварлик ўзбек халқининг азалдан шаклланган миллий қадриятларидандир.

Тадбиркорлик фақат тижорат ёки оддий олди-сотдидангина иборат эмас. Тадбиркорликда олижаноблик,

¹ Э. Юсупов. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т.: «Университет», 1997, 56-бет.

сахийлик, раҳмдиллик хислатлари ҳам ўзининг ифодасини топиши зарур. Бу хислатларга эга бўлмаган тадбиркор, ишбилармон ҳақиқий иймонли тадбиркор ёки ишбилармон бўла олмайди. Улар шу бутуннинг ҳаёти билан яшайдилар. Узоқни кўра билмайдилар. Шу сабабли, айтишимиз лозимки, тадбиркорлар, ишбилармонлар биринчи навбатда мамлакат учун, халқ манфаати, эҳтиёжлари учун жонкуяр бўлмоғи лозим. Улар бошқалар билан тенг ҳуқуқли бўлиб иш юритишлари, аввало, ўз иймон-эътиқоди олдида соф виждон билан фикрлашиши зарур. Сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқариш, маҳсулотларнинг баҳосини муттасил кўтариш, қалбаки ёки саёз фойда олиш йўлида эмас, балки, ҳақиқий жонкуярлик билан, жаҳон андозалари талабларига жавоб берадиган маҳсулот ишлаб чиқарса, Ватан олдидаги ўз бурчини амалга оширган бўлади. Фахр билан айта оламизки, ўзбек халқи тарихида тижорат ва тадбиркорлик, ишбилармонлик ҳамма вақт юксак маънавий фазилатлар билан боғлиқ бўлиб келган. Мулкчиликнинг янги турларига, ишлаб чиқарилган маҳсулотга нисбатан янгича муносабатларнинг қарор топиши уларни тобора чуқурроқ илдиз отиши ана шундай юксак инсоний, маънавий, маданий қадриятларни тиклаш, уларга амал қилиб иш юритишни тақозо қилади.

Маъмурий-буйруқбозлик тизимига асосланган собиқ совет тузумида мамлакатимизда мулкнинг кўп турлари давлат ихтиёрига ўтганлиги туфайли ишбилармонлик ва моддий манфаатдорлик, халқнинг қадимдан шаклланган ишлаб чиқариш соҳасига малакаларига, меҳнатсеварлигига, ҳалоллигига, поклигига, иймон-эътиқодларига ишонч пасаяди. Сир эмас, ўтган ярим асрдан кўпроқ даврда «давлат мулкига бу ҳам менинг мулким», деб қараш, эътиқод, ишонч тўла шаклланмади. Ишлаб чиқариш воситалари ва қуролларига, ер ва сувга, атроф-муҳитга, етиштирилаётган маҳсулот сифатига нисбатан лоқайдлик билан қараш ҳоллари кенгроқ тарқалди. Айниқса, ёшлар ишбилармонлик ва тадбиркорлик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, поклик, иймон, эътиқод, инсонпарварлик каби юксак маънавий фазилатлардан маҳрум бўлиш даражасига бориб қолдилар. Меҳнат қилишга сунъий ёндашилди, маъмурий топшириқ асосида меҳнат қилинди. Меҳнат қилиш «онгли» фаолиятдир деган шиор,

пиорлигича қолиб кетди. Текинхўрлик, меҳнатнинг қадрини билмаслик, ишламасдан ютуқларга эришиш, чиройли турмуш тарзига эга бўлиш, гўзал кийиниб, сайр қилишларга бориш, машиналар олиш, уй-жойларга текин эришиш каби хислатлар кучайиб, иймон-эътиқод иккинчи даражага тушиб қолди.

Ҳақиқий меҳнат орқасидан бой бўлганлар собиқ иттифоқ даврида қувғин қилинди. Улар ўрнига ўша тузумдаги раҳбарлар “янги бойлар” тусини олдилар. Бу бойлар мансабдорлар бўлиб, совет тузуми томонидан улар учун яратиб берилган имтиёзлар натижаси эди.

Миллий маънавият, дин, иймон, эътиқод билан алоқадор бўлган маҳаллий қадриятларни барбод этиш инсонлар ўртасидаги муносабатга, ҳалол билан ҳаромнинг фарқига бормаслик каби ноўрин фазилатларнинг кучайиши тоталитар тузумнинг натижаси бўлиб, юксак маънавий фазилатларнинг шаклланишига тўсиқ эди. Тўғри, ҳозирги даврда ҳали инсонлар орасида булар каби саёз маънавий иллатларнинг борлиги сезилиб турибди, буларнинг олдини олиб иш юритиш пайти келди. Уларга қарши курашиш ҳар бир фуқаро, зиёлининг долзарб вазифасидир. Шу боис бозор муносабатларига ўтар эканмиз, мамлакатимизнинг буюк келажагини таъминлашда иқтисодий имкониятлардан ташқари маънавий покланиш, камтарлик, ҳалоллик, инсонпарварлик, саҳийлик, очиқ кўнгиллилик, меҳр-оқибат, саховат, виждон ва иймон, эътиқод билан чамбарчас боғлиқ бўлган миллий қадриятларга таяниб иш кўрмоқ зарур. Иймон ва эътиқод, одамгарчилик муваффақиятлар гаровидир.

Жамиятимиз тараққиётида сиёсий эътиқод ҳам иймон билан боғланган. Мустақиллик ва уни мустаҳкамлаш сиёсий эътиқод ҳамда иймонга боғлиқ. Маълумки, сиёсий фаолиятда ҳам шахсий манфаатлар ўз аксини топади. Лекин сиёсий эътиқоди ҳолисона бўлмаган шахслар ўз манфаатини амалга оширишда ўзининг иймон ва эътиқодига юзаки қараши мумкин. Бундай ҳолатнинг бўлиши халқ турмуш тарзини салбий томонларга буриб юбориши мумкин. Сабаби, иймон-эътиқоди мустаҳкам бўлмаган сиёсатчи кўпчилик манфаатидан ўз манфаатини устун қўяди. Хусусий манфаатни устувор деб билади. Бундай ҳолатда мамлакат миқёсида тенгсизлик, беқарорлик келиб чиқади. Мустақиллик

даврида таркиб топаётган ватанпарварлик хислатлари ҳам иймон ва эътиқодга боғлиқдир. Бу соҳада ҳам иймон, эътиқод йўналтирувчи омилга айланиши лозим. Халқи меҳнатсевар, ватанпарвар, миллатпарвар, байналминал, виждонли, ҳақиқий иймонли бўлган мамлакатнинг келажаги порлоқ ва буюк бўлади.

15.2. Диёнатли бўлишлик юксак маънавий фазилатдир

Дарҳақиқат, иймон, эътиқоди билан диёнат тушунчалари ўзаро мужассамдир, шу сабабли энди диёнат тушунчаси ҳақида фикр юритамиз. Диёнат, виждон, виждонлилик, инсоф, меҳр-шафқат қоидаларига қаттиқ риоя этиш, диндорлик, тақводорлик деган маъноларни ҳам англатади¹. Диёнат тушунчасига яқин фикрлар эса ватанпарварлик, инсофлиликдир. Диёнат тушунчаси иймонли инсон тушунчасининг бир бўлагидир. Инсоннинг ҳақиқий эътиқодига, икромига, амал қиладиган нарсасига қарши бормаслик диёнатлиликдан далолатдир. Иймон ва диёнат бир бирига узвий боғлиқ бўлган маънавий камолотга етказувчи фазилатлардан бири сифатида қаралади. Диёнат негизида виждонлилик ётади. Хўш, инсонда виждон қандай пайдо бўлади.

«Виждон—бу кишининг кундалик фаолияти, қилмиши, феъл-атвори учун оила, жамоат, жамият ва Ватан олдида маънавий масъулият ҳис этишдир»². Демак, **виждон ҳар бир ишга ўзининг, салбий ёки ижобий қилган ҳаракатини ақлан тушуниб этиш ва унга ҳолисона баҳо беришидир. Ижобий ёки керакли фикр юритиш диёнатлилик билан боғлиқдир. Ўз навбатида булар инсоф билан ҳам чамбарчасдир.**

Инсоф—бу шундай фазилатки, жамиятда мавжуд бўлган ишларга, муносабатларга тўғрилиқ, софдиллик, баробарлик, ҳалоллик каби юксак маънавий жиҳатларни қамраб олган, маънавиятга оид тушунчадир. Инсоф—бу шундай юксак фазилатки, у мужассам бўлган инсонда жаҳолат ва қарамлик, зўравонлик ва инсофсизлик бўлмайди. Инсофли бўлишда ўзининг манфаатини бошқаларникидан устун

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том, 223-бет.

² Иброҳимов ва бошқалар. Ватан туйғуси. Т.: 1996, 27-бет.

қўйиши ноўриндир. Инсофли инсон бўлишлик ўта олий фазилатдир.

Инсон қачонки диёнат тушунчасининг туб-туб илдиэларини тушуниб етмас экан, у юксак маънавийатли, инсофли ҳам бўла олмайди. Сабаби, юксак инсоний фазилатлар диёнат билан боғланган. Диёнат тушунчасида раҳмдиллик, камтаринлик, беғаразлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, виждонлилик, инсофлилик, меҳр-оқибатлик, раҳм-шафқатлилик ва шу каби бир қатор инсоннинг олий фазилатлари ўз аксини топади.

Диёнатли бўлишликнинг бош мезони маърифатли бўлишликда ҳамдир. Маърифат орқали инсон юқоридаги тушунчаларнинг моҳиятини тушунади. Зеро, бу миллатимизга хос бўлган бағрикенгликни ўргатади.

И.А.Каримов айтганидек «...соф инсоний туйғу, . . . ўзбекларда шу қадар ривожланганки, миллий-маънавий кенг-феъллик уларнинг умумий маданияти ва руҳиятининг ажралмас қисмига айланиб кетган.

Оғир синов йилларида, урушлар ва Сталин қатағонлари даврида Ўзбекистон ҳудудига келиб қолган айрим, кишилар, оилалар ҳатто бутун-бутун халқларни ҳам қуршаб олган илиқ муносабат, самимият ва ғамхўрлик, ўзбек халқига хос бўлган бағрикенглик, инсоний меҳрибонлик ва ўзгалар қайғусига шерик бўлиш, очикқўнгиллик ва меҳмондўстликнинг ёрқин намоиши бўлди¹. Ҳақиқатдан ҳам олижанобликнинг таркибий қисми бўлмиш диёнат миллатимиздаги ўзига хос ва мос кўринишлардандир.

Диёнат тушунчасининг қирраларидан яна бири бу раҳм-шафқатлилик ва меҳр-оқибатлилик тушунчаларидир. Бу тушунчалар турмуш тарзимиз, фаолиятимиз давомида намоён бўлади. Сабаби, юксак маънавийатлиликни уларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Раҳм-шафқатли бўлишлик кишиларга нисбатан меҳр-оқибатли, раҳмдил бўлишлик, келажакда миллатнинг маънавий-маданий руҳиятини юксак даражага кўтарилишига катта имконият туғдириб беради. Бу эса юксак баркамол авлодни етиштиришга шароит яратади.

Диёнат инсоннинг олижаноблик фазилатлари ичида энг юксак ва олий хислатдир. Диёнатли бўлишликни кенг маънода таҳлил қила билиш зарур. Шундагина диёнат

¹ И. А. Каримов «Ўзбекистон буюк келажак сари» Т.: «Ўзбекистон», 1999, 478-бет.

тушунчаси инсонга нақадар керакли маънавий, руҳий, иродавий куч эканлиги тушуниб етилади. Диёнат инсоннинг олий фазилатларидан бири экан, демак, шу фазилат инсонпарварлик тушунчасига ҳамоҳангдир. Диёнат кўрсатиш, унга амал қилиш деганда, инсонни-инсон сифатида кўриб, уни қадрлаш, бўлар-бўлмас сўзлар билан инсоннинг дилини оғритмайдиган, обрў-эътибори, шаънига ёмон сўзлар билан тегмайдиган муносабатларни ҳам тушуниш керак.

Ўзбекистон ҳукумати олиб бораётган сиёсат диёнатли сиёсатдир. Чунки, амалга оширилаётган тадбирлар ўзбек халқи манфаатини ифодалайди. Улуғвор мақсадлар Ўзбекистон аҳолисининг тинч-тотув, тўқ ва фаровон яшашини таъминлашга қаратилган. Ҳаётни фаровон ва эркин қилишга чорлайди. Бинобарин, халқнинг ишончини оқлаш учун диёнат билан иш юритиш талаб этилди. Диёнат адолат рамзидир. Адолат билан иш юритган инсон ҳеч кимга зарар ва зиён етказмайди, фақат ўзи яшаётган жамиятга фойда келтиради.

Диёнатсизлик ва адолатсизлик қилган кишининг фикри тор бўлиб, бажарган вазифасининг моҳиятини, унинг келажагини фаҳмлаб етмайди. Аслида диёнатсизликни ва адолатсизликни амалга ошириш учун кўп соҳаларни билиш шарт эмас, фақат унинг мазмун ва фойдаси, зарари ва заҳматига эътиборни қаратиш лозим. Демак, диёнат ва адолат, ҳақиқатнинг ҳаётга татбиқ қилиниши инсондан барча соҳаларга лоқайд қарамасликни талаб этади.

Диёнатнинг умри боқийдир. Диёнат ўз маъноси жиҳатидан юксак фазилатлар ичида энг олийсидир. Барча инсоний фазилатлар шу диёнатликка бориб тақалади. Чунки, у ҳақгўйликка ҳам боғлиқдир. Диёнатнинг баркамоллиги ҳақгўйлик билан ўлчанади. Диёнатни ҳақгўйлик билан олиб борган инсон самимий, саҳий, олижаноб инсондир. Диёнатли бўлиш учун буюк аллома ёки соҳибқирон бўлиш ҳам шарт эмас. Сабаби, ҳар бир инсон фаолиятида диёнатли бўлиш учун имкон топилади. Кундалик турмушда инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабат, алоқа ва мулоқот, бажарадиган вазифалар диёнат билан тўқнашишнинг манбаидир. Фақат улкан, фойдали ишларни амалга ошириш, уни диёнат деб билиш ҳам хатодир. Диёнат кичик ишларда, кундалик ҳаётда, энг арзимас ҳаракатларда ҳам намоён бўлиши мумкин. У

ҳамиша, ҳамма ерда пайдо бўлса-да, инсон ундан юз ўгирмаса, юксак фазилатга хос характери ўзида тарбиялайди. Диёнатсизлик оққўнгилиликни тарбияламайди.

Диёнат кишининг тенгсиз бойлигига айланганда ундан бошқалар ҳам раво топадилар. Диёнатли инсон фақат ўз қадр-қийматини эмас, балки, бошқалар қадр-қийматини ҳам эъзозлайди. Қачон ва қаерда диёнат бузилса, эзгу ҳаракатларга зарба берилган бўлади, бу эса инсоний фазилатлардан узоқлаштиради. Диёнат бу-эътиқоднинг кучлилигига боғлиқ бўлиб, барча мақсадларни, орзу-умидларни амалга ошишига ёрдам беради. Зеро, бошқаларга диёнатлилик кўрсатган инсон ўзгалардан диёнат кўради. Диёнат кўрсатиш иродага ҳам боғлиқ. Иродаси суст бўлган инсон диёнат хислатларини намоён қила олмайди. Чунки, диёнат ҳам сабр-тоқат, ор-номус, ҳақгўйлик, самимийлик, уятчанлик каби жараёнларни акс эттиради. Бу инсоний фазилатлар диёнатлилик характерини мустаҳкамлайди, уни инсонларда рўёбга чиқишига кўмаклашади.

Диёнатли кишида ор-номус хислатлари устун бўлади. Ор-номусли кишининг ўзи ҳам дарҳақиқат диёнатлидир. Ор-номусли инсон диёнатли бўлишни ўзига байроқ қилиб оладики, бу байроқ изидан бошқалар ҳам эргашади. Диёнат ва ор-номусга эга бўлган инсон кўпчилик учун зарур бўлган вазифаларни амалга оширади, шу иштиёқ билан яшайди. Оғир вазиятларда ҳам ўзини йўқотмайди, номус ва виждонини сотмайди, одамийлик фазилатида қолади. Диёнатли бўлиш турли салбий ҳолатлардан сақлайди. Ножўя ишлардан узоқлаштиради. У юксак маънавиятлилиكنинг белгисидир.

15.3. Бозор иқтисодиёти шароитида поклик ва ҳалоллик хислатлари

Пок ва ҳалол бўлиш инсоннинг етук маънавий фазилатларидандир. Поклик ва ҳалоллик тушунчалари ҳақида кўпроқ диний китобларда кўплаб мукаммал фикрлар айтилган. **Поклик бу-ҳаётий нуқтаи назардан зарур бўлиб, ақлий ва жисмоний тоза, соф кўнгиллиikka риоя қилиш керак бўлган инсоний фазилатдир.** Поклик бу шундай олий фазилатки, бу кишиларни комил инсон бўлишига ёрдам

берадиган хислатлардан биридир. Поклик маълум маънода хиёнат сўзи билан тескари ҳамдир. Бу тушунча оила, атроф-муҳитда, кўча-кўйда, маҳаллада кенг тарқалгандир. Пок бўлишлик, хиёнат қилмасликдир. Масалан, турмуш ўртоғига, дўстига, қавм-қариндошига, жамоа ва жамиятига хиёнат қилмайдиган ҳар бир инсонни пок, ҳалол инсон дейдилар. Пок бўлишлик кундалик турмушда ва ислом динида талқин қилинадиган улуг инсоний фазилатдир. Жумладан, поклик ва ҳалоллик ҳақида сўз юритганда, ўғрилиқ, сурбетлик, порахўрлик, зино, фаҳш, шахвонийликка берилиш каби хислатларнинг салбийлиги қораланади.

Пок ва ҳалол деб ҳисобланган инсон, юқорида айтиб ўтилган инсоннинг маънавий руҳияти ва ахлоқ-одобига зид бўлган ишлар билан шуғулланмайди. Бу ҳақда гапиришдан ҳам ҳазар қилади. Нопок инсонлар ҳамиша қоралаб келинган, танқид қилинган. Мақсад, инсон поклигини таъминлаш бўлган. Поклик-бу инсоннинг юксак маънавий фазилатидир. Поклик ва ҳалоллик ўзаро яқин тушунчалардир.

Ҳалоллик инсоннинг поклик хислати сингари унинг юксак ички ва ташқи гўзаллигини бойитувчи ижобий фазилатдир. Диний нуқтаи назардан олиб қарайдиган бўлсак, Оллоҳ таоло томонидан рухсат этилиши мумкин бўлган барча ижобий вазифалар, ноз-неъматлар ҳалол деб айтилган. Ҳалоллик ҳам поклик хислати каби юксак онглилик даражасига эга бўлган инсоннинг маънавий фазилатидир.

Ҳалоллик шундай жараёнларданки, у кишиларнинг ҳақини емаслик, кишиларнинг омонатига хиёнат қилмаслик, ёмон кўз билан қарамаслик кабилардир. Ҳалоллик ҳаром нарсалардан эҳтиёт бўлиш, ҳасад билан эмас, ҳавас билан қараш ва бошқалардир. Кишилар ушбу маънавий туйғуларни англаб етсаларгина, жамиятимиз турмуш даражаси юксакликка кўтарилади. Ҳалоллик туйғуси, юқорида такидлаб ўтилганидек, жамиятимизда мавжуд бўлса, барча соҳаларда у ҳукмрон бўлса, иш жараёнлари чин кўнгилдан, кўз бўямачиликларсиз, ҳасадларсиз йўлга қўйилса, мақсадга эришилади.

Республика мустақилликка эришгандан сўнг тоталитар тузум давридаги маъмурий-буйруқбозлик тизимига асосланган “режали” иқтисодиётдан бозор иқтисодиёти муносабатларига ўта бошлади. Кишилиқ жамиятининг юз

йиллар мобайнида иқтисодий соҳада эришган энг улкан ютуғи бу бозор иқтисодиётидир. Кўпгина ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, шу иқтисодиёт орқали фаровон ҳаётга эришиш мумкин. Шу иқтисодиёт орқали жаҳонда салоҳиятли ўринга эга бўлиш мумкин. Шу иқтисодиёт орқали халқ турмуш тарзи юксак даражага кўтарилиши мумкин. Лекин, оламдан бўлак мукаммал нарсанинг ўзи йўқ, фақат, олам бекаму-кўст мукаммал уйғунликда яратилган. Шу сабабли, бозор тизимини ҳам тўла ижобий ёки салбий бўлишини тараққиёт кўрсатади.

Унда ҳам камчиликлар мавжуд бўлади. Зеро, И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Бозорга, айниқса унинг шаклланиш босқичида узоқ ва чуқур инқирозлар, ишсизликнинг ўсиши, пулнинг қадрсизланиши, кўпгина корхоналарнинг синиши ва ишбилармонларнинг хонавайрон бўлиши, аҳолининг моддий таъминот жиҳатидан кескин табақалашуви, ҳуқуққа зид хатти-ҳаракатлар ва жиноятларнинг ўсиши хосдир”¹.

Демак, ўтиш даврида фуқароларимиз ҳалоллик тушунчасини яна бир чуқурроқ таҳлил қилсалар фойдадан холи бўлмайди. Сабаби, бозор иқтисодиёти шароитида ҳам ҳар соҳада юқорида кўрсатилганидек қийинчиликлар юз бериши табиийдир. Бинобарин, ўтиш даврида ҳаром ва ҳалолни фарқига боришлик, иймонли, диёнатли, пок виждонли, ҳалол бўлиш том маънода маънавиятли, маърифатли инсоннинг хислатидир.

Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш даврида аҳён-аҳёнда тарозидан уришлар, тарози тошларининг вазнини камайтиришлар, тижоратнинг ҳақиқий ҳолати ва уни юритишни бошқача тушунувчилар учраб турибди. Бундай кишилар ҳалоллик тушунчаси ҳақида ижобий фикр юритиб кўрсалар жамият фойда кўради, холос.

Мутаффакир ибн Сино айтганларидек “. . . кўп еб, кўп ётишдан, оз ўйлаб кўп гапиришдан, ножўя ҳаракатлар қилиб куч-қувватини беҳуда совуришдан, дангаса бўлиб кулала тушиб ётишдан” сақланган ҳолда ҳақиқий бозор иқтисодиётини ривожлантириш давр талабидир. Демак, ҳалоллик инсон фазилатларининг буюгидир. Бу хислатга эга бўлиш ҳар биримизнинг бурчимиздир.

¹ И.А.Каримов «Ўзбекистон буюк келажак сари» Т.: «Ўзбекистон», 1999, 38-бет.

Ҳозирги пайт тараққиёти ҳам шуни талаб этади. Ҳалолликни оила, жамоа, жамият шакллантиради. Қабул қилинаётган турли соҳадаги қонунлар ҳам ҳалолликка етакловчи омиллардандир. Унга риоя қилиш ҳалолликдан далолатдир. Ҳалоллик, демократия фақат барча қонунлари бор мамлакатда эмас, аксинча, мазкур қонунлар халқ онига чуқур сингиган бўлса, омманинг ҳуқуқий онги талаб даражасида бўлган мамлакатда бўлади. Қонунларда кўрсатилган инсон бурчлари, инсондаги ҳалоллик туйғулари билан мужассам бўлган жойда ишонч, эътиқод пайдо бўлади.

Жамият аъзоларини ҳалолликка, покликка, камтаринликка, инсонпарварликка, меҳр-оқибатга, меҳр-мурувватга чақирувчи давлат ҳужжатлари билан бирга шаръий ҳукмлар, яъни шариат қонунлари ҳам мавжуддир. Муқаддас китоблар «Авесто», «Қуръон», «Таврот», «Инжил», «Забур», «Ҳадис»ларда кўрсатилган ҳақ-ҳуқуқлар инсонларни доимо яхшиликка, покликка, ҳалолликка ундаб келдики, улардан баҳраманд бўлган инсонлар ўз фаолиятларида кам бўлмаганлар, ютуқларга эришганлар. Чунки, уларда кишилар ўртасидаги самимий муносабатлар адолат билан кўрсатиб берилганки, уларнинг барчаси инсон, инсоннинг фазилати билан боғланган. Улар қанчалик эски бўлмасин, ҳозирги кунда ҳам инсонларда юксак маънавий хислатларнинг шаклланишига таъсир этиб келмоқда. Шариат ҳуқуқларида ҳалоллик, инсонпарварлик қоидаларига риоя қилиш ниҳоятда зарур эканлиги қайд қилинган. Айниқса, тижорат ва тадбиркорликда кўзбўямачиликка йўл қўйиш, бировларни алдаш, аҳолининг ҳақиқаи хиёнат қилиш, оммани, бева-бечораларни оғир аҳволга солиб қўйишга қаратилган ишлар худо олдидаги катта гуноҳ эканлиги таъкидланган. Булар инсонлар талабларидан узоқлашганликни билдирувчи ноўрин ҳаракатлар сифатида тасвирланган. Шу сабабли айтишимиз мумкинки, барча тадбиркорлар, ишбилармонлар (раҳбарлар ҳам) чиқарилган қонунларни билишлари билан бирга шариат қонунларига ҳам жиддий амал қилсалар фойдадан холи бўлмас эди. Ҳаром-ҳариш, гуноҳли ишларни Оллоҳдан ҳам, халқдан ҳам яшириб бўлмайди. Очигини айтганда, ҳаром-ҳариш ишларни турли сунъий тавба-тазарру, тоат-ибодатлар билан ювишга интилиш беҳуда интилишдир. Ҳаром йўллар билан топилган мол-дунё ҳеч

кимга буюрмаган, буюрмайди ҳам. Яхшиси ҳаром ишларга қўл урмаслик, ундан ҳазар қилиш даркор. Ҳаром ишларга қўл уриш, ҳаётда ҳам, шариатда ҳам мутлақо тақиқланган ишларга берилиб кетини демакдир. Маълумки, шариатда ҳаром ишларни бажариш гуноҳ ҳисобланади. Уларни зулмий ҳаромлар деб ҳам айтилади. Жумладан, бировнинг молини ўғирлаш, ўзгалар мол-мулкни ўзиники билан аралаштириш, олган қарзларини тўламаслик, яхши мулк олиб, унинг ўрнига ёмон мулкни бериш, бировларни устидан кулиш, бировнинг гапини иккинчи кишига чақимчилик билан етказиш, иккиюзламачилик қилиш, қўшнилари ранжитиш, озиқ-овқатлари арзон вақтида олиб қўйиб, қиммат пайтида сотиш, моллари тегишли баҳосидан икки баробар қимматига сотиш, бировнинг яширин сирини бировга айтиш, золимлар зулмига кўмак бериш, бировни беҳуда қўрқитиш, фақир кишиларни ҳурматсизлаш, алдаш, нотўғри маслаҳат бериш йўллари ҳам беқиёс кўп бўлиб, улар ҳар куни ҳаётимизда тез-тез учраб туради. Ваъдага вафо қилиш, ҳадяларга яраша ҳадялар қайтариш, яхшиликка яхшилик билан жавоб бериш, бозорда сотилаётган нарсанинг айбларини айтиб сотиш, айбсиз киши айбланаётганда уни оқлаш, сўзи ўтадиган кишиларни ҳаром ишлардан қайтариш, сўзда ва ҳар бир ишда тўғри ва ҳаққоний бўлиш, гувоҳлик берганда қўрган ва эшитганларини тегишли жойда тўғри тасдиқлаш, бировнинг нарсаси қўлга тушганда уни эгасига қайтариш, қарзларни ўз вақтида адо этиш қабилар ҳалоллик белгисини кўрсатувчи соҳаларнинг бир қисмидир. Бу белгилар кундалик ҳаётда одатий фаолиятлар тарзига кирса-да, юксак маънавиятни билдирувчи омиллардир.

Ҳалоллик инсонга бахт келтиради. У буюкликнинг нишонасидир. Инсонлар ҳалолликдан юз ўгириб, нопок бўлсалар, улар келажакда шунга ўрганиб қоладилар. Охир-оқибат ҳаёт лаззатларини ҳам унутадилар. Бинобарин, инсонларни бир хил турмуш тарзлари ҳаётда мавжуд. Уларнинг ҳаётга келиши ҳам ўхшаш бўлса-да, кейинчалик ҳалоллик ва нопокликлари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Ҳалол одамларнинг номи баланд бўлиб, нопокларнинг номи жирканч бўлади. Ҳалоллик инсоннинг бебаҳо зийнатидир. Ҳалоллик ютуқлар гаровидир, у тўғрилиқ деганидир. Ҳалол бўлиш учун инсон доно ақлга, фаросатга

эга бўлмоғи лозим. Одатда ҳалол одамлар кўпларнинг манфаатини кўзлаб иш юритадилар, шахсий манфаатни эса иккинчи даражли қилиб қўядилар. Бу хислатга эга бўлганлар олижаноб кишилар ҳисобланадилар.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, ҳалолликни одамлар ўртасида ошқора қилиш ҳам ҳақиқий ҳалолликка кирмайди. Ҳалоллик камтарлик билан ҳолисона қилингандagina ўринлидир, ҳамма бўлмағур ишлардан ўз вақтида хулоса қилиш, турли найрангчилар фаолиятидан нафратланиш ҳам ҳалолликнинг бир туридир. Ҳалоллик, маълумки сотилмайди, у инсондаги ички руҳий ҳолатнинг намоён бўлишидир. Мурувват кўрсатиш, бировлар ғамига шерик бўлиб, дардлашиш ҳам ҳалоллик натижасидир.

Биз яшаб турган шароит ва замонда раҳбар ходимларнинг ҳалол бўлиши энг зарур хислатлардандир. Чунки, раҳбарлар ўз фаолиятида турли воқеаларга дуч келадилар. Бу воқеа ва юмушларни ҳалоллик ва фидойийлик билан бажармас эканлар, бундай раҳбарлар халқ нафратига дучор бўладилар. «Бугунги ўтиш давридан фойдаланиб,- дейди И.Каримов,-баъзи бир нафс балоси гирдобига тушган раҳбарлар ўз манфаатини кўзлаб, нопок йўлларга, ҳатто жиноят йўлига ўтиб кетаётган ҳолларни учратиш мумкин... айрим ташкилот раҳбарларининг порахўрлик, молиявий хатолар ва талон-торожлик йўлига кириб қолгани фош бўляпти. Шу каби жирканч ҳаракату интилишда юрган кимсалар бу беш кунлик дунёни, охиратини мутлақо ўйламайдилар. Уларга инсоф, меҳру оқибат тушунчалари мутлақо бегона»¹. Демак, ана шу салбий хислатларнинг олдини олиш, долзарб ҳисобланади. Бунинг учун юксак маънавиятли, ҳалол ёш авлодни тарбиялаб, вояга етказиш муҳим вазифа бўлиб қолаётир.

Таянч сўз ва иборалар: иймон, эътиқод, диёнат, меҳр-шафқат, поклик ва ҳалоллик, маънавий камолот, ҳақиқий ирода, тadbиркорлик, меҳнатсеварлик, ишбилармонлик, сиёсий эътиқод, диёнат, диндорлик, тақводорлик, виждон, инсоф, раҳм-шафқатлилиқ, бағрикенглик, очиққўнгиллилиқ, меҳмондўстлик, баркамол авлод, меҳр-оқибат, диёнатсизлик, адолатсизлик, ҳақгўйлик, оққўнгиллилиқ, ор-номус, поклик

¹ И.А.Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 271-272-бетлар.

ва ҳалоллик, зино, фаҳш, шаҳвонийлик, юксак онглилик, шариат қонунлари, зулмий ҳаромлар.

Ҳикматлардан намуналар

Тенглик ҳукм сурган жойда сотқинлик, алдамчи
эҳтирослар, ғам-ғусса бўлмайди.

Абу Райҳон Беруний

Ҳамиша ақлингни раҳнамо этгил,
Нолойиқ ишлардан олисга кетгил.

Абулқосим Фирдавсий

Ер остига кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилаб мардонлардин.
Ғариб жоғим юз тасаддуқ донолардин,
Доно топмай ер остига кирдим мано.

Аҳмад Яссавий

Қуёш нури беркитилмайди, ҳақиқат шами сўнмайди.

Аз-Замахшарий

Кўзгуга берардим кечқурун сайқал,
Боқдим унга тиниқ бўлган бил маҳал:
Шунча кўп кўринди ўз айбимки, мен
Ўзгалар айбини унутдим тугал.

Паҳлавон Маҳмуд

Улуғлик шарафин истаган одам,
Кичикларга айлар ҳиммату қарам.

Хусрав Деҳлавий

Тест топшириқлари

1. «Иймон» арабча сўз бўлиб, унинг луғавий
маъноси -

а) ишонч демакдир;

- в) билим демакдир;
- г) таниш демакдир;
- д) ўқимоқ демакдир;
- е) эътиқод демакдир.

2. Диний нуқтаи- назардан олиб қараганда иймон -

- а) инсоннинг маънавий ва руҳий олами мажмуасидир;
- в) маънавий ва моддий бойликлар яратиш тизимидир;
- г) барча фикрларга ишонч ҳосил қилиниб тил билан иқрор этишлик ҳамда дил билан тасдиқлашдир;
- д) диний билимларни эгаллашдир;
- е) барча жавоблар тўғри.

3. Эътиқод бу -

- а) ўз фикр ва қарашларга эга бўлган, кишиларга нисбатан ҳурматсизлик қилмасдан, уларни ҳам ўзидек билиб, уларга қатъий риоя қилишдир;
- в) Оллоҳ тўғрисидаги ваҳийларни Пайғамбаримиз орқали бандаларига етказганлигига ишонишдир;
- г) ҳаракат қилиш, танланган йўлда фаолият кўрсатиб ўз ғайратлилигини кўрсатишдир;
- д) дин йўлида фидойилик;
- е) а ва в.

4. «Жиддий, теран, ҳақиқий ирода, энг аввало, мақсадга эришишга ишонч тасаввури билан уйғунликда ифодаланади» деган фикр қайси файласуф қаламига мансуб?

- а) И. Кант;
- в) И. Гёте;
- г) Аз – Замахшарий;
- д) Абу Наср Форобий;
- е) барча жавоблар нотўғри.

5. «Ватанни севмоқ иймондандир» ибораси қайси манбадан олинган?

- а) Ҳадисдан;
- в) И. А. Каримовдан;
- г) Қобусномадан;
- д) Қуръони каримдан;

е) барча жавоблар тўғри.

6. Маълумки, тасаввуф таълимотида иймон, эътиқод, поклик, ҳалолилик фазилатлари олга сурилади. Ўзига хос тасаввуфий таълимот яратган тасаввуф намояндаларини кўрсатинг?

а) Хожа Баҳовуддин Муҳаммад Нақшбанд;

в) Сўфи Оллоёр;

г) Аҳмад Яссавий;

д) Нажмиддин Кубро;

е) а, д.

7. «Агар ул аттизам истаса ҳарома, яна ул нусхада битилди хома. Қиёмат кун дардгир этарлар. Ани шайтон била занжир этарлар», деган пурҳикмат сўзлар қайси тасаввуф илми намояндаси қаламига мансуб?

а) Сўфи Оллоёр;

в) Абдулҳолиқ Ғиждувоний;

г) Аҳмад Яссавий;

д) Нажмиддин Кубро;

е) аниқ жавоб йўқ.

8. Конституциянинг қайси моддасида динга эътиқод қилиш, виждон эркинлиги кафолатланган?

а) 31 – моддасида;

в) 30 – моддасида;

г) 27 – моддасида;

д) 28 – моддасида;

е) 37- моддасида.

9. Қуйидаги таърифлардан қайси бири диёнат тушунчасини ифодалайди?

а) диёнат виждон, инсоф, меҳр-шафқат қоидаларига қаттиқ риоя этиш, диндорлик, тақводорлик деган маъноларни англатади;

в) диёнат маданият тушунчаси билан бир маънони беради;

- г) инсоннинг ўз эътиқодига, иқрорига амал қиладиган нарсасига қарши бормаслиги диёнатдир;
- д) эътиқод эркинлигини англатади;
- е) а ва г.

10. Қайси пайгамбар адабиётда гўзаллик тимсоли сифатида тасвирланган?

- а) Исо;
- в) Довуд;
- г) Иброҳим;
- д) Юсуф;
- е) Масиҳ.

11. «Қутадғу билиг» мазмунан қандай асар?

- а) ривоятлар ҳақидаги асари;
- в) биографик асар;
- г) севги-муҳаббат асари;
- д) панднома асари;
- е) қаҳрамонлик асари.

12. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорида кўрсатилишича, лотин ёзувига ўтиш қачон тўлиқ тугалланиши керак?

- а) 2000 йил 2 сентябрида;
- в) 2005 йил 1 сентябрида;
- г) 2006 йил 20 сентябрда;
- д) 2007 йил 1 октябрда;
- е) 2008 йил 1 сентябрида.

13. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарининг муаллифи ким?

- а) Абу Райҳон Беруний;
- в) Абу Наср Форобий;
- г) Саккокий;
- д) Хондамир;
- е) Улуғбек.

14. Буюк муҳаддис Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг қabri қаерда жойлашган?

- а) Челақда;
- в) Қоракўлда;
- г) Самарқандда;
- д) Бухорода;
- е) Хивада.

16-мавзу: Ота-онага иззат-ҳурмат, оилага садоқат маънавият, маърифатнинг мезони

16.1. Оила жамиятнинг таркибий қисми ва унинг муайян ижтимоий тузум билан боғлиқлиги. Оила ва жамиятнинг ўзаро муносабатлари

Қомусий олим Мирзо Улугбек: «Ақл-одоб билан, бойлик қадру-саховат билан, қувват қадру-баҳодирлик билан ошади», – деб башорат қилган эди. Зеро, тарбияни ҳар бир ёш ўз оиласида, боғчада, мактабда, маҳалласида, жамоасида, жамиятда олади. Жамиятнинг бир бўлаги ҳисобланган оиладаги эр ва хотин ўртасидаги, ота-она билан фарзандлар, қўни-қўшнилар, қариндошлар ўртасидаги муносабатларда сақланган муомала маданияти тарбиянинг ажралмас қисмидир. Кундан-кунга «Оила- жамиятнинг негизи» деган фалсафий фикр ҳаётимиздан мустақкам ўрин олиб бораётир. Демак, соғлом оила кўпайганда жамият ҳам соғлом ривожланади. Унда порахўрлик, мансабпарастлик, шахсиятпарастлик, боқимандалик барҳам топа боради.

Билимдон ва баркамол шахс аввало, оилада, жамоада сўнг эса жамиятда шаклланади. Шу муносабат билан таъкидлаб ўтиш керакки, жамият ҳар бир оиланинг баркамоллиги учун қайғуриши лозим. Маълум маънода, оила тинчлиги, баркамоллиги жамият, давлат фаолиятига ҳам боғлиқдир. Бу соҳада Ўзбекистонда мустақилликка эришгандан сўнг бир қанча ўзгаришлар ва вазифалар амалга оширилди. Жумладан, 1998 йил «Оила йили» деб эълон қилиниши фикримизнинг ёрқин далилидир. Республика Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг беш йиллигига бағишланган мажлисидаги табрик сўзида 1998 йилни «Оила йили» деб эълон қилганда, уни залда ўтирганлар хайрихоҳлик ва гулдурос қарсақлар

билан кутиб олган эдилар. Чунки, оилага бўлган ҳурмат ва иззат Ўзбекистонда қурилаётган янги жамиятнинг илк меваларидандир. Ушбу йиғилишда айтилган фикрлар оиланинг мавқеи, жамиятда тутган ўрнини яна бир бор юксак поғонага кўтариб қўйди. Маълумки, Ўзбекистон Конституциясининг XIV боб 63-моддасида «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир, ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга»дир дейилган. Шу асосда оилага эътибор кундан-кунга, йилдан-йилга ошиб бораётир. Дарҳақиқат, «...оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга келажак авлодлар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи эканини тан олишимиз даркор»¹.

Республикамизда фуқаролик демократик жамият барпо этиш мақсадида турли вазифалар амалга оширилаётган экан, шубҳасиз у ўз натижасини беради. Оила ҳуқуқи учун жамиятда юксакликка кўтарилиш мақсадида барча имкониятлар ҳам вужудга келаётир. Демак, ҳуқуқий муносабатлар жамиятда ўз ўрнига қўйилса, оила фаровонлиги янада ошади. Моддий ноз-неъматлар билан таъминланади. Шундай экан, бой оилаларнинг кўпайиши, ўта камбағалларни бўлмаслиги жамиятнинг олий мақсадига айланиши лозим. Бинобарин, оила фаровон ва тинч бўлса, шу оила яшаётган маҳалла ҳам тинч ва осойишта бўлади. Маҳаллада олиб борилаётган тарбиявий ва ҳуқуқий ишлар самараси ҳам кўпаяди. Шу маънода И.А.Каримовнинг «Маҳаллани ўз-ўзини бошқариш мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дарсхонаси деб аташ мумкин», -деган иборалари бежиз айтилмаган. Турли миллат оилалари ташкил этадиган маҳаллалар, асосан, оилавий тарбиянинг маскани ҳамдир. Оила катталари ўз болаларига қанчалик муҳим тарбияни берса, ўша оила яшаётган маҳалланинг тарбияси ҳам ундан қолишмайди, ҳатто таъсирчан ҳам бўлади. Тўғри, оила тўғрисида мулоҳаза юритар эканмиз, аввало, оила деганда, она кўз ўнгимизда гавдаланади. Зеро, она оиланинг «ядросидир». Негаки, оила муқаддаслигини таъминловчи шахс онадир. Онанинг поклиги, ақл фаросат билан иш тутиши, меҳри садоқатидир. «...Она алласи фақат

¹ И.А.Каримов. Оила фаровонлиги-миллат фаровонлиги. Т.: Ўзбекистон, 1998, 9 бет.

чақалоқнинг ором олиши учун айтилмайди, балки, унинг воситасида боланинг кўнгил дунёсига миллий руҳ киради. Она тилидаги меҳр-муҳаббат, наслий туйғулар ва орзулар гўдакнинг жисму жонида илдиз қолдиради». Ана шу жараёнларнинг моҳиятини ва аҳамиятини сезган жамият оиланинг фаолиятини тубдан яхшилашга интилади.» Шу сабабли ҳам Президент И.А.Каримов таъкидлайдики: «...Оилага эътиборимизни тубдан ўзгартириш, оилаларни аввало ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш, эъзозлаш, қўллаб қувватлаш-бугунги кунимиз учун ва эртанги истиқболимиз учун нақадар муҳим ва долзарб эканлигини яхши тушунишимиз ва англашимиз даркор»¹.

Президентимиз оила ва унинг муаммоларини жамият эътиборидан четда қолдирмаслик йўлларини излаб топаётир. Ўзбекистондаги ҳар бир оила давлат равнақи, жамияти учун жон куйдирадиган оила сифатида шаклланаётир. Инсоннинг фаолияти ва ўз оиласининг келажаги йўлида меҳнат қилишга доимо тайёр эканлиги унинг ички ва ташқи имкониятларини ташкил этади. Ўзбекистондаги ҳар бир оила азалдан ўз меҳнати билан фахрланадиган меҳнаткаш оиладир. Таъбир жоиз бўлса, ўзбек оиласи меҳнати натижасидан кўпларни баҳраманд бўлишга интиладиган оиладир. Шундай бўлса-да, оила жамият, давлат тасарруфида фаолият кўрсатувчи асосий таянчдир. Шунини ҳисобга олган ҳолда жамият оила учун имкониятларидан келиб чиқиб ғамхўрликни ўз ўрнига қўйиши табиий ҳолда бўлиши лозим. 1998 йилда оила манфаатларини янада тўлароқ таъминлаш учун Давлат дастурини ишлаб чиқишга Президент бош-қош бўлди. Бу дастурнинг асосий мақсади оиланинг жамиятни ўзгаришидаги тутган ўрни ва иштирокини мустаҳкамлаш, оиланинг ҳуқуқий ва ижтимоий, иқтисодий, маънавий-ахлоқий манфаатларини ва оила фаровонлигини кучайтириш, давлат томонидан қўллаб-қувватлашдир. Дастур асосан олти бўлимдан иборат бўлиб, булар қуйидагилар:

1-бўлим. Оилавий муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, оила манфаатлари ҳуқуқий ҳимоя қилинишини таъминлаш, оналик ва болалик ҳуқуқларини муҳофаза қилиш;

¹ И.А.Каримов. Оила фаровонлиги-миллат фаровонлиги. Т.: «Ўзбекистон», 1998 йил 10-бет.

2-бўлим. Оиланинг ижтимоий манфаатларини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиш; оила аъзоларининг соғлигини муҳофаза қилиш ва таълим даражасини ошириш учун шарт-шароитларни яхшилаш;

3-бўлим. Оиланинг иқтисодий манфаатларини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиш, оила даромадларини, оила аъзоларининг иш билан таъминлаш даражасини ошириш, рўзгор юмуши ва турмуш шароитларини яхшилаш, кам таъминланган оилаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;

4-бўлим. Оиланинг маънавий-ахлоқий асосларини ва маданий манфаатларини такомиллаштириш учун шарт-шароитлар яратиш;

5-бўлим. Оиланинг соғлом, ақл-заковатли ёш авлодни тарбиялашдаги ролини ошириш, ҳар томонлама камол топган авлодни тарбиялашда оила ва жамиятнинг вазифаларини такомиллаштириш;

6-бўлим. Оила муаммоларини илмий ва ижтимоий татбиқ этиш, оила, хотин-қизлар ва болаларнинг иқтисодий ва ижтимоий аҳволини кўрсатувчи статистика ахборотларини тўплаш тизимини такомиллаштириш ва бошқалар.

Шундай қилиб, оилага тааллуқли барча масалалар давлат дастурида ўз аксини топган. Ушбу ҳужжатга илова сифатида Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси қабул қилиниши муносабати билан ишлаб чиқилиши ёки қайтадан кўриб чиқилиши зарур бўлган қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар рўйхати ҳам берилган. Бу рўйхат ва тадбирларни тартибга солиш учун давлат комиссияси ҳам тузилдики, у тадбирларни амалга оширишда бош-қош бўлди. Тўғри, бу дастур асосан 1998 йилда амалга ошириш учун қабул қилинган бўлса ҳам, ундаги баъзи соҳалар давлатимизнинг доимий дастурига айланиши кўзда тутилган. Дастурни олиб эндиликда таҳлил қиладиган бўлсак, унда бажарилиши лозим бўлган вазифаларнинг аксарият қисмининг бажарилганлигини гувоҳи бўламиз. Жумладан, кўп болали ва кам таъминланган оилалар учун оилавий дам олиш уйлариининг барпо қилиниши, кам таъминланган оилаларнинг давлат ҳимоясига олиниши, тиббий-ижтимоий хизматларнинг ўрнига қўйилиши, жисмоний тарбия, спорт комплексларининг қурилиши, оилавий туризм дастурининг ишлаб чиқиб ҳаётга

татбиқ этилиши, оила университетлари ва маҳаллий жойларда аёллар учун кичик ва ўрта корхоналарнинг қурилиши, тадбиркорлик фаолиятига аёлларни жалб қилишнинг ташкил этилиши, оилавий байрамлар ўтказилиши, ёш оила ҳақида китоблар нашр қилиниши, намунавий оилалар танлов кўриклари ўтказилиши фикримизнинг далилидир.

Ушбу дастурнинг давоми сифатида 2001 йил «Оналар ва болалар йили» муносабати билан тадбирлар қабул қилинди. Бу тадбирлар ҳам давлатимизда қурилаётган янги жамиятнинг оилага бўлган ижобий ҳаракатларининг дебочасидир. Тўғри, бундай тадбирларнинг баъзилари мустақилликка эришганимизга қадар ҳам назардан четда қолмаган. Минг афсуслар бўлсинки, қабул қилинган қарор ва тадбирлар қоғозларда ёзилганича қолиб кетган эди.

Республика мустақиллиги, кўриб турибмизки, оила равнақи учун барча шарт-шароитларни яратишга интилиб, оилаларнинг мустаҳкам бўлишига эътиборни қаратаётир. Шундай экан, ҳар бир оила ҳам, ўз навбатида шу жамият учун унинг ривожланиши ва барқарорлигини таъминлаш мақсадида иш олиб бориши кутилади. Барча оилалар мақсади бир бўлгандагина жамият равнақи амалга ошади. Жамият обрў-эътибори ҳам ортади. Тўғри, жамият учун жон куйдирувчи оилалар миқдори йилдан йилга ошаётир. Жумладан, баъзи ўзига тўқ тадбиркорлар, ишбилармонлар, фермерлар, жамоат учун мактаб, касалхона, масжид, маданий, маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини беминнат қуриб бериб саховат ишлари билан шуғулланаётирлар. Баъзилари эса, ўз масъулиятларини сидқидилдан бажариб, жамият фойдасига ўз вазифаларини амалга ошираётирлар. Ахлоқли ва одобли фарзандларни тарбиялаб, вояга етказмоқдалар. Баъзи зиёли оилалар ўз кутубхоналарини мактабларга, жамоат жойларига топширмоқдалар. Демак, жамиятимиз амалга ошираётган ғамхўрлик ва тадбирлар зое кетмаяпти, десак хато бўлмайди. Бу диалектик жараён давом этишига аминмиз. Зеро, халқимизнинг руҳи оила руҳи билан боғлангандир. «Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш-Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир.»¹

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон буюк қолажак сари. Т.: «Ўзбекистон» 1999, 60-бет.

Биз юқорида оила жамиятнинг пойдевори, асоси дедик. Маълумки, ҳар қандай иморатнинг ҳаётийлигининг асосий шarti унинг пойдеворининг мустаҳкамлигидир. Худди шундай, ҳар бир жамиятнинг гуллаб яшнаши, юксалишида оиланинг бирдамлиги, ота-она ўртасидаги, фарзандлар билан ота-она ўртасидаги муносабатларнинг ижобий қарор топтирилиши бирламчи зарурият ҳисобланади.

16.2. Оилада ота-оналар билан фарзандлар ўртасидаги муносабатларнинг тўғри ҳал қилиниши оила бахт-саодатининг муҳим шартидир

Бу муаммони таҳлил қилишда Ўрта Осиё халқларининг урф-одатлари, қадриятларининг ўрни алоҳидадир. Қадимдан оила тинчлиги, фаровонлиги, фарзанд тарбиясининг бирламчи эканлигини алломаларимиз Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Кайковус каби мутафаккирларимиз ўз асарларида уқдириб кетганлар. Бинобарин, оила, бахт-саодатининг зарурий шarti ота-она, фарзандларнинг ўз олдидаги масъулиятларини тўлақонли ҳис эта билишлари билан белгиланган.

Боланинг одобли, юсак ахлоқли, билимли, хушмуомала, тўғрисўз, ватанпарвар бўлиб камолга етишида ота-онанинг ҳиссаси бекиёсдир. Зеро, донишмандларимиз айтганларидек, ҳеч ким онадан ахлоқсиз бўлиб туғилмайди. Фарзанднинг яхши ёки ёмон инсон бўлиб етишишида у тарбияланаётган муҳит, авваламбор, аксарият ҳолда ота-она сабабчидир.

Албатта, бизнинг ёшларимиздаги тарбия ўзига хос камтаринлик, хушмуомалалик хусусияти билан барчага ибратлидир. Аммо шундай ёшлар ҳам борки, уларнинг бепарволиги, лоқайдлиги, муомаласининг нақадар қўполлиги, жамоат жойларида ўзини нақадар одобсизларча тутиши тарбиячини ўйлантириб қўяди. Тарбия соҳасидаги оддий, лекин фалсафий ривоятлардан бири кўпчиликка маълум. Шундай бўлса-да уни такрорлашга тўғри келади.

Бир киши фарзанд кўрибди. Фарзанди туғилган кундан икки ой ўтгач, ўша киши бир донишманд ҳузурига бориб, тақсир, менга Оллоҳ таоло фарзанд ато этди. Энди унга қачондан тарбия берсам бўлади деб сўрабди. Донишманд фарзандинг неча ёшда деб сўрабди. Шунда, ҳалиги киши

икки ой бўлди деб жавоб берган экан, донишманд, э, аттанг сен тарбияда камида икки ой кечикибсан. Сен фарзандингга тарбияни она қорнидаёқ бера бошлашинг керак эди, деб жавоб берибди.

Кўриниб турибдики, фарзандга тарбия бошдан берилиши керак. Бунинг учун она ҳомиладорлик пайтидаёқ ўзини турли ножўя ишлардан сақлай билиши керак. Фарзанд дунёга келгач эса, беланчакка солишдан тортиб, алла айтиш, овқатлантиришгача бўлган жараёнга диққат билан ёндашиши зарур.

Болани ҳадеб эркалатавериш, уни ўзи хоҳлаган ишини қилишга қўйиб бериш ҳам ярамайди. Бунинг оқибатида бола ниҳоятда танти, ялқов, лоқайд, бемеҳр ўсади ва оқибатда ота-она шаънига доғ туширади.

Болани ўқитиш, меҳнат қилишга ўргатиш ота-онанинг асосий вазифаси ҳисобланади. Бунинг учун ота-онанинг ўзлари бола тарбиясини пухта билишлари, унга оид адабиётлар билан танишиб чиққан бўлишлари лозим. Боланинг улғайишига қараб аввал осон иш, масалан, уйни тартибга келтириб қўйиш, ундан кейин эса аста-секин оғир меҳнатга жалб эта бориш мақсадга мувофиқдир. Бу ҳолат болада меҳнатга нисбатан кўникманинг пайдо бўлишига, унинг меҳнатсевар бўлишига, ҳамда ўз олдидаги масъулиятини сеза билишига кўмаклашади.

Бу хусусда Кайковус «Қобуснома»да шундай дейди: «Бас, керакдурким, ҳар турлик фазл ва ҳунарни фарзандингга ўргатгайсан, то оталик шафқати шартин бажо келтурмиш бўлгайсан. Киши бошига на иш тушарин билмағусидир, фазл ва ҳунар ишга яратғусидир»¹.

Ота-оналарнинг фарзандлари олдидаги асосий бурчларидан бири уларнинг таълим-тарбия олишларига кўмаклашишдир. Бунда албатта, ота-она қаторида тарбиячилар ҳам масъулдирлар. Бунинг исботи тариқасида Кайковуснинг қуйидаги сўзларини келтириш мақсадга мувофиқ: «Болаларга муаллимлар адаб берсунлар. ...Фарзанд беадаб бўлса ва сенинг ул сабабдан қаҳринг келса, ўз қўлинг била урмағил, муаллимларнинг таёғи билан қўрқитғил»².

¹ Қобуснома. Т.: 1986, 84-бест.

² Қобуснома. Т.: 1986, 84-85-бетлар.

Фарзандларнинг ота-она олдидаги бурчлари ҳам муҳимдир. Ривоятга кўра, бир куни ҳаж сафарида бир киши онасини елкасида кўтариб, Каъбани айлантириб юрар эди. Ва ниҳоят у киши жуда қолдан тойган қолда пайғамбаримиз Муҳаммад саллолоҳу алайҳи вассалам олдига кириб келди ва эй, Расулуллоҳ, онам мени шунча азоблар билан улғайтирди, оқ сут берди, кечалари ухламади. Энди мен онамнинг олдидаги ҳақимни адо этишим зарур. Айтинг-чи, - Мен ўз ҳаққимни адо этдимми?-деб сўрайди. Шунда Муҳаммад с.а.в. «Йўқ, сен бу билан ҳам онанг сени дунёга келтираётганида чеккан бир кечалик тўлғоқ азобларини ҳам адо этмагансан»-дебди.

Кўриниб турибдики, фарзандларнинг ота-онасини рози қилиши, уларга иззат-ҳурмат ва доимий ғамхўрлик кўрсатиши муқаддас бурчдир. Зеро, халқимизда «Ота рози-худо рози», «Жаннат оналар оёғи остидадир», «Ота-онасини ризо қилувчи фарзандлардан Оллоҳ ҳам ризо бўлгусидир» каби ҳикматли сўзлар бекорга мавжуд эмас.

Афсуски, бугунги кунда ота-оналарига нисбатан меҳрсиз ўсган ёшлар ҳам учраб туради. Улар ота-онаси кексайганда қол-аҳволидан хабар олиш у ёқда турсин, ҳатто қариялар уйига олиб бориб ташлашгача етишади. Бу бурч эмас, балки ҳурматсизликнинг юқори нуқтасидир. Ахир доно халқимиз томонидан: «Отани танимаган тангрини танимас», «Отасини дилини оғритган эл ичида хор бўлур, онасини дилини оғритган парча нонга зор бўлур» каби айтилган нақлларда олам-олам маъно ётади. Баъзи ёшлар бундай пурҳикматли сўзларнинг тагига етишса, нур устига аъло нур бўларди. Тўғри, аксарият қолда халқимизда оналар улугланади. Шундай бўлиши ҳам керак. Демак, бу фарзандларнинг оналар олдидаги бурчлари ниҳоятда юксаклигидан далолат беради. Ҳадисларда айтилишича, Муҳаммад с.а.в дан, «Ё расулуллоҳ, мен аввал онамга яхшилик қилайми, ё отамга?»-деб савол берганида расулуллоҳ «онангга» деб жавоб берибди. «Кейинчи?» «Яна онангга», «Кейинчи»? «Яна онангга», тўртинчи маротаба сўраганида «Энди отангга» деб жавоб берибди.

16.3. Ғарб ва Шарқдаги оила-тарбия усулларидаги, ўхшашликлар ва тафовутлар

Ҳар бир юртнинг, мамлакатнинг удумлари, урф-одатлари ўзига хосдир. Улар баъзан ўхшаш, баъзан эса умуман фарқ қилади. Ҳатто, оиладаги ўзаро муносабат, тарбия усуллари ҳам бир-биридан фарқ қилади. Биз буни Ғарб ва Шарқ мамлакатлари мисолида кўрамыз. Одатда бу фикрлар ота ва она, ота-она билан фарзанд ўртасидаги муносабатларда, никоҳ маросимлари, кундалик ҳаётда, кишилар орасида ўз аксини топган. Шарқ мамлакатларида, хусусан, ўзбек халқи тарбия муаммосига ўзига хос хусусиятлар билан ёндошади.

Ғарб мамлакатларида аҳоли ўртасида бундай ҳолатлар бошқачароқ характердадир. Сабаби, Ғарб мамлакатларидаги тараққиёт тарбияга ҳам таъсир этганки, уларда индивидуаллик кўпроқ тараққий этган. Шахс мустақиллигига аҳамият қаратилган. Тўғри, Ғарб ва Шарқ мамлакатларида яшовчи халқлар фаолиятида анчагина ўхшашликлар ҳам мавжуд. Бир сир эмас. Масалан, тинч ва фаровон, бахтли, саодатли яшаш, узоқ умрни кўришни орзу қилиш, ўз соғлигига эътиборни қаратиш, турмуш шароитини яхшилаш, билимга интилиш кабилар шу ўхшашликлар жумласидандир.

Бу фарқлар ва ўхшашликлар тарбия соҳасида ҳам кўзга ташланади, албатта. Лекин Шарқдаги ота-оналар ўз фаолиятларини кўпроқ фарзандларига бағишлайдилар, уларни келажаги учун яшайдилар. Ёлғизлатиб қўймасликка ҳаракат қиладилар. Ушбу йўналишда ўзларининг фаровон яшашларини ҳам баъзида унутадилар. Аниқроқ айтадиган бўлсак, барча эзгу ниятларини фарзандларга бағишлайдилар. Биз кўрмаган яхши дамларни болаларимиз кўрсин, деб ўта даражада муносабат билдирадилар. Бундай ҳолат Шарқ мамлакати аҳолиси бўлган ўзбек миллатига ҳам хосдир.

Ота-оналар, қариялар, ўрта ёшдаги кишилар бир-бири билан учрашганларида, суҳбат ва мулоқатларида доимо дуога қўл очиб, бир-бирларига узоқ умр тилайдилар, барака топинг дейдилар. Қилган меҳнатларингизни фарзандларингизни роҳатини кўринг деб уқтирадилар. Бу ҳолатлар ўзбек аҳолисининг урф-одатларига сингиб кетган.

Шарқ ва Ғарб мамлакатларида кекса кишиларга бўлган ҳурмат ва иззат бир-бирига яқин бўлсада, лекин Шарқ

мамлакатларида бу масалага жиддий ёндошилади. Зеро халқимизда «Қари билганини пари билмас», «Қариси бор уйнинг париси бор», «Қари бор уйнинг зари бор» каби нақллар мавжуд. Қолаверса, Ҳукуматимизнинг кексаларга яратаётган шароитлари ҳам бунинг яққол далилидир. 2001 йил 7-декабрда Ўзбекистон Конституциясининг 9 йиллиги муносабати билан ўтказилган мажлисда Президентимиз 2002 йилни «Қарияларни қадрлаш» йили деб эълон қилди. Бу давлатимизнинг кексаларга бўлган эзгу-қурматининг ифодаланидир.

Тарбиянинг баъзи хусусиятлари никоҳ маросимларида ҳам намоён бўлаётир. Никоҳ маросимлари ниҳоятда дабдабали, қатор-қатор машиналар, видеога тушишлар, альбом қилишлар, спиртли ичимликлар қўйиш, «асал ойи сафарлари» каби ҳоллар кўпайган. Бу ҳолатларнинг баъзилари Ғарб мамлакатларида кўпроқ оммалашган. Бундай одатлар оила бюджетига ҳам боғлиқ албатта. Ғарб ёшларини тўй маросимлари, дафн маросимлари, ичимликсиз ўтмайди.

Никоҳ кунидаги кийинишлар ҳам тортишувга сабабчи ҳоллардан биридир. Чунки, ёшларимиз охириги йилларда тўйларда европача кийиниб ўтиришни истайдилар. Тўғри, мустақилликка эришганимиздан кейин миллий либослар ҳам қўлланила бошланди, бу хайрли ишлардандир.

Шарқ ёшларининг ғарб ёшларидан фарқли жиҳатларидан яна бири шуки, улар ота-она билан муомалада сизсизлаб гапиришади.

16.4. Оила шаклланишида севги, муҳаббат, маънавий-руҳий яқинлик, ўзаро тенглик масалалари. Оилада поклик оила тинчлигининг зарурий шарт

Зотан, Оила жамиятнинг пойдевори сифатида жуда юқори даражада мустаҳкам бўлиши даркор. Бунинг учун эса оила гули ва гултожиси бўлган эр-хотин бир-бирига ҳар тарафлама мос келиши талаб этилади. Сир эмаски, ҳозирги пайтда жуда кўп оилаларда ажралиш ҳоллари кўпаймоқда. Бунинг натижасида тирик етим болалар сони кўпайиб бораётир. Албатта, бу ҳолат ёшларнинг меҳрсиз ўсишига сабаб бўлади. Никоҳ тушунчаси икки ёшнинг бевосита унаштириб қўйилиши натижасидагина юзага келадиган

ҳодиса сифатида намоён бўлса, ички хусусиятини йўқотади. Никоҳ ҳақиқийлиги келин-куёвларнинг ўзаро севги-муҳаббати, маънавий-руҳий ҳолати яқинлиги, поклиги, ҳалоллиги, чинакам садоқатлилиги каби хислатларнинг мавжудлигига таянади. Афсуски, кўп оилаларда балоғат ёшига етмаган қизларни мажбуран эрга бериш ёки йигитларни ўзлари хоҳламаган ҳолларда уйлантириб қўйиш ҳоллари учрайди. Бу ҳолат эса, кўп ҳолларда оиланинг бузилиб кетишига олиб келади, чунки ёшлар ўртасида баъзи бир тафовутлар бўлиши, бу эса бир-бирларини тушуна олмасликларига сабаб бўлади. Баъзи бир эрларнинг хотинларига нисбатан паст назар билан қарашлари, хотин доимо эр измида бўлиши керак деган нотўғри тушунчага маҳкам ёпишиб олиб, жуфти ҳалоллини хўрлаш ёки баъзи оилаларда хотиннинг топармон-тутармон бўлиши ҳамда эрини камситиши оилани таназзулга олиб келади. Тўғри, халқимизда «эр ярим худо», «хотин эр вазири» ёки «эрни эр қиладиган ҳам хотин, қора ер қиладиган ҳам хотин» каби мақоллар мавжуд. Аммо бу мақолларни тўғри маънода тушуниш лозим. Бу оилада пул топиш, оилани боқиш, бошқариш ишларига кўпроқ эркекларнинг масъуллигидан келиб чиқадиган маъно англашилади.

Оила фаровонлиги, мустаҳкамлигида эр-хотиннинг ўзаро маънавий-руҳий яқинлиги, бир-бирини тушуна олиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга. «Беайб парвардигор» деганларидек, ҳеч ким бекаму-кўст яратилган эмас. Исломда «Хотинлар сиз учун либосдир, сиз улар учун либосдирсиз» дейилган. Шу билан бирга эр-хотин ўртасидаги ўзаро меҳрлилик ҳам оила фаровонлиги гаровидир. Агар оилада эр хотинга меҳрсиз бўлса, унга эътибор бермай, яхши муомала қилмаса, хотинда меҳрга эҳтиёж туғилади ва бошқадан ўз эҳтиёжини қондиришга ҳаракат қилиши мумкин. Натижада хотин вафосизлик йўлига ўтишга мажбур бўлади. Эрнинг олдидаги энг олий вазифалардан бири, бу ўз турмуш ўртоғини тўғри танлай билишдир. Бу тўғрида Кайковус шундай дейди: «Хотин олсанг улуғ салоҳлиғ (яхши) хонадондин хотин талаб қилғил, ҳар турлук авбошнинг қизин олмағил, нединким, хотинни уйнинг кадбонулиғи учун олурлар, шаҳват учун олмаслар.

Хотин камолга етган, оқила бўлгон, онасининг кадбонулигин, отасининг кадхудолигин кўргон ва билгон бўлсун. Агар бундоқ нозанин қўлингга тушса, уни асло қўлдин чиқармагил ва жаҳд қилиб уни олғил...»¹.

Кўриниб турибдики, турмуш ўртоқни танлашда у тарбия топган оиладаги маънавий ҳаёт, хонадоннинг юрт орасидаги обрўси ҳам эътиборга олиниши зарур. Албатта, бу ҳам оила фаровонлигини кўзлайдиган муҳим тадбирдир.

Таянч сўз ва иборалар: «Оила йили», «Оила ҳуқуқи», «Оила тўғрисидаги давлат дастури», Оила кодекси, саҳоватли оилалар, ўзаро меҳрлилик.

Ҳикматлардан намуналар

Тутгил қариларнинг қалтироқ қўлин,
Қаригач билурсан кексалик йўлин.

Ёшлик, телбаликни чиқар бошингдан,
Онанг хизматида бўлгил ёшингдан.

Носир Хисрав

Токи бор ғайрату мардликдан асар,
Аҳлу аёлингни этма дарбадар.

Паҳлавон Маҳмуд

Йиллар ўтиб кетди тепангдан ғир - ғир,
Отанг мозорига бордингми бир дам.
Отанг хотирига нима эзгулик -
Қилдингки, ўғлингдан кутасан сен ҳам.

Саъдий

Ёш ҳар қанча ишда бўлсин ибратли,
Кўп кўрган кексанинг иши ибратли.

Хусрав Деҳлавий

¹ Қобуловма. Т.: 1986, 70-бет.

Сиригни кўнгулда сақлагил берк,
Мушфиқ сенга йўқ жаҳонда сентек.
Айтма деб ани бир кишига айтма,
Турмаским, ани эшитса тинч-тек.

Сайфи Саройи

Илм олишга белингни чоғла,
Бошқа ҳар ишдан қўлингни боғла.
Устод, муаллимсиз қолса бир замон,
Нодонликдан қора бўларди жаҳон.

Абдурахмон Жомий

Ота-бола айбдорни ҳоким олдига элтиб, аввал отасини
юз дарра урдилар, - гинг демади. Сўнгра ўғлини ётқизиб, бир
дарра уриб эдилар, нола - фарёд чекди.

- Ўзингга юз дарра суққанда «вой» демадинг, нега
буни бир дарра ургандаёқ фарёд чекасан, - сўрабди
жаллодлар.

- Олдинги калтаклар менинг танамга боттанди, бу
зарбалар эса, жигаримга тегмоқда, дебди ота.

Сафий

Доғи ҳижрон дардини ёрдан жудолардан сўранг,
Биз каби ҳижронзада юрган гадолардан сўранг...
Ошиқ улдурким нигорин кўйида жондин кечиби,
Сарбасар куйган вужуди қаҳраболардан сўранг.

х х х

Куйингда қаландарман, куймакда самандарман,
Раҳм айла бу ҳолимга, ҳажрингда хуноб этма,
Эй кўзлари жаллодим, етсин сенга бу додим,
Қўй, жабру жафоларни, ҳолимни хароб этма.

х х х

Ҳар овқатга қўлинг урма бўлсанг тўқ,
Чунки ул келтирар беҳад машаққат.
Ҳайвонлар ичида аблаҳидир юз,
Тўйиб ейиб олгани чоғида овқат.

Алишер Навоий

Тест топшириқлари

1. **Президентимиз ташаббуси билан қайси йил «Оила йили» деб эълон қилинди?**
 - а) 1996 йил;
 - в) 1997 йил;
 - г) 1998 йил;
 - д) 1999 йил;
 - е) 2000 йил.
2. **«Оила жамиятнинг асосий бўғинидир, ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга». Мазкур жумлалар Конституциянинг қайси моддасида кўрсатилган?**
 - а) 63 – моддасида;
 - в) 64 – моддасида;
 - г) 65 – моддасида;
 - д) 66 – моддасида;
 - е) 81 – моддасида.
3. **«Маҳаллани ўз - ўзини бошқариш мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дархонаси деб аташ мумкин» деган ибора муаллифи ким?**
 - а) М. Беҳбудий;
 - в) И. А. Каримов;
 - г) А. Фитрат;
 - д) А. Авлониёв;
 - е) А. Навоий.
4. **«Оила кодекси» қачон қабул қилинган?**
 - а) 1999 йил;
 - в) 1998 йил;
 - г) 2000 йил;
 - д) 1997 йил;
 - е) 2001 йил.
5. **1998 йилда оила манфаатларини янада тўлароқ таъминлаш учун Давлат дастури ишлаб**

чиқилди. Мазкур дастур нечта бўлимдан иборат?

- а) 7 - бўлимдан;
- в) 6 - бўлимдан;
- г) 5 - бўлимдан;
- д) 4 - бўлимдан;
- е) 3 - бўлимдан.

6. «Хотин олсанг улуғ салоҳлиғ (яхши) хонадондин хотин талаб қилғил, ҳар турлук авбошнинг қизин олмағил, нединким, хотинни уйнинг кадбонулиғи учун олурлар, шаҳват учун олмаслар», деган фикрлар қайси асардан олинган?

- а) «Бобурнома»дан;
- в) «Хамса»дан;
- г) «Қобуснома»дан;
- д) «Темур тузуклари»дан;
- е) «Зафарнома»дан.

7. Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ота-она билан фарзанд ўртасидаги муносабатларда фарқли жиҳатлар қай даражада намоён бўлади?

- а) ота - она билан кундалик мулоқотда;
- в) фарқи деярли йўқ;
- г) ота - она олдидаги бурчларини адо этилишида;
- д) манфаатларда;
- е) а ва в.

8. «...Оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга келажак авлодлар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи эканлигини тан олишимиз даркор», деган фикр Президентимизнинг қайси асарида олинган?

- а) «Ўзбекистон буюк келажак сари»;
- в) «Оила фаровонлиги - миллат фаровонлиги»;

- г) «Тарихий хотирасиз келажак йўқ»;
- д) «Ватан мангу қолади»;
- е) «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли».

17-мавзу: Шахс маънавиятини ривожлантириш омиллари ва воситалари

17.1. Инсоннинг ички ва ташқи гўзаллиги

Инсоният ўзи яратган маънавий борлиқни яхлит тарзда таърифлашга ҳамма вақт эҳтиёж сезган. Биз мана шу хазинани кўпайтириш ҳақида фикр юритсак, ҳамма вақт янги-янги манбаларга дуч келамиз. Чунки бу антиқа, ноёб ва муқаддас хазина қанчалик сарфланса, шунчалик бойиб, кўпайиб боради. Хазинамиз дурлари, гавҳарлари ва марваридлари-халқ оғзаки ижоди, дунёқараши, асрлар давомида сайқал топган фикрий кашфиётлари, ҳаётий кечинмаларидир. Шубҳасиз бу ерда заргар бўлиб дин, фалсафа, мантиқ, адабиёт санъат майдонга чиқади. Қайси бир халқнинг хоҳ у Шарқники бўлсин, хоҳ у Ғарбники бўлсин, лекин бу оғзаки ёки ёзма ёдгорликларни ўрганадиган бўлсак, башар тафаккуридан мерос бўлиб қолган асотир-афсоналар, аср-асрлар давомида ҳосил бўлган ҳаётий кўникмалар ва ҳикматлар қаймоғи-маънавий тафаккур тажрибасининг инъикосини кўрамыз. Муқаддас хазиналар: «Авесто», «Ригведа», «Таврот», «Забур», «Инжил», «Қуръони Карим» «Ҳадиси Шарифлар» ҳам ана шу минг йиллар ичида сайқал топиб шакллланган табиий эҳтиёжлар ҳосиласи сифатида юзага келган диний ва адабий- тарихий манбалардир.

Динлар инсоният тараққиётининг муайян босқичида янги маънавий-руҳий зарурат сифатида майдонга келган. Динлар маданий-маънавий ҳаётнинг барча соҳасини қамраб олиб, инсонлар фаолиятига ақлий ва бадий жиҳатдан таъсир этиб келди, уларнинг маънавий юксалишига ёрдам берди. Янги таълимотлар, йўналиш, оқимлар, қарашлар силсиласини вужудга келтирди. Буларнинг қарийиб барчаси қандай мақсадларни кўзламасин, яхшилиқни, эзгуликларни қурол қилиб олишган. Чунки, инсон қайсидир маънода салбий фазилатларга мойиллик сезса-да, онгли равишда ҳамма вақт

ва ҳамма замонларда эзгуликка интилган ва шундай бўлиб қолажак. Айниқса, бу нарса Шарқда жумладан, Туронда яққол кўзга ташланадиган ҳолатдир. Шунинг учун ҳам буюк Шарқ алломалари дунёвий фанларнинг қайси соҳасида ижод қилинмасин, ахлоқ тушунчасига қаттиқ суянишган ҳамда унга катта эътибор билан қараб, ўзларининг қомусий хулосалари билан бойитиб боришган.

Инсонларнинг интилиши, ҳаракатлари, орзу-умидлари, турмуш тарзини ўзида акс эттирган халқ оғзаки ижоди намуналарида аҳолининг асосий руҳияти қамраб олинган. Жумладан ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ халқларида “Алпомиш”, Туркман, Озарбайжон ўлкасида, Ўзбекистонда “Гўрўғли” достонларининг, қирғизларда “Манас” халқ эпосининг вужудга келиши, уларда қарийиб бир хил манзаранинг турли талқинини, яъни эзгулик билан ёвузлик, яхшилик билан ёмонлик, зиё ва зулмат, мардлик ва қўрқоқлик кураши, охирида эса эзгу ниятлар тантанаси, донишмандлик, ақл-идрок, қалб тозалиги, ҳалоллик, вазминлик, самимийлик, раҳм-шафқатлилик, ватанпарварлик, инсонийлик, меҳнатсеварлик каби эзгу фазилатларнинг улутланишини кўрамиз. Бу уйғунлиkning бош сабабларидан бири бу шубҳасиз заминимиз ўтмишидаги буюк таълимотлар, инсонпарвар, эрқпарвар ғоя ва қарашлар, қолаверса ислом дини ва тасаввуфнинг катта роль ўйнаганлигидир.

Жумладан, тасаввуф таълимоти инсон қалби ва руҳиятини кўтаришга ҳаракат қилган. У жаҳолат ва худбинликка қарши чиқди, ахлоқий покликни тарғиб этди. Тасаввуфда инсон маънавий камолоти ва у ҳақда қайғуриш баҳс масаласи бўлиб келган. Тасаввуфчилар тариқат ва шариат аҳкомларига суяниб маънавий сарчашмани излаган “ҳақ”қа чанқоқ кишиларни бирлаштиришга ҳаракат қилганлар, комил инсон масаласига эътиборни қаратганлар. «Комил инсон бир идеал, барча дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган, руҳи мутлақ руҳига туташ, файзу кароматдан сероб, сийрату суврати саранжом, қалби эзгу туйғуларига лиммо-лим покиза зот»¹.

Комил инсон идеали инсон ички ва ташқи гўзаллигининг жамики уйғунлигини ўзида акс эттирган, нуқсонлардан ҳоли зот. Хўш, ўзи кишининг ички ва ташқи гўзаллиги деганда

¹ Н. Комилов. Тасаввуф (биринчи китоб), Т.: 1996, 143-бет.

нимани тушуниш лозим, умуман гўзаллик бу ўзи нима? - деган табиий савол туғилади.

Гўзаллик бу уфуриб турган нафосат билан ёғдуланган мунавварлик, етуклик ва комиллик, ҳар жиҳатдан тугал ва мукаммал олий орзу. Гўзалликни ҳар ким ҳар хил тушунади, масалан, қалб қўри бериб ясалган ҳайкалтарошлик асари бу рассом учун энг гўзал ва мафтункор нарсаси бўлиши мумкин. Бошқа бировлар учун эса бу баҳосидан қатъи назар оддий ёки одатдаги санъат асаридир. Шунинг учун ҳам шоир гўзалликни чиройли мисралардан, деҳқон бепоён далалардан, рассом ранглар уйғунлигидан, ҳофиз гўзал хонишдан излайди ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам одамлар ҳар томондан чўққига интилган алпинистлар каби эзгулик сари интиладилар. Шу боис бўлса керак, “Дунёни гўзаллик ва эзгулик қутқаради” деган жумла халқимиз онгига сингиб кетган.

Инсон гўзаллиги ҳақида гап кетса, унинг ички ва ташқи гўзаллиги эътироф этилади. Чунки улар таркибий қисм сифатида мавжуд ва бу икки гўзаллик уйғун ҳолдагина ҳақиқий гўзалликдир.

Нафақат инсоннинг умумий гўзаллиги, балки инсоннинг ташқи гўзаллигини ҳам бу унинг мафтункор чеҳраси, бўй-басти, қош-киприги-ю, қимматбаҳо либос кийишида деб тушунадиганлар орамизда талайгина. Булар ҳам қисман тўғри албатта. Бироқ умуман олганда, бу унчалик ҳам тўғри эмас.

Инсоннинг ташқи гўзаллиги — бу унинг зоҳиран кўринадиган барча амалий ҳаракатлари ва фазилатлари: озода ва покиза юриш, ораста ва саранжом, ўзига ярашадиган кийим кийиш, Оллоҳ ўзи инъом этган гўзалликка гард юқтирмаслик, оддийлик ва соддалик, вазмин ва жиддий муносабатни тушуниш кабилардир.

Инсоннинг ботинийдаги гўзаллиги — бу унинг ички гўзаллигидир. Бу эса инсон маънавияти кўзгуси саналади.

Ҳалоллик, поклик, инсофли, диёнатли, меҳр-оқибатли, мурувватли ва саховатли бўлиш, қалб поклиги, тўғрилиқ, самимийлик, ор-номуслилик, раҳм-шафқатлилиқ, вазминлик ва босиқлик ва бошқа ҳар бир ижобий фазилат ва хислатлар инсон ички қалбий гўзаллиги асослари саналади. Бу кўпинча инсоннинг маънавий қиёфаси деб ҳам юритилади.

Ҳаётда кўпинча қуйидаги манзаранинг гувоҳи бўламиз: кундалик ҳаётимизда, ўқишда ёки ишда илк маротаба муносабатда бўлган киши ҳақида доим хулоса қилишга қизиқиш пайдо бўлади. Чунки, бундан кейин бевосита мулоқотда бўлиб турадиган одат ҳақида тасаввурга эга бўлишни муносабатимизнинг ўзи тақозо этади. Хуллас, унинг ташқи кўринишига қараб чиқарган хулосаларимиз, кўп ўтмай уни яқиндан ўргана борганимиз сари чиплакка чиқиши (ёки мустаҳкамланиб бориши) мумкин. Чунки кишининг илк учрашувидаги ташқи кўриниши, сиёлиги, ўзини тутиши ва бошқалар қолдирган тасаввур, бора-бора унинг ҳаракатларига ёшишмаслиги оқибатида бирор ҳодиса рўй бериши табиий. Агар бу манзара турмуш қураётган иккита ёш ўртасида бўлса-чи, унда бу икки ёш ўртасидаги муносабат, меҳр-оқибат, инсоф, диёнат ва садоқат бешикда жон берган боладай гап. Хуллас инсон ҳар бир ҳаракати ички ва ташқи ҳолати, гап-сўзи билан, салоҳияти, энг муҳими маънавияти билан ўзининг келажагига замин ҳозирлайди ёки шу келажакка асосни таъминлаб бориши лозим.

Бунинг учун эса, аввало, инсон маънавиятини юксалтириш керак. Маънавият - инсон ташқи ва ички гўзаллигини баҳоловчи ва белгиловчи мутлақо мунтазам мезондир. Маънавият келажагимиз танги тираги, сирли сарҳадидир.

Ҳўш, инсоннинг ички ва ташқи гўзаллиги, уйғунлигини, маънавиятини яна нималарда кўришимиз мумкин?

Инсондаги гўзаллик ва бой маънавиятлилик энг биринчи унинг муомаласида, ширинсуханлигида, сўзни қоғиб эмас, тоғиб гапиришидадир. Халқимиз орасида “ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир” - деган доно нақл юриши ҳам бежиз эмас. Шунинг учун инсон ўзаро муносабатларда самимий, ширинсухан, ҳар қандай ҳолат бўлганда ҳам яхши гап ва одоб билан иш юритишга ҳаракат қиладиган бўлиши керак.

Юсуф Хос Ҳожиб “Одобнинг боши тил” деб бежиз ўғит бермаганлар. Инсон ҳар қандай аччиқ ҳақиқатни ҳам гўзал таърифлай олиши керак. Шу ерда бевосита фикримиз исботи сифатида қуйидаги ривоятни келтириб ўтишимиз мумкин. Кайковус “Қобуснома”сида шундай ҳикоят келтиради: “Бир кеча Хорун ар-Рашид туш кўради, тушида унинг барча тишлари тўкилиб кетганмиш. Халифа эртасига тушининг

таъбирини билиш учун таъбирчиларни чақирибди. Келган таъбирчилардан бириси шундай дейди: “Эй амиралмўъминин, сенинг кўз олдингда барча қариндош-уруғларинг ўлади. Сендан бошқа ҳеч ким қолмайди”. Бу сўзни эшитган Хорун ар-Рашид: “Менга бундай нохуш таъбир айтишга қандай журъат этдинг деб уни жазога тортади. Таъбир қилишга келган иккинчи киши эса шундай дебди: -“Эй амиралмўъминин, сенинг бахтинг кулибди. Сен барча қариндошларингдан кўра кўпроқ умргузаронлик қиласан”. Шунда Хорун ар-Рашид: “Барча ақлнинг йўли бирдир ва икковининг таъбири бир ерга бориб тақалади, аммо бу ибора билан у иборанинг орасида фарқ бағоят кўпдир”, - дейди ва иккинчи таъбирчини мукофотлайди.

Ҳар қандай разиллик ва пасткашликка қарши йўналган жанговар оҳанг ва нафрат, содир этилган ҳар бир ҳаракатга фавқулодда эътибор ва зийраклик, ҳамма вақт ва ҳар жойда жўшқин кайфият, ҳар ишда мўътадил ва барқарор қатъият, мулоқотда ва муносабатда миллий оҳанг ва она тили софлигига собитлик, дўстлар ва жамоа ташвишига ўзини дахлдор деб билишлик, муҳимлик даражасида кескин ва аниқ муносабат, зийрак ишораларга амал қилиш, бетакрор нафосат касб этиши, истеъдодни қадрлаш кабилар кишини чексиз ҳурматга сазовор этади. Шу билан бирга ростгўйлик, дўстликка садоқат, жасурлик ва мардлик, самимийлик, раҳм-шафқатлилиқ, ҳалоллик, вазминлик, қалб тозалиги, юксак ахлоқлилиқ каби фазилатлар ҳам ижобий қирраларимизни намоён қилиб турадиган мезонлар саналади.

Ҳадислардан бирида шундай дейилади: “Ростгўйликдан хавфу хатар кўрсанглار ҳам рост сўзланглар. Шунда нажот топасизлар. Гарчи фойда кўриб турган бўлсангиз ҳам, ёлғондан сақланинглар. Чунки бари бир ёлғоннинг охири вой”.

Шундай вазиятлар бўладики, ростини сўзлаб ҳақиқатга тик борган одам азият чекади. Шундай вазиятда биз иродасизлик қилиб алдоқчиликка ўтсак, биринчи навбатда ўзимизга заҳмат етказамиз.

Қўл билан ушлаб кўриш, кўз билан кўриш, ҳидлаб билиш ва ҳис қилиш мумкин бўлган нарсани муҳим мавҳумлик деб билиш, қандай аҳмоқлик бўлса ўзини ўзи алдаш (таскин топиш асносида бўлса-да) ва шунга ишониш ўзлигимизга бўлган кечириб бўлмас хиёнатдир. Кўнглимиз қавариб

қадокқа айланишини бевосита кузатиб туриш жуда ҳам оғир қисмат бўлса керак.

Дўстлик деган олий тушунча бор экан, инсон ҳар доим ўзини қудратли сезади. Чунки ҳар қандай оғир кунда ҳам, энг бахтли онларда ҳам биринчи навбатда дўстларинг йўлдош бўлади, ёки бўлмасам биз шундай бўлишини таъминлашимиз даркордир. Дўстона муносабатларда тамомила бетарафлик ва холислик, пок рақобатни тушуниш ва шакллантириш ҳар доим ҳам долзарбдир. Дўстона муносабатларда шундай бир ўқдан-да кучли сўз топишимиз керакки, у дўстликка чанг солмасин, дилдаги ғуборни усталик билан ювиб ташласин. Зеро, дўстлик бу шундай туйғуки, талашганда тегишли, силкитганда севикли бўладиган нарсалар унга чанг солмасин. Бу муносабатларда “миш-миш”лар, “эмиш-эмиш”ларга кўр-кўрона ишониш ва хулоса чиқариш ярамайди. Инсоннинг ички ва ташқи гўзаллиги қуйидаги хислатларда кўринади:

Жасурлик. Албатта, бу йигитларга хос сўз. Йигитларга хослиги шундаки, бу сўзни исм сифатида фақат йигитлардагина учратиш мумкин. Ўзини эр йигит санаган ҳар бир йигит учун ўзига нисбатан, номард деган сўзни эшитиш жуда оғир бўлса керак. Тасаввурига келган чалкашликни англаш қандай даражада фавқулодда содир бўлса, бу сўзнинг қулоқларимизда акс садо бериши ҳам шунчалик беҳос юз берадики, ўзингизни сўроққа кўмиб ташлайсиз. Ана шу ҳолатни кузатишга эҳтиёжни ўзимизда шакллантириш лозим.

Самимийлик учун билдирилаётган фикр яшин тезлигида онгимизнинг серқатлам фильтирида синтезланиши зарур.

Шундагина холис хулосамиз вужудга келади. У эса муносиб жавобини топади.

Раҳм-шафқатга улуғворликни мезон сифатида қабул қилишимиз мумкин. Чунки раҳм-шафқат улуғларга хос. Ўзининг дарди билан яшайдиган одамга раҳм-шафқатдан гап очсанг кулгиси қистайди. Улуғлар эса бошқаларни ўйлагани учун ҳам улуғдир.

Ҳалоллик. Кишилардаги турфа одатлар ва ҳаракатларни кузатиб, қандайдир қонуният топиш эҳтиёжи ёки қизиқиши, қонуният амал қилишидан холис хулоса чиқариш ва шунга интилиш, ҳар дамда содир этилган ҳаракат хусусиятларини

фаҳмлаш, реал кўз билан баҳолаб, ҳаракат чегарасини белгилашдир.

Ҳадислардан бирида шундай дейилади: “Кимки ҳалол касбини қилиб ухласа, гуноҳлари кечирилган ҳолда тунайди”.

Вазминлик. Бу ҳаёлот сарҳадсизлиги ва зарур бўлганда унга шўнғиш, ёхуд шу заруриятни англашдир. Ҳаёлотнинг минг бир фикрларидан, унинг туйнукларидан тушган нур орқали зарурини мажозий маънода ажратишдан олинган ҳосила сукут сақлагудек муқаррар ҳодиса бўлиши керак. Чунки вазмин киши деганда ҳаёлга чўмган, қатъиятли нигоҳни тасаввур қилишга ўрганганмиз. Шунинг учун киши ҳақида ижобий фикр билдирилса, аввало унинг вазмин қиёфаси намоён бўлади.

Қалб тозалиги. Асли бу сайқал топган мантиқдир. Теран англашган кўламдор курашда-нафс ва ахлоқ курашида ахлоқ устунлиги ва шаклланган ҳиссиёт. Эзгуликка интилишдан юзага келган ирсий фазилат. Қалб тозалиги бу — ҳалол бўлиш, бахиллик ва қизғанчиқлик қилмаслик, қалб тозалиги бу — сабр қаноатли бўлиш, хайру-аҳсон қилиш, қалб тозалиги бу-хушхулқлик ва хушфеъллик, меҳр-оқибатли ва шафқатли бўлиш, инсофли ва диёнатли бўлиш ва амал қилишдир.

Шунинг учун ҳам ҳадисларда шундай дейилади: “Кимки қалбини тоза, иймон учун холис ва соғлом, тилини ростгўй, ўзини хотиржам, хулқини тўғри, қулоғини тингловчи, кўзини ибрат назари билан боқувчи қилиб олган бўлса, демак, у бахтлидир”.

Қалб тозалиги ҳамма вақт намунали бўлишга чорлайди. Намуна бўлишга сезилган ҳар дамдаги эҳтиёж ижобий қирраларимизни намоён этади. Айниқса, намунали ҳаракатда ёш болалар кучли тақлидчи бўлишлари билан бирга, ҳали унда кўникмалар шаклланмаган бўлади.

Лекин биз кўп ҳолларда бу эзгу фазилатларнинг ҳадисини олган бўлсак ҳам, шу фазилатларга интилсак ҳам, амал қилишимиз қийин кечади. Чунки, бизда бу кўникмалар ҳали унчалик шаклланмаган бўлади. Буларнинг асосий сабаби эса болаликдан эътибор қилинмаганликдир. Ҳар бир инсонда бу ноёб кўникмаларни шакллантиришда тарбиянинг аҳамияти каттадир.

Тарбия бу маънавиятнинг муҳташам дарвозасидир. Ана шу дарвозадан эзгулик сари, ўктамлик ва қудрат сари, ҳар бир эзгу ишга мунтазам масъуллик сари мислсиз маҳорат билан қадам ташлаш лозим.

Маънавий комиллик, миллий ўзликни англашга ёрдам берадиган тарбия, муҳит, аввало оила, ота-она тарбиясидир. Бу сўзларимиз исботини, буюк маърифатпарвар жадидчиларимиздан бири Абдурауф Фитратнинг “Раҳбари нажот” асарида келтирилган қуйидаги фикрларида кўришимиз мумкин: “Сув қайси рангдаги идишда бўлса, ўша рангда товлангани каби, болалар ҳам қандай муҳитда бўлсалар, ўша муҳитнинг ҳар қандай одат ва ахлоқини қабул қиладилар. Ахлоқий тарбиянинг энг буюк шarti шундан иборатки, болалар кўпроқ яхши ва ёмон аҳволни ўз уйларида, кўчадаги ўртоқларидан, мактабдаги ўқувчилардан қабул қиладилар”.

Дунёга келган гўдак қулоғига айтиладиган муборак азон ва муборак исми, онасининг ширин алласи, эзгу расм-русумлар болада аста-секин кўникмаларни шакллантиради. Бола аста-секин улғайиб тили чиқа бошлагач эса, унга бўлар бўлмас ғайриоддий сўзларни эмас, балки миллий туйғулар, олижаноб фазилатлар, эзгу орзуларни билдирувчи она, ота, Ватан каби сўзларни ўргатиш зарур, бора-бора унда бу кўникмалар малакага айланиб боради. Тарбияда кечикиш инсонни йўқотиш демакдир, унда оддий икир-чикирларга ҳам эътибор бериш зарурдир. Ибн Сино, Беруний, Форобий, Навоий ва бошқа буюк аждодларимизнинг тарбия ҳақидаги ва хусусан комил инсонни тарбиялаш ҳақидаги қимматли фикрлари ҳам жамият ривожланишида янги маънавий имкониятлар излаш мақсадлари билан боғланган. Форобий фозил шаҳар аҳолиси тўғрисида тўхталар экан, шахсининг маънавий камолотини адолатли жамият қуришнинг энг авангард шarti ҳисоблайди. Бугун биз ХХI аср бўсағасида қандай йўлларни белгилаб олишимиз керак, тарбиявий ишларда нималарга суянишимиз керак деган савол ҳар бир «уйғоқ» ўзбекнинг қалбида жўш ураётир.

Асрларни талқин қилиб, хулоса қилсак, фақат бир нарса дахлсизлигини ва аҳамиятини сақлаб келаётир. Бу ҳам бўлса мулк, мулкчилик. Кишилиқ даври ибтидосини ларзаларга олиб келган ҳам шу мулкий фарқ, тинимсиз ва бетартиб

ривожланиш манбаи, эҳтиёжларимиз чексизлиги-ю, имкониятларимизнинг чекланганлигидир. Шу сабабли, инсонларни мулкка бўлган муносабати юксак маънавийлик билан алоқада бўлишини давр тақозо этади. Мулк ва мулкчиликдан маънавий узоқлашмаслик лозимдир.

Тўғри, ҳозирги кунда ҳам мулкка эгалик ҳисси тараққиёт гарови деб белгиланаяпти, аммо бу дегани маънавийлик иккиламчи дегани эмас.

Кишилиқ тарихидаги ана шундай боқий муносабатларни англаб, шулар асосида маънавий камолотни кўзлаш мутафаккирларимизда азалдан шаклланган. Бу нарса муқаддас заминимизда ўша XIX аср охири XX аср бошларида жамиятнинг, маънавиятнинг, тарбиянинг инқирози чуқурлашган даврда ҳам изсиз йўқолмади. Бир қатор жадидчилар Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, А.Авлоний, Мунаввар қори, Сўфизода, Абдулла Қодирий ва бошқалар миллий маданиятни кўтармай, маърифий-тарбиявий ишларни ривожлантирмай ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий тараққиётга эришиб бўлмайди, деган ғояни илгари суришган. Шу ўринда Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» номли асарида келтирилган, Президент Ислам Каримов қайта-қайта такрорлайдиган қуйидаги фикрни келтириб ўтиш ўринлидир: «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир».

Таянч сўз ва иборалар: маънавий борлиқ, ҳаётий кечинмалар, Турон, комил инсон, ташқи гўзаллик, мунавварлик, етуклик, комиллик, гўзаллик, оддийлик ва соддалик, вазминлик ва жиддий муносабат, саховатли, номусилик, раҳм-шафқатлилиқ, вазминлик ва босиқлик, сиполик шахс, ширинсухан, фавқулодда, эътибор, зийраклик, жўшқин кайфият, мўътадил ва барқарор қатъият, вазминлик, қалб тозаллиги, жасурлик, самимийлик, бахиллик ва қизғанчиқлик.

Ҳикматлардан намуналар

Бахтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси фазилатли жамоадир. Бахтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам берган халқ фазилатли халқдир. Шу тартибда барча халқлар

бахтга эришиш учун бир – бирларига ёрдам берсалар, бутун ер юзи фазилатли бўлади.

Абу Наср Форобий

Инсоннинг кийимига қарама, билимига қара. Илм – бу ота, балки у сут беришда онадан фойдалироқдир. У ёмонликни тузатиш учун ҳамма нарсадан яхшироқдир. Агар тилингни тиймасанг жиловингни душманингга бериб қўясан.

Сенга энг яхши маслаҳат мутакаббирлик билан юзингни тескари бурма ва шон – шуҳратинг билан фахрланма.

Аз-Замахшарий

Тест топшириқлари

1. Инсоннинг ички гўзаллиги бу –

а) ҳалоллик, поклик, инсофлик, диёнатли бўлиш, мурувватлилик, сахийликка интилиш каби ҳислатлар мажмуасидир;

в) орасталик ва саранжомликка риоя этишдир;

г) мардлик, инсонпарварлик, меҳр – оқибат каби юксак ахлоқий ҳислатларни намоён этишдир;

д) ҳокисорлик, адолатпарварлик;

е) а ва г.

2. Ташқи гўзаллик бу -

а) зоҳиран кўринадиган барча амалий ҳаракатларда намоён бўлади;

в) инсоннинг ички оламини тавсифловчи ижобий ҳислатлар ва фазилатлар йиғинидисидир;

г) озода ва покиза юриш, ораста ва саранжом, ўзига ярашадиган кийим кийиш, оддийлик ва соддалик ҳислатларини намоён этиш;

д) камтаринлик, камсўзлик;

е) а ва г.

3. «Ташқи гўзаллик ўзини пинҳона ички олами билан янада гўзалдир» деган фикр кимга тегишли?
- а) Шекспирга;
 - в) И. Кантга;
 - г) Г. Гегелга;
 - д) Ф. Бэконга;
 - е) Платонга.
4. Қуйидаги манбалардан қайси бирида асосан инсон ички гўзаллиги улуғланган?
- а) эртақларда;
 - в) ҳадисларда;
 - г) тасаввуф таълимотида;
 - д) «Авесто»да;
 - е) в ва г.
5. Тасаввуф таълимотида -
- а) инсон қалби ва руҳиятини кўтаришга ҳаракат қилинади;
 - в) иқтисодий мавзуларда фикр юртилади;
 - г) инсон маънавий камолоти ва у ҳақида қайғуриш баҳс масаласи ҳисобланади;
 - д) маънавий-маърифий юксалишга ҳаракат қилинади;
 - е) а ва г.
6. «Одобнинг боши тил», деган ўғит ким томонидан айтилган?
- а) Юсуф Хос Ҳожиб;
 - в) Алишер Навоий;
 - г) М. Қошғарий;
 - д) Аҳмад Яссавий;
 - е) Аҳмад Югнакий.
7. «Ростгўйликдан хавфу-хатар кўрсанглар ҳам рост сўзланглар. Шунда нажот топасизлар. Гарчи фойда кўриб турган бўлсангиз ҳам ёлғондан сақланинглар. Чунки барибир ёлғоннинг охири

вой», деган ибратомуз сўзлар қайси манбадан олинган?

- а) «Темур тузуклари»дан;
- в) «Авесто»дан;
- г) «Ҳадиси Шариф»дан;
- д) «Қуръони Карим»дан;
- е) «Қобуснома»дан.

8. Инсоннинг ички ва ташқи гўзаллиги ёритилган «Фозил одамлар шаҳри» асарининг муаллифи ким?

- а) А. Навоий;
- в) З. Бобур;
- г) Абу Наср Фиробий;
- д) А. Жомий;
- е) Абу Райҳон Беруний.

9. «Кимки ҳалол касбни қилиб ухласа, гуноҳлари кечирилган ҳолда тунайди», деган фикрлар қайси манбадан олинган?

- а) соҳибқирон Амир Темур ўғитларидан;
- в) тасаввуф таълимотидан;
- г) Ҳадиси шарифлардан;
- д) Қуръони Каримдан;
- е) «Қобуснома»дан.

Алломалар ҳикматлари ва халқ мақолларидан намуналар

Билки қийин ҳаёт берур тапша тахт,
Фозиллик, улуғлик, мардлик ҳамма вақт.

А.Рудакий

х х х

Ёмон одам йўлдошини қаритар.

х х х

Одам – темирдан қаттиқ, гулдан – нозик.

Ўзбек мақоллари

х х х

Гар очликдан берса ҳам мард жон,
Етимлар ҳақин емагай ҳеч қачон.

Саъдий Шерозий

х х х

Ёлғон-эгриликка ўрганма асло,
Жаҳон тўғрилиқдан бўлмишдир барпо.

Абдушукур Балхий

х х х

Тўғрини де, тўғрини кўр, тўғри юр,
Тўғри эшит, тўғри гапир, тўғри тур.

Абдурахмон Жомий

х х х

Тўғри ҳар офатдан қутилиб кетар,
Масал бор: «Тўғрилар мақсадга етар».

К. Биноий

х х х

Тўғрилиқ учрамас ҳечам балога,
Сарв қуриса ҳамки ярар асога

Сайидои Насафий

х х х

Эгрилик ҳосили – қабоҳат эрур,

Тўғрилиқ ҳосили – саодат эрур.

А.Саноий

х х х

Жаҳонда ҳаммадан тўғрилиқ аъло,
Эғрилиқдан ёмон борми ҳеч бало.

А.Фирдавсий

х х х

Одам бўлиб одам қадрин билмаган,
Кишилардан ўтлаб юрган мол яхши.

Махтумқули

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдир,
Гар мен одам ўлсам – ушбу басдир.

Алишер Навоий

Мен одамлар учун яшайман!
Қудратим – шундадир.
Фаҳрим – шундадир.
Дўстларим – иқболим, баҳтим шундадир.

Нозим ҳикмат

Киши бўлмаса маънидин хабардор,
Ани одам дема, де нақши девор...

Ҳувайдо

Яхшидан етар шарофат,
Ёмондан етар касофат.

Тоҷик мақоли

Бир ерда бирга юрсанг бошинг қўшиб,
Бир-бирингга сўзлагин қалбдан жўшиб.

Абай

Дўст дўстига жонин қилади қалқон,
Дўстдан ҳам яхшироқ борми ҳеч инсон!?

х х х

Икки нарса дилдаги ғам офати:
Дўст дийдори, доно киши суҳбати.

Абдушукур Балхий

Дўст учун жонингни фидо айлагин,
Аммо душман киму, дўст ким, сайлагин!

Абдурахмон Жомий

Ўзингни бахтли деб санамагин сан,
Тинч, сокин яшасанг бемеҳнат, беғам.
Дўстинг бўлмаса-ю ҳеч кимса билан
Дарду шодлигингни кўрмасанг баҳам.
Майли умр кўргин сен роса юз йил,
Қорсимон оқарсин сочинг ҳам майли.
Дўстлар даврасида айтаман дадил:
Сен ёруғ дунёга келмабсан ҳали!

Расул Гамзатов

х х х

Зийраklar бирла зиндон – гулистон,
Ноаҳил қилар гулзорни зиндон.
Кишига соғлом иш – дўстлик қилишдир,
Вафо кўргазмак асли катта ишдир.

Носир Хисрав

х х х

Йўлинг устида чоҳ қозилса агар,
Қилур дўст ундан сени бохабар.
Агар банду зиндонда дўсти ётар,
Киши қайда гулзор сайрин этар.
Агар тош билан ёвни янчолмасанг,
Болам, лоақал дўст билан қилма жанг.

С.Шерозий

Саволни жавобсиз қолдирма,
Дўстни – эътиборсиз.

х х х

Дўстинг билан сирдош ўл,
Қилган ишига қўлдош бўл.

х х х

Бевафо дўстдан таёқ яхши.
Бебаҳо гулдан япроқ яхши.

х х х

Чин дўст юракдан сўзлар.
Дўстсиз бошим – тузсиз ошим.

х х х

Сояга ўхшаган дўстдан яхшироқ,
Кишининг қўлида йўнмаган таёқ.
х х х

Йиқилганда бўлмаса тирак,
Вафосиз дўст нимага керак.
х х х

Кимки оро кирмас жонингга,
Шерик бўлмасин у ширин нонингга.

Ўзбек мақоллари

х х х

Мард йигитнинг иши суҳбат — саз бўлар,
Кўнгли қиш бўлмайин, доим ёз бўлар.

Махтумқули

х х х

Бир ғариб кўнглини қилолсанг шод,
Яхшидир ер юзин қилгандан обод.
Лутфинг-ла бир дилни қул қила олсанг
Афзалдир юз қулни қилмоқдан озод.

Умар Хайём

х х х

Камтар бўл, барчани этгил баҳраманд,
Сенинг ҳам мартабанг бўлғуси баланд.
Уруғ аралашиб аввал тупроққа,
Сўнгра бўй чўзади осмон-фалакка.

х х х

Димоғингни кўтарма, бўлмайин десанг оёқ ости,
Қамиш кеккайгани учун бўйра бўлди-ю, ҳамма босди.

Абдураҳмон Жомий

х х х

Даврон элининг жисмида ҳам жон бўлғил,
Ҳам жонларига мояи дармон бўлғил.

Алишер Навоий

х х х

Шамдек бўл, шамни кўр куйиб қалбу тан,
Ўзгалар базмини қилади равшан.
Булут бўл, сув бериб қуйганда ёмғир,
Гулни ҳам, хасни ҳам суғорар бир-бир.
Ҳаммага омонлик истагувчи бўл,
Шунда адоватга қолмағай ҳеч йўл.

х х х

Эй, энг яхши одам ким, деб сўраган!
Айтайин ким бўлур энг яхши одам:
Энг яхши одам шу — кимдан халқига,
Қандайдир наф тегар, ҳар куну ҳар дам.

Абдураҳмон Жомий

х х х

Ўз нафсини мағлуб этолган марддир,
Ғийбатдан узоқ-узоқ кетолган марддир.
Номард тепиб ўтар йиқилганларни,
Ожиз кишилар қўлин тутолган марддир.

А.Рудакий

х х х

Муҳтожлик куйида бир дилни овла,
Юракка яқинроқ маъқулни овла.
Минг каъба сафари бир дилча турмас,
Маккада нима бор, кўнгулни овла.

Умар Хайём

х х х

Кел, жаҳонни топширмайлик ёмонга,
Бурайлик барчани яхши томонга.
Яхши ҳам, ёмон ҳам қолмас пойдор,
Яхшиси: яхши иш бўлсин ёдгор.

А.Фирдавсий

х х х

Текиннинг миннати кўп,
Меҳнатнинг зийнати кўп.

х х х

Меҳнат қилиб топганинг,
Қанду асал тотганинг.

х х х

Меҳнатдан дўст ортар,
Ғийбатдан – душман.

х х х

Дарё сувини баҳор тоширар,
Одам қадрини меҳнат оширар.

х х х

Меҳнат қилмаса бўстон қаерда,
Бўстонлар ҳақида дoston қаерда?

Ўзбек мақоллари

х х х

Ақлга илм бирла бергил кўмак,
Ақл - бу илмга харидор демак.

Носир Хисрав

х х х

Ақлдан ғамгинлик, шодлик, ўктамлик,
Ақлдан борлигу, йўқлигу, камлик.
Киши иш қиларкан беақлу идрок,
Бўлур қилмишидан юрак бағри чок.

х х х

Ақл бир тирик жонки, билмас завол,
Ақл – турмуш асли, буни ёдлаб ол.

А.Фирдавсий

х х х

Ақлингга ақл қўш,
Жаҳлингга – сабр!

х х х

Доно ўйлаб сўзлайди,
Ҳам узоқни кўзлайди.

х х х

Ой тунда керак,
Ақл – кунда керак.

Ўзбек мақоллари

х х х

Бир бевафо ёрга кулиб боққандан,
Ширин жонни ишқ ўтига ёққандан,
Ёт элларда мусофирлик тортгандан,
Урса, сўкса, хўрласа ҳам эл яхши.

Махтумқули

х х х

Ўз ерин қўйиб, ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

х х х

Кўнглим бу ғарибликдин шод бўлмади, оҳ,
Фурбатда севинмас эмиш, албатта, киши.

М.Бобур

х х х

Онасининг ғам-ғуссасига
Ўғил асло парвосиз боқмас,
Куйдирмай жон ўз ўлкасига
Юрган, содиқ граждан эмас.

Н.А.Некрасов

х х х

Еримиз, сувимиз, фарзандимиз деб,
Хотин, бола-чақа, дилбандимиз деб,
Бирма-бир жонимиз этамиз фидо,
Ватанни душманга бермаймиз асло!

А.Фирдавсий

х х х

Ўзгалар ғамини чекмаса одам,
Анга нолойиқдир инсон деган ном.

Саъдий Шерозий

х х х

Гар уруш тушса икки ҳамдамаро,
Бот анинг тадбирини этмак керак.
Биридан айб ўлса, зоҳир, ул бири.
Узр айтиб айбини ёпмоқ керак.

Убайдий

х х х

Ҳар кимки дилозордир,
Ҳаёти оҳу зордир.

х х х

Ким биров дилини ситам-ла тилди,
У ўз вужудин ярадор қилди.

Фаридиддин Аттор

х х х

Агар қилча низо бўлса одамда,
Йўқолур осойиш, тартиб оламда.
Юз хумда тиниқ сут бўлса, барини —
Ачитар ним томчи сирка бир дамда.

А.Бедил

х х х

Ўзингга наштарни кўрмасанг раво,
Бошқаларга найза кўтарма асло.

Хисрав Деҳлавий

х х х

Не керагинг бор эса, бунёд қил,
Яхшиси инсон дилин обод қил.

х х х

Адл мамлакатга бўларкан меъмор,
Бошқа ҳеч бир нарсга эмасдир даркор.

Абдурахмон Жомий

х х х

Ул одам кўрар роҳат ўз бахтидан,
Қўл остидагин эзмаса зулм билан.

х х х

Ақллиликка маъқул эмас ҳеч қачон,
Еса қўйни бўри, ётиб қўйчибон.

Саъдий Шерозий

х х х

Сабот истасанг мулк бунёдиға,
Адолат била ет улус додиға,
Адолатдан ўлди эл ороиши,
Эл ороиши – мулк оройиши.

Мунис Хоразмий

х х х

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар нечами, ағёдурур ёр айлар.
Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар,
Юмшоғи кўнгилларни гирифтор айлар.

Алишер Навоий

х х х

Ростлик келтур – топармушсан нажот,
Ростлик бир чашмаи оби ҳаёт.

Низомий Ганжавий

х х х

Бўйин товлама кекса тадбиридан,
Қариларда бор тажриба, фикру фан.
Темир қалъани ағдарур саъй этиб,
Қари фикру, ёшлар қилич ишлатиб.

С.Шерозий

х х х

Ёшлигингда одат қилсанг,
Қаригунча кўникасан.
Қариганингда одат қилсанг,
Кўниккунча кўмиласан.

Ўзбек мақоли

х х х

Ўйламай қилинган турмуш,
Тўйдан кейин бузилар.

х х х

Бўз яктак қичитар,
Яхши хотин тинчитар.

х х х

Ёмон турмуш яшатмас.

Ўзбек мақоллари

х х х

Борма айтмаганининг дастурхонига,
Қўл узатсанг, қадринг тушар, нонига,
Қўшма ўзгаларнинг барра кабобин.
Қотган нону совуқ сувинг сонига.

Паҳлавон Маҳмуд

х х х

Мард ўғилдир, элга ёзар дастурхон,
Тўғри сўз устида берар ширин жон,
Умрини ўтказар, айтмайди ёлгон,
Жаҳд айлаб, ёлгон сўз айтувчи бўлма.

Махтумқули

х х х

Кимки иғво-ёлғонни қилиб олса касб,
Бўлажак шармсор бир умр бўйи.
Кимсалар олдида очолмайин лаб,
Виждони азобда қолар шу куйи.

Ўзбек мақоли

х х х

Ҳар киши ким бировга қозғай чоҳ,
Тушқай ул чоҳ узра ўзи ногоҳ.

Алишер Навоий

х х х

Бировга соғинса ҳар ким ёмонлик,
Ниҳоят ул ўзи топмас омонлик.

А.Фирдавсий

х х х

Илм агар оз бўлса ҳам ҳеч этма хор,
Оз илмнинг ҳам буюк қиймати бор.

Фаридиддин Аттор

х х х

Жон агар бир шиша бўлса, илмдир худди чироғ,
Ҳикмати инсон бўлур анга мисоли лампа ёғ.

Абу Али Ибн Сино

х х х

Билим бойлигига тўймайди одам,
Камаймас бошқага қанча берса ҳам.
Оламда билимдир ганжи бебаҳо,
Ким билим эгаси – ўша подшо.

Асади Тусий

х х х

Илмни ўғри ҳам ўғирлаёлмас,
Илмни ажал ҳам олиб кетолмас.

Р.Авҳадий

х х х

Ҳаётин ўтказса ўрганиб сабоқ,
Устод ҳам, шогирд ҳам ҳеч бўлмас нўноқ.
Тўқиш-йитириш ҳам билим бирладир,
Дунёни топиш ҳам билим бирладир.

х х х

Билиминг осмонга етган бўлса ҳам,
Бошқалар илмига қулоқ сол ҳар дам.

Абдушукур Балхий

х х х

Кимки ҳаёт шаъмин илм ила ёқди,
Ҳаёти асрлар сўнмади, балқди.

х х х

Инсоннинг қиймати эмас симу зар,
Инсоннинг қиймати илм ҳам ҳунар.

А.Бедил

х х х

Ҳар ишда афзалдир билим орттириш,
Билим орттирмоқда астойдил тириш.

х х х

Илмдан дунёнинг иши создир, боқ,
Илмсизнинг иши чўзилур узоқ.

Абдурахмон Жомий

х х х

Ҳар кишида илму санъат бордур,
Бахту давлат ул кишига ёрдур.

Камий

х х х

Кимки ўрганишни уят-ор демас,
Сувдан дур топади, тошдан лаъл-олмос.

Низомий Ганжавий

х х х

Жаҳолат – ўлимдир, билим – тириклик.
Юмшоқ табиатлик бўлса жамоли,
Илм бирла ҳикматдир одам камоли.

х х х

Билимдин шод бўлур коми дилу жон,
Билимсиз оламда ҳайрон, саргардон.

Носир Хисрав

х х х

Шу оддий кўз билан боқмагил, балки –
Билим кўзи билан боққил жаҳонга.
Жаҳон дарё эрур, яхши ишингдан –
Кема ясаб ўтгил нари томонга.

х х х

Ақлли кишилар ҳар қайси тилда,
Ҳар қандай замонда, ҳар қайси хилда,
Билимларни тўплаб ҳурмат этдилар,

Тошларга нақш этиб, битиб кетдилар:
«Одамлар қалбининг чароғи билим,
Балодан сақланиш яроғи билим».

х х х

Одамдан юқори тураркан олам,
Билим оширмоққа муҳтождир одам.

А.Рудакий

х х х

Ҳарчанд ўқибсен – илмдонсан,
Агар амал қилмадинг, нодонсан.
Устига китоб ортилган эшак,
На олим ва на донодир, бешак.

Саъдий Шерозий

х х х

Қудратлидир кимки бўлса, билимдон,
Билимдон кексалар дили навқирон.

А.Фирдавсий

х х х

Жаҳон басту кушоди илм бирла,
Надур дилнинг муроди илм бирла.

х х х

Кўнгулларни сурури илмдандир,
Кўрар кўзларни нури илмдандир.

З.Фурқат

Хулоса

Маънавият ва маърифат инсон, халқ, жамият, давлат фаолиятини юксалтиришнинг таянчидир. Бу жараён, яъни маънавият ва маърифат юксалмас экан парокандалик, инқироз ва хавфли ҳодисалар учун имконият яратилаверади. Мазкур салбий соҳаларни олдини олишда инсонларни юксак маънавиятли қилиб тарбиялаш бебаҳо ҳаракатдир. Акс ҳолда, инсонлар билан инсонлар ўртасида турли зиддиятлар келиб чиқаверади. Шу ўринда юксак маънавият тараққиёти етакчи ўринни эгаллаши лозим.

Маънавият ва маърифат жамиятнинг маънавий ҳаётини яъни, бир соҳасини, бир бўлагини ташкил этсада, бу соҳа барча соҳаларда устуворлик бўлишини тақазо этади. Шу сабабли ҳам Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорида маънавият ва маърифат ишларни давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида қабул қилиниши ўта муҳимдир.

Сабаби, янги инсонни камол топтириш, баркамол авлодни шакллантириш ўта муҳим диққатни жалб қилади. Бу эса ўз навбатида етук демократик жамиятни барпо этишга ёрдам беради.

Маънавият ва маърифат барча халқлар фаолиятида намоён бўлсада ўзбек халқи маънавияти ва маърифат ўзининг алоҳида хусусиятларига эга. Бу хусусиятлар урф – одатларда, миллий қадриятларда, маданий меросда ўз аксини топган. Ўзбек халқининг маънавияти инсонпарварлик, ватанпарварлик, миллатпарварлик, ижтимоий адолати тенглик, байналминаллик, ҳамкорлик, тотувлик, яхшилик қилиш каби эзгу ниятлар билан чамбарчас боғланган. Шу билан бирга бу ўзига хос хусусиятлар умуминсоний маънавият қирралари билан ҳам алоқада ва боғланишда, диалектик муносабатдадир. Ўзбек халқи маънавияти ўз моҳияти мазмуни билан ота – боболар маънавий меросига қатъий суянади. Чунки ота – боболар маънавияти келажак авлодлар қанчалик янги даврлар талаби билан яшамасин шу авлодларга ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади. Ота – боболар маънавияти тарих силсиласидан ўтган инсоний дурдоналардир. Ўзбек халқи маънавияти ҳар қандай нигилистик (ўтмишдаги маданий фаолиятини инкор этувчи) қарашлар билан чиқаша олмайди.

Ўзбек халқи маънавияти ўзининг мазмун моҳияти билан зўравонлик, келишмовчилик, сохтакорлик, ғайриинсоний ҳолатлар билан чиқишга олмайдди. Бу халқнинг маънавияти асосида инсонийлик ва яна инсонийлик ётади. Шу билан бирга юқорида таъкидлаганимиздек, умуминсоний маънавият ва маърифатни инкор этмасдан, аксинча, умуминсоний маънавият ва маърифатни эзозлайди, унинг муҳим томонларини қабул қилади, ривожлантиради.

Миллий маънавиятимизни юксакликка кўтариш учун мустақиллик улкан имкониятлар яратади. Маънавиятимиз қирраларини ривожлантирган буюк алломаларимиз, ёзувчи шоир мутафаккирларимиз, саркарда-ю диний уламоларимиз фаолиятларидан намуна олиб янги давр авлодини шакллантиришда жонбозлик кўрсатиш давр талабидир. Уларни бебаҳо меросини қайта тиклаб ҳаётга татбиқ этаяпти. Маданий ёдгорликлар, илмий манбалардан фойдаланишга муяссар бўлмоқда. Қадимий қўлёзмаларни ўқимоқдалар. Буларнинг барчаси мустақиллик шарофатидандир.

Демак, эндиликдаги вазифа жамиятимизда истиқомат қилаётган барча инсонларни юксак маънавиятли ва комил инсонлик хислатларига бой қилиб тарбиялаш давр тақозосидир. Бу эзгу ниятлар асосида иш юритиш ҳар бир зиёлининг, маърифатли ходимнинг вазифасидир. Халқимизнинг истиқболи учун жон куйдириш шарафли вазифадир.

Маънавият ва маърифатнинг мазмун-моҳияти:

- миллий анъаналари бой маданий меросимизни ўрганиб фақат унга амал қилиш эмас, балки уни умуминсоний маънавият билан муштарақлигини таъминлаб ривожлантиришга ҳам ҳисса қўшишдир.

- юксак маънавиятlilik, халқимиз фаровонлигини таъминлаш учун ҳам зарурлигини унутмасдан мазкур соҳада тинмай иш олиб боришдир.

- барча ҳаракатда юксак маънавиятга интилган ҳолда мустақилликни мустаҳкамлаш, ижтимоий адолат меъёрида ҳамжиҳатlilikни, барқарорlilikни таъминлашни амалга ошириш зарурлигидир.

- юксак маънавиятли бўлиш учун диний экстремизм, террористик ҳаракатлардан узоқлашиш, миллатчилик ва шунга ўхашаш инсониятга зид келадиган унсурлардан холи

бўлиш, янгича фикрлаш эътиқодли, иймони бутун, иродаси бақувват, меҳр - оқибат туйғулари билан қуроқланган кишиларни тарбиялаш олий мақсад бўлмоғидир.

- баркамол авлод қалбига эл — юртга садоқат, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, инсонийлик фазилатларини сингдириш кабилар айнан маънавият ва маърифатнинг мазмун- моҳиятини ташкил қилувчи соҳалар эканлиги унитилмаслиги лозимдир.

Шу кўрсатилган эзгу ниятларни амалга оширишда ушбу қўлланма ҳам жамиятдаги салбий нуқсонларнинг олдини олишга кўмаклашади, инсонларни фаровон яшашига замин бўлиб хизмат қилади, деган умиддамиз

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1.- Т.: «Ўзбекистон», 1996, 364-бет.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2.- Т.: «Ўзбекистон», 1996, 381-бет.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3.- Т.: «Ўзбекистон», 1996, 365-бет.
5. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. - Т.: «Ўзбекистон», 1996, 349-бет.
6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. - Т.: «Ўзбекистон», 1997, 381-бет.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. - Т.: «Ўзбекистон», 1998, 429-бет.
8. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т.7. - Т.: «Ўзбекистон», 1999, 410-бет.
9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т.8.-Т.: «Ўзбекистон», 2000, 524-бет.
10. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9.-Т.: «Ўзбекистон», 2001, 432-бет.
11. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10.-Т.: «Ўзбекистон», 2002, 432-бет.
12. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорик йўли. Т.11.- Т.: «Ўзбекистон», 2003, 320-бет.
13. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12.-Т.: «Ўзбекистон», 2004, 400-бет.
14. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: «Ўзбекистон», 2005, 96-бет.
15. Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. Т.: «Ўзбекистон» 2005, 64- бет.

16. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис. Ал-Жомий ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), Қомуслар бош таҳририяти, 1994.
17. Абдурахимов М. Амир Темур ва Тўхтамин. «Шарқ юлдузи». 1991, 11-сон.
18. А.Навоий. «Хамса». Т.: 1966.
19. А.Навоий. «Маҳбуб-ул қулуб». Асарлар, 13-жилд. Т.: 1966.
20. Аминов Б., Шодиев М. Расулов Т. Шарқона бозор фазилатлари. Т.: «Университет». 1996.
21. Амир Темур – буюк давлат арбоби. Тошкент Молия институти (илмий-назарий конференция материаллари). 1995 й, 24 ноябрь.
22. Амир Темур ўғитлари. Т.: 1992.
23. Ат-Термизий. Ҳадислар. «Шарқ юлдузи». 1990, 9-сон.
24. Аттор Фаридиддин. Илоҳийнома. Т.: «Ёзувчи», 1994.
25. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Т.: 1990.
26. Аҳмад Яссавий. «Ҳикматлар», Т.: 1991.
27. Ахмедов Б. Улуғбек (Эссе). Т.: «Ёш гвардия». 1989.
28. Бобомуродов А. Ислоҳ одоби ва маданияти. Т.: «Чўлпон», 1995.
29. Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). Китоб 1. Т.: «Ўзбекистон», 1995.
30. Ватанни севмоқ иймондандир. Иншолар тўплами. Т.: 1995.
31. Қосимов Б. ва бошқалар. Ватан ва миллат муқаддасдир. Т.: «Ўқитувчи», 1996.
32. Диншунослик асослари. Т.: «Ўзбекистон», 1995.
33. Дўстжонов Т., Ҳасанов С. Ўзбекистон демократик тараққиёт йўлида. Т.: 2004.
34. Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. Т.: 1994.
35. Абдурахмон Жомий. Танланган асарлар. Т.: 1971.
36. Зиё Кўкалп. Туркчилик асослари. Ўзбегим. Т.: «Ватан», 1993.
37. Зиямуҳаммедов Б., Зиямуҳаммедова С., Қодирова С. Маънавият асослари. Т.: 2000.
38. Зиямуҳаммедов Б. Экология ва маънавият Т.: 1997.
39. Зиямуҳаммедов Б., Абдуллаева Ш. Педагогика Т.: 2000.

40. Зуннун Ш., Зуннунов Н. Донишмандлар одоб – ахлоқ тўғрисида. Т.: «Ўқитувчи», 1996.
41. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т.: «Ўзбекистон», 1996.
42. Имом Исмоил Ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад (адаб дурдоналари). Т.: 1990.
43. Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т.: «Шарқ», 1996.
44. Йўлдошев М. Ўзи покнинг сўзи пок. «Тафаккур». 2-сон, 1996.
45. Кайковус. Қобуснома. Т.: «Ўқитувчи», 1986.
46. Каримов А. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино. Т.: «Ёш гвардия», 1989.
47. Каримов Н. Чўлпон учун кураш. «Фан ва турмуш». 1991.
48. Каримов Б., Миразамов К. Миллат равнақи ва тил муаммолари. Т.: 1993.
49. Комил инсон (тўплам). Т.: 1995.
50. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Т.: 1996.
51. Маданият ва жамият (тўплам). Т.: 1993.
52. Маънавият-масъуллик. Т.: 1996.
53. Маънавиятнинг ойдин йўли. Т.: 1996.
54. Маънавият ва бизнес. «Гулистон», 1996, 1-сон.
55. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т.: «Фан», 1993.
56. Мунаввар Қори. Биографик очерк. «Фан ва турмуш», 1991, 4-сон.
57. Муҳаммад Пайғамбар тарихи (Муҳаммад Саллалоҳу алайҳи ва- саллам шажара ва насл – насаблари). Т.: «Ёзувчи» 1993.
58. Малик Мурод. Ўзбек қадриятлари. Т.: «Чўлпон», 1996.
59. Мусурмонова О. Ҳадислар – маънавият манбаи. Т.: 1992.
60. Мусурмонова О. Мустақиллик шароитида оила ва шахс камолоти. Т.: 1994.
61. Муҳаммад Ф.К. Аҳмад Яссавий. «Гулистон», 1996, 2-сон.
62. Мирзакалон Исмоилий. Инсон одоби. Т.: 1989.

63. Нуриддинов М. Бобурийлар сулоласи. Т.: «Фан» 1994.
64. Нишонов С. Маънавият сабоқлари. Т.: «Ўқитувчи», 1994.
65. Оила ахлоқи ва одоби (тўплам). Т.: 1995.
66. Олий Мажлис қарорлари. «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази қошидаги «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. Т.: 1996, 28 сентябрь.
67. Олимжонов О. Ислоҳот-инсон онгининг ўзгаришидир. «Беш тамойил ҳаётга» Т.: 1995.
68. Орипов А. Соҳибқирон. Т.: «Ғафур Ғулом», 1996.
69. Олимат-ул-Банот. «Муошарат одоби». Т.: 1991.
70. Оз-оз ўрганиб доно бўлур. Ҳикматлар. Т.: 1998.
71. Отамуродов С. Сиёсат ва жамиятнинг маънавий маданияти мавзусидаги маъруза матнига услубий кўрсатма. Т.: 1996.
72. Пўлатов Х. Мафкуравий ҳукмронлик. «Мулоқот», 1991, 1-сон.
73. Раҳматов О. Огоҳлик муқаддас бурч. Т.: 2000.
74. Ризоутдин Ибн Фахрутдин. «Оила». Т.: 1991.
75. Саъдий Шерозий. Гулистон. Т.: 1968.
76. Саифназаров И. Бозор иқтисодиёти ва шахс камолоти. Т.: 1996.
77. Саифназаров И., Саифназарова Ф. Маънавиятимизнинг умрбоқий сарчашмалари. Т.: «Меҳнат», 1997.
78. Саифназаров И. Ватанпарварликнинг миллий ва умуминсоний жиҳатлари. Т.: «Меҳнат», 1997.
79. Талабалар созида Ватан. Тўплам. Т.: 1996.
80. Тасаввуф таълимоти ҳақида. «Шарқ юлдузи», 1990, 7-сон.
81. Темур ва Улугбек даври тарихи. Т.: «Қомуслар бош таҳририяти», 1996.
82. Туленов Ж., Ғафуров З. Мустақиллик ва миллий тикланиш. Т.: 1995.
83. Турон Усмон. Туркий халқлар мафкураси. Т.: «Чўлпон», 1995.
84. Турсунов И. Истиқболга интилган қалблар нидоси. Т.: 1993.

85. Увватов У. Замахшарий. «Гулистон», 1991, 5-сон.
86. Усмонов М. Донишмандлар одоб – ахлоқ ҳақида. Т.: «Фан», 1996.
87. Умаров Э. Эстетика (Нафосатшунослик). Т.: «Ўзбекистон», 1995.
88. Ульям Э. Бобур ҳиндистонда. Бобур ҳукмронлиги давридаги ҳиндистон тарихи. Т.: «Чўлпон», 1995.
89. Умар Хайём. Наврўзнома. Т.: 1990.
90. Форобий. Фозил одамлар шахри. Т.: 1991.
91. Хўжа Аббос ўғли. Миллий ифтихор. Т.: 1995.
92. Холмирзаев Р., Ҳамидов Х.О. Темурийлар даври маданияти (XV ва XVI аср). Т.: 1994.
93. Худойбердиев И. Ислом, шахс ва миллий психология. Т.: «Ўзбекистон», 1994.
94. Ҳасанов С. Хоразм маънавияти дарғалари. Т.: «Адолат» 2001.
95. Шайхова Х.О. Инсон ва унинг маънавий дунёси. Т.: 1993.
96. Шарофутдинов О. Бозор маънавият кўзгуси. «Тафаккур», 1996, 6-сон.
97. Шарофутдинов О. Истиқлол фидойилари. Т.: 1993.
98. Шарифхўжаев М. Ифтихор. Т.: «Ўзбекистон», 1993.
99. Шарифходжаев М. Позиция, понятная всем. Т.: 2003.
100. Шарифходжаев М. Годы, равные векам. Т.: 2002.
101. Шарифходжаев М, Рахимов Фахри. Человек определивший эпоху. М.: «Труд» 2004.
102. Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар. Т.: «Меҳнат», 1991.
103. Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг», Т.: 1990.
104. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т.: «Университет», 1997.
105. Ўзбекистон Республикаси Т.: «Ўзбекистон», 1995.
106. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролар кодекси. Т.: «Ўзбекистон», 1996.
107. Ўзбекистоннинг миллий мафқураси. Т.: 1993.
108. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. Т.: «Фан», 1996.
109. Ўзбекистон қарамлик ва мустақиллик йилларида. Т.: 1996.
110. Қосимов Б. Жади́дчи́лик. «Ёшлик». 1990, 7-сон.

111. Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. (Алоуддин Мансур), Т.: «Чўлпон», 1992.
112. Ғайбуллоҳ Ас-Салом Сайди Умар. Толибнома. Т.: «Шарқ», 1996.
113. Ғаниев И. Фитрат. Ўтиқод. Ижод. Т.: «Камалак», 1994.
114. Ғаззолий. Ҳақойиқ ул ахборот. «Ёшлик», 1994, 4-сон.
115. Ҳабибулла Зайниддин. Жалолиддин Мангуберди (Бадиа). Т.: «Фан» 1993.
116. Ҳазрати пайғамбарнинг ҳаёти. Т.: «Камалак», 1996.
117. Ҳусанов О. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Т.: 1996.

Мундарижа

Кириш.....	3
I боб. «Маънавият асослари» фанининг предмети, ривожланиш қонунлари, тушунчалари ва жамият тараққиётида тутган ўрни.....	5
1- Мавзу: И.А. Каримовнинг миллий-маънавий тикланиш концепцияси ва унинг миллий мустақилликни мустаҳкамлашдаги аҳамияти.....	5
1.1. «Миллий маънавий тикланиш ва юксалиш концепциясини вужудга келтиришда тарихий манбаларнинг аҳамияти.....	5
1.2. И.А.Каримовнинг асарлари ва фармонларида юксак маънавият ғояларининг қўйилиши ва ривожлантирилиши.	6
1.3. Маънавий юксалишнинг тарихий аҳамияти.....	14
2- Мавзу: «Маънавият асослари» фанининг предмети ва унинг жамият ҳаётидаги ўрни.....	20
2.1. Маънавият ва маърифатнинг моҳияти, таърифлари	20
2.2. «Маънавият асослари» фанининг тамойиллари, уларнинг ўрганиш услублари ва бошқа фанлар билан алоқаси	31
2.3. «Маънавият асослари» фанининг мақсад ва вазифалари.....	44
3-Мавзу: Маънавият ва маърифатнинг ўзаро муносабатлари	52
3.1. Маънавият ва маърифатнинг қадимийлиги.....	52
3.2. Маънавиятнинг шаклланиш жараёнлари босқичлари.....	60
3.3. Ғарб мамлакатларида маънавият ва маърифатга муносабат.....	68
4-Мавзу: Маънавият, маърифат ва маданий мерос.....	76
4.1. Маънавий мерос тушунчаси ва унинг тарихий ривожланиши...76	

4.2. Маънавий ва маданий мерос	80
4.3. Маънавий-маданий мерос ва қадриятларни тарғиб қилишда маданий-маърифий муассасаларнинг ўрни	85
5-Мавзу: Иқтисодиёт, маънавият ва маърифатнинг ўзаро муносабати ва жамият ҳаётидаги аҳамияти.....	93
5.1. Иқтисодиёт, маънавият ва маърифат тушунчасининг боғлиқлиги	93
5.2. Бозор иқтисодиёти тушунчаси, унинг концепциялари ва маънавият	97
5.3. Ўзбекистон миллий мустақиллигининг иқтисодий ва маънавий- маърифий асослари	103
6-Мавзу: Маънавият ва сиёсат, ҳуқуқ, мафкура.....	111
6.1. Маънавият ва сиёсат ижтимоий ҳодиса сифатида. Адолатпарварлик ва зўравонлик сиёсати	111
6.2. Маънавият ва ҳуқуқнинг ўзаро муносабати	116
6.3. Маънавият ва мафкура	121
II боб. Ўрта Осиё ижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиётида маънавият ва маърифат масалалари.....	133
7-Мавзу: Ўрта Осиё халқларининг қадимий маънавияти ва маърифати.....	133
7.1. Халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма манбаларда Ўрта Осиё халқларининг маънавияти	133
7.2. «Авесто»да маънавият масалалари	140
7.3. Қадимий ёзма ёдгорликларда маънавият.....	147

8-Мавзу: Амир Темурнинг миллий маънавиятимиз тараққиётидаги ўрни ва тарихий аҳамияти.....	152
8.1. Амир Темур буюк давлат арбоби ва юксак маънавиятга эга бўлган доно ҳукмдор	152
8.2. «Темур тузуклари»да маънавият масалалари	159
8.3. И. А. Каримов асарларида Амир Темур фаолияти талқини	168
9- Мавзу: Жаҳидларнинг маърифатпарварлик фаолияти ва унинг халқ маънавиятини кўтаришда тутган ўрни.....	177
9.1. Жаҳидчилик фаолиятининг пайдо бўлишидаги тарихий шaroитлар.....	177
9.2. Жаҳидлар фаолиятининг мазмун-моҳияти ва мақсадлари	179
10-Мавзу: Мустамлакачилик ва қарамлик шароитида маънавият.....	193
10.1. Халқ миллий ва маънавий замишлардан маҳрум қилиш мустамлакачилик сиёсатининг асосий мақсади	193
10.2. Октябрь тўнтариши ва ягона мафкуравийлик даврида маънавият	199
III боб. Маънавият тараққиётининг мезонлари, таркибий қисмлари.....	209
11-Мавзу: Маънавий баркамол инсон, юксак ахлоқийлик тушунчалари.....	209
11.1. Жамият ҳаётида юксак ахлоқийлик муносабатлари	209
11.2. Ахлоқ ва одоб тарихий, инсоний анъанадир.	211
12-Мавзу: Батанпарварлик ва инсонпарварлик, ўз миллатига садоқат шахс маънавиятининг муҳим мезони.....	227

12.1. Ватанпарварлик тушунчаси. «Ватанни севмоқ иймондандир».....	227
12.2. Инсонпарварликнинг ватанпарварлик тушунчаси билан боғлиқлиги	236
13-Мавзу: Миллий ўзликни англаш ва миллатлараро тотувликни таъминлаш шахс маънавиятининг белгилари.....	249
13.1. Миллий ўзликни англаш тушунчаси	249
13.2. Миллий гурур ва миллий истиқлол ғояси	252
13.3. Миллий истиқлол ғоясини такомиллаштириш ва демократик жараён.....	259
13.4. Миллий кадрлар тайёрлаш-маънавий, маърифий юксалиш манбаи.....	263
14-Мавзу: Билимдонлик, дўстликка садоқатлилик, ростгўйлик, адолатпарварлик-маънавий фазилат.....	271
14.1. Билимдонлик инсоннинг куч-қудрати ва маънавий салоҳияти	271
14.2. Дўстликнинг шаклланиши ва унга садоқатлилик омиллари	275
14.3. Алдамчилик, иккиюзламачилик, муғомбирлик, жоҳиллик тубанлик белгиларидир	284
15-Мавзу: Иймон, эътиқод, диёнат, меҳр-шавқат, поклик ва ҳалоллик шахснинг олижаноб фазилатлари.....	291
15.1. Иймон-шахс қалби ва маънавий қиёфасининг ифодаси	291
15.2. Диёнатли бўлишлик юксак маънавий фазилат.....	296
15.3. Бозор иқтисодиёти шароитида поклик ва ҳалоллик хислатлари	299

16-Мавзу: Ота-онага иззат-ҳурмат, оилага садоқат маънавият, маърифатнинг мезони.....	309
16.1. Оила жамиятнинг таркибий қисми ва унинг муайян ижтимоий тузум билан боғлиқлиги. Оила ва жамиятнинг ўзаро муносабатлари.....	309
16.2. Оилада ота-оналар билан фарзандлар ўртасидаги муносабатларнинг тўғри ҳал қилиниши оила бахт-саодатининг муҳим шартидир	314
16.3. Ғарб ва Шарқдаги оила-тарбия усуллари, ўхшашликлар ва тафовутлар	317
16.4. Оила шаклланишида севги, муҳаббат, маънавий – руҳий яқинлик, ўзаро тенглик масалалари. Оилада поклик оила тинчлигининг зарурий шarti.....	318
17-Мавзу: Шахс маънавиятини ривожлантириш омиллари ва воситалари.....	324
17.1. Инсоннинг ички ва ташқи гўзаллиги.....	324
Алломалар ҳикматлари ва халқ мақолларидан намуналар	336
Хулоса	349
Фойдаланилган ва адабиётлар.....	352
Мундарижа	358

**Мурод Шарифхўжаев
Зиёдулла Давронов**

**Маънавият асослари
(ўқув қўлланма)**

Муҳаррир Э. Бозоров

Босишга рухсат этилди	21.02.05
Қогоз бичими	30x42
Ҳисоб-нашр табоғи	22,5 б.т
Адади	1000
Буюртма	№ 40

Тошкент Молия институти босмахонасида ризография
усулида чоп этилди.

700084, Тошкент, Ҳ, Асомов кўчаси 7-уй

2437-00

71

W 259